

Abxazlar

İmereti
Kutaisi

XƏZƏR
DƏNİZİ

Dərbənd

TİFLİS
ƏMİRLİYİ

Kür

Tiflis

Şəki

Dumanis

Gəncə

Qəbələ

Şamaxı

ŞİRVANŞAHLAR

Vənənd

Araz

Kür

Bərdə

Naxçıvan

Rəşad Mustafə

TİFLİS ƏMİRLİYİ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A. BAKIXANOV adına TARİX İNSTITUTU

RƏŞAD ƏZİZ oğlu MUSTAFA

Az. f. 312558

TİFLİS ƏMİRLİYİ

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı-2019

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur*

*Layihənin rəhbəri, elmi redaktor
və ön sözün müəllifi:*

Yaqub Mahmudov
*AMEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı laureatı.*

Rəyçilər:

Tofiq Nəcəfi
Tarix üzrə elmlər doktoru
Ramil Ağayev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Rəşad Mustafa. Tiflis əmirliyi,
Bakı, "Türxan" NPB, 2019, 412 səh.

Monoqrafiyada orta əsr mənbələri, xüsusilə ərəbdilli mənbələrdəki materiallara və tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, antropologiya, dilçilik elmində mövcud olan fikirlərə əsaslanaraq Tiflis və onun ətrafında (tarixi Bərçalı torpaqları) 300 ildən artıq mövcud olmuş Tiflis türkmüsəlman əmirliyinin tarixi tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatda əmirlik qurulmazdan əvvəl adıçəkilən bölgədəki siyasi, etnik və mədəni vəziyyət, Xilafətin bölgədəki fəthləri, əmirliyin siyasi həddələri, tarixi, mədəni mənsubiyyət məsələləri, əmirlik işğal edildikdən sonra bölgədə baş vermiş demografik dəyişikliklər haqqında məlumat verilir.

Monoqrafiya tarixçilər, şərqşünaslar, Azərbaycan tarixinin orta əsrlər dövrü, Xilafət dövrü, tarixi Azərbaycan dövlətləri, tarixi Azərbaycanın Bərçalı bölgəsinin tarixi ilə maraqlanan elmi işçilər, tələbələr, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

R 1805080000 – 083
(TNP) – 2019

© AMEA Tarix İnstitutu, 2019
© Rəşad Mustafa, 2019

**DÖVLƏTÇİLİK TARİXİMİZƏ HƏSR OLUNMUŞ
QIYMƏTLİ TƏDQIQAT**

Rəşad Mustafanın "Tiflis əmirliyi" kitabına

ÖN SÖZ

Çar Rusiyası XIX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycana işğal etdikdən sonra Vətənin bu bölgəsi dəfələrlə yenidən bölünmüşdür. Azərbaycan torpaqlarına yeni bir etnos-ermonilər köçürülüb gətirildi. Azərbaycan xalqının öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası və xalqımıza qarşı soyqırımları dövrü başladı. Azərbaycan Albaniya kilsəsi ləğv edildi. Azərbaycan ərazisində ermənilərə dövlət yaradıldı. Azərbaycan-Albaniya kilsəsinə sahib çıxan ermənilər davamlı olaraq xalqımıza qarşı yeni-yeni ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladılar.

Şimal-Qərbi Azərbaycanda eyni siyasəti gürcü hakimi və gürcü pravoslav kilsəsi də yeritməyə başladı. Çar Rusiyası bir-birinin ardınca keçirdiyi inzibati ərazi islahatları ilə keçmiş Azərbaycan-Albaniya dövlətinin ərazilərini gürcü torpaqları kimi "qanunlaşdırıldı". İberiyalı IV Davidin varlığına son qoyduğu Tiflis türkmüsəlman əmirliyinin tarixi "unuduldu". Gürcülər də Azərbaycana qarşı yeni-yeni ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladılar.

Bu baxımdan, Azərbaycan tarixçilərinin ərazi iddialarına qarşı real tarixi ortaya qoymaqdan başqa yoxdur.

Azərbaycanın tarixi torpaqlarının ayrılmaz parçası olan, Azərbaycan tarixinə neçə-neçə igid oğullar bəxş etmiş Tiflis-Bərçalı elinin tarixi son illərə qədər tarixşünaslıqda diqqətdən kənar qalmış, Vətənin bu zəngin tarix xəzinəsinə qonşu ölkənin tarixçiləri sahib çıxmağa çalışmış, bu elin tarixini öz mənafeclarına uyğun "tədqiq etmiş", saxtalaşdırmışlar. Lakin ilk mənbələrdən yadigar qalmış maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələri yaşamaşmış real tarixi saxtalaşdırmağa cəhd edənləri həmişə çıxılmaz vəziyyətdə qoymuşdur.

Bu baxımdan Rəşad Mustafanın "Tiflis əmirliyi" monoqrafiyası həm aktuallığına görə, həm elmi-nəzəri cəhətdən, həm də döv-

lətçiliyimizə xidmət baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Monoqrafiyada tarixşünaslığımızda yaranmış boşluğu doldurmağa cəhd edilir, Tiflis və ətrafının – Borçalı elinin Azərbaycanın ayrılmaz parçası olduğunu ilk mənbələrə əsaslanaraq işıqlandırılır.

Monoqrafiyada əsaslı olaraq əvvəlcə antik mənbələrə müraciət edilir. Burada hələ antik dövrdən Tiflis şəhərinin Azərbaycan Albaniyasının qərb torpaqlarına daxil olduğu, Azərbaycan Albaniyasının qərb sərhədlərinin indiki Dəryal (Dərə yolu!) keçidindən başladığı, Tiflislə yanaşı, Telavi kimi iri şəhərləri də öz sərhədləri daxilinə aldığı, İberiya və Albaniya sərhədinin Tiflisdən qərbdə - Araxı ilə Kürün birləşdiyi yerdə olduğu sübut edilir.

Monoqrafiyada tamamilə haqlı olaraq qeyd edilir ki, Azərbaycanın Tiflis elinin sərhədləri ərəb işğalları dövründə də dəyişməyərək qaldı. Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycan Albaniya dövlətinin bütün torpaqları Arranın tərkibində idi. Ərəb tarixçiləri, səyyahları, coğrafiyaşünaslarına əsaslanan müəllif Tiflisin Arranın üçüncü böyük şəhəri olduğunu qeyd edir. Eyni zamanda öz strateji əhəmiyyətinə görə Tiflis İslamın sərhəd şəhəri kimi də təsvir edilir. Əhalisinə gəldikdə isə müəllif mənbələrin Tiflis şəhərinin əhalisinin sünni məzhəbindən olan müsəlmanlardan ibarət olduğunu yazır. Müəllif əhali məsələsində ona qədər olan məlumatları da toplayaraq yerli əhalinin tarixi bütün dövrləri ərzində indiki kimi əsasən türklərdən ibarət olduğu nəticəsinə gəlmişdir.

IX əsrin əvvəllərindən Tiflisdə yeni siyasi qurum – Xilafətdən asılı olmayan türk-müsəlman əmirliyi meydana gəlmişdir. Müəllif haqlı olaraq əsaslandırır ki, əmirliyin müstəqilliyini Xilafətə qarşı mübarizə kimi dəyərləndirmək deyil, ətraf xristian istilacılarına qarşı mərkəzin yardımı olmadan da mübarizə aparmaq əzmi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Məhz Bunun nəticəsi idi ki, Tiflis əmiri İshaq ibn İsmayıl 829-cu ildə Qars ətrafında Bizans imperatoru Feofilin ordularını dağıtmış, onu məğlub etmiş, öz nüfuz dairəsini buralara qədər yaymışdı. Lakin, Abbasilərin ucqarları əvvəlcə özündən asılı salmaq məqsədi ilə zəiflətmə siyasəti, daha sonra isə həmin zəiflətdiyi ucqarlara nəzarət edə bilməməsi Tiflis əmirliyini xristian dünyası ilə mübarizədə yalnız qoydu. Nəticədə Tiflis əmirliyi tədricən nüfuzunu və ərazilərini itirməyə başladı.

Tiflis əmirliyinin ən gücdəli dövrü Cəfərilər sülaləsinin hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Məhz bu sülalənin üzvlərinə hakimiyyəti irsiləşdirmək nəsib olur. Əmirlərin rəsmi hakimiyyətinin bərbəsa nişanəsi olan sikkələr bu sülalənin üzvləri ilə bağlıdır. Eyni zamanda Cəfərilərin dövründə Tiflisdə müsəlmanlar davamlı olaraq xristian təcavüzlərlə mübarizədə ayıq-sayıqlıqdan vəza keçməmiş, sərhəd elin sakini olduqlarını unutmamışlar. Elə çətin vaxtlar olmuşdur ki, Tiflisin mərd əhalisi günlərlə, aylarla deyil, illərlə mühasirədə qalmışlar, lakin təslim olmamışlar. Məsələn, gürcü mənbəsinin verdiyi məlumata əsasən 1037-ci ildə abxaz-iber çarı IV Baqrat ətrafdakı xristian koalisiyası ilə birləşərək Tiflis üzərinə yürüş edəndə buranı iki il mühasirədə saxlamış, əhali çox ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, mərdliklə düşməyə müqavimət göstərmişdilər.

XI əsrdə Səlcuq türklərinin gəlişindən sonra Tiflisə müəyyən müddət üçün yadelli hücumlarının arası kəsilir. Lakin bu dövr xaçlı-səlib yürüşlərinin başlanması, Səlcuq-Türk imperiyasının Xristian dünyası qarşısında tədənməsi Tiflis əmirliyini ağır vəziyyətdə qoyur. Belə ki, abxaz-iber taxtına IV David gəldikdən sonra səlcuqluların asılılığından qurtulmaq üçün bir sıra tədbirlər görür. Bu tədbirlərin ən mühümü öz qızlarını ətraf hökmdarlara ərə verməsi idi. Təəssüf ki, belə hökmdarlardan biri də Azərbaycan Şirvanşahlar dövlətinin gələcək hökmdarı III Məntüçöhr idi. O da Davidin qızı Tamarı alaraq sarayının içinə qədər gürcü hakimlərinə yol açmışdı. Lakin, türkü "qara donlu sayfirlərin" qılıncı ilə öldürməyin mümkün olmadığını görəndə IV David, türkü türkün qılıncı ilə məğlub etmək qərarına gəlir. Xristian-qıppçaq türkləri ilə ittifaqa girən və ordusunu demək olar ki, onların qüvvəsi ilə yenidən təşkil edən IV David məhz qıppçaq-türklərin sayəsində səlcuqlara qarşı Didqori döyüşündə qalib gəlir. Bununla da Tiflis əmirliyinə böyük zərbə vurulur. Müəllif Didqori döyüşü öncəsi və sonrası Tiflis əmirliyinin vəziyyətini və IV Davidin siyasətini olduqca dərinlənə araşdırmış, gürcü tarixçilərinin qıppçaqların bu qələbədəki rolunu azaltmaq ehtimalının əksinə olaraq qıppçaqların bütün bu qələbələrdə yaxından iştirak etdiklərinin abxaz-iberlər üçün həlledici olduğunu qeyd etmişdir.

Müəllif həm gürcü, həm də müsəlman mənbələrinə əsaslanaraq Tiflisin IV David tərəfindən işğalını geniş işıqlandırır. IV David qıpçaqların köməyi ilə səlcuqlular üzərində qalib gəldikdən sonra Tiflis əmirliyi tamamilə köməksiz qalır. Xristian-qıpçaq qüvvələri ilə güclənmiş ordu ilə hücumu keçən IV David müqavimətdən sonra müdafiənin mənasızlığını anlayan Tiflis əhalisinin şəhəri dağıtmamaq təklifini qəbul etmir, hücumla şəhərə girir, ələ keçirdiyi ilk beş yüz dinc müsəlmanı payaya otuzduraraq edam edir. Qədim şəhər üç gün ərzində qarət edilir, sonra isə yandırılır. Gürcü alimlərinin IV Davidin Tiflis işğalına "kartveloba"-gürcü torpaqlarını birləşdirmə donu geyindirməsinə qarşı müəllif çox doğru bir sualla çıxış edir: İnsan öz vətəninə belə vəhşilik və barbarlıq edə bilərdimi? Öz şəhərini belə yandıra bilərdimi?

IV David üç günlük qətl, qarət və yağından sonra şəhərin ticari, iqtisadi, strateji əhəmiyyətini dərk edərək ümumi əfv elan edir. Hiyləgərliklə müsəlmanlara bir sıra güzəştlər verir. Lakin IV Davidin müsəlman ölkələrinə tez-tez etdiyi qarətçi yürüşlər və oradan gətirdiyi müsəlman əsirlərin yerli müsəlmanlar tərəfindən alınmış azadlığa buraxılması şəhər əhalisini müflisləşdirən başlıca səbəblərdən biri olur. IV Davidin işğal etdiyi əraziləri daha rahat idarə etmək üçün paytaxtı Kutaisindən Tiflisə köçürməsi müsəlmanlar üçün həyatı daha da çətinləşdirir. Nəticədə, müsəlmanlar tədricən şəhəri tərk edirlər. Lakin XII və XIII əsr boyunca Tiflisdə xristian idarəçiliyi tətbiq edilsə də şəhərdə müsəlmanlar üstünlüyə malik idilər. Belə ki, həm IV David, həm də oğlu I Demetre cümə günü məscidə gedir, özləri üçün ayrılan yerdə oturur, məsciddən çıxarkən məscidin fonduna mülayyan miqdarda pul verirdilər. Bu şübhəsiz ki, şəhər müsəlmanlarının özlərinə qarşı ehtimal edilən narazılığının qarşısını almaqdan ötrü atılan hiyləgər addımdan başqa bir şey deyildi.

XII əsr boyunca müsəlmanların Tiflisi geri almaq uğrunda mübarizəsi bir nəticə vermədi. XIII əsrin əvvəllərində monqol yürüşləri baş verir. Məhz bu yürüşlərin fonunda Cəlaləddin Xarəzmşah Tiflisi gürcülərin əlindən geri ala bilir. Lakin Cəlaləddin daim yürüşlərdə olduğu üçün Tiflisin müdafiəsi lazımı şəkildə təmin olunmur. Nəticədə, 1227-ci ildə gürcülər tamamilə müda-

fiasız qalmış şəhəri yenidən ələ keçirir və darmadağın edirlər. Şəhərin müsəlman əhalisi məhv edilir. Bu qırğın o qədər şiddətli olur ki, Cəlaləddin Tiflisə geri dönrəkən şəhərdə insana rast gəlmir. R.Mustafa Tiflisdə müsəlmanların azalmasını və xristianların üstün vəziyyətə keçməsinə məhz bu hadisə ilə əlaqələndirir.

Tiflis əmirliyində türk-müsəlman mədəniyyəti yüksək inkişaf etmişdi.

Mənbələrdə Tiflisdə hadisənin geniş yayıldığı qeyd edilir. Tiflis alimlərinin araşdırarkən onların böyük bir qisminin hadisə alimi olduğu məlum olur. Orta Asiya, Xorasan, Suriya, Misir, Anadolu, İraq kimi yerlərə köçmək məcburiyyətində qalan Tiflis alimləri öz əsil-nəsəblərini unutmuş, "Tiflisi" nisbətindən istifadə etmişlər. Təəssüf ki, mənbələrdə Tiflisi ləqəbli alimlər haqqında məlumatlara rast gəlinəndə, dövrümüzə qədər Tiflis əmirliyinin heç bir memarlıq abidələri qəlib çatmamışdır. Şübhəsiz ki, Tiflisə qarşı həyata keçirilən bu qarətlər zamanı abidələr, əksər tikililər məhv edilmiş, sonradan isə Vətən torpağından ayrı düşən Tiflis elində arxeoloji qazıntılar aparılmamış, üzde olan abidələr məhv edilmişdir.

Nə qədər acı olsa da, biz geniş ərazilər itirmişik. İtdirdiyimiz ərazilərin tarixini yazmamışıq. Məhz bu səbəbdən indiki torpaqlarımıza iddia edənə az deyil. Buna görə də itirilmiş torpaqlarımızın tarixini araşdırmaq, tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq, saxtakarlarla mübarizə aparmaq, bununla da ərazi iddialarına elmi cavab vermək tarix elminin və tarixçilərimizin başlıca vəzifəsidir. Rəşad Mustafanın monoqrafiyası bu yolda atılmış ən mühüm addımlardan biridir.

İstedadlı tarixçi R.Mustafaya yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıam.

Yaqub Mahmudov
AMEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı laureatı

GİRİŞ

VIII – IX əsrlərdən etibarən böyük ərazilər işğal edən Ərəb xilafəti getdikcə zəifləməyə başlayır. Məhz bu səbəbdən mərkəzdən uzaq ərazilərdə tabe olmaq meylləri güclənməyə başlayır. Bu proses tarixi Azərbaycan torpaqlarında da gedirdi. Belə ki, bu dövr ərzində Azərbaycanda Azərbaycan Albaniyasının birbaşa varisi olan Şəki mülkiyyəti, rüfətli süləmlərin qurmuş olduğu Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şirvanşahlar, Tiflis əmirliyi kimi dövlətlər quruldu. Bu dövrdə tez – tez yadelli müdaxiləyə məruz qalan Azərbaycanın qərb torpaqlarında vəziyyət daha mürəkkəb idi. Şəddadilər dövləti Dəbil və Gəncə olmaq etibarilə iki mərkəzli olub, eyni sülalənin iki qolu tərəfindən idarə edilirdi. Tiflis əmirliyi mərkəzi Tiflis olmaqla Şəki mülkiyyətinin və Şəddadilər dövlətinin qonşuluğunda yerləşirdi. Tədqiqatın əsas predmet mövzusu olan Tiflis əmirliyi tarixi Loru, Pəmbək, Şəmşəddil, Borçalı torpaqlarını əhatə etmişdir.

Tiflis əmirliyi mövzusu böyük bir elmi problem olub hərtərəfli tədqiqat tələb edir. Xüsusilə Tiflis əmirliyinin mənsubiyyət məsələsi, İslam və türk aləmində mədəni, siyasi mövqeyinin və rolunun müəyyənləşdirilməsi; orta əsrlərdə İslam və Azərbaycan üçün sərhəd qalası olması və buraları yadelli hücumlarından qorunmasında birinci dərəcəli rol oynaması, Şərq və Qərb, Xristian və İslam aləmi arasında ticari, siyasi, mədəni körpü rolunu oynaması kimi əhəmiyyətli aspektlər təkcə Azərbaycan tarixinin deyil, İslam, türk və Qafqaz tarixinin tədqiqində də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yerləşən Tiflis əmirliyinə daxil olan torpaqların hal – hazırda başqa respublikaların ərazisində yerləşməsi və bu respublikaların rəhbər torpaqlarda tarixi saxtalaşdırma və assimilyasiya siyasəti, bu ərazilərin bir çoxunda indiki dövrdə də Azərbaycan türklərinin say etibarilə üstünlük təşkil etməsi mövzunu aktual edən səbəblərin başında gəlir. Qeyd ediləndir ki, müasir Azərbaycan Respublikasına qərb, şimal – qərb

və şimal qonşuları tərəfindən olan ərazi iddialarının kəskinləşməsi, XX əsrdə Azərbaycanda türk varlığı əleyhinə və Azərbaycan tarixi əleyhinə qarşı sistemli aparılan siyasət nəticəsində həmmən ərazilərdə, xüsusilə müasir Ermənistan ərazisində Azərbaycan türklərinin sayı azaldılmış, maddi – mənəvi abidələri məhv edilmişdir. Ərazisinin 20%-dən artıq hissəsinin işğal olunduğu bir zamanda Azərbaycan Respublikasında bu məsələni araşdırmaq xüsusilə zəruridir. Bu torpaqların Azərbaycan türklərinin əzəli torpaqları olmasını, qonşular tərəfindən uydurulmuş tarixi yalançı üzünü dünya elm itimaiyyətinə çatdırmaqdan ötrü həmmən ərazilərin antik dövrlərdən başlayaraq IV Daviddən sonradan sonra da uzun müddət tarixi Arran – Şimali Azərbaycanın qərbinə təşkil etdiyini göstərmək lazımdır. Gürcü mənbələrində belə bu ərazilərdə tarixən bunttürk və hunların yaşaması, Tiflisdə indinin özündə də mövcud birbaşa türk mənşəli yer adlarının olması, Tiflisin cənubuna qədər olan ərazilərdə Azərbaycan türklərinin kompakt məskunlaşması, bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən əmirliyin tarixinin və mənşəyinin saxtalaşdırılması, eyni zamanda əmirliyə aid maddi – mədəniyyət nümunələrinə göstərilən biganə münasibət və hətta bəzən səbəbi bilinmədən sanki, sistemli şəkildə bu abidələrin talan edilməsi Tiflis əmirliyinin tarixi, əmirliyyəti, dini və milli mənşəyi, ərazisi, sərhədləri məsələsinə xüsusi diqqət yetirməyi daim aktual və zəruri edir.

Tiflis əmirliyi IX – XII əsrlərdə mövcud olub. Lakin, əmirliyin mənsubiyyət məsələsi buraya antik dövrdə olan məlumatlara diqqət ayırmağa vacibdir. Gürcü tarixçilərinin Tiflisə və ətraf ərazilərə olan iddiaları V əsrdə Vaxtanq Qorqasalın hakimiyyəti ilə əlaqəli olduğu üçün IV-VI əsrlərdə Albaniya dövlətinin vəziyyəti və beynəlxalq durum araşdırılmağa çalışılmışdır. Eyni zamanda əmirliyin yaranmasında VII əsrdə baş vermiş ilk ərəb yürüşlərinin əvəzsiz rolu olduğu üçün bu vaxt kəsiyi əsas xronoloji çərçivəyə daxil edilmişdir. Müsəlman türklər və qıpçaqlar arasında qeyri-müsəlman türklər Tiflis əmirliyi işğal edildikdən sonra da əmirlikdə fəal siyasi, iqtisadi, mədəni rol oynadıqları

üçün şəhər özünün müsəlman-türk simasını gürcü işğalı altında olmağına baxmayaraq itirməmişdi. Buna görə tədqiqat işinin xronoloji çərçivəsi XIII əsrə qədər – monqol yürüşlərinin başlanmasına qədər uzadılmışdır. Beləliklə, tədqiqat işinin xronoloji çərçivəsi antik dövrdən VII əsrə qədər fragmentar, bütövlükdə isə ərəb yürüşlərinin başladığı VII əsrdən monqol yürüşlərinin başladığı XIII əsrə qədərki dövürə əhatə edir.

Çox təəssüf ki, Azərbaycan tarixşünaslığında Tiflis əmirliyi ilə bağlı bərbəşə araşdırmalar və monoqrafiyalar yoxdur. Lakin, müxtəlif tədqiqatçıların əsərində fragmentar və ya ümumi məlumatlara rast gəlmək olur. Azərbaycan tarixçiləri əsasən əmirliyin orta əsrlərdə Arran-Albaniya ərazisində yerləşdiyini, əhalisinin isə albanlar və ya türklər olduğunu qeyd edirlər. Tiflisin orta əsrlər tarixini Azərbaycan tarixi ilə paralel götürməyə çalışan Azərbaycan tarixçilərinin əsas istinadları ərəb mənbələri və bəzi gürcü mənbələridir.

IX-XI əsrlərdə mövcud olan dövlətlər haqqında yazan Məmmədli Şərifov və Ziya Bünyadov çox təəssüf ki, bu dövlətlərin siyahısına nə Tiflis əmirliyini, nə də Şəki mülkiyyətini salmayıblar. Hər iki mövzu onların araşdırmalarında müstəqil araşdırma obyektinə olmayıb. Lakin, hər iki tarixçinin əsərlərində cüzi də olsa Tiflis əmirliyinin fəaliyyəti, Azərbaycandakı digər feodal dövlətlərlə əlaqələri haqqında məlumatlar vardır. M.X.Şəriflidə Şəddadilərlə Tiflisin Cəfəri əmirləri arasında əlaqələri geniş işıqlandırılıb.¹ Xüsusilə, Z.M.Bünyadovun Tiflis bölgəsinə yaxın və bəzən də bu bölgənin bir hissəsini təşkil edən Albaniyanın Girdiman-Qardaban ərazisində xalkedon – diofizit kilsəsinin yayılması ilə bağlı məlumatları diqqətə layiqdir.²

Azərbaycan tarixşünaslığında Tiflis və Tiflis əmirliyi mövzusunda ilk dəfə elə məhz ərəb mənbələrinin araşdırılmasında və IX-XI əsr Azərbaycanda mövcud olan feodal dövlətlərinin tari-

xinin yazılmasında rast gəlir. Belə ki, tarix elmləri doktoru, akademik Nailə Vəlixanlı ərəb mənbələri ilə bağlı araşdırmalarında, xüsusilə ərəb coğrafiyaçılarının qeydlərində Tiflis şəhərinin demək olar ki, bütün mənbələrdə Arran şəhəri olduğunu qeyd etmişdir.³ Nailə Vəlixanlı məhz bu məlumatlara əsaslanaraq "Azərbaycan VIII-IX əsrin I yarısında" adlı müfəssəl xəritə hazırlamış və burada haqlı olaraq Tiflis şəhərini Azərbaycanın tərkibində göstərmişdir.⁴

Onun eyni zamanda professor Yaqub Mahmudovun redaktoru olduğu Azərbaycan tarixi atlasında da müəllifi olduğu "Azərbaycan ərəb xilafəti dövründə (VII əsrin II yarısı – IX əsrin I yarısı)", "Xürrəmilər hərəkatı", "Azərbaycan (IX əsrin II yarısı – X əsr)", "Azərbaycan (X əsrin sonu – XI əsrin I yarısı)" xəritələrində bu fikir obyektiv olaraq öz yerini tapır.⁵

Azərbaycan tarixşünaslığında Tiflis əmirliyinin IX – XI əsrdə mövcud olması Azərbaycanın feodal dövlətlərindən biri kimi öyrənilməsinə başlanılması professor Yaqub Mahmudovla bağlıdır. Y.M.Mahmudov "Azərbaycan tarixi: Erkən intibah dövrü" əsərində ilk dəfə Şəki mülkiyyəti və Tiflis əmirliyi kimi dövlətləri Sacilər, Salarılar, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şirvanşahlar kimi dövlətlərlə bir sırada qəmiş, bu dövlətin tarixinin Azərbaycan tarixinin ayrılmaz parçası olduğunu sübut etmişdir. O, eyni zamanda ərəb mənbələrindəki Tiflisin Arrana bağlı şəhər olması fikirlərini qeyd edərək, buranın yerli əhalisinin hadisə ilə məşğul olan sünni məzhəbinə bağlı olan müsəlmanlar olduğunu qeyd etmişdir. Y.M.Mahmudovun səyi nəticəsində orta

³ Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyasına – səyahətləri Azərbaycan haqqında. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1974 – s.18; s.61; s.90; s.110; s.130.

⁴ Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 1998 – s. 550, II xəritə; Vəlixanlı N. M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993 – kitabın öz qabığının içəri hissəsindəki xəritə; Велиханова Н.М. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания / В сб.: Историческая География Азербайджана. Баку: Издательство «Эльм», 1987 – s.74

⁵ Azərbaycan Tarixi Atlası. Bakı: Kartografiya fabriki, 2007 – s.16-19

¹ Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri, Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1978 – s. 211

² Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnaşr, 1989 – s. 215.

məktəb Azərbaycan tarixi dərsliklərinə Tiflis şəhəri Azərbaycan şəhərlərindən biri kimi daxil edilmişdir.

Rauf Hüseynovun Səlcuqlularla əlaqəli monoqrafiyalarında, məqalələrində Səlcuq türkləri və onların Qafqaz siyasəti, Malazgird savaşının Qafqazda və ümumiyyətlə Qərb və Şərq dünyasının sürəhdində meydana gətirdiyi dəyişikliklər haqqında qiymətli məlumatlar var.⁶ Sara Aşurbəylinin “Şirvanşahlar dövləti” əsərində isə bir zamanlar Tiflisi idarə etmiş Məzyədli Şeybanilər haqqında, Məzyədilərin İshaq ibn İsmayılın üsyanını yatırtmaq üçün gördüyü fəaliyyətlər haqqında qiymətli məlumatlar vardır.⁷ S.B.Aşurbəylinin orta əsr şəhərlərinin idarəçiliyi haqqında müqayisəli məlumatlara isə “Şirvanşahlar dövləti” əsəri ilə yanaşı “Bakı şəhərinin tarixi” monoqrafiyasında da rast gəlmək olar.⁸

Tiflis əmirliyinə dair birbaşa məlumatlar olmasa da Yunis Nəsbilinin tədqiqatlarında Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə dair kifayət qədər məlumat var. Onun tədqiqatlarının əsas fərqləndirici xüsusiyyəti mənbəşünaslıq bazasının əsasını gürcü mənbələri təşkil etməsidir.⁹ Y.M.Nəsbili Ağcaqalanın lokalizəsi ilə bağlı

mühüm nəticələrə gəlmişdir¹⁰. Ucarma, Qanux kimi yerləri oğuzlarla və türk dili ilə əlaqələndirmişdir¹¹. Eyni zamanda Y.M.Nəsbilinin Abxaz-Kartli çarları II Georgi və IV Davidin İslamı qəbul etmə ehtimalları haqqında irəli sürdüyü mülahizələri¹² IV Davidin Tiflis əmirliyini işğal edərkən burada qalıcı olmasını və müsəlmanlarla anlaşmasını anlamağa önəmli ipuçlarındandır.

Azərbaycan tarixçilərindən t.e.d. Nərgiz Əliyevanın tədqiqatlarında da Tiflis əmirliyi ilə bağlı bir sıra məlumatlara rast gəlmək olur. Belə ki, onun “Azərbaycanın elmi-mədəni mühitinin öyrənilməsində ərəbdilli mədəniyyətin rolu” mövzulu Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasında Tiflis və ətraf ərazilərinin İslam dinini qəbul etmə prosesi tədqiq edilmişdir, Həbib ibn Məsləmənin Tiflis əhalisi ilə yazışması təhlil edilmişdir¹³. Nərgiz Əliyevanın “Əs-Səmaninin “Kitab əl-ənsab” əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi” monoqrafiyasında isə Azərbaycanın tarixi coğrafiyası araşdırılıb və Tiflis Arranın tərkibində verilməmişdir¹⁴. Eyni zamanda Nərgiz Əliyevanın “Kitab əl-ənsab”da adı çəkilən tiflisli alimlərin adını azərbaycanlı alimlərin sırasında çəkməsi diqqətəlayiqdir¹⁵.

Tiflis əmirliyi haqqında diqqətli ən çox cəlb edən məlumatların müəllifi Kərəm Məmmədovdur. O, Tiflis əmirliyini Borçalı elinin bir hissəsi kimi verərək bu ərazilərin tarixinin obyektiv araşdırılmasında ən mühüm addımlardan birini atmış, eyni zamanda gürcü dil-

⁶ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку: «Кавказ», 2010 – 272 с.; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва: Kremlin Multimedia, 2012 – 186 с.; Hüseynov R.A. Irak Selçukluları ve Kafkaslar / VII Türk Tarih Kongresi, (Ankara, 25-29 Eylül 1970), Ankara, 1972 – s.395; Hüseynov R.A. Malazgird ve Kafkaslar // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü. Tarih Araştırmaları Dergisi, 1968, Sayı: 10 – s.70

⁷ Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti (VI – XVI əsrlər). Bakı: “Avrasiya press”, 2006 – s.64-65

⁸ Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi (Orta əsrlər dövrü). Bakı: “Avrasiya press”, 2006 – s.82

⁹ Nəsbili Y. Türk dünyası və Gürcüstan XI əsrin son rübündə // Bakı universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2009, №3 – s.124; Насибов Ю. М. Азербайджан в V – первой половине XII вв. (по древнегрузинским источникам). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку: 1985 – с.5; Насибов Ю. М. О древнегрузинских источниках по истории Азербайджана V – XII вв. // “Tarix və onun problemləri”, 1997, № 1 – с.251

¹⁰ Насибов Ю. М. О географическом термине «Агджакала» из эпоса «Деле Коркут» // Советская тюркология, 1983, №2 – с.44

¹¹ Nəsbili Y. Türk dünyası və Gürcüstan XI əsrin son rübündə // Bakı universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2009, №3 – s.126

¹² Yəni orada, s.125-126

¹³ Əliyeva N. A. “Azərbaycanın elmi-mədəni mühitinin öyrənilməsində ərəbdilli mədəniyyətin rolu”. Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya (əlyazması hıqqında) Bakı, 2001 – s.57

¹⁴ Əliyeva N. A. “Əs-Səmaninin “Kitab əl-ənsab” əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi”. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010 – s.66-67, s.70-71

¹⁵ Əliyeva N. A. Əs-Səmaninin “Kitab əl-ənsab” əsəri – s.106-107

li mənbələrin araşdırılmasında və bu mənbələrdə Azərbaycan ərazisində yaşayan ilk türklər – bunttürklərlə bağlı məlumatların üzə çıxarılması və yayılmasında mühüm rol oynamış, türklərə aid olan qoç başlı heykəllərin yayılması ilə bağlı mühüm faktlar üzə çıxarmışdır. Onun Dumanis əmirliyi ilə bağlı çox qiymətli araşdırmaları var. Bundan əlavə o, Şenqavitdəki və Samtavrodakı paleoantropoloji materiallara əsaslanaraq Tiflis ətrafının, Borçalının qədimdən türklərin yaşadığı bölgə olduğunu göstərmişdir¹⁶.

Şirinbəy Hacıəlinin “Şimal – Qərbi Azərbaycan: İngiloylar” mövzulu monoqrafiyasında gürcü mənbələri səlis şəkildə araşdırılıb. Eyni zamanda burada Tiflis əmirliyi ilə Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən Şəki mülkiyyəti arasında olan münasibətlər öz əksini geniş şəkildə tapmışdır¹⁷.

Tiflis əmirliyindəki mədəni hadisələrlə, elm xadimləri ilə əlaqəli çox mühüm faktlara Elnur Nəsirovun müəllifi olduğu “Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər” monoqrafiyasında rast gəlmək olur. E.Nəsirov da Nərgiz Əliyeva kimi orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı İslam alimləri haqqında məlumat verərək Azərbaycan tarixində İslam mədəniyyəti ilə bağlı böyük bir boşluğu doldurmuşdur. Monoqrafiyanın əvvəlində müəllif Tiflisi Azərbaycan şəhəri kimi göstərərək, buranın tarixi haqqında qısa arayış vermiş¹⁸, daha sonra kitabın sonrakı bölümündə əl-Tiflisi nisbəli alimləri azərbaycanlı alimlər kimi qeyd edərək onlar haqqında geniş məlumat vermiş, alimlərin Tiflisdə David tərəfindən işğal edildiyi XII əsrdən sonra Tiflisdən köçmələrinin real səbəblərini göstərməyə çalışmışdır¹⁹.

¹⁶ Mammadov K. H. Borçalı Qədim dövrdə / “Türk dünyası: dünən və bu gün” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransa təqdim olunmuş məruzə tezisləri. 23-24 may 2011. Azərbaycan Tarix Qurumu. Bakı Dövlət Universiteti Tarix Fakültəsi. Bakı: 2011 – s.61

¹⁷ Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. (I kitab: ən qədim zamanlardan XIII əsrin ortalarınaqədər). Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2007 – s.143, s.146, s.152

¹⁸ Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər. Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, 2011 – s.60

¹⁹ Yəni orada, s.322

Elmira Mirzəyevanın “Azərbaycanda şəhər idarəçiliyi (XI-XIII əsrlər)” monoqrafiyası isə orta əsrlər Azərbaycan şəhərlərinin idarəçiliyini mükəmməl və müfəssəl etmək üçün Tiflisdə idarəçiliyini necə təşkil edildiyini araşdırmaq üçün önəmli məlumatlar verir. Məhz buradakı məlumatları araşdırmaqla Tiflisdə gürcü tarixçisi Şota Mesxianın iddia etdiyi kimi Orta əsr Avropa kommunalına deyil, Azərbaycan və İslam şərq şəhərləri kimi idarə edildiyi aydınlaşmışdır²⁰.

Son dövr araşdırmalarında Tofiq Nəcəflinin Cahangir Zeynalolğunun “Şirvanşahlar yurdu” əsəri ilə bağlı apardığı tədqiqat cəlbədidir. Belə ki, Cahangir Zeynalolğu Şirvanşahlar dövləti haqqında məlumat verərək Azərbaycan-Arranın qədim tarixi haqqında da məlumat vermiş, öz fikirlərini bir sıra mənbələr və tədqiqatlarla təsdiqləmişdir. T.Nəcəfli öz məqaləsində C.Zeynalolğunun Tiflislə bağlı fikirlərini işıqlandırmışdır. Belə ki, C.Zeynalolğu rus müəllifi A.Yanovskinin fikirlərinə əsaslanaraq göstərir ki, Alazan çayının qərbində yerləşən və zamanımızda Xaxetiya adlanan ərazi də Albaniyaya daxil olmuş, fəqət zaman-zaman qonşusu İberiya tərəfindən işğal edilmişdir. Müəllifin qənaətinə görə, həmin bölgənin Albaniyaya məxsus olduğunu orada “Alvənd ovası” adlı yerin olması da təsdiq edir²¹.

Son dövr araşdırmaçılarından Ramil Ağayev “Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi” monoqrafiyasında bölgənin etnik tərkibi haqqında dolğun məlumata rast gəlmək olar. Monoqrafiyadakı xəzərlər, siyavurdilər, sanarlar, eyni zamanda xilafət dövründə Azərbaycan sərhədləri haqqında məlumatlar Tiflis bölgəsi ilə əlaqəlidir²².

²⁰ Мирзоева Э.Г. Городское управление Азербайджана (XI-XIII века). Баку: «Нурлан», 2002 – с.141-143

²¹ Nəcəfli T. Cahangir Zeynalolğunun “Şirvanşahlar yurdu” əsəri haqqında // AMEA Tarix institutu, Elmi əsərlər, 28-ci cild, 2009 – s.74; Zeynalolğu C. Şirvanşahlar yurdu. İstanbul: Cumhuriyet kitabxanası, 1931 – s.15-16

²² Ramil Ağayev. Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi. Bakı: Turxan NPB, 2017 – s. 32, 112-113, 196, 206

Müsəlman və türk mənsubiyyətli əmirliyin ərazisi müasir Gürcüstan Respublikasının ərazisində yerləşdiyi üçün gürcü tarixçilər bu əmirliyin tarixini öyrənməkdə daha şanslıdır. Lakin, etnik və dini mənsubiyyət fərqləri bir çox hallarda gürcü tarixçilərini əmirliyə və şəhərin tarixinə obyektiv qiymət verməyə qoymur. Gürcü tarixçilər bir çox hallarda əmirliyə ərəb və ya türk işğalçıların qurduğu dövlət kimi yanaşmış, ən yaxşı halda müsəlman gürcülərin qurduğu dövlət kimi dəyərləndirmiş, gürcü tarixinə aid olmayan bir mövzu olduğu üçün ciddi-cəhdlə əmirliyin tarixini gürcüləşdirməyə çalışmış, bir çox hallarda əmirliyin tarixini obyektiv araşdırmamaqla bərabər, bəzi hallarda təftişə də məruz qoymuş və bu tarixi saxtalaşdırmışlar.

Ərəblərin Tiflisdə İslam dini yayması, bu ərazilərdə yaşaması haqqında Simon Canaşianın əsərləri maraqlıdır. Xüsusən onun "Gürcüstanda ərəbləşmə (ərəblər)" adlı çalışması diqqətəlayiqdir. Məhz onun buradakı fikrinə görə Tiflisdəki müsəlmanlar əsasən ərəblərdən ibarət olub²³. Təxminən onun fikirlərini Gürcüstan diplomatiyası toplusunda Xatuna Baynduraşvili də təkrarlayıb²⁴. Eyni topluda başqa bir müəllif – Jaba Samuşia isə Buğa Türkün Tiflis yürüşünün işıqlandırmağa çalışmışdır²⁵. Veniamin Silaqadze isə əsasən ərəbdilli mənbələrə diqqət ayıraraq bu mövzunu yenidən gözdən keçirməyə cəhd etmişdir²⁶. Belə ki, onun əsəri son zamanlar Gürcüstanda ərəblərin hakimiyyəti barədə çıxmış ciddi əsərlərdən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Tiflis əmirliyini gürcü tarixçiləri arasında ilkin və daha müfəssəl olaraq Mariya Lordkipanidze araşdırmağa başlamışdır. Məhz o, ilk dəfə 1951-ci ildə Tiflis əmirlərinin siyahısını vermiş,

onları sistemləşdirmiş və üç sülaləyə – Şuaybilər, Şeybanilər və Cəfərilərə ayırmağa çalışmışdır²⁷. İlk iki sülalənin sülalə kimi mövcudluğu o qədər inandırıcı olmasa da sikkələrdən və yazılı mənbələrdən istifadə edərək Cəfəri əmirlərinin və ona qədər mövcud idarəçi əmirlərin siyahısını təşkil etmək tədqiqatçı adındır. Lakin, M.D.Lordkipanidzenin əsas böyük problemi özünü "Gürcüstanın tarixi oçerkləri" əsərinin müəllifi olduğu hissələrinə, "Tbilisi V-XII əsrlər" və "Gürcüstanın tarixi XI əsrin əvvəli-XIII əsrin əvvəli" adlı əsərlərdən özünü burxma verir. Belə ki, bu əsərlərdə o, Tiflisin gürcü tarixşünaslığında qəbul edilmiş fikrə görə Vaxtanqın dövründən etibarən salındığını və gürcülərin paytaxtı olduğunu qeyd edir, Tiflis haqqındakı Strabon, Plini və Ptolemey kimi antik müəlliflərin fikirlərini, Tiflisə aid arxeoloji faktları görməməzlikdən gəlir²⁸. M.D.Lordkipanidze şəhərdə amid, muhtəsib, qazı və s. kimi müsəlmanlara məxsus vəzifələrin olduğunu qeyd etmişdir və şəhərin şərqli siması daşınmasını etiraf etmişdir²⁹. M.D.Lordkipanidzedə ən böyük problem Tiflisin IV David tərəfindən tutulmasını işğal kimi deyil, gürcü torpaqlarının birləşdirilməsi kimi qeyd olunmasıdır ki, bu da onu obyektivlikdən uzaq edir³⁰. Lakin, bütün bu qeyri-obyektivliklərə baxmayaraq M.D.Lordkipanidze Tiflis haqqında 1991-ci ildə "Tbilisi IV-XII əsrin əvvəllərində" adlı kitabı buraxaraq bu sahədə Gürcüstanda avtoritet olduğunu sübut etmişdir.

Tiflisdə şəhər quruluşu, burada idarəçilik forması kimi məsələləri Ş.A.Mexsia incələməyə çalışmışdır. O, öz əsərində Tiflisi orta əsrlər Avropasındakı kommuna – azad şəhər respublika-

²⁷ Lordkipanidze M. D. Tbilisi saamiros istoriidan // Mimomxilveli, Saqartvelos metsnierebata akademiis istoriis instituti, 1951, II t. – s.200-201

²⁸ Lordkipanidze M. D. Tbilisi (IV- начало XII в.). Тбилиси: Общество «Цодна», Тип. «Самшобло», 1991 – с.10

²⁹ Yeno orada, s.34-35

³⁰ Lordkipanidze M. D. История Грузии XI – нач. XIII вв. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1974 – с.106; Lordkipanidze M. D. Тбилиси (IV- начало XII в.) – с.99

²³ Canaşia S. N. Araboba Saqartveloşi // Şromebi. II t. (6 tomi), Red. N. Berdenişvili. Tbilisi: Qart. SSR Metsn. Akad. Gam-ba da. St., 1952 – s.342

²⁴ Baynduraşvili X. Arabta Religiuri Politika Saqartveloşi // Qartuli diplomatiya. X t. Tbilisi: 2003 – s.555

²⁵ Samuşia J. Buğa Turki Tbilisze laşqrobis istoriidan // Qartuli diplomatiya. X t., Tbilisi: 2003 – s.365

²⁶ Silaqadze V. Q. Arabta batonoba Saqartveloşi. Tbilisi: Metsniereba, 1991 – s.8

lara bənzətməyə çalışmışdır³¹. Lakin, onun ən böyük əksikliyi və yanlış müəlmən şərqində olan şəhər idarəçilik institutuna diqqət ayırmaması, rəis, qazi, amid adlı məmurların vəzifələrini çözlənməməsi, Azərbaycan şəhərləri ilə Tiflis arasında paralelliklər aparmamasıdır. M.D.Lordkipanidze bu məsələdə ondan qismən fərqli olaraq Tiflisin tipik İslam şərqə şəhəri olmaqla, Azərbaycandakı şəhərlər kimi idarə edildiyini ifadə edir³².

Onun diqqətəlayiq əsərlərindən biri də "Didqori döyüşü" əsəridir. O, bu əsərində IV Davidin Tiflisi işğal etməsindən əvvəlki islahatları, tədbirləri incələməyə çalışmış, beynəlxalq vəziyyəti araşdırmış, eyni zamanda IV Davidlə xaçlı dövlətləri və qüvvələri arasında olan münasibətə və ittifaqa ilk diqqət çəkən şəxslərdən biri olmuşdur³³. Onun Böyük Səlcuqlu imperiyasının bu dövrdəki fəaliyyəti, Didqori döyüşündə Səlcuqlu ordusunun sayına obyektiv münasibət göstərmə cəhdi və qıpçaqlarla Davidin ittifaqı haqqında yazdıqları da tədqirəlayıqdır³⁴. Lakin, bütün gürcü tarixçiləri kimi o da sonda "kartveloba" – gürcüləşmə siyasətini müdafiə edir və Tiflisin işğalını birləşmə kimi qeyd edir³⁵.

Tiflisin tarixini öyrənərkən burada zərər edilən sikkələr olduca əhəmiyyətli yerə malik olur. Gürcü tədqiqatçılarından İrina Calaqaniya məhz bu məsələ ilə bağlı "Gürcüstan pul dövrüyəsində yadelli sikkələr (V-XII əsrlər)" adlı monoqrafiya çap etdirmiş, Y.A.Paxomovun "Gürcüstan sikkələri" əsərini bir az daha çözlənməyə və geniş izah etməyə çalışmışdır.

Tiflis əmirliyinin tarixini işıqlandıra biləcək mühüm abidələrdən biri də qəbirüstü yazılar, tikililər üzərindəki kitabələrdir.

³¹ Mesxia Ş. A. Saqartvelsi qalaqəbis sotsialuri urtiertobis istoriidan (Qalaqəbi da feodaluri aristokratiya XI-XIII s. s.) // Mimomxilveli. Sakartvelos metsnierebata akademiis istoriis instituti. 1951, II t. – s.106

³² Lordkipanidze M. D. İstoriya Gruzii XI – nax. XIII vv. – c.35

³³ Mesxia İ.Ş.A. Didqorska bıtva. Tbilisi: İzdatelstvo «Mechniereba», 1974 – c.57

³⁴ Mesxia İ.Ş.A. Didqorska bıtva – s.81-2

³⁵ Mesxia İ.Ş.A. Didqorska bıtva – c.94

Lakin, Gürcüstanda bu mövzu bəlkə də ən az araşdırılan sahələrdəndir. Bu sahədə Tiflis heç araşdırılmadıqı kimi, digər ərazilərdən də Dumanis çox cüzi şəkildə araşdırılıb. Bu sahədə yalnız Sisia Kaxianinin "Dmanisinin ərəb kitabələri" əsəri mövcuddur. Əsərdə bir sıra qəbir üstü abidələrdəki yazılar oxunmağa çalışıb. Lakin, müəllifin Dumanis tarixinə yanaşma cəhdi obyektivlikdən çox uzaqdır. Belə ki, şəhərdə daim müəlmənlərin çox olmasını qəbul edən S.Kaxiani şəhərin tarixini ciddi-cəhdlə gürcülərlə əlaqələndirməyə çalışır³⁶. Lakin, eyni zamanda qəbirüstü abidələrdə bəzi türk əsilli adlara rast gəldiyini də qeyd edir³⁷. Bu əsər tədqiqat işində eyni və ya oxşar tədqiqatın Tiflislə bağlı aparılmasına nümunə təşkil edə biləcəyi məqsədi ilə tədqiqat işinə daxil edilmişdir.

Tiflisin qədim tarixi, arxeologiyası və Kür-Araz mədəniyyəti ilə bağlı məlumatlara Təriyel Çubinaşvilinin əsərlərində rast gəlmək olar³⁸. Eyni zamanda Andria Apakidzedə də bu barədə məlumatlara rast gəlmək olar. Bu tədqiqatçının Tiflisə çox da uzaq olmayan Mxetə şəhəri ilə bağlı fikirləri maraqlıdır³⁹.

Son zamanlarda Azərbaycanda əsilli Gürcüstan alimi filoloq Şurəddin Məmmədlinin də Gürcüstan azərbaycanlıları araşdırmaları çərçivəsində Tiflisin keçmişini və bağlı maraqlı faktıara rast gəlmək olur. O eyni zamanda Tiflisə və Borçalıya tarixi Azərbaycanın bir hissəsi kimi baxanlardandır⁴⁰.

Tiflis əmirliyinin və buradakı müəlmənlərin tarixinin geniş araşdırılmasında Türkiyə tarixçiləri çox əhəmiyyətli rolə malikdirlər. Türkiyə tarixçilərinin birbaşa Tiflis əmirliyi ilə bağlı

³⁶ Kaxiani S. Dmanis arabuli tsartserobi. Tbilisi: Metsniereba, 1965 – s.69

³⁷ Yəna orada, s.68

³⁸ Чубиншвили Т. К древней истории южного Кавказа. Тбилиси: Издательство «Мецниереба». 1971 – с.29

³⁹ Апакидзе А. Города древней Грузии. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1968 – с.8

⁴⁰ Şurəddin Məmmədli. Gürcüstan Azərbaycanlıları (statistik bilgi kitabı). Kolori, Tbilisi, 112 s. – <http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/azbooks/gurcazz.pdf>

araşdırmaları olmasa da, son dövrlərdə türk tarixçilərinin apardığı ciddi araşdırmalar nəticəsində Səlcuqlu – gürcü münasibətləri, Azərbaycanın qərbi və gürcülər yaşayan ərazilərə ərəblərin gəlməsi və İslamın bu torpaqlarda yayılması ilə bağlı qiymətli məlumatlar üzə çıxarılmışdır.

Türkiyəli tarixçilər arasında müasir Gürcüstan ərazisində yaşayan türk və müsəlmanlar haqqında Fəhrettin Kırzioğlu çox əhəmiyyətli məlumatlar verib. “Kars Tarihi”, “Yukarı Kür və Çoruk Boylarında Kıpçaklar” monoqrafiyasında, “Artvin tarihi” məqaləsində, “Rize tarihi” çıxışlarında F.Kırzioğlu etnik məsələ ilə bağlı məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışıb. Bundan əlavə onun əsərlərində Tiflis əmirliyinin süqutu ərəfəsində kıpçaqların gürcü ordusunun formalaşmasında oynadığı rol geniş izah edilir⁴¹. F.Kırzioğlu eyni zamanda Kitab-i Dədə Qorquda əsasən oğuzların, dolayısı ilə Tiflis bölgəsi, Borçalı türkləri ilə gürcü və abxazların xərirlərini çəkməyə, buradakı əraziləri lokalizə etməyə cəhd göstərmiş şəxslərdən biridir⁴².

Böyük Səlcuq imperiyası–gürcü münasibətlərinin, Böyük Səlcuq imperiyasının Cənubi Qafqazdakı siyasəti istiqamətlərinin araşdırılmasında Yaşar Bedirhanın çox böyük rolu vardır. Məhz bu araşdırmaların kontekstində Böyük Səlcuq imperiyasının Cənubi Qafqaz siyasəti və Tiflis əmirliyi haqqında bir çox məlumat əldə etmək olur⁴³. Eyni zamanda öz dissertasiyasında Y.Bedirhan Səlcuqlu dövlətinin zəifləməsi, Cənubi Qafqazın əldən çıxması ilə bağlı maraqlı məqamlara toxunmuşdur⁴⁴. Bütün

⁴¹ Kırzioğlu M.F. Yukarı Kür və Çoruk Boylarında Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992 – s.118-121

⁴² M. Fəhrettin Kırzioğlu. Türk Dili dergisi. Sayı 139, Nisan 1963. S. 363-369
Ünvan elləri xəritəsi (türkca) – <http://arsaktilardevletcioguzlari.blogspot.com/>

⁴³ Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Səlcuqlu Devletinin Kafkasya Politikası. I – ktora tezi, Konya, 1999 – s.106; Bedirhan Y. Ortaçağda Kafkasyada Səlcuqlularla Gürcülər Arasında Siyasi Hakimiyyət Mücadelesi // Səlcuq Universiteti Sosial Bilimler Enstitüsü dergisi, 2000, Sayı: 6 – s.174

⁴⁴ Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Səlcuqlu Devletinin Kafkasya Politikası – s.139-140

bu məlumatların işığında Tiflis əmirliyi haqqında məlumatlar da fraqmentar şəkildə verilib.

Müasir türkiyəli tarixçilərdən bu mövzuda ən geniş araşdırma işi apararlardan biri də Nebi Gümüşdür. N.Gümüşün “İlk dönm İslam – gürcü ilişkileri” monoqrafiyası bu sahədə olduqca uğurlu addımdır. Ərəb mənbələri və gürcü mənbələri bərabər və təhlil edilərək işləndiyi üçün müasir Gürcüstanda İslamın yayılması ilə daha doğru və tərəfsiz məlumatlar əldə etmək olur⁴⁵. Monoqrafiyada hadisələr XI əsrə qədər gətirilir. Lakin, burada Tiflis əmirliyinin tarixi müstəqil olaraq araşdırılmayıb, gürcü – İslam əlaqələri tərkibində araşdırılmışdır. XI əsrdən sonrakı dövrü öyrənmə baxımından N.Gümüşün Səlcuqlu–Gürcü münasibətlərinə aid “Böyük Səlcuqlu – gürcü ilişkileri” məqaləsində Tiflis əmirliyinin Böyük Səlcuq imperiyası dövründəki fəaliyyətini izləmək olar. N.Gümüşün “İlk Anadolu Səlcuqlu – Gürcü qarşılaşması: Pasinlər savaşı ve sonuçları” adlı məqalədə Tiflis şəhərinin işğalından sonrakı dövrlərinə aid məlumatlar tapmaq olur⁴⁶. Eyni zamanda onun “Cəlaləddin Harzizşahın Gürcüstan seferləri” adlı məqaləsində Tiflisin işğaldan sonrakı vəziyyəti də araşdırılmışdır⁴⁷. Müasir Gürcüstan ərazisində İslamiyyətin yayılması ilə bağlı Mehmet Çoğun və Cəlaləddin Xarəzmişahın Tiflis fəaliyyətləri ilə bağlı Ahmet Toksoy da mövzuya faydalı ola biləcək maraqlı məqalələri vardır.

Dünya tarixşünaslığında Tiflis əmirliyi hələ ki, çox da aktual deyil. Belə ki, bu əmirliyin tarixi haqqında məlumat və rənlər bu tarixi Azərbaycan torpaqlarına Gürcüstanın tərkib hissəsi kimi baxmağa çalışmış, mənbələri tam araşdırmamış, əsasən gürcü mənbələrinə istinad etmişlər.

⁴⁵ Gümüş N. İlk Dönm İslam–Gürcü İlişkileri. Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2007 – s.91

⁴⁶ Gümüş N. İlk Anadolu Səlcuqlu – Gürcü qarşılaşması: Pasinlər savaşı ve sonuçları // Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2006, VI cilt, sayı: 3 – s.202

⁴⁷ Gümüş N. Cəlaləddin Harzizşahın Gürcüstan seferləri // EKEV Akademik dergisi, Güz 2006, Yıl: 10, sayı: 29 – s.156

Bu mövzunun ilk araşdırmaçılarından biri kimi ərəb əsilli Ruşaya və sovet alimi Panteleymon Krestoviç Juzeni göstərə bilərik. Belə ki, onun "IX-X əsrlərdə Zaqafqaziya müəqəlliblər" adlı 1937-ci il tarixli məqaləsində Tiflis əmiri İshaq ibn İsmayıl haqqında məlumat verilmişdir. Bu məqalədə İshaq ibn İsmayılın xəlifə Məmun dövründəki fəaliyyəti⁴⁸, onun xüsusi qvardiyası⁴⁹, ölümünün səbəbləri və qohumluq əlaqələri haqqında⁵⁰, Tiflis əmirliyi haqqında xırda arayış⁵¹ verilmişdir.

Xarici ölkələrin tarixşünaslığında Mari Brossenin "Gürcüstan tarixi" əsəri çox qiymətlidir. O, "Kartlis Sxovreba" mənbələr külliyyatını tərcümə etmiş, bu tərcümələrə verdiyi şərhələrdə çox qiymətli məlumatlar söyləmişdir⁵². M.Brossenin Kartlis Sxovreba-yə verdiyi bəzi şərhələrdə Tiflis əmirliyi ilə bağlı məqamlara fraqmentar olsa da rast gəlmək olur.

İslam Ensiklopediyasında V.Minorski Tiflis əmirliyi ilə bağlı müəyyən məlumatlar verməyə çalışmışdır⁵³. V.Minorski bundan əlavə "Şirvan və Dərbənd tarixi" kitabında Əhməd ibn Lütfullah Münəccimbaşının müəllifi olduğu mənbəyə bir sıra şərhlər vermişdir ki, burada da Tiflis əmirliyi və Tiflis şəhəri ilə bağlı fraqmentar məlumatlara rast gəlmək olur. Onun eyni zamanda sanarlara çəçen-vaynax mənşəli yanaşma tərzində digər tarixçilərdən fərqlənən xüsusiyyətdir⁵⁴. V.Minorskinin ən əhəmiyyətli tədqiqat-

larından biri də İbn əl-Azraq əl-Fariqinin "Tarixi Məyyəfariqin" əsərini işləməsidir ki, bu əsərdə Tiflis əmirliyinin son dönəmlərinə aid bir sıra məlumatlar tapmaq olur⁵⁵. Sovet alimlərindən A.N.Ter-Gevondyanın "Ərminiyyə və Ərəb xilafəti" əsəri ilk ərəb yürüşləri, eyni zamanda Sacilər və Tiflis əmirliyi münasibətləri cəhətdən diqqətə layiqdir.

Y.A.Paxomov "Gürcüstan sikkələri" adlı monoqrafiyasında Tiflis əmirliyinin sikkələrinə də yer vermişdir. Məhz onun təqdim etdiyi sikkələr sayəsində Cəfəri əmirlərinin bir çoxunun hakimiyyət dövrü haqqında dəqiqləşdirmələr aparmaq mümkün olur⁵⁶.

Mövzunun mənbə bazası: Orta əsrlər tarixinin hər hansı bir probleminin tədqiqində ilkin mənbələr birinci dərəcəli, bəzi hallarda isə müstəsna rol oynayır. Məhz yazılı mənbələr orta əsrlər cəmiyyətinin müxtəlif tərəflərinin praktikada və nəzəriyyədə mövcud olan cəhətlərini üzə çıxarıb və tədqiqatçı üçün böyük elmi əhəmiyyət daşıyır.

Çox təəssüf ki, Tiflis əmirliyinin tarixi ilə bağlı nə yerli sakin tərəfindən, nə də başqaları tərəfindən yazılmış birbaşa mənbə yoxdur. Bu tədqiqatçıların işini həddindən artıq çətinləşdirir. Buna görə də delayısı ilə əlaqəsi olan məlumatları diqqətlə axtarıb tapmaq lazım gəlir. Hazırkı tədqiqatın mənbə bazasının əsasını IX – XIII əsrlər ərəb tarixi və coğrafi ədəbiyyatı, "Kartlis Sxovreba" adlanan gürcü tarixinə aid salnamələr külliyyatı təşkil edir. Tədqiqat işində erməni mənbələrindən də istifadə edilmişdir.

Adları çəkilən mənbələr araşdırılarkən əsasən analiz və müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir. Mənbənin daxili və xarici tənqidi bir tərəfdən mənbənin yazılma üsulunu və ənənəsini, digər tərəfdən onun məzmununun analizini nəzərdə tutur. Mənbəyə bu cəhətlərdən yanaşmanın həmin mənbənin etibarlılığını, əhatə

⁴⁸ Жузе П.К. Мутагаллибы в Закавказьи в IX – X вв. (К истории феодализма в Закавказьи) / Материалы по истории Грузии и Кавказа. III выпуск. Ин-т языка истории и матер. культуры им акад. Н. Я. Марра. Тбилиси. 1937 – с.185

⁴⁹ Yənə orada, c.204

⁵⁰ Yənə orada, c.210

⁵¹ Yənə orada, c.179

⁵² Gürcüstan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren Marie Felicite Brosset. Çeviren Hrand D. Andreasyan. Notlar ve yay.hazırlayan Erdoğan Merçil. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi – 2003

⁵³ Minorski V. Tiflis / İslam Ansiklopedisi. 12/1.Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979 – s.266-268

⁵⁴ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков. –

Москва: Изд. вост. лит., 1963 – с.210-211, 100 nömrəli qeyd

⁵⁵ Minorsky V. Caucasia in the History of Mayyafariqin // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1949, Vol. 13, no. 1 – p.33

⁵⁶ Пахомов Е. А. Монеты Грузии. Тбилиси: Издательство «Мецниერება». 1970 – с.46-51

etdiyi dövrü, cəhətləri üzə çıxarmaqda çox əhəmiyyətli yeri var. Müqayisə metodu isə müxtəlif mənbələrin tutuşdurulmasını, əsasən gürcü və ərəb dilli mənbələrin tutuşdurulmasını nəzərdə tutur. Məhz buna görə tədqiqat işində müxtəlif mənbələrin bir-birini tamamlanması və ya məlumatların təshihə nəzərdə tutulub və buna nail olmağa çalışılıb.

Bundan əlavə gürcü mənbələrinin bəzi spesifik cəhətləri, xüsusilə təhkiyəçilik, hadisələrin şişirdilməsi və əfsanələşdirilməsi bu mənbələrə ehtiyatlı yanaşmaq zərurəti və buradakı məlumatları xüsusi dəyərləndirmə metodunu doğurur. Adətən bu mənbələrdə tarixi anaxronizm və məğlubiyət kimi bəzi hadisələrin gizlədilməsi, bəzi hadisələrin isə şişirdilməsi ümumiyyətlə başqa mənbələrdə qeyd edilməyən hadisələrin qeyd edilməsi mənbələrə və həmin hadisələrin mövcudluğuna şübhə yaradır.

Ərəb mənbələri ilə işləyərkən qarşımıza çıxan ən böyük problem bu və ya digər məsələlərə bağlı epizodik məlumatların verilməsidir. Bunun nəticəsində hadisələrin ardıcılığını izləmək çətinləşir. Bir çox hallarda isə bütöv dövrlərlə əlaqəli məlumatlara rast gəlmək olmur. Tarixi dövrlərdə məlumatla bağlı boşluqlara gürcü mənbələrində daha çox rast gəlmək olur. Məhz bu səbəbdən Tiflis İslam əmirliyinin X əsrinin öyrənilməsində olduqca böyük problemlər var.

Tədqiqat işində istifadə edilən mənbələri iki hissəyə bölmək olar: 1) Müsəlman müəlliflərin yazmış olduğu mənbələr; 2) Xristian müəlliflərin yazmış olduğu mənbələr. Birinciyə əsasən ərəb-dilli müəlliflərin yazdığı əsərlər aiddir. İkinciyə isə gürcü, erməni, qismən suriya və alban müəlliflərin yazdığı əsərlər aiddir ki, bunlar arasında da ən əhəmiyyətli gürcü mənbələri hesab edilir. Vaxt və məzmun etibarilə ərəb mənbələri daha mükəmməldirlər.

İstifadə edilən ərəb mənbələri əsasən iki yərə bölünmüşdür: 1) Coğrafi ədəbiyyat; 2) tarixi ədəbiyyat. Birincilər əsasən tədqiq edilən ərazinin coğrafi, dini və siyasi rəzi mənsubiyyəti ilə bağlı məlumatlar verir. İkincilər isə tarixi hadisələr, siyasi vəziyyət barədə məlumat xarakteri daşıyır.

Coğrafi mənbələr. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb və İslam dünyasında dəqiq və coğrafi elmlərin inkişafı əsasən yunan əsərləri ilə tanışlıqdan sonra baş vermişdir. Digər tərəfdən, Xilafətin ərazisinin genişlənməsi xilafətin maliyyə-vergi sahəsini düzgün qurması üçün bu sahəyə aid biliklər əldə etməsini zəruri edirdi. Bundan ötrü müxtəlif əyalətlər, yaşayış məskənləri, buradakı təsərrüfat vəziyyəti, əhali və onların gəlirləri haqqında dəqiq məlumatlar əldə etmək ehtiyacı yaranırdı. Məhz bu səbəbdən IX əsrdən etibarən İslam dünyasında coğrafi əsərlər geniş yazılmağa başladı. Bu əsərlərdə Azərbaycan və onun şəhərləri haqqında da geniş məlumatlara rast gəlmək olur. Tiflis şəhəri məhz bu coğrafi mənbələrdə Azərbaycanın, daha dəqiq desək Arranın şəhəri kimi qeyd edilmişdir.

Əbul-Qasim Ubeydullah ibn Abdullah ibn Xordadbeh əsəri dövrümüzədək gəlib çatan ilk ərəb coğrafiyasına səyyahlardan biridir. Adlı-sanlı İran ailəsində dünyaya gələn İbn Xordadbeh Xəlifə Mutəsimin dövründə Cibəl vilayətində poçt idarəsinin rəisi olmuş, "Kitab əl-məsəlik və-l məmalik" ("Yollar və məmləkətlər haqqında kitab") əsərini də bu vaxtlarda yazmışdır. O, Cənubi Qafqazın inzibati bölgüsünü dəqiq göstərmiş, Tiflisi Azərbaycan şəhərləri ilə bir sırada çəkmişdir. Gürcüstan (Curzan) isə öz şəhərləri ilə birlikdə ikinci Ərminiyyədə göstərilmişdir. Suğdəbilin Cürzan, Tiflisin Arran tərkibində verilməsi bu dövrdə Arran Curzan sərhəddinin Tiflisdən keçdiyini və əsas mərkəzin Arrana aid olduğunu söyləməyə imkan verir⁵⁷.

Tədqiqat işində istifadə edilən digər coğrafiyasına Əbül-Həsən Əli ibn Hüseyn ibn Əli əl-Məsudidir. Bağdadda anadan olmuş Məsudi çox səyahətlər etmiş, İrانی başdan sona gəzməş, Xəzarin cənubi ilə səyahət etmişdir. Geniş səyahətlər və müxtəlif xalqların nümayəndələri ilə canlı ünsiyyət onun üçün əsas

⁵⁷ İbn Xordadbeh. Kitab əl-Məsəlik əl-Məmalik. Leyden: E.J.Brill. 1889 – s.122; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyasına – səyyahların Azərbaycan haqqında. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1974 – s.18

məktəb olmuşdur⁵⁸. Onun "Müruc əz-zəhəb və məadin əl-cəvahir" ("Qızıl təmizləmə yerləri və olvan daş – cəvahirat mədənləri") əsərində Tiflis şəhəri sərhəd rayonu adlanır. Eyni zamanda curzanların Tiflis ətrafını işğal etdiyini və İslam ölkələrindən Tiflisa gediş-gəlişin kəsildiyi qeyd edilir. Bundan əlavə o, Qaradabanda yaşayan Siyavurdiyyə və Şəki ərazisinə tabe Sənariyə haqqında da məlumatlar verir⁵⁹.

Qiyətli mənbələr sırasına "Kitab məsalik əl-məmalik" ("Məmləkətlərin yolları haqqında kitab") seriyasına daxil olan kitablardan birinin müəllifi X əsrdə yaşamış Əbu İshaq ibn Muhamməd əl-Farisi əl-İstəxridir. Məhz onun qeyd edilən əsərində Arranda Tiflisdən, Bərdədən və əl-Batdan böyük şəhərin olmadığını qeyd edilir⁶⁰. Eyni zamanda İstəxri də Məsudi kimi Tiflisin sərhəd şəhəri olduğunu qeyd edir. O, Arranın sərhədlərini dəqiqləşdirərək buranın Bab əl-Əhvabdan Tiflisdəki uzandığını bildirir.

Buna bənzər fikirləri Şirnalı Mesopotamiyanın Nisibin şəhərindən olan Əbul-Qasım Muhamməd İbn Havqəl ən-Nasibi də qeyd etmişdir. Onun da əsəri "Kitab məsalik əl-məmalik" ("Yollar və məmləkətlər haqqında kitab") seriyasına daxildir. O, İstəxri ilə şəxsən görüşmüş, onun əsərinə düzəlişlər etmiş, təshih etmişdir. O, yuxarıdakı fikirlərdən əlavə olaraq Tiflis əhalisinin sünni məzhəbinə mənsub olduğunu da yazmışdır⁶¹.

Klassik ərəb coğrafiya məktəbinin sonuncu nəhəng nümayəndəsi X əsrin ikinci yarısında yaşamış Muhamməd ibn Əhməd Şəmsəddin əl-Müqəddəsi və ya Məqdisidir. Əl-Müqəddəsi "Əhsən ət-təqasim fi mərifəti-l-əqalim" (İqlimləri öyrənmək üçün

⁵⁸ Əl-Məsudi. Müruc əz-Zəhəb və Məadin əl-Cəvahir. C.1. Beyrut: əl-Məktəbat-ul Asriyyə, 2005 – s.155; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyası – səyahətləri – s.49

⁵⁹ Əl-Məsudi. Müruc əz-Zəhəb və Məadin əl-Cəvahir. C.1. Beyrut: əl-Məktəbat-ul Asriyyə, 2005 – s.155-156

⁶⁰ Əl-İstəxri. Əbu İshaq əl-Farisi. Kitab əl-Məsalik əl-Məmalik. Leyden: E.J.Brill. 1870 – s.187

⁶¹ İbn Havqəl. Kitab əl-Məsalik və-l Məmalik. Leyden: E.J.Brill. 1872 – s. 243; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyası – səyahətləri – s.110

bölgülərin ən yaxşısı) əsərində Arran haqqında çox qiymətli məlumatlar vermişdir. O, Azərəcəyan və Arranı bir yerdə birləşdirərək buranı ər-Rihab adı altında vermişdir. Məqdisinin qeydlərində də Tiflis Arran şəhəri kimi qeyd edilmişdir. Eyni zamanda Məqdisinin əsərində Tiflisin görünüşü və qalası haqqında da qiymətli məlumatlar verilir.⁶²

Tarixi mənbələr. Tiflis şəhəri və eyni adlı əmirlik haqqında məlumatlara rast gələcəyimiz digər növ mənbələr də ərəbdilli tarixi mənbələrdir. Bu mənbələrin arasında Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsəm əl-Kufinin müəllif olduğu "Kitab əl-fütuh" (fəthlər kitabı) mühüm yer tutur. Əsər Xəlifə Əbu Bəkrin 632-ci ildə taxta çıxmasından Xəlifə əl-Mustəinin 866-cı ildə ölümünə qədərki dövrü əhatə edir. Əsərdə ilk ərəb yürüşləri və Xəzər-ərəb müharibələri, Əməvilərin son dövrü və Qafqaz siyasi geniş işıqlandırılıb. Fraqmentar olaraq Tiflisə aid məsələlərə də rast gəlmək olur⁶³.

Tədqiqat işində istifadə edilən mənbələrdən biri də Əbu Cəfər Muhamməd ibn Cərir ət-Təbərinin "Tarix ər-rusul və-l muluk" (Peyğəmbərlər və hökmdarların tarixi) əsəridir. IX əsr tarixçisi olan Təbərinin ən orijinal cəhəti Qafqazdakı hadisələrin nəqlinə Sasani hökmdarı Kısra Ənuşirəvandan (531-579) başlamasıdır. Daha sonra ilk ərəb yürüşləri haqqında bölmədə Tiflisin fəthinə dair məlumatlara rast gəlmək olur. Əsərdə Tiflisə ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmə tərəfindən verilən amannamənin mətni vardır⁶⁴.

⁶² Əl-Müqəddəsi, Şəmsəddin Əbi Abdullah Muhamməd ibn Əhməd ibn Əbi Bəkr. Əhsən ət-təqasim fi mərifəti-l-əqalim. Leyden: BGA, E.J.Brill. 1877 – s.373-376; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyası – səyahətləri – s.131

⁶³ Əl-Kufi, Əbu Muhamməd Əhməd ibn Əsəm. Kitab əl-Futuh (Təhqiq Ali Şiri). 8 cildə. əl-Cuz-ul-Əvvəl (I), əl-Cuz-us Sani (II). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 – s. 343-344, s. 346; Əl-Kufi, Əbu Muhamməd Əhməd ibn Əsəm. Kitab əl-Futuh (Təhqiq Ali Şiri). 8 cildə. Əl-cuz-us Sabi' (VII), əl-Cuz-us Səmin (VIII). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 – s. 260-263; Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Kitab əl-Fütuh (Fəthlər kitabı). Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar. Ərəbdən tərcümə edilən, qeyd və şərhlərin müəllifi akad. Z. Bünyadov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995 – s.9, s.11, s.46

⁶⁴ Təbəri, Əbu Cəfər Muhamməd ibn Cərir. Tarix ər-Rusul və-l Muluk. 11

Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazuri IX əsr ərəbdilli tarixçilərdəndir. Onun Abbasilər xilafətinin sarayında müəllim vəzifəsində çalışdığı və xəlifələrlə dostluq etdiyi məlumdur. Bəlazurinin "Kitəb Futuh əl-Buldan" (Ölkələrin fəthi kitabı) əsəri olduqca qiymətli məlumatları ehtiva etməkdədir. O, "Ərminiyyənin fəthi" bölməsində əvvəlcə Ərminiyyə inzibati bölgüsü haqqında məlumat vermiş, Curzanı II Ərminiyyəyə göstərmiş, Tiflisi isə Arranla birlikdə I Ərminiyyənin tərkibində göstərmişdir⁶⁵. Bəlazuri Curzan və Arranın xəzərlərə aid olduğunu söyləyərkək Qəbələni xəzər şəhəri kimi göstərmiş⁶⁶. Əsərdə həm Həbib ibn Məsləmə, həm də Cərrah ibn Abdullahın Tiflisə verdiyi amannamələrin mətni qeyd edilmişdir⁶⁷. Bəlazurinin qeyd edilən bu əsərində nəinki Tiflis, bütün Azərbaycanda İslam dininin yayılması ilə bağlı qiymətli məqamlar və məlumatlar vardır.

Tarixi mənbələr arasında öz orijinallığı ilə seçilənlərdən biri də Əhməd ibn Əbu Yaqub əl-Yaqubinin "Tarix" əsəridir. Öz əsərində o, eynilə xristian yazarlar kimi Nuhun tufanı və övladlarının dünyaya səpələnməsini təsvir edir. O, türkləri Amur ibn Tübel ibn Yafəs ibn Nuhun övladları kimi qələmə verir⁶⁸. Bu

məlumatlar onun xristian mənbələrindən xəbərdar olduğunu göstəricisidir. Yaqubi də Cənubi Qafqazın xəzərlərə tabe olduğunu bildirən tarixçilərdəndir. Bölgəyə ilk ərəb yürüşlərindən əlavə onun Tiflisin yaxınlığında yaşayan sanarlar haqqında qiymətli məlumatları vardır. Onun ən qiymətli məlumatları Tiflis əmiri İshaq ibn İsmayılın fəaliyyətini əks etdirən məlumatlardır⁶⁹.

Mənbələr arasında xüsusilə qeyd edilməsi lazım olan İbn əl-Əsir adı ilə tanınan İzzəddin Əbul-Həsən Əli ibn Muhəmməd ibn Əbdul Kərim əl-Cəzirinin "Əl-Kamil Fit Tarix" ("Tarixlərin ən yaxşısı") əsəridir. Əsər ilk ərəb yürüşlərindən başlamış monqol işğallarına qədər olan dövrləri əhatə edir. Əsərin ən əhəmiyyətli cəhəti hadisələrin xronoloji uyğunluğunun demək olar ki, tamamilə üst-üstə düşməsidir. Əsərdə Tiflisin ərəblər tərəfindən fəth edilməsi⁷⁰, Buğa Türkün Tiflisə yürüşü⁷¹, X əsrin sonundan etibarən əmirliyə edilən gürcülərin qarətçi yürüşləri⁷², Səlcuqlu türklərinin Tiflis və ətrafı idarə etməsi, XII əsrdə Tiflisin şəhərinin Abxaz – Kartli çarı IV David tərəfindən işğalı və s. haqqında geniş məlumatlar verilmişdir⁷³.

cilddə. IV cild. Təhqiq Muhəmməd Əbu-l Fədl İbrahim. Qahirə: Darul-Mə'arif bi Mısır. 1970 – s.162-163; Əliyeva N. A. "Azərbaycanın elmi-mədəni mühitinin dəyərli mədəniyyət rəhbəri". Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya (olyazması hüququnda) Bakı, 2001 – s.121-122

⁶⁵ Əl-Bəlazuri, Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir. Kitəb Futuh əl-Buldan. Haqqəfəhu və şərh. Abdullah Ənis Tubba. Beyrut: Muassəsətu-l Muaf. 1987 – s.273; Из соч. Баладзори. Книга завоевания стран. Текст и перевод проф. П.К. Жузе. Баку: Издание О-ва, 1927 – с.5

⁶⁶ Əl-Bəlazuri, Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir. Kitəb Futuh əl-Buldan. Beyrut: 1987 – s.273

⁶⁷ Из соч. Баладзори. Книга завоевания стран. – с.12-13; Əl-Bəlazuri, Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir. Kitəb Futuh əl-Buldan. Beyrut: 1987 – s.283-285

⁶⁸ Əl-Ya'qubi, Əhməd ibn Əbi Ya'qub. Tarix. I cild. Təhqiq Abd-Al Amir Mihna. Beyrut: Şirkət-il Aalami. 2010 – s.222-223; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərc., 8n söz, qeyd və şərhlar. Sevdə Süleymanova / Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tari-

xinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z.M.Bünyadov ad. Şərqş. İns. Bakı: "Nurlan" nəşr., 2005 – s.204

⁶⁹ Əl-Ya'qubi, Əhməd ibn Əbi Ya'qub ibn Cə'fər ibn Vadih əl-Kətib. Tarix. II cild. Təhqiq Abd-Al Amir Mihna. Beyrut: Şirkət-il Aalami. 2010 – s. 309-310, s. 422-423, s. 454; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə

⁷⁰ İbn əl-Əsir, Əbu-l Həsən Əli ibn Əbu-l Kərim Muhəmməd ibn Muhəmməd ibn Abdulkərim bin Abdulvahid əş-Şeybani. Əl-Kamil fi-t Tarix, 2-ci cild (11 cilddə) (təhqiq Abulfida Abdullah Əl-Qədi). Beyrut: Dar-ul kutub əl-İlmiyyə 1987 – s. 479; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1959 – s.22

⁷¹ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t Tarix. 6-cı cild (11 cilddə) (raciəhu və sahəhu Dr. Muhəmməd Yusuf Daqqəqa). Beyrut: Darul-Kutubul-İlmiyyə, 1987 – s. 116; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə, s.84

⁷² İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t Tarix, 8-ci cild. Beyrut, 1987 – s. 226; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə, s.139

⁷³ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t Tarix, 11 cildə. 9-cu cild. Beyrut, 2003 – s. 194; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə, 145-146, s.149

Səlcuqluların Qafqaz yürüşləri və buradakı fəaliyyətləri ilə bağlı ən mühüm mənbə Sədrəddin Əli əl-Hüseyninin "Əxbar əd-Daulat əs-Səlcuqiyyə"-sidir ("Səlcuqlu dövlətinin xəbərləri"). Burada Alp Arslanın Qafqaz siyasəti haqqında geniş məlumatlar verilmişdir⁷⁴. Lakin, Tiflis əmirliyinin süqutu haqqında ətraflı məlumatlara yer verilməməsi çox təəccüblüdür.

Ensiklopediya janrında yazılmış əhəmiyyətli əsərlərdən biri XIII əsr tarixçisi Şihabəddin Əbul-Abbəs Əhməd ibn Əli ibn Əhməd əl-Qələşəndinin müəllifi olduğu "Sübh əl-Əşai fi Sinaat əl-İnşa" ("İnşa (işgörmə, idarə etmə) sənətində bilməyənlər, zülmət korlar üçün başlanğıc, sübh") əsəridir. Onun əsəri özlündən əvvəlkilərin əsərlərinin icmalı xüsusiyyətini daşıyır. Qələşəndi Tiflisin işğaldan əvvəl Arranın olduğu, işğaldan sonra isə gürcülərin əlinə keçən bir şəhər olduğunu yazır. O, Tiflisi Bərdədən sonra Arran iqliminin ikinci paytaxtı kimi qeyd etmişdir. Qələşəndinin əsərində tiflisli alimlərdən Əbu Əhməd Həmid ibn Yusuf ibn əl-Hüseyni əl-Tiflisi haqqında məlumat da var⁷⁵.

Ahməd ibn Lütfullah Münəccimbaşının "Şirvan və əl-Bab tarixi" tarixi əsərində bir zamanlar Tiflis daxil olmaqla Arranı idarə etmiş Məzyədi Şeybanilər haqqında məlumatlar var⁷⁶. Bundan əlavə müsəlman tarixçiləri arasında Tiflisin işğaldan sonrakı vəziyyətlə bağlı Əhməd ibn Yusuf ibn Əli ibn əl-Azraq əl-Fariqinin və Cəlaləddin Xarəzşahın tarixçisi Şihabəddin Muhəmməd ən-Nəsəvinin qeydləri çox əhəmiyyətlidir. Məhz əl-Fariqinin qeydlərində biz Tiflisin IV David tərəfindən işğal

edilməsi ilə bağlı, işğaldan sonra Tiflisdə müsəlmanların vergi vəziyyəti ilə bağlı, dini azadlıqları ilə bağlı, alimləri və elmi mühlətə bağlı, IV David və Demetrenin müsəlman əhəliyə münasibətləri ilə bağlı, eyni zamanda müsəlmanların Tiflisi tərk etmə səbəbləri ilə bağlı ilkin məlumatlara rast gəlirik⁷⁷.

Tiflis əmirliyinin tarixini araşdırarkən müraciət edilən mühüm mənbələr gürcü mənbələridir. Gürcü mənbələri əsasən tərtib edilməsinə XII əsrdə başlanmış "Kartlis Sxovreba" salnaməyə külliyyatında toplanmışdır. Külliyyat əsasən dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmış, hadisələr çox vaxt obyektiv işıqlandırılmamışdır. Hadisələrdə XII əsrdə gürcülərin üstün vəziyyətə keçməsinin tarixçilər tərəfindən bütün dövrə yayma cəhdləri hiss edilir. M. Brosenin "Gürcüstan tarixi" əsərində qeyd olunan tarixi hadisələrdə külli miqdarda anaxronizm olduğu göstərilir. Məhz buna görə V. Minorski gürcü mənbələrinin ərəb və erməni mənbələri ilə bir yerdə dəyərləndirilməsinin vacibliyini vurğulayıb⁷⁸. Eyni zamanda ərəb mənbələrindən fərqli olaraq gürcü mənbələrinin bir çoxu hadisələrin müasirləri tərəfindən deyil, ən yaxşı halda XI əsr tarixçiləri tərəfindən yazılmışdır. Ərəb mənbələri isə IX əsrdən yazıldığı üçün daha dəqiq məlumatlı sayılırlar. Gürcü mənbələri bir çox hallarda kilsə mövqeyindən çıxış edir və demək olar ki, çox rədiir hallarda gürcü tarixinə və şəxsiyyətlərə tənqidi yanaşırlar. Bu isə gürcü mənbələrinin obyektiv olmadığını dəlillərindəndir. Qədim tarixə dair məlumatları isə gürcü mənbələri mövcud olduqları müasir dövrə uyğunlaşdıraraq verirlər. Məsələn, antik dövrdən məlumat verərək bu dövrdə mövcud olmayan Movakan, Ran, Ereti kimi ifadələr işlədər ki, bunun əslində X–XI əsrlərdə mövcud olan Şəddadilər, Şirvanşahlar, Şəki mülkiyyətinin keçmişə uyğunlaşdırılması kimi görülür. Bu da onların keçmiş tarix haqqında tam məlumatlı olmadığı, ey-

⁷⁴ Садраддин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат ас-Селджукнийя. Изд. текста, пер., введ., прим. и прил. З. М. Бунятова. Москва: Изд. «Наука», 1980 – с.51-54

⁷⁵ Əl-Qələşəndi. Sübh əl-Əşai fi Sinaat əl-İnşa. Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə aid çıxarışlar. Ərəb. tərc., 80 söz, qeyd və şərh. müəllifi Esmeralda Ağayeva / Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z. M. Bünyadov ad. Şərqşünaslıq İns. Bakı: "Nurlan" nəşr., 2005 – s.266-267

⁷⁶ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков. – Москва: Изд. вост. лит., 1963 – с.46-47

⁷⁷ Minorsky V. Caucasica in the History of Mayyafarigın // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1949, Vol. 13, no. 1 – p.33-35

⁷⁸ Gümtüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri. Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2007 – s.21

ni zamanda tarixi hadisələri təsvir edərkən çox sayda səhvlərinin olacağını göstərir. Buna görə də tarixi hadisələr tədqiq edilərkən gürcü mənbələrinə çox diqqətlə yanaşılmış, daha əvvəl olan hadisələrdə əsasən ərəb mənbələrinə üstünlük verilmişdir. Lakin, bütün bu çatışmazlıqlar gürcü mənbələrinin əhəmiyyətini azaltmır.

Zəman ardıcılığına uyğun olaraq əlzsək gürcü salnamələri arasında ilk olaraq "Kartli çarlarının həyatı" salnaməsi gəlir. Bu əsərin yazıcısı XI əsrdə yaşadığı güman edilən Leonti Mrovelidir. Əsərdə əsasən ən qədim dövrdən V əsrə qədər olan hadisələr işıqlandırılmağa cəhd edilib. Əsərin tədqiqat işi üçün əhəmiyyəti cəhəti burada Kaspi şəhəri haqqında qeydlər, buntürklər və Xəzər türkləri haqqında qiymətli məlumatlardır⁷⁹.

V – VIII əsrlər tarixini əhatə edən "Vaxtanq Qorqasalin həyatı" salnaməsini isə XI əsrdə yaşayan Cuanşer Cuanşeriani yazmışdır. Bu əsərdə gürcülərin Tiflislə bağlı ilk məlumatları, Vaxtanqın Şərqdə və cənubda işğalçılıq hərəkətləri və s. öz əksini tapmışdır⁸⁰. Salnamədəki Vaxtanq Qorqasal şəxsiyyəti real şəxsiyyətdən daha çox əfsanəvi şəxsiyyətə oxşayır.

"Vaxtanq Qorqasalin həyatı" əsərinin davamı, "Kartli Salnaməsi" əsərinin proloqu olan "Arçilin iztirabları" əsərinin isə Leonti Mroveli tərəfindən yazıldığı güman edilir. Əsər ilk ərəb yürüsləri, xüsusilə Əməvilərin son dövrünün Qafqaz siyasəti haqqında qiymətli məlumatlar verir⁸¹. Əsərdə ərəblər həddindən artıq

tənqid edilmiş, məsələlərə din və kilsə təəssübkeşliyi prizmasından yanaşılmışdır, klassik orta əsr təfəkküründə yazılmışdır.

Bu mənbələr arasında ən əhəmiyyətliyənlərdən biri "Kartli salnaməsi" əsəridir. Gürcü tarixçiləri əsərin anonim tarixçi tərəfindən yazıldığını iddia edirlər. Bunda məqsəd əsərin tarixini daha da qədimləşdirməkdir. Lakin, əsərdə Baqrationi ailəsinə xüsusi dəyər verilməsi onun da yuxarıdakı üç əsər kimi ən yaxşı halda XI əsrdə yazıldığını iddia etməyə imkan verir. Əsər VIII – XI əsrlər arasındakı hadisələri işıqlandırır. Əsərdə Məzyədi – Şeybanilərin Tiflis şəhəri üzərinə yürüşləri haqqında, əmir İshaq ibn İsmayılın hakimiyyəti haqqında, Cəfərilərin hakimiyyətinə qədər əmir olan Qabulos – Qəbil haqqında, Cəfərilərin ilk dövrü, ilk Səlcuqlu yürüşləri haqqında qiymətli məlumatlar var⁸². Bundan əlavə Azərbaycan tarixinə aid Qardaban və Şəki mülkiyyəti – gürcü mənbələrində Kaxeti/Hereti tarixi haqqında maraqlı qeydlər vardır.

Anonim müəllif tərəfindən yazılan digər bir əsər də "Çarlar çarı Davidin tarixi" salnaməsidir. Adından da məlum olduğu kimi salnamə əsasən IV Davidin həyatından bəhs edir. Əsərdə Səlcuqlularla gürcülərin mübarizəsi, Tiflis əmirliyinin son dövrləri, qırqəslərin köçürülməsi haqqında məlumatlar var⁸³.

XI əsr tarixçisi Sumbat Davitisdzenin "Baqrationilərin tarixi və təhkiyəsi" əsəri də ən qədim dövrlərdən XI əsrə qədər olan hadisələri əhatə edir. Bu əsərdə də Tiflisə gürcülər tərəfindən "Qala" deyildiyinin şahidi olur⁸⁴. Əsər digər mənbələrdən qısa məzmunlu və hadisələrin yığcamlığı ilə fərqlənir.

⁷⁹ Мроели Леонти. Жизнь Карглийских царей. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Дулая. Москва: 1979 - с.24- 25, с.28, с.50-51, с.59-60; Gürcistan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren Marie Felicite Brosset – s. 8-9, s. 17

⁸⁰ Джуаншер Джуаншериани. Жизнь Вахтанга Горгасала. Пер. Г. Дулая / Ред. кол.: Ш. Дзидлигури, М. Абашидзе, З. Алексидзе и др. АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источ. истории Грузии. Тб.: Изд. «Мединереба», 1986 – с.186, с.200; Gürcistan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çev. М. F. Brosset – s. 150, s. 161-162

⁸¹ Летопись Карли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Дулая. / Ред. кол.: З. Н. Алексидзе, В.Н. Габашвили, Н.С. Джанашиа и др. АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. Тб.: Изда-

тельство «Мединереба», Тип. АН ГССР. 1982 – с.42; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s.23; Gürcistan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren Marie Felicite Brosset – s. 199, s. 202

⁸² Летопись Карли – с.50, с.73; Gürcistan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren Marie Felicite Brosset – s. 224, s. 227, s. 231, s. 237

⁸³ Жизнь царя персий Давида. Перевод И. Зетенишвили // Символ, 1998, № 40 – с.289; Gürcistan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren Marie Felicite Brosset – s. 316-317, s. 319-320, s. 324

⁸⁴ Sumbat Davitisdze. Baqrationilərin tarixi və təhkiyəsi. Tərcümə Dondua V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3064/1/sumbat_davitisdze.pdf - s.12

“Kartlis Sxovreba” külliyyatına daxil olmayan, amma əhəmiyyəti böyük olan əsərlərdən “Gürcüstanın döndərilməsi (xristianlığa)” əsərini xüsusi qeyd etmək olar. Bu əsərin tarixi və müəllifi bəlli deyil. Əsər Makedoniyalı İsgəndərin Qafqaza yürüşü ilə başlayır. Bu hadisənin heç vaxt olmaması əsərdəki bəzi hadisələrin əfsanə, yoxsa real xarakter daşdığını aydınlaşdırmağa imkan vermir. Məhz bu əsərdə “Kartli çarlarının həyatı” salnaməsində olduğu kimi buntörklər və hunlar haqqında məlumat verilib⁸⁵. Əsər iki hissədən ibarət olub ikinci hissəsi Müqəddəs Nino-nun həyatı haqqındadır. Əsas tarixi məlumatlar birinci hissədə toplanmışdır.

Bundan əlavə Vaxuşti Baqrationi “Gürcü çarlığının tarixi”, David Baqrationinin “Gürcüstan tarixi”, “Tacidların tarixi və mədhiyyəsi”, Platon İosselianinin “Gürcü kilsəsinin qısa tarixi”, Basili Ezosmodzqvarinin “Çariça Tamarın tarixi” əsərlərində də Tiflis şəhəri haqqında fraqmentar məlumatlara rast gəlmək olar.

Tədqiqat işində ikinci dərəcəli olaraq antik və ermənidilli mənbələrdən də yararlanıb. Ermənidilli mənbələr əsas deyil, köməkçi mənbə rolunu oynayıb və əsasən əlavə məlumat almağa, müəyyən dövrlə bağlı məlumatları dəqiqləşdirməyə xidmət edib. Favstos Buzand, Ğazar Parpetsi, Vardan Araveltsi, Sebeos, Gevənd, İohan Draxanakertsi, İohan Mamikonyan, Kirakos Gəncəlinin əsərləri bu mənada əhəmiyyətə malikdir. Antik mənbələrdə isə bəhs edilən dövrdən əvvəlki İberiya-Albaniya sərhədlərini dəqiqləşdirməkdən ötrü, Tiflis şəhərinin mənsubiyyəti ilə bağlı qiymətli məlumatlar olduğu üçün tədqiqat işinə daxil edilmişdir. Onların içində Strabon, Plini, Ptolemeyin məlumatları bu bərdə tədqiqatın işinə çox yararlı olmuşdur.

Bütün yuxarıda sadalanan ədəbiyyatlarla və mənbələrlə yanaşı yerli Albaniya mənbələrindən Musa Kalankatuklunun “Alba-

niya tarixi” və Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi” əsərlərində Albaniya tarixi ilə bağlı bir sıra əhəmiyyətli məlumatlara rast gəlmək olur. Tədqiqat işinin yazılması zamanı adı çəkilən alban mənbələrdən də istifadə edilmişdir.

Bununla yanaşı yerli mənbələr arasında Kitab-i Dədə Qorqudun adı xüsusi qeyd edilmişdir. Belə ki, bu abidədə oğuzların qıpçaqlarla mübarizəsi, Salur Qazanın Gürcüstan yürüşü⁸⁶, Bəkil oğlu Əmranın Gürcüstan sərhədində mübarizəsi⁸⁷, oğuzların gürcülərlə məhz Başu Açıq (Kutaisi – İmeretiya) ətrafında mübarizə aparmaları, Oğuz eli və Abxazlar arasındakı sərhədin bura yaxın olması, buralarda Aqsəqa-Axıska qalası, Tatyən-Dadiani qalası olması⁸⁸ və s. məqamlara rast gəlmək olur ki, bu da tədqiqat işində Tiflis əmirliyi və iberlərin – gürcülərin sərhədlərinə işiq salmağa eyni zamanda yerli türklərin tarixini öyrənməyə yaxından kömək edir.

Ümumiyyətlə, tədqiqat aparılan zaman mənbələrin azlığı problemi ən ciddi problemdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir tərəftən Tiflis əmirliyinin müsəlman müəllifləri tərəfindən yazılan bir dəyərdə olsun ədəbiyyat yoxdur. Əlbəttə ki, Tiflisdə elmin inkişaf etdiyini, Tiflisin alimlərinin bütün İslam dünyasında məşhur olduğunu nəzərə alsaq birbaşa mənbənin olmaması ağılabatan görünür. Çox güman ki, gürcülər Tiflisi işğal etdikdən sonra maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinə qarşı insafsız davranmış, gündüzmüzə müsəlmanlara aid heç bir tikili çatmadığı kimi yazılı mənbələr də çatmamışdır. Mövzunun daha dərinədən öyrənilməsi üçün ciddi arxeoloji tədqiqatlar aparılmalı, qəbirüstü yazılar, tikililərdəki kitabələr tapılıb tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda Tiflisin müsəlman alimlərinin, xüsusilə tarixçilərinin, salnaməçilərinin, səyyahlarının əsərləri tapılmalı, tədqiq edilmiş və diqqətlə araşdırılmalıdır.

⁸⁵ Обращение Грузии. Пер. с древнегруз. Э.Такайшвили. Ред. М. Чхатишвили / Ред. кол. Ш. В.Дзидзигури, М. Д. Абашидзе, З. Н. Алексидзе и др. АН ГССР, Комис. по источнокам истории Грузии.— Тб.: Издательство «Мецниереба» 1989 — с. 23

⁸⁶ Kitab-i-Dədə Qorqud. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1988 — s.42

⁸⁷ Yəni orada, s.104-105

⁸⁸ Yəni orada, s.74, s.260

Müəllif giriş hissəsinin sonunda hər zaman ona doğru yol göstərmiş, bu monoqrafiyanın ərsəyə gəlməsində həm elmi, həm mənavi, həm maddi – hər cür dəstək olmuş, bu yolda öz köməkliliyini heç bir zaman əsirgəməyən müəllimi, elmi rəhbəri Akademik Yaqub Mahmudova dərin təşəkkürlərini və hörmətini bildirir. Məhz onun sayəsində bu gün Azərbaycanın tarix elmində “İtirilmiş torpaqlar”ın tarixi yenidən yazılır, bu məsələyə fərqli yanaşılır, yeni bir elmi konsepsiyanın təməlləri atılır.

Eyni zamanda araşdırmalarında müxtəlif mənbələrlə və məsləhətləri ilə müəllifə yaxından kömək etdikləri üçün Prof.Dr.Nebi Gümüş bəyə və T.ü.e.d. Nərgiz Ağasəlim qızı Əliyevaya dərin təşəkkürlərini və hörmətini bildirir.

I FƏSİL

TIFLİS BÖLGƏSİ ƏRƏB XİLAFƏTİNİN TƏRKİBİNDƏ

§1. Azərbaycan Albaniya dövlətinin Tiflis bölgəsi
Xilafət işğalları ərəfində

Azərbaycan tarixinin çox az araşdırılan səhifələrindən bəlkə də ən əhəmiyyətli Tiflis şəhəri və ətraf bölgələridir. Bu ərazilər hələ antik dövrdən tarixçi və coğrafiyaçılara məlumdur. Bir çox antik müəllif bu şəhəri Albaniyanın tərkibində vermiş, bununla da bir çox ərəb müəlliflərinin “Tiflisin Arranın sərhəd şəhəri” olması fikri dəstəklənmişdir.

Lakin, gürcü müəllifləri Tiflisin nəinki Gürcüstana aid olma fikrini dəstəkləmiş, eyni zamanda D.K.Berdzenişvili, M.D.Lordkipanidze, Y.M.Qaqoşidze, T.Q.Papuaşvili, D.L.Muxelışvili, Q.A.Melikışvili kimi alimlər öz əsərlərində Şimal-qərbi Azərbaycana aid olan Şəki məlikliyinin, Kambisena vilayətinin adlarını Kaxetiya, Kvemo Kartli kimi qondarma adlarla əvəz edərək bu ərazilərin tarixi Kartli (Gürcüstan) torpaqları olduqlarını iddia etmişlər. Bu bölmədə qarşıya vəzifə kimi Xilafət işğallarına qədər Tiflis bölgəsinin etnik və siyasi mənsubiyyət məsələsini araşdırmaq, bu bölgənin təxmini sərhədlər məsələsini işıqlandırmaq məsələsini həll etmək qoyulub.

Əvvəla onu qeyd etmək azımdır ki, Kartli ifadəsi elmə gürcü çarı IV Davidə qədər məlum olmayıb. Bunu gürcü alimi Q.V.Tsulaya “Kartli çarlarının həyatı” əsərindəki izahatlarda özlü də qeyd edir: “Sakartvelo ifadəsinə ilk dəfə “Çar Daviddən tarixi” əsərində rast gəlinir”⁸⁹. “Ayrı olaraq *kartli* və *eqri* ifadəsi XI əsrə aiddir”⁹⁰. Y.A.Paxomovun və İ.L.Calaqaniyanın tədqiq etdiyi sikkə nümunələrinin heç birində XI əsrə qədərki gürcü sik-

⁸⁹ Мровели Леонти. Жизнь Картийских царей. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Цулая. Москва: 1979 – с.40

⁹⁰ Yəni orada, s. 44

kələrində "Kartli" ifadəsinə rast gəlinmir. Antik müəlliflər, albanlar, ermənilər Gürcüstanı İberiya, ərəblər və farslar Cürzan, Avropada isə Corciya və Qruziya adlandırmışlar. Bu adlar isə konkret olaraq İberiya İmeretiyyə, Cürzan və ya Qruziya isə Quriya və Eqrisi adlarına uyğun səslənir. Bu adların hər ikisi gürcülərin qədim mədəniyyətləri olan Diaoxiya və Kolxida ərazilərinə uyğun gəlir. Məhz buralar gürcülərin etnik əraziləri sayıla bilər. Kartli ifadəsi isə Q.V.Tsulayanın özünün də dediyi kimi XI əsrdən sonra sırf siyasi anlam daşımaqla bağlı ortaya atılıb⁹¹ və nəinki gürcüləri, eyni zamanda Gürcü çarlığında yaşayan qeyri-gürcüləri də əhatə edirdi. Çox güman ki, bu ad sırf xristianlıqla bağlı olub və gürcü tarixçilərinin Bibliya tarixinə uyğun olaraq əcdadlarını Kartlos vasitəsilə Nuh peyğəmbərə bağlamağın bir cəhdi olub və sırf dini xarakter daşıyıb. Məqsəd isə Qafqazdakı xalkedon xristianları birləşdirmək cəhdi olub.

Gürcü mənbələrində Tiflis şəhəri haqqında ilkin məlumatlar IV əsrin II yarısı ilə bağlı hadisələrdə çəkilir. Amma şəhərin yerləşdiyi ərazinin tarixi daha qədimdir. Buradakı arxeoloji tədqiqatlar sübuta yetirir ki, ərazi bizim eradan əvvəl IV minillikdən etibarən insanların yaşayış məskəninə çevrilmişdir. Belə ki, arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olur ki, indiki Borçalı ərazisi əvvəlcə Şulaver-Şomutəpə sonra, bütün Şimali Azərbaycan ərazisinə yayılmış Kür-Araz mədəniyyəti arealına daxil olduğu halda, indiki Qərbi Gürcüstanda fərqli mədəniyyətin qurucuları yaşamışlar, hətta Kür-Araz mədəniyyəti geniş ərazilərə yayılırsa da heç bir zaman Kolxida ərazisinə qədər uzana bilməmişdir. Bu isə mədəniyyətlərin qurucularının bir-birlərindən fərqli olan etnik mənşəyə malik olmalarını göstərir. Tiflis yaxınlığında yerləşən Didube, Abeliya, Tetriskaro, indiki Marneuli rayonunda yerləşən Şulaver, İmiris dağ, Banuçay yaxınlığında yerləşən Tsopi, Sadaxlı kəndində yerləşən Göytəpə, Bolnisi rayonundakı Arıxlı eneolit yaşayış məntəqələri ilə Azərbaycan respublikasındakı

Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğalar təpəsi, Rus təpəsi və digər eneolit abidələri ilə eynilik təşkil edir. Xüsusilə bu abidələrdəki saxsı məmulatları demək olar ki, bir-birinin eynidir və I Kültəpə abidəsinin saxsı məmulatlarının xüsusiyyətlərini daşıyırlar⁹². Kür-Araz dövrü mədəniyyəti üçün də vəziyyət eynidir. Erkən tunc dövründə adı çəkilən ərazidə mərkəzi Azərbaycan olan Kür – Araz mədəniyyəti mövcud olmuşdur⁹³. Kür-Araz mədəniyyətinə məxsus ən qədim məntəqələrin Naxçıvandakı Kültəpə abidəsi və Qazax rayonu ərazisində yerləşən Baba-Dərviş abidəsi bu mədəniyyətin Azərbaycan mərkəzli olmasına sübutlandır⁹⁴. Heç bir şübhə yoxdur ki, Kür-Araz mədəniyyəti cənubdan şimala doğru yayılmağa başlamışdır. Bunu Dağıstandakı Hinçi abidəsi əsasında görmək olar⁹⁵. Orta tunc dövründə isə bu ərazilərdə əsasən türk mədəniyyətinə məxsus olan kurqanların geniş yayıldığı – gürcülərin Trialeti adlandırdığı kurqan mədəniyyəti müşahidə edilir. Xüsusilə Algeti (Goraxi) yaxınlığında Naxidrebiş-çala kurqanı (hündürlük 1 metr), Bolnisi yaxınlığında Tetriskaro (Ağbulaq) məntəqəsindəki kurqan (hündürlük 4 metr), eyni zonada Bedeni kurqanları-hansı ki, təkərli arabalar tapılıb, Kiçik Liaxvi çayının sol sahilində Tkviani kəndindəki kurqan (h. 1-2 m), Zaqatala ilə sərhəddə Xirsa kəndindəki kurqan-hansı ki, buradan tapılan saxsılar tamamilə Kür-Araz xüsusiyyətlidir, bütün bu indiki Şərqi və qismən Mərkəzi Gürcüstanda yerləşən kurqanlar nə qədər uzaq olsa da Azərbaycandan tapılan kurqan tipli abidələrlə ortaq xüsusiyyətə malikdir – Xankəndi, Ağdam kurqanları, Üçtəpə kurqanları və s.⁹⁶ Kurqanlardan tapılan məral

⁹² Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н.э.). Ленинград: Изд. «Наука» Ленинградское отд., 1970 – с. 32, 34, 36;

⁹³ Чубинишвили Т.Н. К древней истории южного Кавказа. Тбилиси: Изд. «Мецниереба». 1971 – sədvəl 1.

⁹⁴ Исмаилов Г. С. Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш. Баку: изд. «Элм», 1978 – с.5

⁹⁵ Чубинишвили Т.Н. К древней истории южного Кавказа – с. 151

⁹⁶ Чубинишвили Т.Н. К древней истории южного Кавказа – с. 44, с. 49,

⁹¹ Мровели Леонти. Жизнь Картлийских царей. – с.44

təsvirli gümüş qablar da tədqiq edilən bu ərazidə sak-skif-iskit-işquz – türk mədəniyyətinin mövcud olduğunu sübut edir. Sak-iskitlərin, eyni zəmində iskit tayfalarına daxil olması ehtimal edilən kimmerlərin Azərbaycan və türk dilli tayfalarla əlaqəli olduğunu Mirəli Seyidov və Qiyasəddin Qeybullayev bir çox yerdə araşdırmağa çalışmışlar⁹⁷. Eyni zamanda Kərəm Məmmədov da tapılan gümüş qabların üzərində qədim türklərin tapınacaq obyektləri olan həyat ağacı, habelə öküz və maral təsvirinin mövcud olduğunu qeyd edir və bu təsvirləri türklərlə əlaqələndirir⁹⁸. Azərbaycanda bu gün də sak və kimmerlərlə bağlı çoxlu yer adı mövcuddur: Şəki, Zaqatala, Qazax, Balasakan, Zəyəm, Qəmərli, Qımırli, Qəmər və s. bunlardan yalnız bəziləridir. Yalnız son tunc dövründə müasir Gürcüstan ərazisindən tapılan arxeoloji materiallar Gürcüstan ərazisində gürcülərə məxsus iki fərqli mədəniyyətin – şərqi və qərbi, Diaoxiya və Kolxida mədəniyyətlərinin mövcudluğunu göstərir⁹⁹. G.Melikişvili, M.Andronikaşvili, R.Abramişvili gürcü alimlərinin fikrincə iskitlərin siyasi hakimiyyəti bütün Şərqi Gürcüstanı əhatə edirdi¹⁰⁰. Hansı ki, yuxarıda haqqında danışdığımız mədəniyyətlər də nə Diaoxiyaya, nə də Kolxida ərazilərinə daxil deyil və bu şərqdəki mədəniyyəti də gürcülərə aid etmək düzgün olmazdı. Qərbi Gürcüstan-

s.52-53, s.90, s.95, s.106-107, s.109

⁹⁷ Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: "Azərtaş", 1994 – s.130-210; Seyidov M. M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünürkən. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1989 – s.34-60

⁹⁸ Məmmədov K. H. Borçalı Qədim dövrdə // "Türk dünyası: dünən və bu gün" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransa təqdim olunmuş məruzə tezisləri. 23-24 may 2011. Azərbaycan Tarix Qanunu. Bakı Dövlət Universiteti Tarix Fakültəsi. Bakı: 2011 – s.59

⁹⁹ История Грузии (С древнейших времен до наших дней). Бахтадзе Михаил. Вачнадзе Мераб, Гурули Вахтанг. Древнейшие объединения грузинских племен и первые государственные образования. Днаохи и Колха. http://www.e-reading.club/chapter.php/4632/9/Bahtadze%2C_Vachnadze%2C_Guruli_Istoriya_Gruzii_%28s_drevneiishih_vremen_do_nashih_dnei%29.html

¹⁰⁰ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər. – s.9

da eneolit və tunc dövrünə aid olan ən əhəmiyyətli abidələr Samersxle-Klde, Samel-Klde, Saqvarcile abidələridir. Bu abidələrin özü Şərqi gürcüstandakılardan fərqli olaraq mağara tipli abidələrdir və ən əhəmiyyətli də budur ki, onların Şulaver-Şomutəpə və Kür-Araz mədəniyyəti ilə heç bir yaxınlığı yoxdur¹⁰¹.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Tiflis şəhərindən tapılan nümizmatik materiallar – e.ə. IV- III əsrlərə aid yunan sikkəsi, e.ə. III-II əsrlərə aid altı ədəd Baktriya sikkələri, e.ə. III-e.ə. I əsrə aid Makedoniyalı İsgəndərin (e.ə. 336-e.ə. 323) varislərindən Lisimaxın təsvirləri olan staterlər (sikkələr), Parfiya hökmdarı IV Fraata (e.ə. 38 – e.ə. 2) aid sikkələr ərazinin ticarət mərkəzinə çevrildiyi və ətrafdakı ölkələr tərəfindən tanındığını sübut edirdi¹⁰². Belə ki, gürcülərin iddia etdiyi kimi Tiflis şəhərinin tarixi bir yaşayış məskəni kimi IV əsrdən deyil, arxeoloji məlumatlara əsasən e.ə. IV minillikdən, numizmatik materiallara əsasən isə Albaniya dövləti qurulan tarixdən – ən azından e.ə. IV əsrdən başlamışdır.

Tiflis sözünün kökü və mənşəyinin özü də çox maraqlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün gürcü alimləri şəhərin termal sularla və isti su qaynaqları ilə məşhur olduğundan, şəhərin adını gürcüce Tbili-iliq, Tpili-isti sözü ilə əlaqələndirirlər¹⁰³. Bununla da gürcü alimlər şəhərin İsti su olan yer mənasına gəldiyini qeyd edirlər. Lakin, bu da qeyd edilməlidir ki, gürcüce su mənası verən "tsğali" (წყალი) sözü bu şəhərin adında yoxdur. Belə olacağı halda şəhərin adı gürcüce yalnız, isti və ya ilıq mənasını verə bilər: "Tbili" (თბილი). Bu da şəhərin "İsti su" mənasına gəlməsini şübhə altına alır. Tiflis Vaxtanqdan çox əvvəl mövcud olduğu üçün əfsanənin tarixi gerçəkliyi yoxdur. Belə ki, məhz

¹⁰¹ Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа – s. 46-48

¹⁰² Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси (IV- начало XII в.). Тбилиси: Общество «Еднан», Тип. «Самшобло», 1991 – s. 3

¹⁰³ Larson E.J. "Bir İslâm Merkezi Olarak Tiflis". trc. Nebi Gümüş // İSTEM, 2003, sayı: 2, s. 205-207 – s. 205

buna görə 1936-cı ildə şəhərin adının Tiflis deyil Tbilisi kimi qəbul edilməsi haqqında qərar verilir. Tiflisdə gürcülər tərəfindən “b” hərfinin işlənməsi ilə əlaqədar olaraq, şəhərin adını Nuh peyğəmbərin oğlu Tubal-Tobella əlaqələndirmək istəyənlər də olub¹⁰⁴. Lakin, istər Bizans, istərsə də ərəb mənbələrində yalnız Zalisa, Filado, Zilida, Tiflis, Tilbis və s. kimi adlar işlənmis¹⁰⁵, Tbilisi formasına rast gəlinməmişdir. Eyni zamanda tarixən gürcülərin meqrel və svan qrupları Tiflisdə Kartı demişlər. Belə ki, keçmiş İberiya çarlığının paytaxtı vaxtilə Kart adlı bir şəhər olmuş, buna görə də Tiflis işğal ediləndə meqrellər və svanlar yenedən bu şəhəri köhnə paytaxtın adı ilə “Kart” adlandırmışlar¹⁰⁶. Kart adı isə meqrel və digər gürcü ləhcələrində “bağlı, qapalı yer” mənasına gəlir¹⁰⁷. Buradan aydın olur ki, “Tiflis” ifadəsi heç də bütün gürcülərə doğma deyildi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı dövrdə İran ərazisində, İraqla sərhədə yaxın yerdə Azərbaycan və Türkiyə türkləri kimi oğuz boyundan olan türkmanların yaşadığı Kərkük və Hələbçəyə çox da uzaq olmayan ərazidə Tefli və ya Tifli adlı yaşayış məskəni vardır¹⁰⁸.

Diqqət çəkən digər məqam isə Kaspi şəhəri ilə bağlıdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, eyni adda Albaniyada tayfalar yaşamış və öz adlarını Kaspiana vilayətinə və Xəzər dənizinə da vermişlər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, gürcü mənbəsi olan “Gürcüstanın döndərilməsi (xristianlığa)” əsərində Kaspinin onlara məxsus olmadığını, II Arsuk (Arşak) (e.ə. 20-e.ə. 2) tərəfin-

dən işğal edildiyi qeyd edilir¹⁰⁹. Eyni şeyi Axıska türklərinin yaşadığı əraziyə daxil olan Adıgün rayonu ərazisində yerləşən və adı alban tayfalarından olan utilər və Uti vilayəti ilə səsləşən Ude kəndi, Albaniyada yerləşən Hunan qalası ilə adı səsləşən Kutaisi yaxınlığındakı Honi kəndi və Adıgün ərazisində yerləşən Honi kəndi haqqında da demək olar¹¹⁰. Tiflisin şimalında yerləşən Duşetidəki Bazaleti adında kənd və Bozaleani adlı kənd, Bozaleti adında göl isə məhz Bərçalı-Barsil-Basil türkləri ilə əlaqəlidir. Eyni adda kənd XIX əsrdə Adıgün ərazisində də mövcud olub¹¹¹. Barsillərin türk dili tayfalar olması haqqında Yusif Cəfərov qiymətli məlumatlar verir¹¹². Məhz buna görə də müasir Cənubi və Şərqi Gürcüstandakı istər Tunc dövrü abidələri, istərsə də burada mövcud olmuş qurumlar müasir Gürcüstan Respublikasından daha çox Albaniya-Arran, tarixi Azərbaycanla bağlıdır.

Mroveli Leontidə daha maraqlı məqam Kartlos adlı əfsanəvi atanın birbaşa varisi olan oğlu Mxetosa Tiflisdən və Araqidən şimalda Qara dənizə qədər olan əraziləri miras buraxması idi¹¹³. Burada Tiflisdən cənubdakı torpaqlar Mxetosun torpaqlarına daxil edilməyib. Bu məlumatla gürcülərin etnik əraziləri gürcülərin özü tərəfindən müəyyənləşdirilir və bir daha gürcülərin özü tərəfindən sübut edilir ki, Tiflisdən cənubda və şərqdə olan ərazilər Tiflis bölgəsi də daxil olmaqla Albaniya-Arrana məxsus olmuşdur.

Daha maraqlı və dəqiq məlumatlara antik müəlliflərin qeydlərində rast gəlmək olar. Məsələn, e.ə. I əsr – e.s. I əsrdə yaşamış

¹⁰⁴ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси (IV- начало XII в.) – с. 9

¹⁰⁵ Claudii Ptolemaei. Geographia. Editio C.F.A.Nobbe. Tom II. Lipsiae: Sumptibus et typis Caroli Tauchnitii. 1843 – s. 48; Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси (IV- начало XII в.) – с. 7; Vəliyev S. Qədim, qədim Azərbaycan. (rusca)

http://elibrary.bsu.az/yeni/ebookspdf/drevniy_az%20C99%99rbaycan.pdf - s. 33

¹⁰⁶ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси (IV- начало XII в.) – с. 8

¹⁰⁷ Elguja Khintibidze. The Designation of the Georgians and their etymology. Tbilisi: Tbilisi University Press. 1998 – s. 90

¹⁰⁸ İrlandakı Tifli yaşayış məntəqəsinin yerləşdiyi ərazi. - <http://www.gomapper.com/travel/where-is/tifli-located.htm>.

¹⁰⁹ Обращение Грузии – с. 24

¹¹⁰ Ариф Юнусов. Ахьскинские (мехетинские) турки: Дважды депортированный народ. Центральная Азия и Кавказ. №2. СА&CC Press® AB /Central Asia & Central Caucasus Press AB/ 1999. http://www.cac.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml

¹¹¹ Yənə orada

¹¹² Джафаров Ю.П. Гуины и Азербайджан. Баку: «Азербешпр», 1993 – с. 16

¹¹³ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 24

Strabon belə qeyd edir: “ İberiyanın mərkəzindəki düzənlikdən çaylar axıb keçir. Onlardan ən böyüyü Kürdür. O Qafqazdan axıb gələn Araq (Araqvi) çayını və başqa qolları qəbul edir, sonra isə dar vadidən keçərək Albaniyaya axır; çay daha çox çayları, o sıradan Alazan, Sandoban, Retak və Xanı qəbul edir və nəhayət, Kəspi dənizinə tökülür”¹¹⁴. Ərazinin coğrafi relyefinə diqqət etsək görərik ki, Araqvi çayı Tiflisdən şimalda Kürə birləşir və Kürün axdığı düzənlik məhz Tiflis ətrafında daşır (Şək. 1.1). Bu məlumatı gürcü mənbəsi də “Gürcüstanın döndərilməsi” də təsdiqləyir. Belə ki, bu mənbədə Məsxeta şəhərinin yalnız e.ə. I əsrdə II Mirian (e.ə. 32-e.ə. 23) tərəfindən salındığı qeyd edilir¹¹⁵. Melikset-bekin Məsxeta-Armazi ilə əlaqəli araşdırmalarında qeyd edilir ki, Məsxetanın salındığı Armazi əldə yerin gürcü dilində mənası yoxdur. Armazi çayına el dilində Almaz çayı deyilir¹¹⁶. Amma yəqin ki, bu ad iranmənşəli olub Hörmüzlə əlaqəlidir¹¹⁷. Melikset-bek bunu Əhəməni nüfuzu ilə əlaqələndirir. D. M. Ləng buradan tapılan bəzi gümtüş kasaların üzərindəki at və atəş təsvirlərini Mitra – Ahura-Məzda od qurbangahı ilə, atı qurban etmə ilə əlaqələndirməyə çalışır¹¹⁸. Lakin, atəşpərəstliyin heç bir dönəmində atəşə atn qurban verildiyinə rast gəlinmir. Əksinə, bir çox türk xalqlarında at qurban edilməsi haqqında məlumatlara rast gəlinir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Sünik-Zəngəzurda da Armaz adlı dağ var¹¹⁹. K.H.Məmmədov Armaz qalasını prototürk-lərin dini mərkəzi hesab edir. Sübut kimi o, Armazın indi də türk

¹¹⁴ Страбон. География. Перевод, статья и комментарии П.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964–s. 474; Azərbaycan tarixi üzrə dəyənəklər. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989 – s. 15.

¹¹⁵ Обращение Грузии – s. 24

¹¹⁶ Меликсет-Бекон Л.М. Армази – историко-археологический очерк. Гр. филиал АН СССР. Материалы по истории Грузии и Кавказа. Вып. II, Тбилиси: Издательство Гр. филиал АН СССР, 1938– s. 9

¹¹⁷ Yenə orada, s. 13

¹¹⁸ Lang M. D. Armazi (ingiliscə). <http://www.iranicaonline.org/articles/armazi-or-armaz-tislike-an-important-royal-city-of-georgia-iberia>

¹¹⁹ Меликсет-Бекон Л.М. Армази – историко-археологический очерк – s.15

xalqlarından olan çuvaşların mifologiyasında mühüm yer tutduğunu göstərir. Eyni zamanda gürcü dilinin fişiltılı qrupa aid olmasında akademik N.Y.Marrın çuvaş və fin dillərinin gürcü dilinə təsirini sübut kimi göstərir¹²⁰. Bütün bunların nəticəsində gürcülərin özünün Kür və Araqvi çayları birləşən ərazilərə – Məsxeta və ətrafına sonradan gəlməsi məlum olur. Strabon eyni zamanda qeyd edir: “Onlar (albanlar) iberlər və Xəzər dənizi arasında yaşayırlar. Şərqdə onların sərhədi Xəzər dənizinə çatır, qərbdə isə iberlərlə sərhəddirlər”¹²¹. İberlərdən şərqdə albanların yaşaması VII əsr “Aşxaratsuyts” – “Coğrafiya” əsərində də öz əksini tapır: “İveridən şərqdə, Qafqazda Sarmatiya ilə bitişik olan Albaniya, yəni Aqvanq Xəzər dənizindək ... uzanır”¹²². Buradan belə bir nəticə çıxır ki, Albaniyanın şimal-qərb sərhədi müasir Azərbaycanın şimal-qərb və qərb sərhədindən daha da şimalda – müasir Gürcüstan əraziləri daxilində, daha dəqiq desək Tiflis və Telavi şəhərləri də daxil olmaqla Doryal keçidinə qədər uzanmışdır. Məhz belə olduğu təqdirdə iberlərin yaşadığı ərazilər qərbdə qalırdı.

Bundan əlavə Tatsit yazır: “İberlər və albanlar dağlıq ərazilərdə yaşayırlar”¹²³. Burada nəzərdə tutulan əlbəttə ki, Kaxetiya-Şərqi Gürcüstan əraziləridir. Bunu sübut edən fakt budur ki,

¹²⁰ Мəmmədov К. Н. Борçалі Qədim dövrdə / “Türk dünyası: dənəni və bu günü” – s.60

¹²¹ Страбон. География – s.475; Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986 – s.19

¹²² Армянская география VII века по Р. X. Приписывавшаяся Моисею Хоренскому. Текст и пер. с присовокуплением карт и объяснительных примечаний. Издал К. П. Патканов. С.П.-5. Тип. императорской академии наук, 1877 г. – s. 41; Hacıalı Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiliscə. (I kitab: ən qədim zamanlardan XIII əsrin otdalınadək). Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2007 – s.31

¹²³ Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Собрал, издал с русским переводом В.В.Латышев. В 2-х т-х. Том II. Вып. 1-й. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук. 1904 – s. 235

konkret olaraq bu ərazilərdə alban etnonimi ilə birbaşa bağlı olan Albani adlı kənd və Alvani adlı bir düz mövcuddur¹²⁴.

Bu hadisəni dəstəkləyən bir mənbə də Leonti Mrovelinin "Kartli çarlarının həyatı" əsərində rast gəlmək olur. Mənbəyə əsasən türklər Msxetadan qərbdəki torpaqları bəyənir və burada Msxeta hakimi ilə razılaşaraq məskunlaşırlar. Sarkine adlı böyük qala ucaldırılır¹²⁵. Msxetadan qərbdəki ərazilərin İberiyada olmaması, əksinə, albanlara yaxın türk dilli tayfaların əlində olması gürcü mənbələrinə əsasən də öz sübutunu tapır. Bu da onu sübut edir ki, gürcülər Msxetadan bir az da Şimal və qərbdə, əsasən İmeretiya – İberiya ərazisində yaşamış, Msxeta kimi şəhərlərdə isə güclü qalaları olmuş və bu kimi ərazilərdə digər türk tayfaları ilə qarışıq yaşamışlar.

Beləliklə, Strabonun və onun fikrini qüvvətləndirən digər məlumatlara əsaslanaraq müasir Şərqi və Cənubi Gürcüstan ərazilərinin Albaniyaya aid olduğunu deyə bilərik. Antik dövrdə Albaniya ilə İberiya arasında isə sərhədin Tiflis və ya Tiflisdən daha şimal-qərbdə Telavi Albaniyaya daxil olmaqla Kaspi şəhərində olduğunu təxmin etmək olar.

İ yüzillikdəki Albaniya və albanlar haqqında yazan antik müəlliflərdən ən tanınmışı olan Böyük Plini isə belə qeyd edir: "Kas və Alban, sonra başlanğıcını Qafqaz dağlarından götürən Kambis ... Koraksi dağlarından axan Kür Albaniyadan keçərək dənizə tökülür"¹²⁶. Tədqiqatçıların çoxu antik müəlliflərin Kambis çayı deyərək Qabırrı (İori) çayını nəzərdə tutduqlarını qeyd edirlər. Q.Qeybullayev də Qabırrı-Kambis bənzərliyinə diqqət cəlb edir

¹²⁴ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, т. I – Баку: Издательство «Эльм», 1991 – s.66

¹²⁵ Мровели Леонти. Жизнь Картийских царей – s.28; Gürcüstan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çevirən Marie Felicite Brosset – s. 13

¹²⁶ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar – s.25; Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Собрал, издал с русским переводом В.В.Латышев. В 2-х т-х. Том II. Вып. 1-й. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук. 1904 – s. 184

və bu çayın Albaniya vilayəti Kambisenanın əsas çaylarından biri olduğunu söyləyir¹²⁷. İori- Qabırrı- Kambisin Azərbaycanından axması da iberlərin albanların qərbində yaşamasını sübut edir.

Daha maraqlı məqam II srs antik müəllifi Ptolemeydə rast gəlinir. Belə ki, Ptolemey "Coğrafiya" əsərində Albaniyadan əvvəl 9-cu və 10-cu başlıqlarda Kobidadan 9 şəhər, İberiyadan kəndlərlə bir yerdə 9 yaşayış məntəqəsinin adını çəkir. Albaniyanın tam 29 şəhərinin adını çəkir ki, bu şəhər çoxluğu Albaniyanın o vaxtı İberiyadan nə qədər böyük olduğunu göstəricisidir. Bu şəhərlərin arasında Tiflis, Tianeti, Telavi, Bakursixe, Tsnori, Cuqaani, Anaqa kimi müasir Gürcüstan ərazisində qalan yaşayış məntəqələri var¹²⁸.

Ptolemeydə qeyd edilir:

§1. Albaniya şimaldan Sarmatiya, qərbdən İberiya ilə sərhəddir.

Qeyd: Şimal-qərb deyil, məhz, qərbdən. Aşağıda adı çəkilən şəhərləri gördükdə sərhəd xəttini Ptolemeyin nə qədər dəqiq təsvir etdiyi görülməkdir.

§2. Telayba şəhəri----- 85°-46°40 (Müasir Telavi)

Qelda şəhəri-----83°-46°30 (Şirimbəy Hacıəli bu şəhəri Samur dağlarından qərbdə yerləşdirmişdir¹²⁹.)

Albana şəhəri-----81°40 - 45°40

§3. Taqoda-----77°30-46°50

Bakxiya-----77°-46°30

Sanua-----77°40-46°40

Deqlane-----77°20-45°45

Niqa-----77°20-45°15

s. 48 - §7. Tiavna şəhəri ----- 82°15-46°40 (müasir Tianeti)

Tabilaka -----82°45-46°50

Tilbis-----84°15-46°50-(Müasir Tiflis)

¹²⁷ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев –s.153, s. 160

¹²⁸ Claudii Ptolemaei. Geographia - s.46-48; Ган К.Ф. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе // СМОМПК. Тифлис. 1884, №4 – s.169-171

¹²⁹ Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan – s.29-30. s.33

S.N.Muravyov isə öz məqaləsində §3-də qeyd olunan beş alban şəhərinin Alazandan qərbdə yerləşdiyini qeyd etmiş, bunlardan dördünün Sanuanın müasir Tsnoriyə, Bakxiyanın müasir Bakursixeyə, Deqlanenin müasir Cuqaaniyə, Niqanın müasir Anaqa şəhərlərinə uyğun gəldiyini iddia etmişdir¹³⁰. O, verdiyi lokalizərlə Tiflis, Tianeti və Telavi uyğunlaşdırmalarını şübhə altına alsada, xəritədə Soana çayının və isond tayfalarının svanları təmsil etdiyini, eyni zamanda bunların Tilbis, Tiavna və Telayba yaxınlığında yerləşdirilmələrinin də təsadüfi olmadığını qeyd etmişdir. Eyni zamanda Telavi və Telayba bənzərliyinə Cənəşvili və Trever da diqqət yetirmişlər¹³¹. Ptolemeydə Tiflisen Albaniyaya məxsusluğu məsələsi Seyran Vəliyev tərəfindən də araşdırılmışdır. Düzdür, o bir sıra hallarda İberiya məxsus Zalissa ilə Tiflisi qarışdırsa da, Zalissanı Albaniya ilə İberiya sərhədində verməsi uğurlu addımdır¹³². Beləliklə, antik müəlliflər tərəfindən də gürcülərin irəli sürdüyü “Kartli” ifadəsi çürüdülmüş olur. Svanların qıpçaq mənşəli olub sonradan gürcüləşdiyini irəli sürən Murad Adji də daxil olmaqla bir sıra şəxslər də var¹³³.

Cahangir Zeynalovlu “Şirvanşahlar yurdu” əsərində rus müəllifi A.Yanovskinin fikirlərinə əsaslanaraq göstərir ki, Alazan çayının qərbində yerləşən və zamanımızda Xaxetiya adlanan ərazi də Albaniyaya daxil olmuş, fəqət zaman-zaman qonşusu İberiya tərəfindən işğal edilmişdir. Müəllifin qənaətinə görə, həmin bölgənin Albaniyaya məxsus olduğu orada “Alvənd ovası” adlı yerin olması da təsdiq edir. A.Yanovskinin yunan müəlliflərinin Albaniyanın Tilbis şəhərini Tiflislə eyniləşdirməsi,

¹³⁰ Муравьев С. Н. Птолемеева карта Кавказской Албании и уровень Каспия // ВДИ, 1983, № 1 – с. 132

¹³¹ Yəna orada, s. 140-141

¹³² Велиев Сейран. Древний, древний Азербайджан: историко-географические очерки. Баку: Гянджлик, 1983 http://elibrary.bsu.az/yeni/ebok-oks/pdf/drevniy_az/C9%99/bayca1.pdf – s.10

¹³³ Hacıyev F.V. Gürcüstan coğrafiyasında eski türklər: Buntürklərdən Karapaxaklara / I Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Söeni, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009 – s.302

M.Senkovskinin “Gürcüstan tarixinə dair şübhələr” əsərində qədim dövrlərdən XII əsrə qədər Tiflis şəhərinin mövcud olması və gürcülərlə heç bir əlaqəsinin olmadığını əsaslandırması və bu mövqeni Dhossen və M.Bayer tərəfindən müdafiə edilməsi də göstərir ki, Tiflis və Xaxetiyanın Albaniyaya daxil olması haqda fikrində A.Yanovski haqlı olmuşdur¹³⁴.

Bundan əlavə “Gürcüstanın döndürülməsi” əsərində gürcü çarlarının siyahısına diqqət etdikdə görürük ki, iberlər Mxeta və ətrafına e.ə. IV əsrdə Azonun dövründə gəlsələr də burada möhkəmlənmələri bizim eranın I-II əsrinə qədər uzanıb¹³⁵. Arsukun hakimiyyət illərində onlar Kaspini işğal edirlər (e.ə.20-e.ə. 2), amma, mənbə burada şəhərin kimdən alındığını göstərmir. Biliyəndür ki, bu yaşayış məntəqəsi o qədər böyük imiş ki, iberlər bu şəhəri ələ keçirən kimi buranı idarəçilik mərkəzinə çevirməyi düşünürülər¹³⁶. Yalnız, Rok, Qartam və Bratmandan sonra, yəni, təxminən eramızın I-II əsrlərində iberlər Mxeta və ətrafında möhkəmlənirlər ki,¹³⁷ əlbəttə burada Gürcüstan-Roma münasibətlərinin ittifaqa çevrilməsi, Doryal qapılarının sarmatlar vasitəsilə iber ordusunun gücləndirilməsinin əvəzsiz rolu var¹³⁸. Al-

¹³⁴ Nəcəfli T. Cahangir Zeynalovlunun “Şirvanşahlar yurdu” əsəri haqqında // AMEA Tarix institutu, Elmi əsərlər, 28-ci cild, 2009 – s. 74; Zeynalovlu S. Şirvanşahlar yurdu. İstanbul: Cumhuriyet kitabxanası, 1931 – s.15-16; Яновский А. О древней Кавказской Албании // ЖМНП, 1846 – с.122

¹³⁵ Обращение Грузии. Пер. с древнегруз. Э.Ткайшвили. Ред. М. Чхартишвили / Ред. кол. Ш. В.Дидигури, М. Д. Абашидзе, З. Н. Алексидзе и др. АН СССР, Комис. по историчкам истории Грузии. – Тб.: Ид. «Мецниереба», 1989 – с.23-24; Stephen H. Rapp Jr., Studies in Medieval Georgian Historiography: early texts and eurasian contexts. Corpus Scriptorum christianorum orientaliun. Editum Consilio. Universitatis Catholicae Americae Et Universitatis Catholicae Lovaniensis. Vol. 601. Subsidia tomus 113. Lovanii in Aedibus Peeters. 2003 – s.273

¹³⁶ Обращение Грузии – с.24

¹³⁷ Stephen H. Rapp Jr., Studies in Medieval Georgian Historiography: early texts – s.286

¹³⁸ Gürcüstan Tarixi (Başlangıçtan 19.Yüzyıla qədər). Nikoloz Bertzenişvili, Simon Cənəşvili [İvane Cavahişvili]. İstanbul: Seran yayımları, 2.Baskı, 2000 – s.69

baniyanın da bu münasibətlər fonunda Romanın müttəfiqinə çevrilməsi¹³⁹ diqqəti cəlb edir. Albaniyaya təhlükə əsasən cənubdan – Parfiya, daha sonra Sasanilər və qərbdən – Roma tərəfindən gəldiyi üçün yaqin ki, onların İberiya ucqarlarındakı əraziləri çox vaxt diqqətdən kənar qalır, iberlər də bundan istifadə edib şəhərləri ələ keçirə bilirdilər.

Burada bunu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Dəryal qapısının adlandırılması məsələsinin özü də bir çox hallarda ərazinin mənsubiyyəti barədə önəmli ipucları verir. Bəzən Kaspi qapıları, Alban qapıları, orta əsrlərdə Aran və ya Alan qapıları, Xəzər qapıları adlanan bu qapılar Arranın-Albaniyanın şimal sərhədinin Dəryal keçidində sona çatdığı göstərirdi. Vasak Syuni Vardan Mamikonyana yazdığı məktubda deyir: “Mən Kartli idarəçisi olduğum vaxtlar və Alban qapıları əlimdə ikən hunlarla əlaqəni mən qurdum.”¹⁴⁰ Mənsurun dövründə də bu qapıların Aran və ya Alan qapıları adlandırılması təsadüfi deyil.¹⁴¹

Əlbəttə, istənilən ərazi zaman – zaman işğallara və müxtəlif yürüşlərə məruz qalır və zaman keçdikcə oranın etnik tərkibi dəyişikliyə məruz qalır. Gürcülərdə də Tiflis şəhərinə aid ilk məlumatların məhz bizim eranın IV əsrin II yarısı ilə bağlı olmasının səbəbləri yaqin ki, yenə də eyni səbəb – bu regionda həyata keçirdikləri işğallarla və təsirlə bağlıdır¹⁴². Albaniyanın IV əsrdə başının Sasani – Roma müharibələrinə qarışması və qərb torpaqlarında bu dəfə Roma işğalçılarına qarşı mübarizə aparması güman ki, 3 əsrdən sonra yenə də onun qərb və şimal – qərb ucqarlarının mühafizəsinin təşkilinə diqqətini azaltmışdı. Sasani imperiyası isə bu dövrdə iri şəhərlərə, ticarət yolları üzərində yerləşən şəhərlərə və sərhəd şəhərlərinə daha çox diqqət verirdi. Tiflis də belə şəhərlərdən biri idi. Burada xüsusilə 371-ci ildən sonra Albaniya hökmdarı Urnayn (313-371) Sasani qoşunları tərə-

kibində məğlubiyyətini və erməni dəstələrinin Muşeq Mamikonyanın başçılığında albanlara məxsus Girdiman, Kolt, Uti, Şakəşen, Arsax kimi qərb vilayətlərini ələ keçirməsini qeyd etmək lazımdır¹⁴³. V əsrdə isə albanlardan fərqli olaraq II Yezdəgird (438-454) zamanında Sasanilərə qarşı olan üsyanlardan gürcülər demək olar ki, kənar qaldılar. Nə Yegişe, nə də Lazar Pərpetsinin üsyan haqqında və üsyana başçılıq edənlər haqqında verdikləri məlumatlarda gürcü əsilzadələrinin adı çəkilir¹⁴⁴. Onların kənardaqalması və itki verməməsi güclənmələrinə və sasanilərin nəzərində etibar qazanmalarına səbəb olmuşdu. Albanların isə bu üsyanlar nəticəsində xüsusilə şimal-qərb və qərb sərhədləri zərər çəkmişdi. Eyni zamanda Albaniya hökmdarı II Vaxçenin (444-463) Sasani şahı Firuz (459-484) qarşı olan üsyanı da Albaniyanın zəifləməsinə və şah hakimiyyətindən məhrum olmasına səbəb olmuşdu. Belə ki, onun üsyanını yatırtmaq üçün Firuz Alan qapıları-Dəryal qapılarını açdırmış, haylandır hunlarını Albaniyaya dəvət etmiş, bir illik müharibə nəticəsində Albaniyanın şimal-qərb və qərb bölgəsinə tamamilə hunlar nəzarət etmişdi¹⁴⁵. Eyni ərazilərə hücum haqqında məlumatı fərqli formada gürcü mənbəsi də verir: “Vaxtanq 10 yaşında ikən saysız-hesabsız osetin qoşunu bu tərəfə keçib Kartli torpaqlarını Kürdən Hunana qədər işğal edib, tarlaları yandırdılar Əhalini əsir alıb gətdilər Kartli, Kaxeti, Klarçet və Eqrisi torpaqlarını əsir al-

¹³⁹ Yenə orada

¹⁴⁰ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s.21

¹⁴¹ Yenə orada, s. 100

¹⁴² Обращение Грузии – s. 29

¹⁴³ История Армении Фавстоса Бузанда. Пер. с древнеармянского и комментарий М.А.Геворгяна. Под ред. С.Т.Еремяна. Ереван: Изд. Акад. Наук Армянской ССР, 1953 – с. 162; Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərşəf, 1989 – s.183; Favstos Buzand. Ermənilərin tarixi (ingiliscə) - <http://www.attalus.org/armenian/pbtoc.html> - V, 5-ci bölmə

¹⁴⁴ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s.20

¹⁴⁵ Moisey Kalankatuklu – Albaniya tarixi. Mxitar Qoş – Alban salnaməsi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur. Bakı: “Elm” nəşriyyatı 1993 – s.41; Египсе. О Врдане и войне армянской. Пер. с древнеарм. И.А.Орбели. Ереван: Изд. АН Армянской ССР, 1971 - s. 169-170; Alasania G. - s.22; Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: «Азернешр», 1993 – s.52-53

madan buraxıb Ran və Movakanda əsir aldılar"¹⁴⁶. Q.V.Tsulaya açıqlamasında bu ovsların hunlar olduğunu deyir. Bu mənbədə torpaqlara iddia etmək üçün bəlkə məlumata bir az səhv formada versələr də, belə ərazi adlarının həmin dövrdə olmaması bilinsə də, hunların əsas Albaniyaya zərbə vurduğu açıq-aydın görünür. Hunların Dəryal keçidi vasitəsi ilə Albaniyaya yürüşünə sonralar da şahid oluruk.

Güman ki, bu hadisələrdən sonra albanlar Tiflis və ətraf ərazilər üzərində nəzarəti tamamilə itirmişdi və şəhərə hərbi nəzarəti Sasanilər edirdi. Təxminən eyni vaxtda bu şəhərdə Sasani qoşunları qərbdən gələn Roma işğallarına qarşı durmaq məqsədi ilə möhtəşəm qala inşa etmiş, şəhərin strateji əhəmiyyətini yüksəltmişlər¹⁴⁷. Beləliklə şəhər orta əsrlərin əvvəlində tam fərqli strateji əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır. Priskin verdiyi məlumata görə artıq 466-cı ildə hunlar Kaspi qapısından keçmək istəyərkən buranın sasanilər tərəfindən qorunduğunu şahidi olurlar və başqa yoldan keçərək iverlərin torpağına gəlirlər¹⁴⁸. Ərazidə hunların hücumu nəticəsində alban nüfuzunun azalması, Sasani qamizonunun Tiflisə yerləşdirilməsi şəhərə mərkəzi hakimiyyətdən qopma imkanı vermiş, bu da öz növbəsində bölgəyə Kartli çarlarının təcavüzkar meyllərini artırmış və əraziyə zaman keçdikcə gürcü iddiaları olmuşdur. Bu amil özünü xüsusən Sasani hökmdar sülaləsinin bir qolunun nümayəndəsi olan fars əsilli gürcü çarı Vaxtanqın (447 – 502) dövründə daha bariz göstərir. II Vaçenin (444 – 463) taxtdan imtina etməsindən sonra Albani-

yada Sasani mərzbanlarının hakimiyyət dövrü başlayır¹⁴⁹. Vaxtanqın İran hökmdarları ilə yaxşı münasibət və Sasani hökmdarları ilə yanaşı Albaniyadakı Sasani mərzbanları ilə qohumluq əlaqələri ona bəlkə də Azərbaycanın şimal – qərb torpaqlarında nüfuzunu qismən yaymağa imkan vermişdi¹⁵⁰. Eyni zamanda Vaxtanq hakimiyyət gəldikdən sonra hunlarla da mütəfəhlik əlaqəsi qurur. Gürcü mənbəsi qeyd edir ki, Vaxtanq şimaldan cənuba qədər keçidləri ələ keçirməyə başlayır¹⁵¹. “Və o (Vaxtanq) bir yepiskopu Bolnisiyə, birini Rustaviyə birini Xornabuciyə, birini Xunani qarşısında yerləşən Aqarakidə oturtdu.”¹⁵² Ancaq, qismən əfsanəvi xarakter daşıyan mənbədəki bu məlumatın nə dərəcədə həqiqətə uyğun olduğunu təyin etmək mümkün deyil. Eyni zamanda həmin mənbəyə əsaslanaraq Vaxtanq Usarma şəhərinin müdafiəsini möhkəmlədir, Tiflis şəhərinin ucasını qoyur, yeni müdafiə tikililəri qurur, köhnələrinə möhkəmlədir¹⁵³. Bunu əminliklə demək olar ki, bu şəhərlərin hər birinin tarixi gürcü mənbələrinin göstərdiyi tarixdən daha qədimə gedib çıxır. Burada söhbət əlbəttə ki, şəhərsalından deyil, işğaldan gedir. Eyni zamanda oərb mənbələrinə Priskin məlumatları ilə birgə araşdıranda məlum olur ki, buradakı həmin dövrdə qala – şəhər, istehkam salma mədəniyyəti Vaxtanqa deyil, məhz Sasani hökmdarlarına aid olmuşdur. Təbəri deyir: “Həqiqətən Firuz (459-484) Reydə şəhər tikməyi əmr etdi və onu Ram Firuz adlandırdılar, Curcan və Bab Sul (Çola çapısı) arasında şəhər tikməyi əmr etdi, onu Ruşən Firuz adlandırdılar”¹⁵⁴. Bəlzuri yazır: “Firuzun

¹⁴⁶ Джуаншер Джуаншерияни. Жизнь Вактанга Горгасала. Пер. Г. Цулая / Ред. кол.: Ш. Дзидзигури, М. Абашидзе, З. Алексидзе и др. АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источ. истории Грузии. Тб.: Издательство «Мециереба», 1986 – с.146; Gürcistan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren M. Brosset – s. 121; Alasania G. - s.22

¹⁴⁷ Лорджпанидзе М. Д. Тбилиси – с. 3

¹⁴⁸ Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Собрал, издал с русским переводом В.В.Латышев. Том I. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук, 1890 – с. 843; Alasania G. - s.23; Джафаров Ю.Р. Гуны и Азербайджан – с. 53

¹⁴⁹ Moisey Kalankanklu. Albaniya tarixi – s.42, s.48

¹⁵⁰ Джуаншер Джуаншерияни. Жизнь Вактанга Горгасала–s.141; Мровели Леонти. Жизнь Картлийских царей–s.37; Gürcistan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren M. Brosset – s. 119-120

¹⁵¹ Alasania G. - s.24

¹⁵² Джуаншер Джуаншерияни. Жизнь Вактанга...s. 199; Gürcistan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren M. Brosset – s. 161

¹⁵³ Джуаншер Джуаншерияни. Жизнь Вактанга...s. 200; Gürcistan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren M. Brosset – s. 162

¹⁵⁴ Эт-Тəбəri. Tarix ər-Rusul və-l Muluk. 11 cildə. II cild. Tab'at-u Səniyə

oğlu Qubad (488-531) (xəzərlərə qarşı savaşaaraq) Araz çayından Şirvana qədər olan əraziləri fəth etdi. Sonra Arranda Beyləqan şəhərini və Bərdə şəhərini bina etdi, Bərdə bütünlüklə "suğr" (sərhəd şəhəri – mühkəmləndirilmiş qala) idi. Daha sonra Xəzər şəhəri olan Qəbələni, Şirvan ərazisində olan Alban səddini və əl-Lan səddini bina etdi. Alban səddi üzərinə 360 şəhər bina etdi. Bu şəhərlər Bab əl-Əbvab salından sonra dağıdıldı. Qubaddan sonra onun oğlu Ənuşirəvan Kısra (Xosrov) ibn Qubad (531-579) mülk oldu. O, Şabran, Məşqət şəhərlərini, daha sonra Bab əl-Əbvab şəhərini saldırdı. Bu şəhər dağıda yol üzərində yerləşdiyi üçün Əbvab (qapılar) adlandırıldı. Saldırdığı bu şəhərlərdə siyasiçilər adı verdiyi bir xalq yerləşirdi. Arran torpağında o, Şakkən, Qəmişəran qapılarını və Dudaniyyə qapılarını saldırdı. Və hər biri 12 qapı olan, hər qapı bir daş qəsər olan, Dzurduziyyə qapılarını saldırdı. Curzan torpağında Suğdəbil (Tiflisin şimal-qərqi, Kürün şol sahili) adlanan bir şəhər saldırib soğdilər və cəngavər, döyüşçü, süvari övladlarını (ایناه فارس) oraya yerləşdirdi, buranı müsəlləh, silahlı bir mənəqəyə çevirdi. O, Curzanın Rurnla (bizanslılarla) həmsərhəd olan hissəsində Bab Firuz Qubad (Firuz Qubad qapısı), Bab Lazıqa (Ləziqa qapısı) adlı qəsərlər və Trabezunda dənizi sahilində Bab Bariqa (Bəriqa qapısı) adlı bir qəsər tikdirdi. O həmçinin Bab əl-Lan (Alan qapısı), Bab Səmsəxi (Səmsəxi qapısı), Cərdəman qalasını və Şəmşuldə qalasını tikdirdi.¹⁵⁶ Həm Priskin, həm də ərəbdilli müəlliflərin fikirləri gürcü mənbələrində Vaxtanqın Firuz və Qubad dövründəki şəhər – istehkam salma, inşa etmə fəaliyyətini şübhə altına salır. Ola bilsin ki, Qubad dövründəki daxili çəkişmələrdən, ərazilərə nəzarətsizlikdən istifadə edən Vaxtanq bəzi salınmış qalaların ərazisini qəsb edə, ələ keçirə bilirdi.

(İkinci nəşr). Təhqiq Muhamməd Əbu-İ Fadl İbrahim. Qahirə: Daru-İ Mə'arifi bi Mısır. 1968 – s. 83

¹⁵⁵ Əl-Bəlaəzuri, Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir. Kitab Futuh əl-Buldan. Haqqa-qəlu və şərəh. Abdilləh Ənis Tubba. Beyrut: Müssəssəsətul-Muaf. 1987. S.273-274

Mənbədəki Vaxtanqın ərazisini genişləndirmə fikri ilə bağlı M.D.I.ordkipanidze və D.L.Musxelişvilinin redaktorları olduğu Gürcüstan tarixi qəcrklərində N.S.Canaşyanın müəllifi olduğu "Vaxtanq Qorqasal. Kartli V əsrin II yarısı" başlıqlı bölmədə gürcü alimləri özləri də etiraf edir ki, belə şəhər tikintilərinin (Tiflis, Ucarma, Çəremi) genişləndirilməsi Vaxtanqın şərqi (eyni zamanda cənubdakı – R.M.) işğalçı siyasəti ilə bağlı idi, bu tərəfdən yeni əyalətlərin birləşdirilməsi ilə əlaqədar idi¹⁵⁶. Bütün bunlara əsaslanaraq bunu demək olar ki, adı çəkilən bütün bu ərazilər Albaniyanın şimal – qərb torpaqları idi və Urnayrdan sonra başlayan zəifləmə və II Vaxədən sonra başlayan hökmdar-sızlıq və torpaqların müəyyən hissəsinin itirilməsi dövründə Sasanı hökmdarları sülaləsindən olan və farslarla və hunlarla yaxşı münasibəti olan, gürcü çarı Vaxtanq məhz Sasanilərə və hünərə arxalanaraq buraları qəsb etmişdi. Bu iddianı gürcü alimi D.L.Musxelişvili də təsdiqləyir. Belə ki, o, "Ucarma şəhəri" adlı tədqiqatında belə qeyd edir: "Coğrafi-tarixi aspektdən Ucarma şəhəri qədim gürcü hərbi-inzibati rayonları-eristavlıqları olan Kaxeti və Kuxetinin sərhəd bitişiyində, həmçinin Ereti vilayətində yerləşirdi, hansı ki, bütün məlumatlara əsasən ilkin olaraq alban tayfa ittifaqının tərkibinə daxil olmuşdur. Bu cür mövqə sonralar Ucarma şəhərinin Kaxeti siyasi vahidinin mərkəzi olmasına güclü şəkildə töhfə vermişdi. Bu hadisə eyni zamanda qədim şərqi gürcü dövlətinin (Kartli-İberiya) Alban dövləti ilə əlaqələri ilə bağlıdır."¹⁵⁷ Ucarmanın alban torpağında yerləşməsinin D.L.Musxelişvili tərəfindən təsdiqlənməsi də, sonralar Kaxetinin mərkəzi olmasını qeyd etməsi və buraları Kartli ilə uğursuzca əlaqələndirilməsi

¹⁵⁶ Gürcüstanın tarixi qəcrkləri. II cild. Red. M.D.I.ordkipanidze, D.L.Musxelişvili (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3174/1/Ocherki_Istoriu_Tom_II.pdf – s.41

¹⁵⁷ Musxelişvili Д.Л. Город Уджарма (историко-археологическое исследование). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси: Издательство Академии Наук Грузинской ССР, 1956 – s.4

dirmək istəməsi, əslində Kaxeti və Ereti adlandırdıqları bu vilayətlərin hər ikisinin Albaniya torpaqları olması və gürcü mənbələrinə inansaq buraların gürcülər tərəfindən sonralar qəsb edilməsi deməkdir. Eyni tədqiqatda D.L.Muxelışvili Kaxetinin dağlıq hissəsinin iyerləşməsinin gələcəkdə gürcü etnik elementinin (İberiya-n-R.M.) Eretiyə ekspansiya üçün əsas baza rolu olduğunu qeyd etməklə¹⁵⁸ Kaxetiyanın da İberiyaya heç bir aidiyyəti olmadığını etiraf etmiş olur.

Lakin, Albaniyada çar hakimiyyətinin yenidən bərpası və III Vaçaqanın hakimiyyətə gəlməsi bəzə də alban nüfuzunu tam olmasa da yəqin ki, yenidən bərpa etmişdi. Buradakı və bura qonşu ərazilərdəki xristian məbədləri də - məsələn Telavidəki Alaverdi (Alvan) kilsəsi və İkalto monastırı, Siqnaxdakı Dçeremi kilsəsi və Xirs monastırı və s. alban hökmdarı III Vaçaqanın (487–510) bölgədə xristianlığı yaymaq üçün göstərdiyi cəhdlərinin nəticəsidir¹⁵⁹. Məhz buna görə də gürcü tədqiqatçısı A.Q.Şanidze müasir Şərqi Gürcüstan torpaqlarında aşkar edilmiş çoxsaylı xristian abidələrinə Qafqaz Albaniyası xristian arxitekturasına məxsus tipik abidələr olduğunu müəyyənləşdirmişdir¹⁶⁰. A.Q.Şanidzenin bu fikrini Moisey Kalankatuklunun verdiyi bu məlumatla qüvvətləndirmək olar. "Mömin Vaçaqan Şərqi ölkəsində ildə olan günlər miqdarında kilsələr tikdirib"¹⁶¹. 510 – cu ildə Albaniyada hökmdar hakimiyyəti yenidən ləğv edilir. Bunun əksinə Kartlidə isə hökmdar hakimiyyəti davam edir və yəqin ki, Albaniyanın şimal – qərb torpaqlarına gürcü iddiaları yenidən güclənməyə başlayır. Bu qəsbkarlıq siyasəti o qədər güclü idi ki, gürcü mənbələrinin verdiyi məlumatla görə gürcü çarı Daçi (502–514) Albaniyada yerləşən Tiflis şəhərini özünə paytaxt seçmişdi. Ancaq onun həmin bölgənin idarəçiliyində nüfuzu kifayət qədər güclü deyildi. Belə ki, Daçinin Tiflisə çox yaxın

olan Kaxetidə yaşayan dağlıqlar və xüsusən də nupatiylər arasında xristianlığı yaymaq cəhdləri uğursuz alınmışdı¹⁶². Bu da onu sübut edirdi ki, gürcülər bu əraziyə tamamilə deyil, qismən sahib ola bilməmişdilər. Eyni zamanda M. Brosse Vaxuştinin bu əraziləri Nupati və ya Nupati adlandırmaq cəhdini elmi həqiqətə uyğun görmür, üsyan qaldıran ərazinin Nopapat olduğunu və Lazistanda yerləşdiyini qeyd edir¹⁶³.

Bundan əlavə Platon İosseliani "Gürcü kilsəsinin qısa tarixi"ndə Vaxtanq Qorqasalın dövründə gürcü kilsəsinin avtokefaliq-müstəqillik əldə etdiyi qeyd edilir¹⁶⁴. Bu kilsəyə tabe olan ərazilərdə Alaverdi arxiyepiskopluğu, Rustavi, Dumanis, Bolnis, Tiflis yepiskopluğu kimi alban ərazilərinin olması diqqət cəlb edir¹⁶⁵. Tiflisə xırda yepiskopluğun verilməsi Vaxtanq dövründə buranın gürcülər üçün hələ tam əhəmiyyət daşımadığını bildirirdi. Siyanıda Ani kimi gürcülərlə əlaqəsi olmayan yerlərdə var. Bu da onu isbat edir ki, Vaxtanqın avtokefaliq qazandığı kilsə sırf gürcü kilsəsi deyil, xalkedon alban, gürcü və ermənilərin kilsəsi idi. Sadəcə olaraq gürcülər xalkedonluğu dövlət səviyyəsində qəbul etdikləri üçün burada xalkedon kilsəyə himayədarlıq və bu kilsədə üstünlük onlara keçir. Bundan əlavə gürcü kilsə tarixçisi qeyd edir ki, gürcü kilsəsi müəyyən dövrdə sülhlə yaşadıqdan sonra albanlar adlanan bidaçılar tərəfindən ciddi şəkildə təsirləndi. Gürcü vaizləri alban bidaçılara qarşı mübarizə aparmağa başladılar. Gürcü kilsəsinin qısa tarixində alban bidaçının mançilik və Suriya bidaçından təsirləndiyi qeyd edilir¹⁶⁶. Güman ki, mənbədə albanları xüsusi olaraq qeyd edilməsi Albaniyanın qərb və şimal-qərb ərazilərində alban monofizit və gürcü diofizit kilsə-

¹⁵⁸ Мухелешвили Д.Л. Город Уджарма – с. 6

¹⁵⁹ Нацили Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan – с. 90

¹⁶⁰ Yənə orada, s. 91

¹⁶¹ Moisey Kalankatuklu – с. 202

¹⁶² Джуаншер Джуаншериани. Жизнь Вахтага – с. 209;

¹⁶³ Gürcüstan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çevirən M. Brosset – с. 167. 682-ci qeyd

¹⁶⁴ Иосселиани П. И. Краткая История Грузинской Церкви. Санкт – Петербург: Издание второе. В тип. А. Сычева, 1843 – с. 35

¹⁶⁵ Иосселиани П. И. Краткая История Грузинской Церкви – с.36

¹⁶⁶ Иосселиани П. И. Краткая История Грузинской Церкви – с. 52

ləri arasında mübarizə əks olunub. Bu da onu sübut edir ki, gürcü kilsəsinə tabe olan bütün yepiskopluqlar heç də hamısı gürcü nüfuz dairəsinə daxil deyildi. Xalkedon albanlar alban bidağçılarının monofizit vəzlərindən və təbliğatlarından sonra öz etiqadlarını dəyişdirirlərmiş. Yəqin ki, burada siyasi nüfuzu da nəzərə almaq lazımdır.

Bütün bu tarixi mənbələrlə və məlumatlarla yanaşı ərəb coğrafiyaşünas – səyyahların Arran (Azərbaycanın şimal ərəzilləri) haqqında coğrafi xarakterli qeydlərndə də Tiflisə kifayət qədər yer verilir.

İşğal etdikləri ölkələrdə əvvəlki idarə sistemini saxlayan ərəblər Cənubi Qafqazı I Yustinianın dövründə adlandırıldığı kimi 4 Ərminiyyəyə böldülər. İbn Xordadbehin qeydlərinə görə I Ərminiyyəyə ərəblərin Arran adlandırdıqları tarixi Albaniya ərəzisi- əs-Sisəcan, Arran, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şərvan və ən əsası Tiflis daxil idi. II Ərminiyyəyə isə Curzan, Suğdəbil, Bab Feyruz Qubad, əl-Lakz daxil idi.¹⁶⁷

IX əsr tarixçisi əl-Bəlazuri də "Ərminiyyənin fəthi" bölməsində əvvəlcə Ərminiyyə inzibati bölgüsü haqqında məlumat vermiş, Curzanı II Ərminiyyədə göstərmiş, Tiflisi isə Arran və Sisəcanla birlikdə I Ərminiyyənin tərkibində göstərmişdir.¹⁶⁸

Məsudi (ö. 956) Tiflisin ətrafındakı kəndlərin yalnız X əsrdə gürcülərin əlinə keçdiyini və Tiflisin müsəlman sərhəd şəhəri olduğunu qeyd edir.¹⁶⁹

¹⁶⁷ İbn Xordadbeh, Əbu-l Qasim Ubeydullah ibn Abdullah. Kitab əl-Məsəlik əl-Məmalik. Leyden: E.J.Brill. 1889 – s. 122; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: "Elm" nəşr., 1974 – s. 18

¹⁶⁸ Əl-Bəlazuri, Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir. Kitab Futuh əl-Buldan. Haqqaqaşu və şərah. Abdullah Ənis Tuibba. Beyrut: Muəssəsətul Muaf. 1987 – s.273; Əl-Bəlazuri. Kitab Futuhil-Buldan. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edən, ön söz, qeyd və şərh-lərin müəllifi Hikmət Əkbərov / Orta əsir ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z. M. Bünyadov adına Şərqlşünaslıq İnstitutu. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2005 – s. 153

¹⁶⁹ Əl-Məsudi. Muruc az-Zəhəb və Maadin əl-Cəvahir. C.1. Beyrut: əl-

İstəxri (X əsr) Tiflis şəhərini Arran şəhərləri arasında qeyd edir. O qeyd edir ki, Arranda Bərdə, Bah əl – Əvbab və Tiflisdən böyük şəhər yoxdur¹⁷⁰ və eyni zamanda o qeyd edir ki, Arranın sərhəddi şərqdən qərba Bab əl – Əvbabdan Tiflisə qədərdir¹⁷¹.

İbn Havqəl (X əsr) İstəxrinin fikirlərini təkrar edir: "...Arranda Bərdə, əl-Bab və Tiflisdən böyük şəhərlər yoxdur. Beyləqan, Varsan, Bərdic, Borzənc, Şəmxiyyə, Şərvan, Abxaz (Ləican), Şəbərən, Qəbələ, Şəkki, Cənza, Şəmkur və Hunan isə mühüm olmayan vilayətlərdir; şəhərləri gözəl, eyni böyüklükdə və məhsuldar, geniş, yararlı təsərrüfat sahələrinə malikdir". İbn Havqəl eyni zamanda Tiflisdə İslamın hədis elminin geniş yayıldığı, bu elmlə məşğul olanlara hörmət edildiyini, Tiflislilərin qədim nəzəriyyələrə (təlimlərə) əsasən sünnilik tərəfdarlarının fikirlərini müdafiə etdiklərini qeyd edir.¹⁷²

Bundan əlavə əl-İdrisi "Nuzhet əl-Muştaq" adlı əsərində qeyd edir ki, Bab ul-Əvbabdan Tiflisədək bütün Ran ölkəsində yerdə boyaq bitir və burada onu külli miqdarda yığırlar. Bu məhsul su yolu ilə Xəzərdən Curcana, oradan da karvanla Hindistana göndərilir. Bu məhsul öz keyfiyyətinə görə bütün digər boyyaqlardan üstündür.¹⁷³

Əl – Müqəddəsi (d. 946 – ö. 1000) isə belə yazır: "Bərdənin şəhərləri: Tiflis, Qala, Xunan, Şəmkur, Cənza Qəbələ, Şəkki, Malazkərd, Təbla Arran dəniz və Araz çayı arasında adaya oxşayır və bütün iqlimin 1/3-i təşkil edir Paytaxtı Bərdədir."¹⁷⁴

Məktəbət-ul Asriyyə, 2005 – s.155; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları. – s.60-61

¹⁷⁰ Əl-İstəxri, Əbu İshaq əl-Farisi. Kitab əl-Məsəlik əl-Məmalik. Leyden: E.J.Brill. 1870 – s. 187; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları. – s.89

¹⁷¹ Əl-İstəxri – s.190; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr – s. 90

¹⁷² İbn Havqəl. Kitab əl-Məsəlik və-l Məmalik. Leyden: E.J.Brill. 1872 – s. 243; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr – s. 110

¹⁷³ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VI–IX əsrlərdə. Bakı: Aza məşr, 1989 – s.151

¹⁷⁴ Əl-Müqəddəsi, Şəmsəddin Əbi Abdullah Muhəmməd ibn Ahmad ibn Əbi Bakr. Əhsən at-təqasim fi mərifəti-l aqalim. Leyden: BGA, E.J.Brill. 1877 –

Əl-Müqəddəsi Tiflis şəhərinin görünüşü haqqında da müəyyən məlumatlar verir: "Tiflis – dağın yaxınlığında kiçik qala (və ya möhkəmləndirilmiş yer). Buradan Kür çayı keçir. Bu [şəhər] çayın hər iki sahilindədir və körpü ilə [birləşdirilmişdir]. Şəhərin divarları daşla tikilmiş, sonda isə onu taxtalarla bərkitməmişlər"¹⁷⁵.

Əl – Müqəddəsi müasir Telavini də Arran şəhəri kimi qeyd edərək qiymətli məlumatlar verir: "Təbla – burada müsəlmanların 500 evi vardır. Əhalisinin əksəriyyəti xristiandır. Səfəli yerdir"¹⁷⁶. Bu da Ptolemeyin xəritə məlumatı ilə üst-üstə düşür. Belə ki, Ptolemey də Telayba adlı Albaniya şəhəri qeyd etmişdir¹⁷⁷.

Bu məlumat daha əhəmiyyətlidir, çünki, Tiflisin müsəlman şəhəri olduğu üçün Arrana daxil olduğunu qeyd edənlər Telavini xristian şəhəri olduğu halda Arrana daxil olması qarşısında gümrəçəkləri dəlil yoxdur. Beləliklə X-XI əsrdə yaşayan ərəb müəllifləri də "Kartli", "Kvemo Kartli" kimi ifadələrin əsassız olduğunu sübuta yetirir.

Tiflis üçün ərəb mənbələrində göstərilən Arrana aidlik vəziyyəti IV Davidin işğalından sonra da dəyişməmişdi. Belə ki, Orta Asiya tarixçisi, mühəddisi, ilahiyatçı və filoloq Əbu Səad Əbdulkərim ibn Məhəmməd əs-Səmani ət-Təmimi əl-Mərvəzinin "Kitab əl-Ənsab" əsərində Tiflis haqqında belə buyurmuşdur: "O isə [Tiflis] sərhəd qalası tərəfdə axırıncı Azərbaycan şəhəridir. Oradan bir qrup alim və mühəddis çıxmışdır"¹⁷⁸. Bu kitabda

s.374; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları – s. 130

¹⁷⁵ Əl-Müqəddəsi, Şəmsəddin Əbi Abdullah Muhəmməd ibn Ahmad ibn Əbi Bəkr. Əhşən ət-təqasim fi mərifəti-l əqalim. Leyden: BGA, E.J.Brill. 1877 – s.375-376; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları – s. 131

¹⁷⁶ Əl-Müqəddəsi, Şəmsəddin Əbi Abdullah Muhəmməd ibn Ahmad ibn Əbi Bəkr. Əhşən ət-təqasim fi mərifəti-l əqalim. Leyden: BGA, E.J.Brill. 1877 – s.376; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları – s. 132

¹⁷⁷ Claudii Ptolemaei. Geographia – s. 48; Ган К.Ф. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе // СМОНИК – s.169

¹⁷⁸ Əs-Səmani, Əbu Sa'd Abd-ul Kərim bin Muhəmməd ibni Mənsur ət-Təmimi. əl-Ənsab. Taqdim və-t Ta'liq Abdullah Amr əl-Barudi. Əl-Cuz-ul Əvvəl (1-ci cild). Beyrut: Dar-ul Cinan, 1988 – s. 471; Əliyeva N. A. "Əs-

Kurc-Gürcüstan nahiyəsi Tiflis şəhərindən böyük göstərilməklə fərqləndirilir: "Kurc Rum tərəfdən Azərbaycan sərhədlərindən (suğur-ثغور) bir nahiyədir (region). Oradakı məvəlilərdən hədisə qulaq asan və rəvayət edən bir camaat çıxmışdır"¹⁷⁹.

Sonrakı dövəmlərdə də vəziyyət eyni cür davam edir. Əhməd ibn Lütfullah "Münəccimbaş"ın (ö.1702) müxtəlif mənbələrə əsasən yazdığı "Cami əd-Düvəl" əsəri bu cəhətdən fərqləndirilməlidir. Onun əsərində Aranın ən məşhur şəhərləri arasında Tiflis və Şəmkurun adları çəkilir¹⁸⁰. Bu əsərdəki məlumatları o əsas mənbəsi olan "Tarix əl-Bab"dan (tərtibi XI əsrin sonu-XII əsrin əvvəlləri) almışdır¹⁸¹.

Gürcü mənbələri ən yaxşı halda XI əsrdən etibarən yazılıb. Lakin, tarixi hadisələrin bir başa müasiri olan IX – X əsr ərəb coğrafiyaşünasları Tiflisin Arran (Şimali Azərbaycan) şəhəri olduğunu qeyd edirlər. Vaxt və məlumat etibarı ilə ərəb mənbələri gürcü mənbələrindən daha etibarlıdır.

Bütün bunlardan çıxan nəticədən məlum olur ki, gürcü tarixçilərinin "Kartli", "Kvemo Kartli" və "Kaxetiya" adlandırdıqları ərazilərin gürcülərə və İberiyaya ümumiyyətlə heç bir dəxli yoxdur.

Beləliklə məlum olur ki, istər antik dövrdə, istərsə də orta əsrlərdə İberiya və ya Curzan deyilərkən müasir Gürcüstan Respublikasının İmeretiya, Quriya, Meqreliya, Gürcüstandan kənardakı tarixi Eqrisi torpaqları, svanlar yaşayan torpaqlar qismən və Şida Kartli və Mxeta Mtianeti əraziləri daxil imiş. Tarixi Kartli əyalətinin torpaqlarının ərazisi isə müasir Şida Kartliyə və Mxeta Mtianetiyə uyğun gəlir ki, burada da gürcülər buntürk və hunlarla qarşıq şəkildə

Səmaninin "Kitab əl-ənsab" əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi". Bakı: "Şərq-Qərb", 2010 – s. 106, s. 147

¹⁷⁹ Əs-Səmani, Əbu Sa'd Abd-ul Kərim bin Muhəmməd ibni Mənsur ət-Təmimi. əl-Ənsab. Taqdim və-t Ta'liq Abdullah Amr əl-Barudi. Əl-Cuz-ul Xəmis (5-ci cild). Beyrut: Dar-ul Cinan, 1988 – s. 50; Əliyeva N. A. "Əs-Səmaninin "Kitab əl-ənsab" əsəri... – s. 122, s. 161

¹⁸⁰ Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge Oriental Series, N.6, London: Taylors Foreign Press, 1953–s. 6

¹⁸¹ Yənə orada, f. 4

də yaşamışlar. Müasir Kvemo Kartli, Kaxetiya və Tiflis bölgəsi isə alban tayfalarının məskunlaşdıqları torpaqlar olub.

Yuxarıdakı mülahizəni əhəlinin say göstəricisi və ərazinin relyefi də sübut edir. Belə ki, Strabonda qeyd edilir ki, "İberiyalılara nisbətən onlar (albanlar) daha çox qoşun çıxarırlar. Məhz onlar 60 min piyada və 22 min atlı silahlandırırlar"¹⁸². Plutarxda bu rəqəm 12 min olaraq göstərilmişdir¹⁸³. Həm say üstünlüyü həm də Strabonda başqa bir yerdə qeyd edilən albanların əsasən maldarlıqla məşğul olması və onların bu cəhətdən köçərilərə yaxın olması¹⁸⁴ faktorları onları İberlərdən daha geniş ərazilərə yayılmalarını şərtləndirirdi. Say üstünlüyü Ptolemeydə də İber şəhərlərindən on dənəsi, albanlardan isə 29 şəhərin qeyd olunması ilə də öz əksini tapır.

Bütün bu məlumatları ümumiləşdirəndə müasir dövrdə olduğu kimi orta əsrlərdə də müasir Gürcüstan Respublikasının cənub, şərq və cənub – şərq bölgəsini əhəlisinin əsasən Azərbaycanla bağlı olduğu, burada albanların, hunların, sabir türklərinin, xəzərlərin, Xosrovun köçü nəticəsində siyasicilərin, Soqd əhəlisinin üstünlük təşkil etdiyini görürük və tarixən Azərbaycana aid olması nəticəsini çıxarıraq.

§2. Tiflis bölgəsinə ilk ərəb yürüşləri

VII əsrin 40-cü illərindən etibarən Cənubi Qafqaz uğrunda Sasanilərlə Bizans imperiyaları arasındakı mübarizədə Sasanilər imperiyası İslam Xilafəti əvəz etdi. Bu bölmədə qarşıya qoyulan vəzifə ilk ərəb yürüşlərini və ərəb nüfuzunu, bölgədə İslam dininin yayılmasını tədqiq etməkdir.

Sasaniləri məğlub edərək İrana tabe olan əraziləri tutan ərəb orduları artıq Xəlifə Ömər-in (634-644) hakimiyyət illərində 639-

cü ildə Huzeyfə ibn əl-Yəməni başçılığında Azərbaycanın cənubunu tutmuşdular. VII əsrin 30-cu illərinin sonu- 40-cü illərinin əvvəlində Ərdəbil fəth edildikdən sonra Amna – Şimali Azərbaycana fəth yolu açıldı və Suraqa ibn Amrın rəhbərliyindəki ilk müsəlman orduları fəth hərəkatını davam etdirdilər. Təbəri hicri 22-ci il (642) hadisələrindən danışarkən Suraqa ibn Amrın ordusunu Aranın dörd istiqamətinə - Bukeyr ibn Abdullahı Muğana, Huzeyfə ibn Əsidi Şəki tərəfdarı əl-Lana, Abdurrahman və Salman ibn Rəbiə qarşılarını bilinməyən bir yerə (Salmanın sonrakı fəaliyyətinə əsasən böyük ehtimalla Ərbənd və ətrafi, Xəzər ölkəsinə), Həbib ibn Məsləməni də Tiflisi fəth etməyə göndərdiyini yazmaqdadır¹⁸⁵. Ordulardan sadəcə Bukeyr müvəffəq olmuş, Muğan əhalisi ilə müqavilə - amannamə imzalamışdır. Məhz bu tarix – 642-ci il Tiflis və ətrafına ilk fəth təşəbbüsü tarixi, Suraqa bin Amr və Həbib ibn Məsləməni də bu fəth hərəkatının təşəbbüskarı olaraq qəbul edilir. Amma Tiflis və ətrafına ilk fəth təşəbbüsü tarixinə fərqli yanaşmalar da var. Bəzulari hicri 20-ci ilin Məhərrəm ayında İyad ibn Günmin Ərzəni fəth etdiyini, daha sonra burada Nisibindəkinə oxşar bir müqavilə - amannamə imzaladığını yazır. İyad buradan daha da irəli gedərək Bitlis və Əxlatı fəth edər və Əxlat bətriqi ilə də amannamə imzalayar. Daha sonra fəthlərə davam edər və İrminiyyədən olan Ayn əl-Hamidaya çatar (العين الحامضة من ارسنية) və buradan geri qayıdır¹⁸⁶. Ayn əl-Hamidə – Turş su (Turş sulu bulaqlar) adından da görüldüyü kimi şəhər və ya bölgə adı olmayıb xüsusiyyətinə görə ərəblərin bölgəyə vermiş olduğu bir addır. A.N.Ter-Gevondyan buranın Ferdisopol - Ərzrum ola biləcəyini iddia edərək, Nebi Gülmüş və Muhammad Nasir Muhənnə Tiflis ola biləcəyini qeyd edirlər¹⁸⁷. İsti suları və təbii hamamları ilə məş-

¹⁸⁵ Təbəri, Əbu Cəfər Muhammad ibn Cəbir. Tarix ər-Rusul və-l Muluk, 4-cü cild (Təhqiq Muhammad Əbu-l Fadl İbrahim) Qahirə: Darul-Maarif bi Mısır, 1970 – s. 157

¹⁸⁶ Əl-Bəlazuri, Əhməd ibn Yəhya ibn Cəbir. Kitab Futuh əl-Buldan. Beyrut: 1987 – s. 242

¹⁸⁷ Ter-Gevondyan A. N. Армения и Арабский Халифат. Ереван: Изд. АН

¹⁸² Страбон. География. Перевод, статья и комментарии П.А.Страгановского. Москва: Наука, 1964 – s. 476; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar – s. 17

¹⁸³ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar – s. 22

¹⁸⁴ Страбон. География. –s. 475; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar – s. 16

hur olan Tiflisin Ayn əl-Hamidə ola bilmə ehtimalı böyükdür. Amma, Tiflisin adı daha sonrakı yürüşlərdə dəqiq qeyd edildiyi üçün İyad ibn Ənmanın birbaşa Tiflis üzərinə deyil, bəlkə Tiflisə daha yaxın bir yerə, və ya Batuma yaxın bir yerə - Borjomi kimi çəşmələri, bulaqları bol və məşhur olan bir yerə yürüş etmiş olması ehtimal oluna bilər.

Bəlazuridə də bildirilir ki, Həbib ibn Məsləmə Xilat (Əxlat) üzərinə gələrkən Xilatın batriqi onun yanına gələrkən İyad ibn Ənmanın məktubunu (fərmanını-amannamə) gətirdi. İyadın bu məktubunda batriqin şəxsiyyətinin, omlakının toxunulmazlığından, vilayətinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasından və xərac verilməsinin müqabilində onun burada vali vəzifəsində qalmasından bəhs olunurdu¹⁸⁸. İyad ibn Ənmanın batriqdə amannaməsinin olması, yəni zamanda batriqlə əlaqəsinin və dialoqunun olması bunu deməyə əsas verir ki, İyad güman ki, Həbibdən əvvəl Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu ərazisinə təşkil edilmiş bir yürüşdə yürüş rəhbəri olmuşdur. Bundan sonra Bukeyr ibn Abdullah başçılığında başqa bir ordu Muğan ərazisinə gələrkən 642-ci ildə yerli əhali ilə bir tabeçilik müqaviləsi - əhd - öhdəçilik müqaviləsi imzalamışdılar. Daha sonra bu ordu Əbdurrahman ibn Rəbiə əl-Bəhilinin ordusu ilə birləşib Dərbənddən şimala - xəzər türkləri üzərinə yürüş etmiş və burada məğlubiyyətə uğradılmışdı (643-cü il). Məğlubiyyətə uğrayan qoşunun bir hissəsini Salman ibn Rəbiə əl-Babdən salamat çıxarıb. Xəzər və sahilyanı ölkələrə üz tutub gedənlər isə Cilan və Curcana hərəkət etmişdi. Onların arasında məşhur sahiblərdən Səlmən əl-Farisi və Əbu

Hureyrə də var idi¹⁸⁹. Daha sonralar Həbib ibn Məsləmənin başçılığında şamlılar və Salman ibn Rəbiənin başçılığında kufəlilər Albaniya ərazisinə daxil olmağa başladılar.

Həbib hələ VII əsrin 40-cü illərinin əvvəllərində Dəbili tutaraq burada möhkəmlənmişdi. Xəlifə Osmanın (644-656) hakimiyyətinin ilk illərində isə Naxçıvan çox güman ki, Salman ibn Rəbiə ilə birlikdə Həbib tərəfindən bir əhd müqaviləsi imzalanaraq ələ keçirilmişdi. Bundan sonra Salmanın ordusunun Arranın şərq və şimal-şərqinə, Həbibin isə qərb ərazisinə yürüş etdiyini görürük. 645-646-cı illərdə Salman Naxçıvandan Biçənək keçidi vasitəsilə Beyləqan ərazisinə yürüş etdi. Buranı tutduqdan sonra Bərdəni alan Salman Kufinin "Kitab əl-Futuh"-da verdiyi məlumatına görə öz süvari qoşunu ilə Curzan ərazisinə yürüş edir və geri dönərkən Kürə çatır. Buradan isə Şirvan ərazisinə keçərək burada düşərgə salır. Eyni məlumatlar bir az fərqli tərzdə, Curzanın adı qeyd edilməyərək, torpaqlar yalnız Arran torpaqları kimi zikr edilərək Bəlazuridə də təkrarlanır¹⁹⁰. Salman bu yürüşləri həyata keçirərkən Həbib ibn Məsləmə də Albaniyanın qərbindən hərəkət edərək Sisəcan tərəfə yürüş etmiş, Zətu-l-Lucum adlanan yerdə olarkən yerlilərin hücumuna da məruz qalmışdı¹⁹¹. F.Kızıoğlu bu yerin Göyçə gölü ətrafında ola biləcəyini qeyd etmişdir. Bu ərəfədə onun yanına Curzan batriqinin və oranın

Армянской ССР, 1977 – с. 24-25; Гүмүш, Неби. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri, Rize: Karadeniz Basın yayını, 2007 – s. 53

¹⁸⁸ Əl-Bəlazuri, Beyrut: 1987 – s. 280; Əl-Bəlazuri. Kitab Futuhi-l-Buldən. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edən, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Hikmət Əkbərov / Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z. M. Bünyadov adına Şərqləşməlik İnstitutu. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2005 – s.159-160; Из соч. Балалзори. Книга завоевания стран. Текст и перевод проф. П.К. Жузе. Баку: Издание О-ва, 1927 – s.10

¹⁸⁹ Təbəri, Əbu Cə'fər Məhəmməd ibn Cərir. Tarix ər-Rusul və-l Muluk (Tahqiq Məhəmməd Əbu-l Fadl İbrahim). 11 cildə. IV c. Qahirə: Darul-Mə'arif bi Mısır, 1970 – s.305; Əliyeva N. A. "Azərbaycanın elmi-mədəni mühtədimi Əyranilmasında ərəbdilli mədəniyyətin rolu". Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya (əlyazması hüququnda) Bakı, 2001 – s. 126

¹⁹⁰ Əl-Kufi, Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Ə'səm. Kitab əl-Futuh (Tahqiq Ali Şiri) əl-Cuz-ül-Əvvəl, əl-Cuz-us Sani. Beyrut: Dar-ül Ədva, 1991 – s. 343-344; Əhməd ibn Ə'səm əl-Kufi. Kitab əl-Futuh (Fəthlər kitabı). Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi akad. Z. Bünyadov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995 – s.9-10; Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 285-287; Əl-Bəlazuri. Kitab Futuhi-l-Buldən. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s.158-159

¹⁹¹ Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 282-283

camaatının elçisi gəldi. Sonra Həbib Tiflisdə gəlir və təxminən 646-cı ildə buranın əhalisi ilə bir müqavilə bağlayır:

“Rəhmli və Rəhman Allahın adından.

Bu fərman Həbib ibn Məsləmə tərəfindən Tiflis əhalisinə, Məncəlis və Qırmızı Curzandan gələnlərə ona görə verilir ki, onların şəxsən özlərinin, habelə kilsələrinin, monastırlarının təhlükəsizliyi təmin olunacaq, ibadətlərinə və s. dini azadlıqlarına zəmanət verəcəkdir. Bu halda onlar öz itaətkarlıqlarını etiraf etməli, ailələrinin hər birindən bir dinar hesabı ilə cizyə verməlidirlər. Cənab vergisini azaltmaq məqsədilə siz bir neçə ailəni birləşdirib bir ailə etməməlisiniz və eləcə də biz ailələrin sayını artıq hesab etmək məqsədi ilə onların hər birini bir neçə hissəyə bölməməliyik. Siz Allahın və onun peyğəmbərinin – ona Allahın xeyir-duası olsun – düşmənlərinə qarşı mübarizədə bacardığınız qədər bizə öz məsləhətlərinizlə kömək etməli və bizə arxa, dəyək olmamalısınız. Siz köməyə ehtiyacı olan müsəlmanı bir gecə öz evinizdə qonaq saxlamalı və ona əhl-i kitabın istifadəsinə qadağa qoyulmamış yeməklərindən təqdim etməlisiniz. Əgər müsəlmanlardan kimsə sizin ərazinizdə öz doğmalarından ayrı düşmüşsə, siz onları müsəlmanların sizə ən yaxın olan və sizinlə əlaqəsi kəsilməmiş bir dəstəsinə aparıb çatdırmalısınız. Siz İslamı qəbul edib namaz qılсанız, onda bizim din qardaşlarımız olarsınız. Əks-təqdirdə, siz cizyə-cənab vergisi ödəməlisiniz. Əgər müsəlmanların başı qarışıq olsa və bu zaman düşməninizi sizi məğlub edib özünə tabe etdirsə, buna görə siz günahkar sayılmayacaq və verdiyiniz əhdə xilaf çıxmış hesab olunmayacaqsınız. Allah və onun mələkləri şahiddirlər ki, bunlar sizin hüquq və öhdəliklərinizdir. Allah ən etibarlı şahiddir (və ya Allah şahid olaraq kifayət edəndir).”¹⁹²

Bir sıra gürcü müəllifləri Curzan batriqinin 628-ci ildə Tiflisi tutan xəzər – türk ordusuna kömək edən Adarnersenin (627-

637) oğlu II Stepanoz (637-650) olduğunu düşünürlər. Onlar Həbibin yanına gələn elçinin da Stepanoz tərəfindən göndərildiyini iddia edirlər. Lakin, türk tarixçisi N.Gümüş doğru olaraq qeyd etmişdir ki, gürcü kralı II Stepanoz bu vaxt ölkəni oğulları Mir və Arçil arasında bölüşdürüb Meqreliya ərazisində yaşamaqda idi. Müasir Gürcüstanın qərbində yaşayan hökmdar şərqdə necə müqavilə bağlaya bilərdi? Həmçinin, 628-ci ildən etibarən Tiflis Xəzər türklərinin hakimiyyəti altında idi. İstənilən halda bura gürcülərin müdaxilə imkanı yox idi¹⁹³. Batriq titulu burada idarəçi deyil, daha çox dini titula bənzəyir.

Tiflisin ərəblərin yürüşləri ərəfəsində gürcü hakimiyyəti altında tam olmamasının ən böyük sübutlarından biri gürcü hökmdarlarının adının Tiflisdə deyil, İberianın paytaxtı Mtsxetadakı Cvari monastırında divarda yazılmasıdır. Demək ki, bu dövrdə Msxeta hələ öz paytaxt rolunu itirməmişdi. Tiflisdə gürcülərin V-VI əsrlərdəki hakimiyyəti yəqin ki, bu dövrdə zəifləmişdi, xüsusilə xəzərlərin Bizans imperatoru İrakli ilə birlikdə etdiyi yürüşdən sonra gürcülər sərhəddi yəqin ki, yenidən Msxetaya daşmağa məcbur olmuşdular.

Bəlazuri qeyd edir ki, bu müqavilədən sonra Həbib Havarehi, Kisalı (Qazax), Humanı (bu məntəqənin adı türk tayfası hunlarla bağlıdır, məntəqə müasir Qazax yaxınlığında yerləşir-R.M.), Səmsəxini (Samsxe), Cərdmanı (V.Silaqadze müasir Qardabaniyə eyniləşdirir), Kustascini (Quştəsfı), Şavşiti, Bazaliti də fəth etdi, buralara da sahib oldu¹⁹⁴. Bu adlar Quştəsfı istisna edilməklə ümumilikdə götürəndə Qərbi Albaniya torpaqlarına ya da Albaniyanın nüfuz dairəsinə daxil olan ərazilər olub. Quştəsfı isə orta əsrlərdə Kür çayının Xəzər dənizinə töküldüyü yerə verilən ad olub¹⁹⁵. Türkiyə tarixçisi F. Kırzioğlunun Quş-

¹⁹³ Gümüş N. İlk Dönmə İslam-Gürcü İlişkileri – s.63-65

¹⁹⁴ Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 285; Əl-Bəlazuri. Kitəb Futuhi-l Buldən. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 163; Из соч. Баладзори. Книга завоевания стран – s. 13

¹⁹⁵ Əl-Bəlazuri. Kitəb Futuhi-l Buldən. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə

¹⁹² Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 283-284; Əl-Bəlazuri. Kitəb Futuhi-l Buldən. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 162-163; Из соч. Баладзори. Книга завоевания стран – s. 12

təfsinin Acarıstanda olduğu iddiası inandırıcı görünür. Bəlazirinin məlumatına əsasən Həbib ibn Məsləmə yaxınlıqdakı digər bölgələr – Klarçet, Trialet, Xaxeti, Xuxeti, Ardaxan, Bab əl-Ləl, sənarilər, dudanilərlə fərqli müqavilələr imzalayıb. Əgər bu dövrdə gürcü alimlərinin iddia etdiyi kimi mərkəzi Tiflis olan Kartli deyilən dövlət mövcud idisə nəyə görə Trialeti, Klarçeti, Ardaxan ilə fərqli müqavilələr imzalanırdı? Bütün bunlar onu düşündürməyə vadar edir ki, müqavilə bağlanan zaman bölgədə gürcü hökmdarlarının nüfuzu yox idi. Adı çəkilən batriq isə yəqin ki, yerli əhalini təmsil edən din xadimi olmuşdur və yerli əhali xalkedon olsa da hər hansı bir xalkedon mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamış, qismən müstəqil olmuşlar.

Həbibin tabe etdiyi ərazilər arasında Girdimanı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Girdiman heç vaxt gürcülərə mənsub olmamış, daima Mehranilərin əsas qalası olmuşdur. Hətta bəhs edilən dövrdən az bir vaxt sonra isə Cavanşir xəzərlər üzərində qazandığı qələbəyə görə Girdimanda böyük bir kilsə tikdirmişdir (661-664-cü illər arasında). Moisey Kalankatlı kilsənin iki vilayət arasında tikildiyini qeyd edir¹⁹⁶. Bunun səbəbi Cavanşirin həm özünün, həm də yolu düşənlərin burada rahatlanması, dua etməsi idi. Burada diqqət çəkən məqam kilsənin iki alban vilayəti arasında yerləşməsidir. Buna görə də güman ki, kilsə Girdimanda Tiflisə gedən ticarət yolunun üzərində tikilmişdi və bu yolla yəqin ki, səyahət edən də çox idi. Bu da bəhs edilən dövrdə Tiflis ətrafı ərazilərin gürcü hakimiyyəti altında olmadığını, əksinə ətraf ərazilərdə Cavanşirin çox güclü nüfuzu olduğunu göstərməkdədir. Girdimanın müqavilədə qeyd olunması eyni zamanda onu da göstərir ki, ərəblər müqavilə bağlayarkən etnik olaraq gürcülüüyü nəzərə almırdılar. Güman ki, burada nəzərə alınan amil Xalkedon kilsəsinə tabe edilmiş ərazilər idi.

aid çıxarışlar – s. 191

¹⁹⁶ Moisey Kalankatlı – Albaniya tarixi. Mxitar Qoş – Alban salnaməsi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur. Bakı: "Elm" nəşriyyatı 1993 – s.130

İslam dininin yayılması məsələsində də vəziyyət bənzərdir. Həbib ibn Məsləmə Tiflisli Əməvilər dövründə ikinci dəfə yenicəndə amannamə imzaladıqdan sonra burada İslam dinin təbliğ etməkdən ötrü "Quran əhli və öz aralarında ən alim şəxs" olaraq tanıdığı Abdurrahman ibn Caz əs-Suieymini bura göndərir. Abdurrahmanın uğurlu təbliğ fəaliyyəti nəticəsində şəhər xalqının böyük bir qisminin müsəlman olduğu bildirilir¹⁹⁷. Abdurrahmanın təbliği ilə yanaşı Yaquutun verdiyi məlumata görə Həbib ibn Məsləmənin yanına gətirilən hədiyyələrin dəyərini təsbit edilə b cizyə vergisinin bir qisminin buradan qarşılmasının da Tiflisin islamlaşmasına, əhalinin kütləvi şəkildə İslamı qəbul etməsinə təsiri olmuşdur¹⁹⁸.

Ümumiyyətlə götürəndə Qafqazda İslamın yayılmasına qarşı ən çox dirənən xalq gürcülər olmuşdular. Gürcülərdən fərqli olaraq Albaniya-Arran və Cənubi Azərbaycan ərazisində İslam sürətlə yayılmışdır. Məsələn, Bəlaziri qeyd edir ki, rəşidi xəlifə Əli ibn Əbu Talibin (656-661) vaxtında əl-Əşas Azərbaycanın hakimi təyin edildi; o oraya gələrkən gördü ki, əhalinin çoxu artıq İslamı qəbul etmişdir və Quran oxuyur¹⁹⁹. Burada əlbəttə ki, Cavanşirin atası Varaz-Çriqerun ərəblərlə münasibətə yeritdiyi mülayim siyasət xüsusi qeyd edilməlidir. İberiyaya gəldikdə isə vəziyyət fərqlidir. Azərbaycanın şimalındakı zadəganlarının kütləvi şəkildə İslamı qəbul etmələrindən fərqli olaraq gürcü zadəganları Bizansın tərəfində olmuş, islamlaşmağa müqavimət gös-

¹⁹⁷ Təbəri, Əbu Cəfər Mühəmməd ibn Cərir. Tarix ər-Rusul və-l Müluk, 4-cü cild (Tahqiq Mühəmməd Əbu-l Fədl İbrahim) Qahirə: Darul Maarif bi Misr, 1970 – s.162; Əl-Təbəri, Tarix ər-Rüsul və-l-Müluk. Azərbaycanın ərəb işğalları dövrü tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edən, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Cabir İskəndəri // Orta ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi siyasiyası. AMEA akad. Z. M. Bünyadov adına Şərqlənməşiq İnstitutu. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2005 – s.122

¹⁹⁸ Yaquut, Şihabəddin Əbu Abdullah. Muc'əm əl-Buldən. 2-ci cild. Beyrut: Dar Sader, 1977 – s. 36; Güntiş N. İlk Dönəm İslam-Gürcü İlişkileri – s.209

¹⁹⁹ Əl-Bəlaziri. Beyrut, 1987 – s. 460; Əl-Bəlaziri. Kitab Futuhi-l Buldən. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s.180

təmişlər. Məhz buna görə də 653-cü ildə müasir qərbi Gürcüstana ərəblər yenidən yürüş edirlər, 655-ci ildə hətta Qara dənizə qədər irəliləyirlər, lakin, Kür və Araz ətrafını tuta bilsələr də Çorox hövzəsini ala bilmədikləri qeyd edilir²⁰⁰. Bu da gürcülərin, xüsusilə daha qərbdə yaşayanların Bizans dəstəyini alaraq ərəblərə və islamlaşmağa müqavimət göstərməsinin nəticəsi idi. Bütün bunları nəzərə alsaq Tiflis və ətrafının İslama qarşı münasibətdə gürcülər kimi müqavimətçi mövqedə deyil, məhz Albaniya əhalisi kimi islamlaşma təmayülü içində olduğunu görürük. Gürcülərin müqaviməti uzun müddət davam etmişdir. Belə ki, Abbasi xəlifə əl-Muqtədirin (908-932) Volqa bulqarlarına İslama dəvət üçün və mütəfiqlik, yardım üçün göndərdiyi nümayəndə heyətinin üzvü olan İbn Fədlanın qeydlərində görülür ki, Səlcuqlulardan daha əvvəl müsəlman olan Bolqar və Xəzər müsəlmanları Xilafətlə, Bağdadla əlaqələrini daha yaxın yol olan Qafqaz tərəfdən deyil, uzun və məşəqqətli yol olan Xəzəm – Xorasən karvan yolu vasitəsi ilə təmin edirlərmiş.²⁰¹ Bunun səbəbi isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bölgədə daim mübarizə və müharibənin olması, gürcülərin İslama və müsəlmanlara müqavimət göstərməsi idi²⁰². İslamın qəbuluna qarşı gürcülərin dirənməsi amili Tiflisin İberiyadansa Arrana hər tərəfli yaxın olduğunu göstərən önəmli faktlardan biridir.

Cavanşirin bu dövrdə diplomatik gediş olaraq Bizans tərəfində olması Albaniya xalqına yalnız zərər vermiş, çünki, yerli xalq bu dövrdə ərəb fəthlərini dəstəkləyirdi²⁰³. Buna görə də II Konstantın bura göndərdiyi qoşun Albaniyanı qarət də edir. Cavanşir bütün bunlara baxmayaraq atasının siyasətindən fərqli

olaraq Bizans imperatoru II Konstantla 654-cü ildən etibarən bir neçə dəfə görüşdü, əhəmiyyətli imtiyazlar və rütbələr aldı, beləliklə o öz ölkəsini və İberiya sərhədlərindən Dərbəndə və Araz çayına qədər olan torpaqları hakimi-mütləq kimi idarə edirdi²⁰⁴. Bunun əksinə olaraq isə xəlifə Osman erməni zadəgan Teodoros Rştuniyə imtiyazlar verdi. Göründüyü kimi bu dövrdə bölgədə gürcü zadəganları və gürcü kral sülaləsinin demək olar ki, heç bir fəaliyyəti nəzər çarpmır. Cavanşirin Bizansa yaxın olması:ndakı faktorlardan biri də güman ki, onun atasının Bizansdan xristianlığı qəbul etməsi və diofizit olması idi.

653-cü ildə II Bələncər döyüşündə Salman ibn Rəbiə əl-Bəhili xəzərlərlə mübarizədə məğlub olur və öldürülür. Xəlifə Osman onun əvəzinə Azərbaycan və Arran hakimi kimi Huzeyfə ibn əl-Yəməni hakim təyin edir²⁰⁵. Huzeyfə artıq xilafət canişinlərinin daimi mərkəzinə çevrilmiş Albaniya–Arranın mərkəzi Bərdə şəhərinə gələrək Qaliqaladan Xeyzan (mənbədə Cizan və ya Ceyzan) arasında olan vilayətlərə amillər təyin etdi²⁰⁶. Güman ki, buradan şimal və qərbdə olan ərəzilər Girdiman hakimi Cavanşirin tam hakimiyyəti altında idi. Daha sonralar Huzeyfəni növbə ilə Muğirə ibn Şubə və Əşas ibn Qeys əvəz edir²⁰⁷.

Xəlifə Əlinin (656-661) hakimiyyət illərində Xilafətdəki çəxili qarışıqlıqlar və taxt qovğaları səbəbindən Xilafətin Qafqaz üzərində nəzarəti zəifləməyə başlayır. Xəlifə Əli bu ərəzilərə erməni Hamazaspi vali təyin etsə də o, ikiüzlü siyasət yeridərək Bizansla görüşlərdə də iştirak edirdi. Moisey Kalankatırın verdiyi məlumata görə belə görüşlərdən birində Bizans impera-

²⁰⁴ Moisey Kalankatıqlı. Albaniya tarixi – s. 127

²⁰⁵ Əl-Kufi, Əbu Müəmməd Əhməd ibn Ə'səm. Kitab əl-Futuh (Tahqiq Ali Şiri) əl-Cuz-ül-Əvvəl, əl-Cuz-us Sani. Beyrut: Dar-ül Ədva, 1991 – s. 346; Əhməd ibn Ə'səm əl-Kufi. Kitab əl-Fütuh (Fəthlər kitabı). Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar – s. 11-12

²⁰⁶ Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 287; Əl-Bəlazuri. Kitab Futuhi-l Buldən. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar – s. 165

²⁰⁷ Əl-Kufi. Kitab əl-Futuh (Tahqiq Ali Şiri) əl-Cuz-ül-Əvvəl, əl-Cuz-us Sani. (8 cildə) Beyrut: Dar-ül Ədva, 1991 – s. 346; Əhməd ibn Ə'səm: əl-Kufi. Fəthlər kitabı. Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar – s. 12

²⁰⁰ Kürzioğlu M.F. Kars Tarixi, C. I. İstanbul: İşıl matbaası, 1953 – s.218

²⁰¹ İbn Fədlan (Əhməd ibn Fədlan), İbn Abbas ibn Rəşid. Risalətu İbn Fədlan (Hüqqaqaha Doktor Sami əd-Duhan) Dimaşq: Mətbuatul-Macmu-ül İlmiiyil-Ərabiyyi, 1959 – s. 73-74; Ramazan Şeşen. İbn Fədlan Seyahatnamesi və ekleri. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010 – s. 2-3

²⁰² Bedirhan Y. Kafkasya və Bütyük Səlcuqlu Devletinin Kafkasya Politikası. Doktor tezi, Konya, 1999 – s.32

²⁰³ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə – s. 74

toru Konstans Cavanşirə İran və erməni əyanlarından daha yüksək hörmət bəsləmiş və hətta ona Müqəddəs xaçın zərrəciyini vermişdi ki, bu da erməni əyanları və Hamazaspin paxıllığına səbəb olmuşdu²⁰⁸. Bu gördükdən bir il sonra Cavanşir Vaqarşapat (Valarşahabad) şəhərində Bizans imperiyasına Konstans tərəfindən bütün Şərqi xalqlarına (Bizans imperiyasından şərqi yərləşən xalqlara – R.M.) hökmdar təyin edilir²⁰⁹. Xəlifə Əlinin hakimiyyəti dövründə Cavanşirin bütün Qafqazda ən güclü monarx olduğu mübahisə olunmazdır. Bu görüşlərin heç birində İberiya - gürcü əyanlarının adı çəkilir. Güman ki, onlar Bizansdan tam formada asılı idilər. Əlbəttə Cavanşirin müqəddəs xaçı saxlamaq üçün Mehranilərin ailə və sülalə mülkü olan Giriman vilayətində "Allah evi tikməsi" isə²¹⁰ bu əraziyə yaxın bölgənin Tiflis ətrafı ərazi də daxil olmaqla onun nüfuz dairəsi və nəzarəti altında olduğunu göstərməkdədir. Beləliklə, ərəblərin ilk yürüşləri ərəfasində bölgədə həm Bizans, həm də Xilafətin ən güclü hökmdar kimi yeganə qüvvə olaraq tanındığı hökmdar Cavanşir idi və bu onu deməyə əsas verir ki, Tiflis ətrafı ərazilər (strateji əhəmiyyətinə görə Tiflis şəhəri daxil olmaya bilər) Albaniyanın nüfuz dairəsinə daxil idi.

§3. Tiflis bölgəsi Əməvilər və Abbasilərin hakimiyyət dövründə

Əməvilər sülaləsinin ilk xəlifəsi I Muaviyə (661-680) hakimiyyətə gəldikdən sonra ilk Rəşidi xəlifələr dövründə gedən fəth prosesləri yenidən davam etdi. Bu bölmədə qarşıya qoyulan vəzifə ilk ərəb yürüşlərindən sonra, Əməvilər və Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə bölgədəki siyasi, ictimai vəziyyəti təsəvvür etmək, ərəb nüfuzunu və bölgədə İslam dininin yayılma-

sını tədqiq etmək, ərəblərin bölgədəki fəaliyyətləri və yerli canişinləri araşdırmaqdır.

I Muaviyə Həbib ibn Məsləmənə Cənubi Qafqaza vali təyin edir. Təbəri onun dövrü haqqında belə deyir: "Müaviyə dövründə Ərminiyyə əhalisi [sülh müqaviləsini] pozur və Həbib ibn Məsləmənə –o zaman Həbib Curzanda idi- əl-Bəbə əmir təyin edir. [Həbib] Təflis və ətraf dağların əhalisi ilə yazışmalar aparır, sonra onlar müqavilə bağlamaq razılığına gələnə kimi onlarla vuruşur. [Bir müddət] yazışdıqdan sonra [Həbib] onlarla qarşılıqlı müqavilə bağlayır:

"Bismillahi-r rəhmani-r rəhim! Həbib ibn Məsləmədən Hurmuz torpağı Curzanın Təflis əhalisinə! Salamətlik [olsun] sizə! Sizin elçiniz Təfli yanımıza gəlib haqqınızda biza xəbər verdi və göndərdiyinizi də çatdırdı. Təfli adımızdan bildirdi ki, biz sizin zənn etdiyiniz kimi [doğru-dürüst] bir millət deyildik. Biz belə idik o vaxt kimi, ta ki, o böyük və qüdrətli Allah bizi [uzun müddət] azlıqda, zillətdə, çəhəltədə saxladıqdan sonra Məhəmmədin köməyi ilə -Allahın xeyir-duası və salamı olsun Ona!- doğru yola çıxaraq, İslamla gücləndirib şərəfli etdi. Təfli bildirdi ki, siz sülh arzusundasınız. Mən və mənimlə yanaşı iman gətirənlər [buna] razı olub, yanımıza Abdurrahman ibn Caz əs-Sulamini göndərdim. O, ilahiyyət və Quran biliciləri arasında bizim ən yaxşı bilənimizdir. Onunla mən həm də sizin əmniyyətiniz haqqında öz fərmanımı göndərdim. Əgər razı olsanız onu sizə verər, yox əgər razı olmasanız, onda o sizə müvafiq olaraq müharibə elan edəcək. Allah xainləri sevmir"²¹¹.

Bu müqavilədən bir neçə nüans diqqət çəlb edir: 1) Tiflisdə bu dövrdə müsəlmanlar kifayət qədər çox idi və özlərini sırf İslama girdikləri üçün doğru-dürüst millət hesab edirdilər. İslamın sürətlə yayılmasının səbəblərindən biri kimi Həbib xalqa

²¹¹ Ət-Təbəri, Əbu Cəfər Məhəmməd bin Cərir. Tarix ər-Rusul və-l Müluk. əl-Cuz-ül Rabi (4-cü cild) (Təhqiq Məhəmməd Əbu-l Fadl İbrahim). Qahirə: Daru-l Maarif bi Mısır, 1970 – s. 162; Ət-Təbəri, Tərix ər-Rusul və-l-Müluk. Azərbaycanın ərəb işğalları dövrü tarixinə aid çıxarışlar – s. 122

²⁰⁸ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 128

²⁰⁹ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 129

²¹⁰ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 128

ədəlatlı rəftarını göstərmək olar. Belə ki, o, özünə verilən hədiyyələrin dəyərini hesablamış, bu dəyəri ödənilən cizyə miqdarına daxil etmiş, cizyəni yerli əhalidən az almışdı²¹². 2) Həbib müsəlmanların arasından ən savadlı insanı – Abdurrahman ibn Caz əs-Sulamini göndərməklə həm oradakı müsəlmanlara etibar edir, həm də orada lazımı şəkildə İslamın yayılmasını təmin edir. İslamın geniş yayılma səbəblərindən biri də bu idi. Eyni zamanda biz gələcəkdə Tiflisdə və Arranda Sulamilər nəslindən canişin olaraq Yəzid ibn Useyd əs-Sulamini, Əbd ul-Ala ibn Əhməd ibn Yəzidi də görəcəyik ki, bu bizə Sulamilərin hakimiyyətinin məmur kimi irsi olduğunu, bürokratik aparatda həqiqətən əhəmiyyətli şəxslər olduqlarını deməyə əsas verir. 3) Müqavilədə heç bir əsildə və ya hökmdardan söhbət getmir. Albaniya-Arranda bu dövrdə Cavanşirin hakimiyyəti istər Xəzər xaqanlığı, istər Bizans imperiyası, istər Xilafət tərəfindən tanınarkən Tiflisdə hökmdarsızlıq gözü çarpmıqdadır. Elçi Təfli Feofildir, yoxsa Tiflisli? 4) Tiflis camaatı İslamı rahat qəbul etsələr də istər 661-ci ildə əhdnamənin yenilənməsi, istərsə də gələcəkdə görəcəyimiz üzrə Cərrah ibn Abdullahın dövründə yenilənməsi bu prosesin tez-tez gözəndən keçirilməsinin göstəricisi idi. Bununla bağlı N.A.Əliyeva qeyd edir ki, Ərəb xilafətində ilk çəkişmələrdən sonra şəhərləri ikinci dəfə tutmaq ehtiyacı yaranmışdı. Həmin vaxtdan sərkərdələrin öhdəsinə çətin vəzifə düşmüşdü; onlar hər vasitə ilə yerli sakinlərə İslamı qəbul etdirməyə çalışırdılar, çünki, zahirən elə gəlirdi ki, əhali İslamı qəbul etmiş və müsəlman olmuş, lakin, daxilən bütpərəst olaraq qalırdı. Ona görə də sərkərdələr əvvəllər bütələri saxlandığı yerlərdə məscid tikdirərək əmr verirdilər ki, şəhər sakinləri hər cümə günü buraya ibadətə gəlsinlər²¹³.

²¹² Yaqut. Muc'əm əl-Buldən. 2-ci cild. Beyrut, 1977 – s. 36; Gümüş N. İlk Dönəm İslam-Gürcü İlişkileri – s. 209

²¹³ Əliyeva N. A. "Azərbaycanın elmi-mədəni mühitinin öyrənilməsində ərəbdilli mədəniyyətin rolu". Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya – s. 56

662–ci ildə Həbib vəfat edir. Bu vaxt Cavanşir təkbaşına xəzərlərin hücumunu dəf edir və onları Çola qapılarına qədər qovur. 664-665-ci ildə xəzərlərin (mənbədə hunlar kimi qeyd edilir- R.M.) cənuba daha böyük yürüşü olur. Cavanşir bu yürüşün qarşısını almaq üçün Xəzər xaqanı ilə müqavilə bağlayır və onun qızı ilə evlənərək ittifaqı möhkəmləndirir. Cavanşir bu vaxtdan etibarən siyasi vəziyyəti doğru qiymətləndirməyə başlayır. Bizansın Xilafətlə mübarizədə özünü qorumağa qadir olmadığını görən Cavanşir Xilafətlə diplomatik münasibətlər qurmağa başlayır. Xəlifə Muaviyə də Cavanşirin xəzərlərə qohum olmasını və vaxtilə Bizansın ona göstərdiyi etimadı nəzərə alaraq əvvəlcə 667-ci ildə Cavanşiri vassal asılılığa qəbul edir, 670-də isə Arran və Süniklə yanaşı Aturpatakani- Atropatənani (Cənubi Azərbaycanı) idarə etməyi Cavanşirə təklif etsə də Cavanşir sonuncunu idarə etməkdən imtina edir. Muaviyə onun qüvvələrindən gələcəkdə xilafətlə şimal sərhədlərini xəzər və Bizans hücumlarından qorumaq üçün Arranın daxili müstəqilliyinə toxunmamışdı. Nə Bizans, nə də başqa mənbələrdə Tiflis və ətraf ərazilərin bu dövrdə müsəlmanların hakimiyyətindən çıxması haqqında məlumat var, əksinə, Bizansın gücü zəiflədiyi üçün böyük ehtimal Muaviyə bu əraziləri də Cavanşirin hakimiyyətinin altında qalmasını təsdiq etmişdir. Əlbəttə ki, Tiflis istisna məqam təşkil edirdi, bura güman ki, Arranın sərhəd şəhəri olaraq ərəb qamizonlarının yerləşdiyi şəhər idi, idarəetməsi fərqli idi və hücumlar üçün istinad nöqtəsi idi. Bununla da Xilafət Qafqazdakı hakimiyyətini qorumuş oldu.

VIII əsrin əvvəllərində İslam Azərbaycanda hakim din idi²¹⁴. Çox güman ki, İslam dininin Albaniyada sürətlə yayılmasının səbəblərindən biri də Cavanşirin ərəblərlə ittifaqı olmuşdur. Yəqin ki, buna görə Cavanşir Bizans meyilli feodallar tərəfindən 681-ci ildə öldürüldü və hakimiyyətə Bizansın konsul və patrik rütbəsinə layiq gördüyü Varaz-Trdat gəldi. Onun hakimiyyətini Xəlifə Yəzid (680-683) də tanıyır. Lakin, Albaniya

²¹⁴ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərşəfər, 1989 – s. 89

üzərinə Cavanşirin ölümünü bəhanə edərək intiqam almaq istəyən xəzər axını baş verir. Xəzərlərin başçısı Alp İlitver (Eltəbər) yürüş ərafəsində Arran elçisi yepiskop İsrailin missiyası nəticəsində xristianlığı qəbul edir²¹⁵. Gürcülər isə Alp Eltəbərin gürcü şahzadəsinin qızıyla evlənərək xristianlığı qəbul etdiyini bildirir²¹⁶. Lakin, bu dini yaxınlaşmaya baxmayaraq 685-ci ildə xəzərlər Albaniya, İberiya və Ərminiyyəyə yürüş edir, Qriqori Mamikonyanı, bir sıra gürcü və alban knyaz və ayanlarını öldürürlər. Bu ərafədə Xilafətdə Abdullah ibn Zubeyrin başçılığında üsyan yatırıldı. Abdulmalikin (685-705) hakimiyyəti illərində Xilafətin Qafqazdakı fəal siyasəti bərpa olunmağa başladı.

Əvvəlcə Abdulmalik Bizans imperatoru II Yustinianla Qafqazdan alınan vergini bərabər bölməyi təklif etdi. Nəticədə Qafqaz xalqları eyni vaxtda üç dövlətə - Xilafətə, Bizansa və xəzərlər vergi verməyə başladılar. 693-cü ildə Abdulməlik qardaşı Məhəmməd ibn Mərvanı Cənubi Qafqaza vali təyin etdi²¹⁷. 699-cu ildə vergiləri yüngülləşdirməyə çalışan Albaniya hökmdarı I Varaz - Trdat Konstantinopola səfər etdi, lakin, II Yustinian onun xilafətlə yaxınlaşmasını bəhanə edərək 704-cü ilə qədər həbsdə saxladı. Bu vaxt Albaniya hökmdarsız qalmaqla yanaşı daxilində də vəziyyət pis idi.

VII əsrin sonları-VIII əsrin əvvəllərində Albaniyada monofizit və diofizit, xalkedon və anti-xalkedon kilsələri arasında mübarizə gedirdi. Belə ki, erməni katolikosu İlya Xəlifə Abdulmalikə məktub yazaraq Albaniyada xalkedonçuluğu yayan Bizans tərəfdarı olan din xadimi Girdiman (Qardaban) yepiskopu Nerses Bakur və knyaz arvadı Sparamanın ərəblər tərəfindən tutulmasını nail oldu. Bu həbsdən sonra Albaniyaya rəhbərlik etdiyi

güman edilən monofizitliyin müdafiəçisi Knyaz Şeroy (Şiruya) isə 704-cü ildə Məhəmməd ibn Mərvan tərəfindən həbs edilərək Dəməşqə göndərildi. Bununla bağlı Bəlazuridə Məhəmməd ibn Mərvanın Bərdəni yenidən qurduğu, restavrasiya etdiyi haqda məlumatlar var.²¹⁸ Bundan sonra Arranda I Varaz-Trdatın formal hakimiyyəti də ləğv edildi və ölkə ərəb canişinlər tərəfindən idarə edilməyə başlandı. Albaniyanın siyasi müstəqilliyinin itirilməsində Məhəmməd ibn Mərvanın regionda möhkəmlənmə və zor siyasəti də az rol oynamadı.²¹⁹ Bu həm də ərəblərin bu dövrdə Kürün sağsahilində möhkəmləndiyinin sübutudur. Albaniya tarixində onun 697-ci ildə tələsik Albaniyanı keçib Çolaya daxil olduğu haqda məlumat da var²²⁰. Həmin dövrlərdə Xilafətin Tiflisdə də çox güclü olduğu, burada albanların nüfuzu kimi, gürcü nüfuzuna da rast gəlinmədiyini söyləmək olar. Ərəblərin buradakı vəziyyətlərini stabil qorumağa nail olduğunu göstərən fakt 704-cü ildə Tiflisdə zərb edilmiş ərəb sikkəsidir²²¹.

701-704-cü illərdə Xilafət Ərminiyyədə və bütün Cənubi Qafqazda üsyan hərəkətlərini yatırmaqla məşğul olur. Xəlifa I Validdən (705-715) etibarən ərəblərin xəzərlərlə uzun sürən mübarizələri başlayır. Şimali Qafqaza edilən yürüşlərdə Tiflis bölgəsi ərəblər üçün bir istinadgah rolunu oynayırdı. 722-723-cü illərdə və 729-cu ildə bölgəyə vali təyin edilən Cərrah ibn Abdullahın Tiflis xalqı ilə Həbib ibn Məsləmənin bağladığı təahhüd müqaviləsini yenilədiyini və vergiləri artırdığını görürük:

“Rəhim və Rahman Allahın adından.

Bu fərman Cərrah ibn Abdullah tərəfindən Curzan kurasının Məncəlis rustaqından olan Tiflis əhalisinə ona görə verilir ki, onlar Həbib ibn Məsləmənin onlara təhlükəsizlik barədə verdiyi və şərtlərinə görə onların itaətlə can vergisi ödəməyə borclu ol-

²¹⁵ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 160

²¹⁶ Gümüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri – s. 117

²¹⁷ Əl-Kufi, Əbu Muəmməd Əhməd bin Asəm. Kitab əl-Fütuh. Tahqiq Ali Şiri. V və VI cildlər (8 cildə). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 – s. 351; Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı... – s. 12; Vəlixanlı N. M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan... – s. 41

²¹⁸ Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 288; Из соч. Баладзори... – с. 15

²¹⁹ Vəlixanlı N. M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan... – s. 41

²²⁰ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi... s. 191

²²¹ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси (IV- начало XII в.) – с. 32; Пахомов Е. А. Монеты Грузии. Тбилиси: Издательство «Медицинереба». 1970 – с. 38

duqları fərmanla mənim yanıma gəldilər. Fərmandan görünür ki, Həbib sakinlərlə bağladığı sülh müqaviləsinə görə onların Məncəlis rustağındakı torpaqlarını, üzümlükləri, Uvari və Səbinə adlanan əl dəyirmanlarını öz əllərində saxlamaq, Quhuvit rustağından, Curzan mahalından yeyinti məhsulları almaq hüququna yə-nə də malik olacaqlarına zəmanət verir. Ancaq bunların müqabilində onlar dəyirmanlara və üzümlüklərə görə hər il birdəfəlik 100 dirhəm məbləğində pul ödəməlidirlər. Mən onların fərmanını və sülh müqaviləsinə təsdiq etdim, onlardan artıq vergi yığılma-mağı əmr etdim. O şəxslər ki, mənim fərmanımı və müqavilənin şərtlərini pozurlar, Allah özü bu işcə onlara kömək olsun.”²²²

Tiflisi Məncəlisin, Məncəlisin də Curzan tərkibində göstəril-məsi güman ki, şəhərin bu dövrdə Curzan və ətrafını idarə etməsi baxımından, Curzan içlərinə fəthlər üçün Tiflisin Arranın sərhəd şəhəri kimi Xilafət üçün mərkəz rolunu daşmasına görə ola bilər. Bu dövrdə Gürcüstanda nisbi sabitlik idi. Gürcüstanı III Quaram idarə edirdi. Quaram yaqın ki, Mxetada və ya daha qərbdə otu-rurdu və ərəblər ona nəzarəti Tiflisdən edirdilər. Albaniyanın da-xilində gedən məzhəb və taxt mübarizələri və bunun nəticəsində Mehranilər sülaləsinin hakimiyyətinin legitimliyinin şübhə altına alınması, alban kilsəsinin tabe etdirilməsinə görə də Arranın sərhəd şəhəri Tiflis Məncəlisin tərkibində göstərilə bilər.

Bunun məqsədi güman ki, Kürün sol sahilində də tam möh-kəmlənmək üçün xəzərlərlə mübarizəyə zəmin hazırlamaq imiş. Xəlifə I Validin (705-715) dövründə, təxminən 707/708-ci ildə xəlifənin qardaşı, Azərbaycanın canişini Məhəmməd ibn Mərvan-ın qardaşı oğlu Məsləmə ibn Abduməlik Dərbəndə göndərilir və şəhər tutulur. Lakin, Məsləmə qayıtdıqdan sonra xəzərlər ye-nidən şəhərə yerləşir²²³. Lakin, Albaniya tarixində xəzərlərin xa-qanının 709/710-cu ildə Albaniyaya yürüş edib buranı zəbt

etməsi haqqında məlumatın verilməsi²²⁴ onu sübut edir ki, həm Kür çayının sol sahilə, ümumiyyətlə Kürə qədər olan ərazilər VIII əsrin əvvəllərində də xəzərlərin tam nəzarətində idi, buralara onlar hər hansı qarət məqsədi ilə yürüş etdikləri torpaq kimi baxmır, öz sərhəddaxili torpaqları kimi nəzarət edirdilər, eyni zamanda Kürün sağ sahilini zəbt etməklə də onlar Araza qədər bufer zona yaratmaq istəyirlər. Elə bu hadisədən sonra ərəblər və xəzərlər arasında uzunmüddətli müharibənin başlanğıcı qo-yulur. Albaniya tarixindən məlum olur ki, bu müharibələrin başlanğıcında alban zadəganları ərəblərin müttəfiqi olmağa üstün-lük veribləmiş. Məsləmənin 714/715-ci il Dərbənd yürüşü haq-qında Albaniya tarixi belə məlumat verir: “Onun (Məsləmə ibn Abduməlikin) arxasını öz ordusu ilə cəsur və fəal knyaz, mahir ox atan, Albaniyanın knyazı Arranşah Vaçaqan qoruyurdu. Xə-zərlər onu təqib etdilər, lakin məğlub olub qaçdılar. Məsləmə, beləliklə, xilas olub İberiyaya yola düşdü²²⁵”. Məsləmənin Dərbənddən İberiyaya yola düşməsi güman ki, Şəki və ya Kambise-na üzərindən olmuşdur. Əvvəllər də bu torpaqlar da tez-tez gö-rünən ərəblər xəzər-ərəb müharibələri nəticəsində Şəki və ətra-fında möhkəmlənməyə nail olurlar.

Təbəri qeyd edir ki, xəlifə Ömər ibn Abduləzizin (717-720) hakimiyyətinin birinci ilində xəzərlər hətta Arazi da aşıb Cənubi Azərbaycana girirlər. Ömər ibn Abduləziz onlara qarşı Hatim ibn Numan əl-Bəhilini göndərir²²⁶. II Yazid ibn Abduməlikin (720-724) dövründə 722-ci ildə isə xəzərlərin qıpçaq və digər türk tayfaları ilə birlikdə hücuma keçməsi nəticəsində ərəb hərbi hissələri Şama qədər geri çəkilmək məcburiyyətində qalırlar²²⁷.

²²⁴ Moisey Kalankatku. Albaniya tarixi... s. 190

²²⁵ Moisey Kalankatku. Albaniya tarixi... s. 191

²²⁶ Əl-Təbəri. Tərix ə-Rusul və-l Muluk. II cildə. VI cild. Təhqiq Muhamməd Əbu-l Fədl İbrahim. Qahirə: Darul-Ma'arif bi Mısır. 1971 – s. 553-554; Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə – s. 106

²²⁷ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil. IV cild. Beyrut, 1987 – s. 360-361; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t Tarix. Tərc.M.Əfəndizadə. – s. 27

²²² Əl-Bəzazuri. Beyrut, 1987 – s. 284-285; Əl-Bəzazuri. Kitəb Futuhi-l Buldan. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 163

²²³ Əl-Kufi. V və VI cildlər (8 cildə). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 – s. 353-354; Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı... – s. 13-15

Yaqubi bu barədə belə deyir: "H. 103-cü ildə (m.721) türklər əl-Lanı tutdular (qarət etdilər). Əbdurrəhman ibn Süleyman əl-Kəlbi və Osman ibn Həyyan əl-Mərrî vuruşdular və [Dəryal?] qalanı fəth etdilər; h. 104-cü ildə (m.722) Əbdurrəhman ibn Süleyman əl-Kəlbi sağ tərəfdən, Osman ibn Həyyan əl-Mərrî sol tərəfdən. H. 105-ci ildə (m.723) Səid ibn Abdulməlik ibn Mərvan türklərlə müharibə aparılan yerə gəldi, Qatn qalasına (قصر قطن) çatdı. Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi Bab əl-Landa döyüşdü və hərtə əl-Babdan [Dərbənd] çıxdı."²²⁸ II Yəzid bu hadisələr qarşısında daha qəti tədbirlər görmək məqsədi ilə Muzhiq qəbiləsindən əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmini Cənubi Qafqaza canişin təyin edir²²⁹. Bu məlumatlardan bəlli olur ki, bu dövrdə əl-Lan və ətrafı xəzərlər və ərəblər arasında mübarizə meydanı idi. Burada başqa heç bir siyasi qüvvəyə rast gəlinmirdi.

Kürü keçərək Samur çayı və Dərbənd yaxınlığına gələn Cərrah ətraf əraziləri tutmağa başlayır. Xəsin və ya Xəmzin adlanan yerdə xəzərlərlə döyüşdükdən sonra Xəsin (ibn əl-Əsirdə Hüseyn²³⁰) qalası da alındı və çox güman ki, əhalisinin əksəriyyəti xəzər olan bu xəsinlilər-xəmzinlilər Cərrah tərəfindən Şəki-Filanşahlıqda yerləşən Xayzana köçürüldü.²³¹ Daha sonra Cərrah xəzərlərin Barufa (İbn əl-Əsirdə Yarğua, Bəlazuridə Qumik – Tarku şəhəri) şəhərinə yürüş etdi və buranın da əhalisini Qəbələyə köçürdü.²³² Məlumatdan belə məlum olur ki, Cərrahın əsas

məqsədi xəzərlərin Qəbələ kimi əvvəlcədən də xəzərlərlə məskunlaşmış ərazilərə köçürülməsində məqsəd onların arasında İslamı yaymaq, ərəb idarəçiliyinə keçidini sürətləndirmək imiş. Buna görə də köç zamanı əsasən Samurdan cənubda xəzərlərlə məskun Xayzan-Şəki və Qəbələ kimi ərazilər²³³ daha çox məskunlaşma əraziləri kimi seçilir.

Cərrah Bələncər və Vəbəndər (Ulubəndər) kimi əraziləri də tutduqdan sonra xəzərlərin daha böyük qüvvələri ilə rastlaşmaq üçün geri qayıtdı və qışı keçirtmək üçün Şəkidə qaldı.²³⁴ İbn əl-Əsirdə Cərrahın qışı regionda keçirdiyi üçün böyük ehtimalla Şəki yolu üzərindən Allana – Tiflis bölgəsinin şərqinə yürüş etdiyi, əhalisini cizyəyə bağladığını, hətta Bələncərin arxa tərəfindəki qalaları aldığı da qeyd edilir. Yaqubidə də Cərrahın xeyli ərazilər aldığı haqda məlumatlar var.²³⁵ Lakin, son nəticədə Cərrah burada yəqin ki, xəzərlərin çoxsaylı hücumları nəticəsində qala bilmir və Bərdəyə geri qayılır.²³⁶ Cərrah təhlükədən xəbərdar idi. Belə ki, Bələncər qalasını aldıqda Cərrah Bələncər hakiminin ailəsinin əsir alınmasına baxmayaraq onları azad etmiş və Bələncər hakiminə qaytarmışdı. Bu yürüşdən Şəkiyə qayıtmadan öncə Bələncər hakimi Cərrahı xəzərlərin çox böyük bir ordu ilə onun üzərinə yürüşə hazırlaşdıqları barədə xə-

əl-Kufi. Fəthlər kitabı.– s. 13; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t Tarix. Tərc.M.Əfəndizadə.– s.28; Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 289-290; İzzə soç. Bələdzəri.– s.16

²²⁸ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VI–IX əsrlərdə – s. 107

²²⁹ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil. IV cild. s. Beyrut, 1987 – s. 361; Əl-Kufi. VII və VIII cildlər (8 cildə). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 – s. 234; İzzə soç. Bələdzəri.– s.16; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t Tarix. Tərc.M.Əfəndizadə – s.27; Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı.– s.16

²³⁰ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil... IV cild. s. Beyrut, 1987 – s. 361

²³¹ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil... IV cild. s. Beyrut, 1987 – s. 361; Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 289-290; Əl-Kufi. VII və VIII cildlər (8 cildə). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 – s. 236; İzzə soç. Bələdzəri.– s.16; Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı.– s. 17-18

²³² İbn əl-Əsir. Əl-Kamil... IV cild. s. Beyrut, 1987 – s. 361; Əl-Kufi. VII və VIII cildlər (8 cildə). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 – s. 240; Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı.– s. 20; İzzə soç. Bələdzəri.– s.16

²²⁸ Əl-Yaqubi. Tarix. II cild. Beyrut: Şirkətu-l İlmiiyyə Li-l Mətbua, 2010 – s. 243

²²⁹ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil... IV cild. s. Beyrut, 1987 – s. 361; Əl-Kufi. VII və VIII cildlər (8 cildə). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 – s. 234; İzzə soç. Bələdzəri.– s.16; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t Tarix. Tərc.M.Əfəndizadə – s.27; Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı.– s.16

²³⁰ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil... IV cild. s. Beyrut, 1987 – s. 361

²³¹ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil... IV cild. s. Beyrut, 1987 – s. 361; Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 289-290; Əl-Kufi. VII və VIII cildlər (8 cildə). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 – s. 236; İzzə soç. Bələdzəri.– s.16; Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı.– s. 17-18

²³² İbn əl-Əsir. Əl-Kamil... IV cild. s. Beyrut, 1987 – s. 361; Əl-Kufi. VII və VIII cildlər (8 cildə). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 – s. 236; Əhməd ibn Əsəm

də Pompey körpüsü saldırdığı, Kambisena ərazisi ilə irəlilədiyi məşhur marşrutla bu dəfə Pompeyin irəlilədiyinin əks istiqamətində - Bizans istiqamətində geri çayıdıb. XII əsr coğrafiyaşünas-səyyahı Əbu Həmid əl-Əndəlusî əl-Qəmati Ləzək, Xeyzək, Zəqlan, Dərhaq, Qumiqlə yanaşı Fianın da Məsləmə ibn Abdullmalik vasitəsilə İslamı qəbul etdiyini qeyd edir.²⁴⁴ Eyni zamanda Məsləmənin Dəryal keçidindəki istihkama bir müsəlman qarnizonunu yerləşdirdiyi qeyd edilir.²⁴⁵ Yaqubi bu 727/728-ci il yürüşündə onun xaqanla üz-üzə gəldiyini də qeyd edir.²⁴⁶ Bütün bunlarla Məsləmə Tiflis ətrafında müsəlmanların təhlükəsizliyini az müddətə təmin etmişdir. Lakin, 729-cu ildə xəzərlər yəni Cənubi Azərbaycana qədər hücum etmiş, onları əl-Haris ibn Əmr ət-Tai Araza qədər qovmuşdu²⁴⁷. Harisin bu müvəqqəti qələbəsi qarşıda gələcək fəlakətin önünü kəsə bilmir. Belə nəticə çıxır ki, bu vaxt Araza qədər olan ərazilərin böyük hissəsi siyasi olaraq xəzərlərin nəzarətində və ya nüfuzu altında idi.

729-cu xəzərlərin Cənubi Azərbaycana hücum etməsi xəlifə Hişamın Cərrahı Azərbaycan (Cənubi Qafqaz) canişini vəzifəyə qaytarması ilə nəticələnir. 730-cu ildə Cərrah təyin edilən kimi bu dəfə Tiflisdən xəzərlərin Beyda şəhərinə yürüş edir.²⁴⁸ Nəticədə xəzərlər Barsbəyin başçılığında çox böyük bir ordu yığaraq Cərrahın üzərinə hücumu keçir, Cərrah Ərdəbilə qədər geri çəkilib və burada baş verən döyüşdə ərəblər məğlub edilir, Cərrah isə öldürülür.²⁴⁹ Cərrahın ölümündən sonra xəzərlər Mo-

sul və Diyarbəkirə qədər irəliləyirlər. Cərrahın yerinə təyin olunan Səid ibn Əmr əl-Həraşi xəzərləri yalnız Kürə qədər geri qaytara bildi (Kufidə Şirvana qədər, İbn əl-Əsirə Beyləqan çayına qədər).²⁵⁰ Lakin, Səid əl-Həraşi də tezliklə yenidən xəlifə Hişam tərəfindən Məsləmə ibn Abdullmaliklə əvəzlənir.

Hişam dövrünün ən əhəmiyyətli hadisəsi əlbəttə ki, II Mərvanın Qafqaz səfərləridir.²⁵¹

730-cu ildə Cərrah ibn Abdullahın dramatik şəkildə xəzərlərə qarşı mübarizədə öldürülməsindən sonra Xilafət var-güclünü xəzərlərə qarşı mübarizəyə sərf etdi. Hətta, II Mərvan 732-ci ildə Qazaxdakı qarargahından yola çıxaraq Dəryal keçidi vasitəsilə xəzərlərin üzərinə etdiyi yürüşdə Xəzər xaqanına İslam dinini qəbul etməyə də nail oldu. Səfər ərəfəsində Mərvanın əsir aldığı 20 min xəzər ailəsinin Xaketiya bölgəsinə yerləşdirildiyi bildirilməkdədir.²⁵² Bəlazuriyə yerləşdirilənlərin səqəlib olduqları, onların rəhbərlərinin öldürüb qaçdıqları üçün Mərvan tərəfindən məhv edildikləri qeyd edilməkdədir.²⁵³ Bir çox alim səqəlibləri slavyan kimi açıqlamağa cəhd göstərmişlər.²⁵⁴ Lakin, Kültigin abidəsini ərəb mənbələri ilə müqayisəli şəkildə araşdıranda burada yerləşdirilənlərin məhz türklər olduğu sübuta yetirilir. Belə ki, Cərrahın xəzərlərə məğlubiyəti və onu məğlub edən Xəzər xaqanının adı öz əksini Kufinin "Fəthlər kitabı" əsərində

²⁴⁴ Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas - səyyahları... - s. 160

²⁴⁵ Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarixi. İstanbul: Selenge Yayınları, 2008 - s. 83

²⁴⁶ Əl-Yaqubi. Tarix. II cild. Beyrut: Şirkət ul İlimiyyə Li-l Mətbua, 2010 - s. 259

²⁴⁷ Əl-Yaqubi. Tarix. II cild. Beyrut: Şirkət ul İlimiyyə Li-l Mətbua, 2010 - s. 260

²⁴⁸ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil. IV. cild. s. Beyrut, 1987 - s. 391; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t Tarix. Tərc. M.Əfəndizadə - s. 30

²⁴⁹ Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 - s. 290; Hz соч. Балладзори.- с.16; Əl-Kufi. VII və VIII cildlər (8 cildə). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 - s. 242-243; Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı.- s. 23; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil. IV cild. s. Beyrut, 1987 - s. 393-394; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t Tarix Tərc. M.Əfəndizadə.- s. 31; Əl-Yaqubi. Tarix. II cild. Beyrut: Şirkət ul İlimiyyə Li-l Mətbua, 2010 - s. 260

²⁵⁰ Əl-Kufi. VII və VIII cildlər (8 cildə). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 - s. 242-243; Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı.- s. 36; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil. IV cild. s. Beyrut, 1987 - s. 395; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t Tarix. Tərc. M.Əfəndizadə - s. 34

²⁵¹ Gümüş N. İlk Dönem İslam-Girü İlişkileri - s. 133

²⁵² Əl-Kufi. VII və VIII cildlər (8 cildə). Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 - s. 261 - 263; Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 - s. 292; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Qədər), notlar: M. F Brosset, trc. Hrand D. Andreyan, nşr. Erdogan Merçil, Ankara: Türk tarix kurumu Basımevi, 2003 - s.208; Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarixi. İstanbul: Selenge Yayınları, 2008 - s. 100

²⁵³ Əl-Bəlazuri. Beyrut: 1987 - s. 292

²⁵⁴ Əl-Bəlazuri. Kitab Futuhi-l Buldan. Azərbaycan VII - IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar - s. 169; Hz соч. Балладзори. Книга завоевания стран - s. 18

tapıb: "Bars bəy ibn Xaqan əmr etdi ki, əl-Cərrahı axtarınsınlar. Onun meyiti ölümlərin arasından tapıldı."²⁵⁵ E.Əlibəyzadə xəzərlərin başçısı Bars bəyin Göytürk abidəsi Kültiginə adı çəkilən Bars bəy olduğunu qeyd edir²⁵⁶. Kültigin abidəsində bu hadisə ilə bağlı belə qeyd edilir: "Bars bəy oldu. Burada xaqan rütbəsinə ona biz (Göytürk xaqanları-R.M.) verdik, kiçik bacınımlı xanımlığa verdik. (Ancaq) o yanlış yolla getdi, (o) xaqan öldürüldü, xalqı qul, kəməz oldu"²⁵⁷. Yəqin ki, elə bu hadisə 20 min ailənin əsir edilməsinin təsviridir. Mərvanın Bars bəyi sonradan məğlub etməsi Kufidə də öz əksini tapır: "Sə'd Əl-Hərəsi deyəndə ki, xaqan oğlu Barsbəyi yaxalayacaq, heç də boş söz demirdi. O, Barsbəyə yetişib, tacına endirdiyi zərbə ilə onu atından yərxıydı Xəzərlər Barsbəyin yanına qaçıb onu döyüş meydanından çıxartdılar"²⁵⁸. Bu məlumatları birləşdirsək görürük ki, bu dövrdə Arran-Albaniya torpaqları və Xəzər xaqanlığı Göytürk imperiyasının tərkibində imiş. Xəzər xaqanı buralarda öz başına deyil, məhz Göytürk xaqanlarının razılığı ilə hərəkət edirmiş. Deməli, xəzərlərin bu dövrdə Azərbaycan ərazilərində həyata keçirdikləri çoxsaylı hərbi əməliyyatlar bir çox mənəbdə deyildiyi kimi qarət və ya yürüş xarakterli deyil, əksinə Cavanşir dövründən etibarən Azərbaycan Göytürk xaqanlığının tərkibində olduğu üçün ərazini ərəblərdən qorumaq məqsədli idi. Eyni fikri Elməd-

²⁵⁵ Əl-Kufi. Kitab əl-Futuh (Tahqiq Ali Şiri) əl-Cuz us-Sabi', əl-Cuz us-Səmin. Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 – s. 242; Əhməd ibn Ə'səm əl-Kufi. Kitab əl-Fütuh (Fəthlər kitabı). Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edən, qeyd və şərhlərin müəllifi akad. Z. Bünyadov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşr., 1995 – s.23

²⁵⁶ Əlibəyzadə E. Kitabı Dədə Qorqud (Tarixi həqiqətləri bədi təsdiq abidəsi). Bakı: "Azərbaycan tərcümə mərkəzi", 1999 – s. 44

²⁵⁷ Şükürtlü Ə. C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1993 – s. 235

²⁵⁸ Əl-Kufi. Kitab əl-Futuh (Tahqiq Ali Şiri) əl-Cuz us-Sabi', əl-Cuz us-Səmin. Beyrut: Dar-ul Ədva, 1991 – s. 251; Əhməd ibn Ə'səm əl-Kufi. Kitab əl-Fütuh (Fəthlər kitabı). Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar – s. 35

din Əlibəyzadə də təsdiqləyir²⁵⁹. Bu hadisələrdən sonrakı iyirmi illik dövr ərzində xəzərlər Əməvilər sülaləsi devrilməyə qədər Xilafətə nəzarəti altında qaldılar.

Yaqubidə bu dövrdə olan yürüşlər haqqında məlumat belə qeyd edilir: "H.117-ci ildə (m.735/736) Muaviyə, Süleyman ibn Hişam, Mərvan ibn Muhammad Türklər ölkəsinə yürüş etdi H. 122-ci ildə (739/740) Mərvan ibn Məhəmməd Ərminiyyəyə, Süleyman ibn Hişam Malatyada idi. H.123-cü ildə (740/741) Mərvan ibn Məhəmməd Ərminiyyə vilayətindəki Cilan və Muğanda idi"²⁶⁰

Mərvanın bu yürüşlərdən sonra gürcülər üzərinə də yürüş etdiyi təxmin edilir. Leonti Mrovelidə qeyd etdiyi kimi bu dövrdə də buralarda çoxsaylı xəzərlər yaşayırdı²⁶¹ və xəzərlər üzərində qəti qələbə üçün bu yürüşlər vacib idi. Bu dövrün gürcü hökmdarı və idarəçi sülalələrindən olan əsilzadələr və zadəganlar ailələri ilə birgə Eqrisi vilayətində məskunlaşmışdılar. Gürcü mənəbləri Mərvan ibn Məhəmmədin gürcülər yaşayan əraziləri tamamilə ələ keçirərək şəhər və əksər qalaları dağıtdığı barədə məlumat verir. II Mərvan əvvəlcə Samsxeni tutdu, Araxvetiyə bir birlik göndərdi. Ardınca özü də buraya gəldi və Cavaxetidə bütün qalaları dağıdaraq ölkəni Qado dağına qədər tutdu.

Mərvanın gürcü əsilzadələri üzərinə səfərinin əhəmiyyətli bir səfər olması baxmayaraq ərəb, Bizans və erməni qaynaqları bu yürüş barəsində danışmır. Bu döyüşlərdə ərəblərə qarşı vuruşanlar arasında keçmiş hökmdar sülaləsindən olan Mir və Arçilin adları da çəkilir. Əfsanə xarakterli daşınan və tarixi məlumatlara uyğun gəlməyən məlumatda ərəblərə qarşı döyüşdə ağır yaralanan Mir özünü və atasının qalıqlarını Tiflisdə deyil, məhz Mxetada basdırılmasını qardaşı Arçildən xahiş edir²⁶². Bu mə-

²⁵⁹ Əlibəyzadə E. Kitabı Dədə Qorqud – s. 44

²⁶⁰ Əl-Yaqubi. Tarix. II cild. Beyrut: Şirkət-İ İlmüyyə Li-İ Mətbua, 2010 – s. 260

²⁶¹ Мровели Леонти. Жизнь Карлтийских царей. Предвод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Цулая. Москва: 1979 – s. 26

²⁶² Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая. Тб.: Изд. «Мецнире-

lumət Mərvanın dövründə də ərəblərin əlində olmasına baxmayaraq gürcülər üçün Məsxetanın Tiflisdən daha əhəmiyyətli olduğunu, Tiflis sadəcə olaraq ölkənin ərəb əmirələri tərəfindən idarə edilirdi mərkəzi olduğunu və mənəvi cəhətdən gürcülərə yad olduğunu sübut edir. A.A.Boqveradze bu səfərdən sonra müsəlmanların ölkənin rəhbərliyinə əmir təyin etdiklərini, vergi toplamaq və məhəlli xarakterli ordu saxlamaq imtiyazına malik gürcü idarəçisinin Tiflisdə oturan əmirə tabe olduğunu bildirməkdədir.²⁶³

Gürcü tarixçisi İ.Cavaxişvili gürcü mənbələrinə istinadən II Mərvanın səfərinin ərəblərin Gürcüstan üzərinə ilk səfər olduğunu qeyd etməkdədir. Gürcü mənbələrində də nə Həbib, nə də Cərrah yürüşləri və əhdnamələri haqqında məlumat yoxdur. Bütün bu məlumatları birləşdirsək o zaman məlum olar ki, nə bu yürüşdən əvvəl, nə də bu yürüşdən sonra Tiflis gürcü hökmdar və zadəganlarının idarə etdiyi torpaq olmayıb. Tiflis və ətrafı ən yaxşı halda gürcü kilsə nümayəndələrinin rəhbərlik etdiyi xalqədon kilsəsi nümayəndələri olan xristianların yaşadıkları bölgələr olub və bu da ərəblərin adı çəkilən əraziləri Curzan adlandırmasına səbəb olub. Belə səhivlər ərəblərdə olurdu. Bənzər hadisəni qeyd etmək lazımdır ki, bütün Cənubi Qafqaza ərəblər Ər-məniyyə adını vermişdilər.

M.D.Lordkipanidzenin bu ərəfdə Tiflis əhalisinin xristian dinini saxladıklarını, gürcü mənsubiyyətini qoruduqları ilə bağlı fikirləri isə elmi həqiqətə uyğun deyil²⁶⁴. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə heç bir qaynaqda Tiflisin birbaşa xristian mənsub

biyyəti ilə bağlı fikirlər yoxdur. Əksinə mənbələrdə Tiflisin hədisi gözəl bilən sünni müsəlmanlar olduğu bildirilməkdədir.²⁶⁵ Əgər Tiflisdə dinini saxlayan xristianlar və gürcülər var idisə onlar da gərək ki, sanarlar, Baqratlılar kimi İslama qarşı mübarizə aparmalıydılar. Xəzərlərlə olan hər hansı bir mübarizədə xəzərlərlə ərəblərə qarşı birləşməliydilər. Lakin, nəinki birləşmə, əksinə bəz xəzər yürüşlərində Tiflisin xəzərlərə müqavimət göstərdiyi üçün dağıldığını və müsəlmanlar tərəfindən bərpə edildiyinin şahidi olur²⁶⁶.

Bəs nəyə görə gürcü mənbələrində Mərvanın yürüşü gürcülərlə ilk toqquşma kimi göstərilir? 744-cü ilin yayında Tiflis və ətrafından fərqli olaraq gürcüləri İslam idarəsində saxlamaq çətin olduğu üçün Mərvanın Baqratlılar sülaləsinin sığınacaqları olan Şavşatın Qayadibi (Çixizir) kəndindəki qala və kilsəni dağıtdığı və Ardanuç qalasının qapıları ilə bürclərini dağıtdığı qeyd edilməkdədir²⁶⁷. Bu yürüş ərəblərin xristian – gürcü idarəçilər (yəhudü əsilli Baqratlılar olsa da) tərəfindən nəzarətdə saxlanılan torpaqlara və gürcü mənbələri tərəfindən qeydə alınan ilk yürüşü idi. Bu zamana qədərki müsəlmanların yayılma arealında, yəni Tiflis və ətrafında gürcü idarəçiliyi üstün olmamış, Ar-ranın şimal - şərq, şimal və şimal-qərbindən fərqli olaraq bu ərazilərdə (məsələn: Tabarsaranşah, Layzanşah, Sorir, Filanşah, Şirvanşah və s.) lokal olsa da heç bir hökmdar, monarx, feodal hakimiyyəti ilə qarşılaşmamışlar. Demək ki, bu ərazilər Arrana aid olan ərazilər olmuş, gürcülər isə bu dövrdə Dəryal – Axal-kələk xəttindən qərbdə yaşamışlar.

peba», Тип. АН ГССР, 1982 – s. 39; Gürcüstan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren M. Brosset – s. 208; Kartli Salması. Tərc. Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s.24

²⁶³ Gürcüstanın tarixi öçerkləri. II cild. Red. M.D.Lordkipanidze, D.L.Muxelişvili (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3174/1/Ocherki_Istori_Tom_II.pdf - s. 110

²⁶⁴ Лорджикианид
зе М. Д. Тбилиси – s. 35

²⁶⁵ İbn Həvqəl, Əbu-l Qasim. Kitab əl-Məsəlik və-l Məmalik, Leyden: B-ül, 1872 – s. 243; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyası – səyyahları – s. 110; Əliyeva N.A. Əs-Səmaninin "Kitab əl-ənsab" əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi, Bakı: Şərq-Qərb, 2010 – s. 106

²⁶⁶ Летопись Карти. Пер., введ. и примеч. Г.В. Пуляя – s.48; Kartli Salması. Tərc. Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 29

²⁶⁷ Gürcüstan Tarixi (Başlangıçdan 19.Yüzyıla kadar). Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşia [İvane Cavahişvili]. İstanbul: Sorun yayınları, 2.Baskı, 2000 – s. 225

Ümumiyyətlə bu dövrdə II Mərvanın siyasi dühasının hərbi dühası qədər parlaq olmadığına şahidi oluruq. Xəzərlərin ölkəsinin içinə qədər irəliləmə də, xaqana İslamı qəbul etdirsə də olduğu vəziyyətdən düzgün istifadə edə bilmir və ərəblərin əlinə bir də belə bir şans düşmür. Öz ölkəsindəki siyasi böhranlar səbəbi ilə uzaq diyarda bu qədər çox əsgər saxlamaq istəməməsi Mərvanı Xəzərləri sadəcə müsəlman xaqan vasitəsilə nəzarət altında tutmağa məcbur etdi. Onun səfəri daha da irəli aparmaq niyyəti olmadığı üçün geri qayıdır. Bu da VIII əsr müsəlmanlarının VII əsr müsəlmanlarından fərqli olaraq qarşılaşdıqları problemlərdə yeni həll metodlarını müvəffəqiyyətlə tətbiq etməkdən uzaq olduğunu göstərir²⁶⁸. Bütün bunlara baxmayaraq müsəlmanlar bu döyüşlərdən sonra uzun müddət formalaşan yeni sərhədləri - Xəzərlər ölkəsinə qədər olan əraziləri əllərində tutmuşdu. Mənbələrdə Tiflis və ətraf ərazilərin sərhədi Xəzər ölkəsinə qədər uzandığı qeyd edilir. İbn Rusta yazırdı ki, Xəzər ölkəsi bir tərəfdən böyük dağlara birləşir, qovuşur, dağlar ona daxildir (يشمل). Bu dağların ucqarlarında tulaslar (طولاس) və luğarlar (لوغر) yaşayırlar. Bu dağ Tiflis ölkəsinə (بلاد تفلين) qədər uzanır²⁶⁹. Artıq əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi xəzərlərə sərhəd Kür və ya Arazdan keçmirdi və bu sərhəd demək olar ki, uzun müddət dəyişilməz qaldı.

Təxminən həmin ildə II Mərvan Xilafətə rəhbərlik etmək üçün bölgədən ayrıldı. Ümumiyyətlə, VIII əsrin 40-50-ci illərində Xilafətdə hakimiyyət uğrunda yeni müharibələr və çəkişmələr başlayır.

750-ci ildə Xilafəti idarə edən Əməvilər sülaləsini Abbasilər sülaləsi əvəz etdi. Sülalə dəyişikliyi ərəfəsində və Abbasilərin ilk xəlifəsi Əbu-l Abbas əs-Səffah (750-754) dövründə Xilafətə tabe olan bir çox bölgədə qarışıqlıqlar baş verdi. Bu qarışıqlıqlar Arran

ərazisindən də yan keçmədi. Hər şeydən öncə Arran və qismən Azərbaycan ərazisində xaricilərin təhriki ilə Müsafir ibn Kəsir²⁷⁰ və Vard ibn Səfvanın başçılığı ilə üsyan qalxır. Z.M.Bünyadov üsyanda xalkedon (pavlikian) kilsəsi nümayəndələrinin aktivliyini xüsusi qeyd edir²⁷¹. Eyni zamanda 20 ildir Xilafətə tabe olan xəzərlər paytaxtlarındakı müsəlman idarəçiləri öldürüb bir müddət müstəqil qaldılar. Güman ki, bir çox mərkəzlər kimi Tiflis şəhəri də bu dövrdə ətraf əraziləri ilə birgə rəhbərliyindəki müsəlman əmiri ilə birgə özünü qismən müstəqil idarə edirdi.

Abbasilər xəlifə əl-Mərsurun (754-775) dövründə Arrana idarəçi kimi Yazid ibn Useyd əs-Sulami vali təyin edilir. Yazid Bab-Allanı ələ keçirdi və orada qarnizon yerləşdirdi. Gulia Alasaniyada bu qapının Bab ul-Aran versiyası vardır²⁷². Şimal-qərbi Albaniyada yaşayan sanar tayfalarını ələ məğlub etdi ki, onlar xərək vermək məcburiyyətində qaldılar. Lakin, sanarlar bundan sonra da mübarizəni dayandırmamış, uzun müddət tabe olmayaraq ərəblərə qarşı mübarizə aparmışdılar. Bu mücadilədə onların əsas müttəfiqləri xəzərlər idi²⁷³.

Xəlifə Mansurun (754-775) göstərişi ilə Yazid ibn Useyd Taatur (Bahadır) adlı xəzər xaqanının qızı Xatunla evlənməmişdi. Bunun səbəbi Arranın rahatlığının yolunun xəzərlərdən keçməsi idi. Belə ki, xəlifə yazırdı: "Xəzərlərə qohumluq olmasa Arran ölkəsində heç vaxt əmin-amanlıq bərpa olunmayacaq Əks təqdirdə mən sənə və sənə vergi yığanların üçün qorxuram, çünki xəzərlər sizi rahat qoymayacaqlar. İstəsələr hətta ordu toplayıb hücumu da keçər və qalib gələ bilərlər"²⁷⁴. Bu məktub Ar-

²⁷⁰ Əl-Kufi. Kitab əl-Futuh. əl-Cuz us-Sabi', əl-Cuz us-Səmin. Beyrut: 1991 - s. 307; Əhməd ibn Ə'səm əl-Kufi. Kitab əl-Fütuh (Fəhrlər kitabı). Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar - s. 55

²⁷¹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə - s. 217

²⁷² Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər. Trabzon: KTU-Karadeniz Araşdırmaları İnstitutu yayınıdır. Atalay matbaası, 2013 - s. 100

²⁷³ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər - s. 100

²⁷⁴ Əl-Kufi. Kitab əl-Futuh. əl-Cuz us-Sabi', əl-Cuz us-Səmin. Beyrut: 1991 - s. 364; Əhməd ibn Ə'səm əl-Kufi. Kitab əl-Fütuh (Fəhrlər kitabı). Azərbay-

²⁶⁸ Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihi. İstanbul: Selenge yayınıdır, 2008 - s. 100-101

²⁶⁹ İbn Rusta, Əbu Ali Əhməd ibn Amr. Kitab əl-A'laq ən-nəfisə. Leyden: Brill - s. 139

ranın xəzərlər üçün nə qədər mühüm, Arranda əslində siyasi ikihakimiyyətliyi olduğunu göstərirdi. Məqsəd keçmişdə Cavanşirin etdiyi kimi diplomatik nikah vasitəsilə xəzərlərlə olan mübarizəyə son qoymaq idi. Kufinin məlumatına əsasən Xatun bu evlilik ərəfində Bərdə yaxınlığında İslam dinini də qəbul edir. Xatunun Yəziddən iki oğlu olmasına baxmayaraq, həm oğulları, həm də Xatun müəyyən bir vaxtdan sonra vəfat edir və bu da ərəblərlə xəzərlər arasındakı münasibəti yenidən kəskinləşdirir.²⁷⁵

758-764-cü illər arasında xəzərlər vaxtı ilə Cavanşirin sui-qəsdli zamanı olduğu kimi, bu dəfə də Xatunun intiqamını almaq üçün bölgəyə böyük bir yürüş həyata keçirirlər. Araşdırmalara görə 762-63 və 764-65-ci illərdə iki fərqli yürüş olmuşdur.²⁷⁶ Yürüşə Ras Tarxan başçılıq edirdi.²⁷⁷ İbn əl-Əsir və Təbəri də rəhbər Xarəzmli Əstərxan kimi qeyd edilir.²⁷⁸ Bu yürüşdə diqqətli cəhət məqam xəzərlərin hücumu zamanı gürcü alimlərinin iddia etdiyinin əksinə olaraq: 1) Tiflisdə heç bir gürcü əsilzadəsi və ya gürcü hökmdarına rast gəlinməməsi. 2) Tiflisdə bu dövrdə hələ müstəqil qurum qurulmaması, əksinə birbaşa Bərdədə oturan Yəzid ibn Useyddən asılı olan məmurlar tərəfindən idarə olunması idi. İbn əl-Əsir deyir: "145/762-763-də türklər və xəzərlər Bab əl-Əbvaba hücum edib, Ərminiyyədə çox müsəlman-

lardan bir çoxlarını qırdılar. 147/764-65-də xarəzmli Əstərxan bir dəstə türklər ilə Ərminiyyə nahiyəsində müsəlmanları üzərinə hücum etdi. Müsəlmanlardan və zimmilərdən bir qədərini asir aldı. Onlar Tiflisdə girdilər [Xəlifə] Mənsur Cəbrail ibn Yəhya və Hərb ibn Abdullahı türklərlə müharibəyə göndərdi. Onlar vuruşdular. Cəbrail məğlub olub qaçdı. Hərb öldürüldü və Cəbrailin əsgərlərindən bir çoxu öldürüldü."²⁷⁹ İbn əl-Əsirdən əlavə Təbəri və İbn əl-Cəvzi də xəzərlərin Kür və Araz hövzəsini tutduqlarını Tiflisdə zəbt edərək buraya yerləşdiklərini bildirirlər. Təbəri də Hərb ibn Abdullahın "Ravəndi" nisbəsi də qeyd edilir.²⁸⁰ Lakin, xəzərlər burada əmir Amir ibn İsmayılın göstərdiyi müqavimətə görə çox da qalmırlar. Belə ki, xəlifənin 766-767-ci illərdə buraya vali təyin etdiyi və Hərb ibn Abdullahın intiqamını almağa göndərdiyi Humeydə ibn Qəhtab Tiflisdə çatmadan xəzərlərin getmiş olduğunu görür.²⁸¹ Gürcü mənbəsinə əsasən dağıdılmış Tiflisi Xuasro (Yəzid ibn Useyid əs-Sulami nəzərdə tutulur) adlı ərəb əmiri bərpə edir.²⁸² Yənə də mənbələrdə gürcü hökmdarlarından heç kim bölgədə nəzərə çarpmır. M.D.Lordkipanidzenin və digər gürcü alimlərinin iddia etdikləri Kartlidə iki hakimiyyətli iddiası burada da özünü doğrultmur. Eyni zamanda Tiflis əmirliyini Kartli əmirliyi kimi qələmə vermək iddiası da kökdən yanlışdır. Çünki, indiyə kimi izlədiyimiz mənbələrdə Kartli adına ümumiyyətlə rast gəlinmir. Əgər Cürzanı Kartliyə eyniləşdirmək istəsək, yənə də Cürzanı əmirliyi

canın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarırlar – s. 58

²⁷⁵ Əl-Kufi. Kitab əl-Futuh. əl-Cuz us-Sabi', əl-Cuz us-Səmin. Beyrut: 1991 – s. 364-365; Əhməd ibn Ə'səm əl-Kufi. Kitab əl-Fütuh (Fəthlər kitabı). Azərbaycan VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarırlar – s. 58-59

²⁷⁶ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 101

²⁷⁷ Əl-Ya'qubi, Əhməd ibn Əbi Ya'qub ibn Cə'fər ibn Vadih əl-Katib. Tarix. II cild. Beyrut: Dar Sader Dar Beyrut. 2010 – s.309; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarırlar. Ərəbcədən tərcümə edən, ön söz, qeyd və şərhələri müəllifi Sevdə Süleymanova / Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vatan tarixi seriyası. AMEA akad. Z. M. Bünyadov adına Şərqişnashiq İnstitutu. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2005 – s. 211

²⁷⁸ Ət-Təbəri, Əbu Cə'fər Muhəmməd ibn Cərir. Tarix ər-Rusul və-l Muluk. II cild. VIII cild. Təhqiq Muhəmməd Əbu-l Fadl İbrahim. Qahirə: Darul-Mə'arifi bi Mısır. 1976 – s. 7; Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə – s. 111

²⁷⁹ İbn əl-Əsir, Əbu-l Həsən Əli bin Əbu-l Kərəm əl-Cəzari. Əl-Kamil 5-tə Tarix, 5-ci cild (raicihu və sahəhu Dr. Muhəmməd Yusuf Daqqəqə) Beyrut: Darul-İ Kutubu-l İlmiyyə, 1987 – s. 180; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1959 – s.38-39

²⁸⁰ Ət-Təbəri. Tarix ər-Rusul və-l Muluk. II cild. VIII cild. Təhqiq Muhəmməd Əbu-l Fadl İbrahim. Qahirə: Darul-Mə'arifi bi Mısır. 1976 – s. 7

²⁸¹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə – s. 112; Gümtiş N. İki Dönəm İslam-Gürcü İlişkileri – s. 153

²⁸² Летопись Картели. Пер., введ. и примеч. Г.В. Пулая – s. 48; Kartli Salməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bits-tream/12343160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 29

ifadəsinə də rast gəlmirik. Gürcü hökmdarlar isə ərəb yürüşləri və işğalları ərafəsində Mxetada olmaq əvəzinə Tiflisdə olmasının səbəbi (əgər çox da etibarlı olmayan gürcü mənbələrinə istinad etsək) gürcülər üzərində edilən idarəçiliyin burada yerləşməsinə görə deyil, yalnız gürcü hökmdarının müsəlman əmirin nəzarətində - ev həbsində saxlanılma xarakterli ola bilərdi.

Erməni mənbəsi Gevond bu yürüşdə xəzərlərin Albaniyanın Hecar, Kağa (və ya Qala), Ostani, Marzpanyan, Qaband, Gegəvu (və ya Gelavu), Şake, Bies, Xenı, Kambexçan, Xoğmaz (müasir oğuz rayonu Xaçmaz kəndi ola bilər) kimi şimal-qərb ərazilərini, İberianın isə Şuçk, Queşkapur (Kveç-Qapor), Dzeltd, Suketi, Velis-Tsixe, Tianeti və Erk vilayətlərini talan etdiyini bildirir²⁸³. Albaniyaya çox yaxın olan bu vilayətlərdə gürcülərin adının çəkilməsi, güman ki, gürcü əsirlərdə onların ərəblərdən qaçaraq burada gizlənməsi ilə əlaqədar ola bilər. Belə ki, Ras Tarxanın adı və yürüşü gürcü mənbələrində də keçir: Gürcü mənbələri bu yürüşün səbəbini guya Xəzər xaqanının bu vaxt gürcü çarı Cavanşirin bacısı Şuşana etdiyi elçiliyin mənfı nəticələnməsi ilə əlaqələndirirlər²⁸⁴. İovanne iki bacısı və anası ilə Eqrisiyə qaçmışdı, Cavanşir isə iki bacısı ilə bərabər Kartli və Kaxetidə qalmışdı. Şuşanın gözəlliyini eşidən Xəzər xaqanı onu özünə elçi olaraq istadı və eyni zamanda ərəblərə qarşı mübarizədə müttəfiqlik vəd etdi. Şuşan təklifi rədd etdi. "Üç il sonra xaqan öz siphəsaları Bluçanı silahlandırdı. O, Leketi yolunu keçdi və Kaxetiyə daxil oldu; Cavanşir və Şuşanın olduğu qalanı mühasirə etdi və qısa vaxt ərzində qalanı zəbt etdi və onları əsir aldı."²⁸⁵ Mən-

bədən də görülür ki, gürcü Cavanşir buranın hakimi deyildi, sadəcə bir qalada gizlənməmiş, sığınmışdı. Az bir vaxt sonra bu ərazilərdə sanarlar və qardabanlar peyda olur ki, ərəblərlə müvbarizədə çox fərqlənirlər. Ona görə də Gevondun İberiya vilayətləri ilə bağlı verdiyi məlumatlar çox şübhəlidir.

Fayız Nəcib İsgəndər bu hadisələrin xəzərlərin 799-cu il yürüşü ilə əlaqəndirir²⁸⁶. İbn əl-Əsirdə də Xəzər xaqanının qızının ölümü ilə bağlı yürüş 799-800-cü illərdə verilir²⁸⁷. Lakin, Kufidəki xəzərlərlə qohumluq haqqındakı məktubun məhz, Xəlifə Əbu Cəfər Mansur (754-775) tərəfindən Yazid ibn Useydə göndərilməsi yürüşün 764-765-ci illərdə olduğunu deməyə əsas verir.

Kufi qeyd edir ki, Həsən ibn Qəhtəbə Ərminiyyəyə yenidən vali təyin edilmişdi ki, sanarlar özləri kimi kafir olan Xaxet əhalisi ilə birləşib müsəlmanlara hücum edirlər. Lakin, üsyançılar məğlub edilir və onlardan on min nəfər öldürülür²⁸⁸. Bu məlumatı Yaqubi də təsdiqləyir. Onun qeydlərində Kufinin qeydlərindən fərqli olaraq sanarlardan 16 min nəfər öldürüldüyü, Həsənin Tiflisə daxil olaraq qaçan sanarları təqib etməyə dəstərlər göndərdiyi bildirilir²⁸⁹. Güman ki, bu yürüşdə sanarlar çox böyük zərbələr alırlar. Bəzi gürcü tarixçiləri onların torpaqlarını tərk etmək ehtimalını irəli sürürlər.

Kufi davam edir: "Əl-Həsən ibn Qəhtəbə Ərminiyyədə qalib Bərdədə yerləşdi. O, Qəhtəbə adlı oğlunu yanına çağırırdı, onu

Brosset - s. 219; Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türkler - s.103

²⁸⁶ Gümüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri - s.154

²⁸⁷ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t Tarix, 5-ci cild (raciahu və sahəhu Dr. Muhammad Yusuf Daqqaqa) Beyrut, 1987 - s. 319; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə. Bakı, 1959 - s. 39

²⁸⁸ Əl-Kufi. Kitab əl-Futuh. əl-Cuz: us-Sabi', əl-Cuz us-Səmin. Beyrut: 1991 - s. 366; Əhməd ibn Ə'səm əl-Kuf. Kitab əl-Fütuh (Fəthlər kitabı). Azərbaycan VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar - s. 61

²⁸⁹ Əl-Yaqubi. Tarix. II cild. Beyrut, 2010 - s.310; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycan VII - IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edən, ön söz, qeyd və şərhələri müəllifi Sevdə Süleymanova / Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar - s. 212

²⁸³ История халифов Вардапета Гевонда, писателя VIII века. Пер.К.Патканова - С.Петербург, 1862 - с. 92-93; Насиби Ш. Шimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar - s. 113-114; Gevond. Tarix (ingiliscə) - <http://www.attalus.org/armenian/ghewtoc.html> - 31-ci kitab

²⁸⁴ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая - с. 45-46; Gürcistan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcüce-İen çeviren M. Brosset - s. 219; Kartli Salmaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 28

²⁸⁵ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая - с. 45-46; Gürcistan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcüce-İen çeviren M.

Bab əl-Əbvabın hakimi təyin etdi. İkinci oğlu İbrahimi çağırtdırıb, Curzanın hakimi təyin etdi və Tiflisdən o yana müsəlman torpaqlarının idarəsini ona tapşırırdı. Üçüncü oğlu Məhəmmədi çağırtdırıb, Xilat və Qalıqaladan o yana torpaqların idarəsini ona verərək, dördüncü Ərminiyyəyə hakim təyin etdi.²⁹⁰

Bu məlumatdan görülür ki, Tiflis, Xilat, Qalıqala, Bab əl-Əbvab Arranın sərhəd şəhərləri idi və Həsən ibn Qəhtəbə özü Bərdə mərkəzli Arranda qalmaqla, öz oğlanlarına bu şəhərlərdən daha qərb və şimalı fəth etmək, oradakı müsəlmanları və zimmiləri idarə etməyi tapşırırdı. M.D.Lordkipanidzenin iddia etdiyinə əksinə nə Yəzid ibn Useyd, nə də Həsən ibn Qəhtəbənin mərkəzi Tiflis²⁹¹ deyil, Bərdə olmuşdur və bu baxımdan bu dövrdə Tiflis əmirliyiindən söz etmək ümumiyyətlə doğru deyil. Bu bölgə mərkəzi Bərdə olan Arrana tabe idi. İstər Curzana təyin edilən oğul İbrahim ibn Həsən ibn Qəhtəbə, istər Bab əl-Əbvaba təyin edilən Qəhtəbə ibn Həsən ibn Qəhtəbə, istərsə də Ərminiyyəyə təyin edilən Məhəmməd ibn Həsən ibn Qəhtəbə müstəqil əmir olmayıb, sadəcə olaraq xilafət məmurları idi və buralar mərkəz Bərdədən idarə olunurdu. M.D.Lordkipanidzenin etdiyi bu səhv gürcü tarixşünaslığında tənqid və təhlil edilmədən mənimsənilib, nəticədə eyni səhvi O.Tsikitişvili, V.Silaqadze, qisman G.Alasania da təkrarlamışdır.²⁹²

A.N.Ter-Gevondyan isə "Ərminiyyə və Ərəb xilafəti" əsərində Həsən ibn Qəhtəbənin 754-759-cu illər arasında hakimiyyət arasında olduğunu, sanarların yürüşünün bu vaxt yatırıldığını, sonra 759-769-cu illər Yəzidin canişinliyi dövründə isə xəzərlərin məlum yürüşünün olduğunu qeyd edir.²⁹³ Gulia Alasa-

nia isə Həsən ibn Qəhtəbənin həm 754-759-da, həm də 771-775-ci illərdə Ərminiyyəyə hakimi olduğunu qeyd etmişdir.²⁹⁴

774-775-ci illərdə Ərminiyyənin qərbində Muşil Mamikonyanın başçılığında üsyan qalxır. Üsyanın yatırılmasından sonra Xilafət Cənubi Qafqazda daha sırt addımlar atmağa başlayır. Xəlifə Məhəmməd əl-Mehdi (775-785) dövründə də vergilərin artması ucubətindən narazılığın genişlənməsi görülməkdədir. O, öz oğlu gələcək xəlifə Harun ər-Rəşidi bütün məğrib ölkələri, Azərbaycan və Ərminiyyə vilayətlərinə vali təyin edir.²⁹⁵ Xəlifə Hadinin (785-786) hakimiyyəti dövründə gürcü kilsə ədəbiyyatındakı məşhur müqəddəslərdən Abo Tiflislinin ölümü baş verir. Güman edilir ki, Abo Nerses (760-780) adlı gürcü kuropalatının ərəb xidmətçisi imiş. Nerses ilə olduğu müddətdə o, xristianlığı qəbul edir. Tiflis əmirinin onu İslama geri dönməyə çağırışlarına qulaq asmayan Abo 736-cı ildə əmirin əmrinə əsasən öldürülür.²⁹⁶ O.Tsikitişvili Tiflisdəki bu əmirin İbrahim ibn Həsən ibn Qəhtəbə olduğunu təxmin edir.²⁹⁷ Abonun cəsədi yandırılır, sümükləri Kürdəki körpülərdən birinin altına atılır. Türk tarixçisi N.Gümüş çox doğru olaraq bu hadisənin gerçəkliyinə şübhə ilə yanaşmış, bu hadisənin xüsusilə son hissəsindəki amansız edam səhnəsinin müsəlmanlara qarşı yerli xristian xalqı qızışdırmaq məqsədi ilə İoanne Sabanidzə tərəfindən uyduurulduğunu qeyd etmişdir.²⁹⁸

Xəlifə Harun ər-Rəşid (786-809) Ərminiyyəyə Xuzeymə ibn Hazim ət-Təməmi vali olaraq təyin edilir.²⁹⁹ Gürcü mənbələrində

Армянской ССР, 1977 – с. 101, s.102

²⁹⁴ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 95

²⁹⁵ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t Tarix, 5-ci cild (raciahu və sahəhu Dr. Muhamməd Yusuf Daqqaqa) Beyrut, 1987 – s. 245; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə. Bakı, 1959 – s. 39

²⁹⁶ Багратони Давид. История Грузии. Текст издан и снабдил вступительной статьей и указателями Погава А.А. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1971 – с. 98

²⁹⁷ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 93

²⁹⁸ Gümüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri – s. 158-159

²⁹⁹ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut. 2010 – s.375; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanca

²⁹⁰ Əl-Kufi. Kitab əl-Futuh. əl-Cuz us-Sabi', əl-Cuz us-Səmin. Beyrut: 1991 – s. 366-367; Əhməd ibn Ə'səm əl-Kufi. Kitab əl-Fütuh (Fəthlər kitabı). Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar – s. 61

²⁹¹ Lordkipanidze M. D. Tbilisiss saamiro istoridan // Mimomxilveli, Saqartvelos metsnieriabata akademiiis istoriis instituti, 1951, II t. – s. 199

²⁹² Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 93-94

²⁹³ Тер-Гевондян А. Н. Армения и Арабский Халифат. Ереван: Изд. АН

o, Çiçnaum Asım olaraq adlandırılır³⁰⁰. Onun vilayətə rəhbərlik etdiyi ilk dövrdə gürcü hökmdarı Arçilin Xuzeyməyə tabe olduğunu bildirmək məqsədi ilə Tiflisə gəldiyi qeyd edilir. Bu vaxt artıq müsəlman olmuş bir qardabanlı (girdimanlı) hakim (mtavar) Xuzeyməyə Arçilin əcdadının xəzinələrini ondan gizlətdiyini xəbər verir. Gürcü mənbəsi qeyd edir ki, girdimanlı hakimin əmisi sanarlar tərəfindən öldürülmüşdü. Dövrün Gürcüstan hakimi Adarnerse (Arçilin əmisi) isə ona sığınan qatili cəzasız buraxmışdı. Qardabanlı - girdimanlı hakimin xəzinə ifşası və Arçilin edamına nail olunmasını istəməyi bu səbəblərə görə intiqam məqsədli idi. Xuzeymə xəzinəni ala bilmədikdən və məlumatlardan sonra Arçili edam etdirir³⁰¹. M.Brosse müsəlmanlığı qəbul etmiş qardabanlı mtavarın alban hökmdarı Cavanşirin qohumu – qardaşı oğlu ola biləcəyini söyləyir. Çünki, Cavanşirə qarşı planlanan sui-qəsd mtavar Adarnerse'nin zamanında – 680-ci ildə baş tutmuş³⁰², Cavanşirinini özü də girdimanlı-qardabanlı olmuşdur. Bu məlumatdan o da aydın olur ki, artıq bu vaxt girdimanlılar və sanarlar arasında ciddi bir ədavət var imiş.

Xuzeymənin hakimiyyəti yaqın ki, yerli əhali tərəfindən də xoş qarşılanmırdı. Yaqubi deyir: “O, batrik və məliklərin oğullarını tutaraq, başlarını boyunlarından vurdurur. Xuzeymə onlarla son dərəcə pis rəftar edirdi. Curcan və Sanariya ayağa qalxırlar.

nın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərc. Sevdə Süleymanova / Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar – s. 212

³⁰⁰ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Дулая – s. 41; Gürcüstan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren M. Brosset – s. 216; Gürcüstan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren M. Brosset – s. 216; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 26

³⁰¹ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Дулая – s. 43; Gürcüstan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren M. Brosset – s. 217; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 26-27

³⁰² Gürcüstan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çeviren M. Brosset – s. 217

O, üsyançılara qarşı ordu göndərir. Onlar ordunu dağıdırlar. Onda Ruşid onlara qarşı böyük bir ordu ilə Səid ibn Heysəm ibn Şuayb ət-Təminini göndərir. O, Curcan və Sanariya əhalisi ilə onları ölkədən qovancan vuruşur və Tiflisə gedir. Lakin, Xuzeymə ibn Hazim heç bir il də burada qalmır, Ruşid onu azad edərək Süleyman ibn Yəzid əl-Amirini vali təyin edir. O, təmiz bir adam, şeyx idi, lakin, o qədər sadələvh və zəif idi ki, heç bir əmir icra olunmurdu, və ölkə az qala öldən çıxacaqdı³⁰³. Burada ölkənin öldən çıxmasını yaqın ki, sanarların müstəqil hərəkətləri ilə izah etmək olar. Çünki, Yaqubi yeni təyin olunan vali Ruşid əl-Abbas ibn Zəfər əl-Hələlinin sanarlara qarşı mübarizədə məğlub olduğunu qeyd edir. Onun yerinə təyin edilən Məhəmməd ibn Zuheyr əd-Dabbi isə Ruşidin Ərminiyyədəki sərdarlarından, amillərindən sonuncusu idi³⁰⁴.

798-799-cu illərdə Cənubi Qafqaza çox böyük bir xəzər axını gerçəkləşir. Bundan əvvəlki üsyan bölgədə sabitliyin pozulmasına və ardınca üsyanlara səbəb olmuşdu. İndi də tez-tez üsyanlar baş verən Cənubi Qafqaza yeni bir Xəzər hücumu baş verirdi.

F. Kırzioğlu “Artvinin qısa tarixi” əsərində xəzərlərin Tiflis və Bərdəni ələ keçirdiklərini qeyd edir. V.Minorski isə 764-cü il yürüşünün əsliində bu yürüş olduğunu qeyd edərək xəzərlərin hökmdarının Kür üzərindəki körpüyə qədər gələrək buraları dağıtdığı qeyd edilir³⁰⁵.

İbn əl-Əsir Xəzər işğalı ərəfində yüz min başdan çox heyvanın sürülüb aparılmasından bəhs etməklə qarətən ölçüsünün böyüklüyünü göstərir. Eyni zamanda İbn əl-Əsir və Kufi yürüşün səbəbi kimi Münaccim əs-Sullaminin [Dərbənd hakimi

³⁰³ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.378; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 215

³⁰⁴ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.378; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 215

³⁰⁵ Minorski V. Tiflis / Islam Ansiklopedisi. 12/1.Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979 – s. 263

Nəcm ibn Haşim³⁰⁶] Səid ibn Səlim tərəfindən öldürülməsi və Münəccimin oğlu Həyyun ibn Nəcrain Xəzər xaqanlığından yardım istəməsinə də göstərir³⁰⁷. Xəzərlər 70 günə yaxın burada qalırlar. Sonra Harun ər-Rəşid Xuzeynə ibn Hazim və məşhur sərkərdə Yəzid ibn Məzyədi xəzərlərə qarşı göndərir. Onlar da Səidin törətdiyi pozğunluqları düzəltədilər. Xəzərləri oradan qovdular³⁰⁸. Bunun xəzərlərin müsəlmanlara qarşı sonuncu böyük müvəffəqiyyəti olduğu, bundan sonra kəskin hücumların kəsildiyi və xəzərlərlə sülh və ittifaq qurulduğu qeyd edilməkdədir³⁰⁹.

Sonuncu Xəzər yürüşünün gürcülər yaşadıkları ərazilərdə böyük nəticələrə gətirib çıxardığı müşahidə edilir. Belə ki, abxazlar bu tarixlərdə xəzərlərin yardımı ilə müstəqil oldular və bu vaxtdan etibarən abxaz liderləri kral ünvanı daşınmağa başladılar³¹⁰. Xəzərlərlə abxazların yaxınlıqlarının əsas səbəblərindən biri Abxaz kralı Leonun Xəzər xaqanının qızının oğlu olması idi və bu xəzərə yardımın köməyi ilə o VIII əsrin sonunda ilk müstəqilliyini Bizansa qarşı elan etmişdi³¹¹. Xəzərlər ilk dövrlərdə Abxaziya əz mülkləri kimi baxır, öz torpaqları kimi qəbul edirdilər. Gürcü hakimi Nerses (təxm. 740-780) ərəblərdən qaçarkən gizlənmək üçün Daryal keçidini əlində saxlayan xəzərlərin yanına gedir və Xəzərdən Abxaziya keçmək üçün yenidən xaqandan izn alır³¹². Ərəb-

lərin xəzərləri zəiflətməsi abxazların başıboş qalmasına, müstəqillik qazanmasına səbəb qalır. Məhz bu abxazlar gələcəkdə gürcülərin həyatında mühüm rol oynamışdılar.

§4. Tiflis əmirliyinin yaranması

Tiflis əmirliyinin yaranma tarixinin xüsusi araşdırmaya ehtiyacı olduğunu qeyd etmək yerinə düşərdi. Əlbəttə ki, hər bir bölgə kimi Tiflisdə də zaman-zaman mərkəzə tabe olmama cəhdləri olmuşdur. Lakin, hər belə bir çıxışı tam müstəqillik kimi qiymətləndirmək olmaz. Belə ki, M.D.Lordkipanidze Tiflis əmirliyinin yaranma tarixi kimi Mərvanın yürüşlərindən sonranı, Yəzid ibn Useydin canişinliyi dövrü ilə bağlamaq istəyir (VIII əsrin 30-40-cı illəri). Hətta Yəzid ibn Useydi və Həsən ibn Qah-tabanı əmir kimi göstərməyə çalışır³¹³. Gerçəkdə yuxarıda da qeyd olunduğu kimi bunların heç biri müstəqil əmir olmamış və ya rəsmi olaraq Tiflis əmiri ünvanı daşınmışdılar. V.Silaqadze isə heç bir mənbə göstərmədən bu tarixi II Mərvanın yürüşlərinə qədər uzadır: "Mərvanın səfərlərindən sonra Ərəb-Gürcüstan əlaqələrində dəyişikliklər oldu: Gürcüstan, əmir tərəfindən idarə edilən ayrı bir əmirlik olaraq elan edildi"³¹⁴. Gürcüstan tarixşünaslığında geniş yayılmış və populyar olan bu fikir heç bir mənbəyə, elmi əsasə dayanmır və bir çox hallarda gürcü tədqiqatçılarının özləri tərəfindən inkar edilir.

Mirzə Bala Məmmədzadə və F. Kırzioğlu isə tarix kimi 786-cı ili göstərirlər. Onlar çox güman ki, bunu gürcü hökmdarları Nersesin (740-780) və Stefanosun (780-786) hakimiyyətlərinin başa çatmaları ilə əlaqələndirirlər ki, belədirsə bu da əslində səhv çıxarılmış bir nəticədir³¹⁵. Yuxarıda görüldüyü kimi Cuanşer və

³⁰⁶ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə - s. 112

³⁰⁷ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-Tarix, 5-ci c. (raciahu və sahhahu Dr. Muhaməd Yusuf Daqqaq). Beyrut, 1987 - s. 319; Əl-Kufi. Kitab əl-Futuh. əl-Cuz us-Sabi', əl-Cuz us-Səmin. Beyrut: 1991 - s. 383; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə. Bakı, 1959 - s. 39; Əhməd ibn Ə'səm əl-Kufi. Kitab əl-Fütuh (Fəthlər kitabı). Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar. tərc. akad. Z. Bünyadov - s. 64-65

³⁰⁸ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-Tarix, 5-ci c. Beyrut, 1987 - s. 319; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 40

³⁰⁹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə - s. 112

³¹⁰ Gümüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri - s. 168; Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər - s. 89

³¹¹ Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihü. İstanbul: Selenge yayınları, 2008 - s. 200

³¹² Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihü. İstanbul: Selenge yayınları, 2008 - s. 196-197

³¹³ Lordkipanidze M. D. Tbilisi saamiros istoriidan - s. 199

³¹⁴ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər - s. 94; Silaqadze V. Q. Arabta batonoba Saqartveloşi. Tbilisi: Metsniereba. 1991 - s. 107

³¹⁵ Gümüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri - s. 169

ya Cavanşirin əslinə heç bir hüquq olmayan hökmdar nəslindən olan bir şəxs olmuşdur. G.Alasania çox gözəl qeyd edir ki, Nerses əslinə daim ərəblərin təqibində olduğu üçün məcburən xəzərlərin yanında gizlənmişdi və belə demək olardısı Cavanşirin yerinə xəzərlər tərəfindən gürcüləri idarə etmək üçün təyin edilmişdi, taxtın Xəzər imperiyası tərəfindən dəstəklənən namizədi idi³¹⁶. Gürcü mənəbləri iddia edir ki, Nersesin xəzərlərin yanına getdiyini görüb sonra xəlifə Mehdi (775-785) taxtın boş qaldığını görüb Nersesin bacısı oğlu Stefanos taxta çıxarırlar³¹⁷. Amma, bu iddia ərəb mənəblərinin heç birində xatırlanmış və öz təsdiqini tapmur. Məlumatlardan görüldüyü kimi istər Cuanşir, istər Nerses, istərsə də Stefanos bu dövrdə qüdrətli, ordusu olan hökmdar olmayıb, sadəcə nəsilə mənsub insanlar idi və daha çox xarici qüvvələrin təsiri altında idilər. İdarə etmədə hansı dərəcədə nüfuzə sahib olduqlarını müəyyənləşdir-mək olmur. Burası daqiqlik ki, Tiflis və ətraf ərazilərdə bu dövrdə onların nüfuzu yox idi.

Əmirliyin yaranma tarixi haqqında N.Gümüş daha doğru nəticəyə gəlir. Belə ki, Harun ər-Rəşid dövründə Tiflis hakimləri o qədər güclənmişdi ki, Xəlifə Əminin (809-813) dövründə İsmayıl ibn Şuayb artıq mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdi³¹⁸. Tiflis əmiri İsmayılın devrilmiş Əməvilər sülaləsinə mənsub olan xəlifə II Mərvanın (744-750) azadlığa buraxılmış qulu (məvlası) Şuaybın oğlu olub, Xəlifə Əminin hakimiyyət illərində Tiflis bölgəsinə köçdüyü və Cənubi Qafqazın valisi Əsəd ibn Yəzidlə problemləri olduğu bilinməkdədir³¹⁹. M.D.Lordkipanidze İsmayıl ibn Şuaybın hakimiyyət illərini 809-813-cü illər arasında müəyyənləşdirir³²⁰. Buna görə də Tiflis əmirliyinin müstəqillik dövrünü məhz xəlifə Harun ər-Rəşiddən sonrakı dövrdə

axtarmaq lazım gəlir. Tiflisi ilk müstəqil idarə edənlər məhz Şuaybilərdən olmuşdur.

Şuaybilər sülaləsinin ərəb mənəblərində haqqında məlumat verilən və ehtimal edilən ilk nümayəndəsi Xuzeymə ibn Xazim ət-Təmininin valiliyi zamanı (VIII əsrin sonu-IX əsrin əvvəlləri) adı çəkilən Səid ibn Heysəm ibn Şu'ba və ya Şuayb ət-Təmini olmuşdur³²¹. Qeyd etmək lazımdır ki, Xuzeymə kimi Səid də Təmini sülaləsinə mənsub idi. Bu tayfa yaxınlığı da yəqin ki, Şuaybilərə məxsus digər nümayəndələrin də Tiflisdə rahat hərəkət etmələrinə imkan verirdi. Yaqubidə Səid ibn Heysəm ibn Şu'ba ibn Zahir ət-Təmininin Curcan və Sanariya ilə vuruşduqdan sonra Tiflisə getdiyini bildirilir³²². Nəsəb-ata və nəsil adı bənzərliyinə diqqət yetirilərsə Səid ibn Heysəm ibn Şu'banın İsmayıl ibn Şuaybın qardaşı oğlu olduğu düşünlə bilər. Məhz, bu bənzərliyə görə M.D.Lordkipanidze Səid ibn Heysəmi Şuaybilər sülaləsinin birinci nümayəndəsi kimi göstərməyə cəhd etmişdir, hətta VIII-IX əsrlərin qovşağını onun hakimiyyət illəri kimi vermişdir³²³. Lakin, Səid ibn Heysəm ət-Təmininin Tiflisdə müstəqil əmir olması haqqında nə ərəb, nə gürcü mənəblərində heç bir məlumat verilməməsi, eyni zamanda yaşca və nəsəbcə Səidin İsmayıldan kiçik olması ehtimalı bizə icazə vermir ki, onu Şuaybilər sülaləsinin ilk Tiflis əmiri nümayəndəsi kimi göstərək.

Biz əmirliyə müstəqil demək üçün əvvəlcə onun əmirliyinin nə dərəcədə müstəqil siyasət yürütmələrini, büdcələrini hansı səviyyədə sərbəst idarə edə bilmələrini və hərbi qüvvələrini nəzərə almalıyıq. Lakin, İsmayıl ibn Şuaybın (809-813) dövrünə qədər biz heç bir yerdə əmirlərin bu cür sərbəst fəaliyyətinə rast gəlmirik. Əmirlər əlbəttə ki, valilər tərəfindən bu və digər tapşırılan vəzifələrə, vergilərin yerlərdə yığılması və ərazidəki qarni-

³¹⁶ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 106

³¹⁷ Yəni orada, s. 107

³¹⁸ Gümüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri – s. 170

³¹⁹ Minorski V. Tiflis / İslam Ansiklopedisi. 12/1.Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979 – s. 266

³²⁰ Lordkipanidze M. D. Tbilisi – s. 37; Lordkipanidze M. D. Tbilisi saamiros istoriidan – s. 201

³²¹ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.378; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 215

³²² Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.378; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 215

³²³ Lordkipanidze M. D. Tbilisi saamiros istoriidan – s. 201

zonlara rəhbərlik etmək üçün təyin edilə bilərdi³²⁴. Lakin, belə olduğu halda onlara müstəqil vahidin rəhbəri kimi deyil, mərkəzi aparatın bir məmuru kimi baxmaq lazım gəlir. Bu mövzunu incələyərkən heç şübhəsiz Tiflisdə arab sikkələrinin zərb tarixi haqqında (704 və 705-ci illər və 825-ci il) fikir bildirən nümizmatik tədqiqatçıların da düşüncələrini nəzərə almalıyıq³²⁵. Y.A.Paxomova görə Aşot Xorpusalatin zamanına qədər Tiflis dayanmadan bir adamdan digərinə keçirdi. "Lakin, Aşotdan sonra ərəblər şəhəri tamamilə işğal edib Tiflisi sərhəd şəhəri etdilər. Tiflis əmiri ya birbaşa xəlifə tərəfindən ya da Ərminiyyə və Azərbaycan valisi tərəfindən təyin edilirdi"³²⁶. Y.A.Paxomov burada siyasi mühiti düzgün tapsa da siyasi fiqurları doğru yerləşdirə bilməmişdi. Həqiqətən də IX əsrin əvvəllərinə qədər Ərminiyyə və Azərbaycan inzibati vahidində bir neçə dəfə valicanışınların dəyişildiyini görürük. Lakin, bu dəyişilmələrin heç birində Tiflis və ətraf ərazilər müsəlmanların əlindən çıxmayıb. Tiflisdə bir dövrdə sikkə zərbinə başlanmasının əsas səbəblərindən bir heç şübhəsiz Şuaybilər sülaləsinin və Məhəmməd ibn Attabın Tiflis və ətraf ərazilərdə sabitliyi qoruyub saxlaması idi.

Tiflis əmirlərinin mərkəzə qarşı çıxması haqqında ilk məlumatlar İsmayıl ibn Şuaybla bağlıdır. Belə ki, M.D.Lordkipanidze onun hakimiyyət tarixini 809-813-cü illər Xəlifə Əminin hakimiyyət dövrü kimi göstərir³²⁷. Buna görə də əmirliyin yaranma tarixini əlbəttə ki, Harun ə-Rəşidi (786-809) Əminin (809-813) əvəzləməsindən sonra ortaya çıxan qarışıqlıqlarla bağlı olan hadisələrlə əlaqələndirmək lazımdır. Belə olan halda ən uyğun tarix kimi qarşımıza 809-cu il çıxır.

Belə düşünmək olar ki, xəzərlərin yürüşündən sonra abxazlara xəzərlər tərəfindən müstəqilliyin verilməsi, əraziyə hərbi

yürüşə və idarəçilik məqsədi ilə göndərilmiş əmir və valilərin sərbəst hərəkətləri, mərkəzin əyalətlərdəki iqtisadi vəziyyətə nəzarət edə bilməməsi və buradakı məmur və hərblərə ödənişin vaxtlı vaxtında verilməməsi əmir İsmayılın Xəlifə Əminə qarşı 809-cu ildə üsyanına səbəb olmuşdur. İsmayılın üsyanını Xəlifə Əmin müttəfiqi olan və həmişə mənfəət güdən erməni əsilzadələri və Aşot Baqratlının köməyi ilə yatırdır. V.E.D.Allen tərəfindən bu hadisə Abbasilərin Qafqaz hakimiyyəti üçün erkən böhran kimi qiymətləndirilir³²⁸. Mərkəzi Ardanuç olan Klarçetdə oturan Aşot Baqratlı bu üsyan ərəfəsində Əminin tərəfini tutduğu üçün "Gürcüstan bəyi" adlandırılır. Aşotun Xilafətə tabe olduğu və Baqratlıların xəlifənin yerdəki əmirinə vergi verərkən daxili işlərdə sərbəst olduğu bildirilməkdədir³²⁹. Aşota verilən bəy ünvanı eyni zamanda bizzə o dövrdəki Gürcüstanı da göstərilməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, Aşot bu dövrdə əsasən Şavşat və Klarçet ərazilərində hakimlik etməkdə idi. Gürcü mənbələri isə iddia edir ki, o bura yalnız ərəblərin güclənməsindən sonra gəlmiş, buna qədər isə Bərdə və Tiflisdə oturmuşdur. Tarixi heç bir məlumata uyğun gəlməyən bu məlumat da əlbəttə ki, gürcü mənbələrində həddindən artıq rast gəlinən əfsanə xarakterli, şişirtmə və həqiqətə uyğun olmayan məlumatdır³³⁰.

M.Brossedə Aşotun hakimiyyəti illərində Tayk ərazisinə yürüş edən müsəlman sərkərdə Çahapın hücumunun dəf edildiyi barədə məlumat var. Çahap deyərkən yəqin ki, Şuaybılərdən məhz adını çəkdiyimiz İsmayıl nəzərdə tutulub³³¹. Eyni zamanda bu hadisə İsmayılı Aşotun arasında münasibətlərin heç əvvəldən də və yuxarıdakı hadisədən sonra da yaxşı olmadığının isbatıdır. G.Alasania Aşotun qarşı çıxdığı Çahapın Əli ibn Şuayb deyil, məhz İsmayıl ibn Şuayb olduğunu, İsmayılın Mə-

³²⁴ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 37

³²⁵ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türkler – s. 94

³²⁶ Пахомов Е. А. Монеты Грузии. Тбилиси: Издательство «Мешнер-ба». 1970 – с. 38

³²⁷ Lordkipanidze M. D. Tbilisi saamiros istoriadan – s. 201

³²⁸ Gümüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri – s. 170

³²⁹ Kırzioğlu M.F. Kars Tarihi, C. I. İstanbul: İşıl matbaası, 1953 – s. 251

³³⁰ Sumbat Davitisdze. Baqratlıların tarixi və təhkiyəsi. Tərcümə Dondua V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3064/1/sumbat_davitisdze.pdf – s. 13

³³¹ Gürcüstan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Qədər) – s. 215

mun hakimiyətə gəldiyi zaman Məmunə tabe olmaması, Aşotun isə əksinə Məmun yönümlü siyasət aparması ilə izah edilir³³². Çox qəribədir ki, gürcü tədqiqatçıları özləri də Aşotun bir sıra uğurlarında və hərbi fəaliyyətlərində Xilafətin Tiflis əmiri İsmayla qarşı olmaq üçün kuropalat Aşota dəstək verməklərini inkar etmirlər³³³.

Xəlifə Əminin dövründə Azərbaycanın canişini əsasını Yəzid ibn Məzyədın qoyduğu Məzyədilər sülaləsinin nümayəndəsi Əsəd ibn Yəzid əş-Şeybani idi (10, 190). Onun bu ərazilərdə canişin olduğu dövrdə Yəhya ibn Səidin və İsmayıl ibn Şuaybın üsyanlarının baş verməsi, onların tutulması və sonradan Əsədin onların hər ikisini azad etməsi ilə bağlı məlumat var³³⁴.

Bütün bunları araşdırdıqdan sonra Tiflis əmirliyinin müstəqil qurum kimi meydana gəlməsi tarixinin 809-cu il olaraq, idarəçi sülalənin Şuaybilər (fəsilələrlə 809-853), qurucusunun isə İsmayıl ibn Şuayb olaraq göstərilməsinin daha məqsədə uyğun olduğu düşünülür.

II FƏSİL

TİFLİS ƏMİRLİYİ IX – XI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

§1. Müstəqilliyin qorunub saxlanılması uğrunda mübarizə

813-cü ildə Xəlifə Məmun hakimiyətə (813-833) Əmini məğlub edərək gəldikdən sonra İsmayıl ibn Şuayb (809-813) yenidən mərkəzi hakimiyətə tabe olmur. Məmun bu dəfə İsmayılı hakimiyətdən uzaqlaşdırır və onun yerinə Şuaybilər sülaləsinə mənsub olmayan Məhəmməd ibn Attabı əmir qoyur (813-829)³³⁵. V.Minorskinin Yaqubidən çıxartdığı nəticəyə əsasən Məhəmməd ibn Attab özü buraları zəbt etmiş və sanarlıları özünə tabe etmişdi³³⁶. Lakin, bölgədəki qarışıqlıqlar sabitliyin təmin olunmasına imkan vermədi. Belə ki, 813-cü ildə Dəbil və Bərdədə üsyanlar baş verdi. Həmin il Bizans imperatoru Aşot Baqratlı (813-830) kuropalat ünvanı ilə təltif etdi. Mərkəzin bölgəyə nəzarətinin zəifləməsindən istifadə edən Məhəmməd ibn Attab da ətrafdakı qüvvələri öz nüfuzu altında birləşdirərək, mərkəzi hakimiyətdən asılılığını yavaş-yavaş ləğv etməyə çalışırdı.

Mərkəzə tabe olmamasına baxmayaraq Tiflis əmiri İslam düşüncəsini üstün tutur, bölgədə bu dinin mövqeyinin güclənməsinə çalışırdı. Məhz bunun nəticəsidir ki, mənbələr bizə Bizansmeyilli kuropalat Aşotu cəzalandırmaq üçün Tiflis əmirinin 816-cı ilin yayında Şavşat, Artvin və Ardanuç bölgələrinə yürüş etdiyi, buraları qarət edib Tiflisə döndüyünü qeyd edir. Bundan sonra Aşotun Ardanuçı yenidən inşa edib mərkəzi buraya təyin etdiyi məlumdur³³⁷.

Gürcü mənbəsində isə bu vaxt Kaxetiya Qriqolun peyda olduğu, onun sanarlar və Tiflis əmiri tərəfindən dəstəkləndiyi

³³² Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 123

³³³ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 114

³³⁴ Тер-Гевондян А. Н. Армения и Арабский Халифат – s. 127

³³⁵ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.398; Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т.П. Грузия в IV-X веках / Ред.: М. Лордотанидзе, Д. Мусхелишвили. Тб., Издательство «Мецниереба»: 1988 – s. 345

³³⁶ Minorski V. Tiflis / İslam Ansiklopedisi – s. 265-266

³³⁷ Gümtüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri – s. 172

yazılır. Qriqolun Ksani yaxınlığındakı döyüşdə Aşota məğlub olduğu bildirilir³³⁸. G.Alasania bu döyüşün 818-ci ilə qədər baş verdiyini düşünür³³⁹. Bu hadisədən bir neçə vaxt sonra qardabanlılar Kobulun oğlu Vaçeni (827-839) hakimiyyətə gətirirlər. Bu məlumatdan biz sanarların mövqeyinin zəiflədiyini, onları qardabanlıların əvəz etdiyini görürük. Eyni zamanda Baqratilərdən fərqli olaraq Məhəmməd ibn Attabın sanarlar və qardabanlılar arasında nüfuzə malik olduğu və onlarla ümumi məxrəcə gəldiyi haqda məlumata sahib oluruc.

Haqqında danışılan zaman kəsiyində bu vilayətlərin hakimi Əbd ul-Ala ibn Əhməd əs-Sulamini idi. "İşgüzar deyildi və hərbi işlərdən heç bir şey başa düşmürdü"³⁴⁰. Məhəmməd ibn Attab onun bacarıqsızlığından istifadə etdi və Tiflis və ətraf ərazilərdə tam müstəqil olmaq üçün sanarlarla ittifaqa girdi və ya özünə tabe olan sanarların qüvvəsindən istifadə etdi. Çünki, Yaqubi qeyd edir ki, bu vaxt Curcanı Məhəmməd ibn Attab almışdı və sanarlar da ona qoşulmuşdu. Məhəmməd ibn Attab sanarların köməyi ilə Əbd ul-Ala ibn Əhməd ibn Yəzid əs-Sulamini məğlub edir³⁴¹. Bu vaxt Məmunun yadına yenidən Məzyədilər sülaləsinin nümayəndələri düşdü.

827-ci ildə Xalid ibn Yəzid canişin təyin edildi. Yaqubi deyir ki, Xalid Kisala (Qazax) gəlib Məhəmməd ibn Attabla vuruşmaq üçün hazırlaşmağa başladı, lakin o, Xalidin yanına gəlib ondan aman istədi. "Xalid də ona aman verib soruşdu: Sanarlar sənə tabe olurlarmı?" "Yox-deyə Məhəmməd cavab verdi, - onlar mənə tabe olurlar". Onda Xalid onların üstünə getdi. Cur-

zanda onlarla bərk vuruşub, qaçmağa məcbur etdi³⁴². Bir müddət sonra gürcülər (cürzan) üsyan qaldırdılar, Xalid bir müddət də ora getdi və orada sanarlarla vuruşdu. Onlara qalib gəldi və onlardan çoxlu adam qırdı. Sonra onların içindən bir çox adam girov götürdü və onları dara çəkdi³⁴³. Yəqin ki, bu hadisələrdən sonra sanarlar tamamilə zəifləyirlər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Şirvan və Dərbənd tarixinin orijinalında cürzan əvəzinə kazran – xəzərlilər yazılıb ki³⁴⁴, bu da sanarların mənsubiyyəti ilə bağlı müəyyən ipuçları verməkdədir.

832-833-cü ildə (hicri 217) Xalid ibn Yəzid Məmun tərəfindən geri çağırılır. Bunun səbəbi kimi Xalidin Cənubi Qafqaz əmirliyi ilə yaxşı münasibətlərini göstərmək olar. Bəlazuri deyir ki, Xalid knyazlardan hədiyyələr alıb onları özünə yaxınlaşdırdı və bununla onları korladı və Xaliddən sonra Məmunun təyin etdiyi hakimlərə qarşı cəsarətli etdi³⁴⁵.

Gürcü mənbələrində Xalidin Qavaz yaxınlığında qardabanlılara məğlub olduğu haqqında məlumatlar da var³⁴⁶. Yaqubidə isə əvvəlcə sanarlardan üç min mədyan və iyirmi min qoyun almaq şərti ilə sülh bağlandığı, daha sonra Yəhya əl-Ərmoni başçılığında qeyslərin də sanarlara qoşularaq qaldırıldıqları bir üsyanın baş verdiyi yazılır. Üsyanın tam nəticəsi yazılmasa da Yəhya əl-Ər-

³⁴² Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.422; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 219

³⁴³ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə - s. 191; Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков. – Москва: Изд. вост. лит., 1963 – s. 44-45

³⁴⁴ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков. – Москва: Изд. вост. лит., 1963 – s. 44

³⁴⁵ Əl-Bəlazuri. Beyrut: 1987 – s. 296; Из соч. Балаздори. Книга завоевания стран. Текст и перевод проф. П.К. Жузе. Баку: Издание О-ва, 1927 – s. 21

³⁴⁶ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – s. 49; Gürcistan Tarihii (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 226-227; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 29; Gürcistan Tarihii (Başlanğıctan 19.Yüzyıla kadar). Nikoloz Berdenişvili, Simon Canaşia [İvne Cavahişvili]. İstanbul: Sorun yayımları, 2.Baskı, 2000 – s. 227

³³⁸ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – s. 48; Gürcistan Tarihii (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 223; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 29

³³⁹ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 116

³⁴⁰ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.421; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 218

³⁴¹ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.421; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 218

məni və bir dəstə üsyançı əsir alınaraq Məmunə göndərilir³⁴⁷. Xəlid Tiflis əmiri vəzifəsində Məhəmməd ibn Attabı, İsmayıl ibn Şuaybın qardaşı Əli ibn Şuaybla (829-830) əvəz edir³⁴⁸.

Tiflis əmiri Əli ibn Şuaybın (829-830) və qardaşı oğlu İshaq ibn İsmayılın (817-819; 830-853) hakimiyyət vaxtları Tiflis əmirliyinin ən parlaq dövrü olaraq qəbul edilməkdədir. Onlar Baqratlıları Klarcetə sıxışdıraraq onları vergi verməyə məcbur edirlər³⁴⁹. V.Minorski isə Əli ibn Şuaybın Məhəmməd ibn Attabdan sonra Tiflisi Xaliddən aldığı ehtimal etməkdədir³⁵⁰. Amma, Əlinin Xalidə qarşı bu cür bas qaldırması dəgər yerlərdə xatırlanmır.

XI əsr anonim tarixçi İshaq ibn İsmayılın hələ 817-ci ildə əmir olduğu qeyd edilməkdədir. Lakin, həm gürcü, həm də ərəb mənbələri İshaqın hakimiyyətə Əlidən sonra gəldiyini qeyd edirlər. Güman ki, Məhəmməd ibn Attabın hakimiyyəti illərində Şuaybın hakimiyyəti geri almaqdan ötrü mübarizə aparılmış və müvəqqəti uğurları nail olublmış³⁵¹. Eyni zamanda Kartli salnaməsində “yenidən Tiflisdə İsmailin oğlu Sahak əmir taxtına oturdu³⁵²” ifadəsi də Məhəmməd ibn Attabın dövründə mümkün daxilə mübarizəyə işarə ola bilər və yaqın ki, bu dövrdə İshaq həqiqətən ikinci dəfə taxta çıxıbmiş. G.Alasanıa İshaqın hakimiyyətə birinci dəfə çıxış tarixinin 818/819 olaraq verilməsini məqsədə uyğun hesab edir³⁵³.

Qaynaqlar İshaqın Tiflisə hakim olduğu vaxtlarda onun bölgədəki müsəlmanların da cəstəyini alaraq ətrafdakı millətlərə hakimiyyətini qəbul etdirdiyini, gücündən çəkinərək hərəkəsinə ona vergi verdiyini və xəlifə Mütəvəkkilın (847-861) Buğa Türkü göndərəne qədər bölgənin ona tabe olduğu bildirilməkdədir. Qaynaqların İshaq üçün Ərminiyyə hakim olub Tiflisdə oturduğu qeydi onun təkə Tiflis və ətrafı deyil, daha geniş coğrafiyaya hökm etdiyini göstərirdi. İshaq o qədər güclənmişdi ki, xəzərlərin yardımı ilə Bizans hakimiyyətindən qurtularaq müstəqil olan abxazlar da ona vergi ödəyirdilər³⁵⁴. Eyni zamanda Stefan Asolikdəki Bizans imperatoru Feofiiin (829-842) orduları 829/830-cu ildə Vənənd (Qars və ətrafı) ərazisinə daxil olduqları zaman Katçaqar kəndi yaxınlığında “İsmailin oğlu Sahak tərəfindən darmadağın edildilər” qeydi də³⁵⁵ xəlifə Vəsiqin (842-847) bir müddətliyinə İshaqı bütün Cənubi Qafqazın hakimi kimi tanımağına səbəb ola bilər³⁵⁶. Bizans qoşunlarına qarşı qalibiyyət onun İshaqın parlaq sərkərdəlik qabiliyyətinin göstəricisidir. Eyni zamanda bu onun Qarsa qədərki ərazilərə hökm etdiyinin, ən azından bu əraziləri nüfuz dairəsi altında saxladığının göstəricisi idi.

Bizans üzərindəki qələbədən sonra yaqın ki, İshaq ibn İsmayıl artıq xəlifə Məmunə (813-833) tabe olmaq fikrindən vaz keçir. Yaqubi qeyd edir ki, xəlifə Məmun dövründə ölkə yenidən ayağa qalxır və o, əl-Məmunı adı ilə tanınan əl-Həsən ibn Əli əl-Bəzəgisini vali təyin edir³⁵⁷. Bəlazuri Həsənin əl-Məmuninin Mötəsimbillah tərəfindən təyin olduğunu yazır³⁵⁸. Bəlazuri onun hakimiyyətinin mülayim olmasına görə hakimiyyətə qarşı üsyanlar baş verdiyini deyir və bu üsyanlar arasında Tiflis əmiri

³⁴⁷ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.422

³⁴⁸ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 49; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brossset - s. 226; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 29; Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 38; Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси сааморис историидən – s. 200

³⁴⁹ Gümtüş N. İlk Dönm İslam-Gürcü İlişkileri – s. 174

³⁵⁰ Minorski V. Tiflis / İslam Ansiklopedisi – s. 266

³⁵¹ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 38

³⁵² Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 49; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brossset - s. 226; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 29

³⁵³ Alasanıa G. Gürcülər və İslam Öncəsi Tirkler – s. 125

³⁵⁴ Gümtüş N. İlk Dönm İslam-Gürcü İlişkileri – s. 176

³⁵⁵ Степанос Таронский. Всеобщая история. Пер. с арм. и об. Н. Эминьян. Москва: Тип. Лазаревского Института Восточных языков. 1864 – s. 335

³⁵⁶ Minorski V. Tiflis / İslam Ansiklopedisi – s. 266

³⁵⁷ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.422; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 219

³⁵⁸ Əl-Bəlazuri. Beyrut: 1987 – s. 296

İshaq ibn İsmayılın da adını çəkir³⁵⁹. Yaqubi qeyd edir ki, yeni vali İshaq ibn İsmayıl ibn Şuayb ət-Tiflisiyə namə yazaraq xərəcəni gətirməyi tələb edir. İshaq ona imtina edərək onun elçilərini qaytarır. O, Tiflisə yola düşür, lakin, səhərə yaxınlaşdıqda İshaq onun qabağına gəlir və xərəcə verir³⁶⁰. Beləliklə, İshaq Tiflisdə öz hakimiyyətini qoruyub saxlayır.

İshaq eyni zamanda ölkəsindəki xristianların da tam rəhbəri idi və onun xristian dini dairələrinə də sözü keçirdi. Belə ki, İshaq Taoda Ançı yepiskopluq taxtı boşaldıqda bu mövqeyə özünün nümayəndəsi Tskirini gürcü çarı I Aşot kuropalata (813-830) boşalan yerə yepiskop kimi təqdim edir. Lakin, Klarcet zahiyləri və vaiz Qriqori Tskirini bir neçə dəfə xoşagəlməz vəziyyətlərdə görmüşdülər. Güman ki, Tskiri İshaq tərəfindən göndəriləyi üçün ətrafdakılar tərəfindən qısqançlıqla qarşılanmışdır. Lakin, onun yepiskop taxtından endirmək mümkün olmamışdır. Nəhayətində Ançıda kilsə məclisi çağırılır. Burada Tskirini dindən çıxarmış elan edirlər və onun əlindən yepiskopluq vəzifəsi alınır. "Tskiri Tiflisə - öz sahibi əmir Saakın yanına gedir" və onun tərəfindən vəzifəsinə geri qaytarılır. Tskiri vaiz Qriqorini öldürmək və Xandzta məbədinə dağıtmaq haqqında düşüncələri, müəmmalı şəkilə Kortiyə gedərək vəfat etdi³⁶¹. Xristianlar baxmayaraq ki, İshaqın nümayəndəsini yepiskop taxtında görmək istəmədilər, hər halda o müəyyən müddət üçün öz nümayəndəsini bu taxtda oturmağa bilmişdi ki, bu da onun nüfuzundan xəbər verirdi.

³⁵⁹ Əl-Bəlazuri. Beyrut: 1987 – s. 296; Əl-Bəlazuri. Kitəb Futuhi-l Buldan. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 174; Из соч. Бәләзори. Книга завоевания стран – s. 21

³⁶⁰ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.422-423; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 219; Жузе П.К. Мутагалдильи в Закавказьи в IX – X вв. (К истории феодализма в Закавказьи) / Материалы по истории Грузии и Кавказа. III выпуск. Ин-т языков истории и матер. культуры им акад. Н. Я. Марра. Тбилиси, 1937 – s. 185

³⁶¹ Pravoslav ensiklopediyası (rusca) - <http://www.pravenc.ru/text/638558.html>

Yaqubinin məlumatına görə Xəlifə Mötəsim (833-842) dövründə Afşin Azərbaycana gəldikdə Ərminiyyəyə vali Məhəmməd ibn Xəlil Buxaraxuzahı təyin edir. O, ölkəyə gəldikdə sanarlarla vuruşur və Tiflisə gəlir. Burada gəldikdə İshaq ibn İsmayıl onu çox hörmətlə qarşılayır və yola salır³⁶². Həm Məmmün dövründəki, həm də Mötəsim dövründəki İshaq ibn İsmayılın fəaliyyətini incələyəndə məlum olur ki, o əslində xəlifə hakimiyyətinə tam qarşı çıxmır, sadəcə öz ərazisində daxili hakimiyyətini saxlamaq istəyirdi. Çünki, bu dövrdə genişlənən Xilafət ucaqlarına nəzarət edə bilmirdi ki, əslində İshaqın izlədiyi siyasət doğru bir siyasət idi.

Xəlifə Vasiqin (842-847) ilk dövrlərində mərkəzi hakimiyyətin İshaq ibn İsmayılın münasibətləri normal idi və hətta İshaq Cənubi Qafqaz valisi kimi tanınırdı. İbn Xordadbeh və ondakı məlumatı təkrar edən Müqəddəsi qeyd edir ki, Vasiq Yəcuc-Məcuc səddində yarıqlar açıldığına dair yuxu görmüş və 30 dil danışan Səlləm ət-Tərcümanı ora getməsi və vəziyyəti tədqiq etməsi üçün vəzifələndirmişdi. Səlləmə bu işlərdə yardım etməsi üçün Xəlifənin məktubunu Tiflisdə oturan "Ərminiyyə (Cənubi Qafqaz) sahibi" İshaq ibn İsrailə çatdırmışdı. Daha sonra İshaq onları bələdçilərlə təmin edərək Sərir hakiminə yazmış və oraya göndərmiş (İshaqın Sərirə həm də qohumluqları var idi), heyət buradan əl-Lana, daha sonra Filana keçmişdir. Filandan isə Xəzərə getmişdir³⁶³. Bu qeydlər İshaqın Vasiq dövründə həddindən artıq böyük qüvvəyə sahib olduğunu, Cənubi Qafqazda onun böyük güc olduğunu isbat edir. P.K.Juze qeyd edir ki, İshaq ibn İsmayılın Kürün Tiflisin əks sahilindəki (sol) Suğdəbil qəlasında

³⁶² Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.435; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 222

³⁶³ Əl-Müqəddəsi, Şəmsəddin Əbi Abdullah Muhammad ibn Əhməd ibn Əbi Bəkr. Əhsən ət-təqasim fi mə'rifət-i əqalim. Leyden: BGA, E.J.Brill. 1877 – s. 362; İbn Xordadbeh. Kitab əl-Masalik əl-Məmalik. Leyden: E.J.Brill. 1889 – s. 163; Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihi. İstanbul: Selenge yayınları, 2008 – s.206-207; Gümüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri – s. 177

ərəblərdən başqa çoxlu “xusilər” saxlayırdı. P.K.Juze xusilərin dağlı tayfaları tərəfindən təşkil edildiyi, bu işdə ona qaynatası – “Sahib əs-Sərir”in – qızıl taxtın sahibinin yardım etdiyini irəli sürmüşdü³⁶⁴. Bəlazuri bu xusilərin və ya xuitlərin uluclar – kəndlilər olduğunu bildirdi³⁶⁵. Güman ki, bu xusilər torpaqlarından ayrı düşən kəndlilər idi³⁶⁶. Lakin, yəqin ki, sonralar xəlifə İshaqın və ətraf müsəlmanların bu dərəcədə mərkəzi idarəçilikdən uzaq düşmələrindən, qvardiya və qala sahibi olmaqlarından, sərbəst olmalarından narahat olmağa başlamış, onları mərkəzə tam tabe etməyə çalışmışdır. Məhz, İshaqın bu sərbəstliyi mərkəzi aparat tərəfindən üsyan kimi dəyərləndirilmiş və adı üsyançı kimi mənbələrə düşmüşdür. Gələcəkdə isə onun Buğə Türklə dialoqlarında da xilafətin ona bu cür yanaşma tərzinin yanlış olduğunu görəcəyik. Məhz, bu yanaşma tərzi bölgədə İslamı zəiflədəcəkdir.

Səlləm ət-Tərcümanın Vasiq tərəfindən İshaqın və xəzərlərin yanına göndərilmə məqsədi az sonra baş verəcək hadisələrdə özünü daha aydın bəlli edir: Məqsəd Yəcuc-Məcuc səddinin təmir edilməsi deyil, daha çox casusluq fəaliyyəti daşıyırdı. Güman ki, Xilafət tərəfindən İshaq ediləcək hər hansı bir hücum zamanı onun qüvvəsi Səlləm tərəfindən hesablanıb, xəzərlərlə koalisiyaya girib-girə bilməyəcəyi arasıdır, eyni zamanda xəzərlərin özü barəsində məlumat toplanılıbmış. Səlləmin özünün hansı millətə mənsub olduğu aydın deyil. Lakin, o, çox güman ki, xəlifə xidmətində olan müsəlman və ya yəhudi dininə mənsub xəzər ola bilərdi³⁶⁷. Səlləmin verdiyi məlumatların aydınlaşdırılmasından sonra Vasiq İshaq üzərinə hücumu keçməyə qərar verir və Xalid ibn Yəzid ibn Məzyədın başçılığı ilə böyük ordu ha-

zırlanır. Təkcə süvari sayı 12 min nəfər olan bu orduya başçılıq edən Xalid “Üsyançılar”ın üzərinə getdi. Xalid Ərzəni, Bitlisi keçər və Xilatda ona müxtəlif erməni knyazları və təxminən 20 min döyüşçüdən ibarət nizami erməni silahlısı da qoşulur. O, hakimiyyətdən ayrılan Tiflis əmiri İshaq ibn İsmayıl təklif etir ki, təslim olmaq üçün onun yanına gəlib aman istəsin, lakin İshaq bundan boyun qaçırır. Onda Xalid ordusu ilə birgə İshaqa qarşı hərəkətə başlayır. O, Cürzana girib Cavax adlanan əraziyə daxil olur. Burada o xəstələndi və iki gündən sonra vəfat etdi. O, buradan Dəbilə aparılaraq dəfn edildi. Bu hadisə 844-cü ildə baş vermişdi³⁶⁸.

Xalid ölümündən sonra dörd oğlu qalmışdı: Məhəmməd, Əli, Yəzid, Heysəm. Ölorkən yanında olan və varisi təyin edilən oğlu Əli ordu üzərində hakimiyyəti itirir. Xəlifə Vasiq Xalid'in ikinci oğlu Cəzirə hakimi Məhəmmədə atasının yerini tutmağı və İshaq ibn İsmayıl müharibəni davam etdirməyi tapşırır³⁶⁹. Yaqubinin verdiyi məlumatla görə Məhəmməd “sanarlarla və İshaqla o vaxtdakı müharibə etdi ki, axırda onu [ölkədən] qovdu və onları [sanarları] qaçmağa vadar etdi, bundan sonra ölkəni möhkəm idarə etməyə başladı”³⁷⁰. Lakin, bu sonuncu məlumat bir neçə mənbə tərəfindən təzkib olunur. Əvvəla, Şirvan və Dərbənd tarixi qeyd edir: “Məhəmməd bu vilayətlərə gələrkən h. 230/m. 844-845-ci ildə idarəni ölinə aldı. Ordu onun ətrafında toplandı; o bir neçə dəfə İshaqla döyüşdü, lakin məğlub oldu və heç nə edə bilmədi. O, Bərdəyə gəldi və həmin il onu Buğə əş-Şərabə övəz etdi”³⁷¹.

³⁶⁸ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.443-444; Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков. – Москва: Изд. вост. лит., 1963 – s. 45

³⁶⁹ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков. – Москва: Изд. вост. лит., 1963 – s. 45

³⁷⁰ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.444; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 223; Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı: Azərşəf, 1989 – s. 193-194

³⁷¹ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков. – Москва: Изд. вост. лит., 1963 – s. 46

³⁶⁴ Жузе П.К. Мутагаллибы в Закавказьи в IX – X вв – s. 204

³⁶⁵ Əl-Bəlazuri. Beyrut: 1987 – s. 297; Əl-Bəlazuri. Kitəb Futuhi-l Buldan. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 174; Из соч. Баладзори. Книга завоевания стран – s. 22

³⁶⁶ Жузе П.К. Мутагаллибы в Закавказьи в IX – X вв – s. 204

³⁶⁷ Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihi. Istanbul: Selenge yayınları, 2008 – s. 209

Gürcü mənbələri isə Məhəmmədin dövrünü belə qeyd edir: "Kartlidə onun [Xalidin] oğlu Məhəmməd peyda oldu. Aşot kuro-palatin oğlu Baqrat ona doğru qaçdı və Kartliyə ona [Məhəmmədə] verdi. Tiflis əmiri Saak ordu ilə Rexdə (Rexuli çayı ola bilər)³⁷² dayandı. Məhəmmədlə Baqrat isə Uplis-sixe qalasını aldılar. Saakin köməyinə Qardaban kaxları gəldilər və Rexdə döyüş oldu. Tərəflərin heç biri qalib gəlmədi. Məhəmməd Bərdəyə geri qayıtdı"³⁷³. Gürcü mənbəsindəki bu qeyd isə Kartli ifadəsinin yalnız gürcülərə məxsus olduğu və Tiflis və ətrafına bu dövrdə Kartli deyilmədiyi məlum olur.

Məhəmmədin məğlubiyyəti Xilafəti daha qəti addım atmağa məcbur etdi. Yaqubi qeyd edir ki, Xəlifə Mütəvəkkil (847-861) İshaqa qarşı daha böyük ordu ilə Buğa Türkü göndərir. Buğa əvvəlcə Ərminiyyədəki digər üsyanları yatırır³⁷⁴. Vardan məlumat verir ki, Buğa alban üsyanlarından Sünik hakimi Vasak və qardaşını, Xaçının böyük hakimi Atrnersehi, Girdiman hakimi Ketritçi, Uti əyalətində nəslə Sevko-Ordik (sevardik) adını almış Stefan Konu və Alban hakimi İsayanı (Yesai) tutur. Mamikonyanların isə bu dövrdə hakimiyyətlərinə son qoyulur, nəsiləri kəsilir³⁷⁵. Nəticədə bölgədə alban hakimlərinin qüvvəsi zəifləyir. Böyük, tanınmış nəsilərin get-gedə aradın çıxmasından sonra ermənilərdə də yeni qüvvə Baqratlılar-Baqratunilər sülaləsi ön plana çıxmağa başladı. Çünki, Buğa yürüşdən sonra Baqratunilərdən Sumbatı Xilafət mərkəzinə aparacaq, onun hakim kimi tanınmasına nail olacaqdı³⁷⁶. Bunda yaqın ki, Sumbatın ətraf hakimlə

qarşı mübarizədə Buğaya yardım etməsinin böyük rolu var idi. Gələcəkdə gürcü Baqratunilər Tiflis əmirliyini qərbdən, erməni Baqratunilər isə cənub və cənub-qərbdən narahat edəcəkdilər.

Buğa 853-cü ildə Tiflisə gəlir. Əvvəlcə Buğa İshaqdan verməli olduğu xəracı və onun yanına gəlməyi tələb edir. Yaqubi qeydlərində yazır ki, İshaq Buğaya sultanın tabeçiliyindən çıxmadığını bildirir. Əgər sultana pul lazımdırsa ona pul verər, əgər adam lazımdırsa adam verər. Özünün oraya gedəcəyinin sağ qalmasına zəmanət olmadığı üçün gəlməkdən imtina edir³⁷⁷. Bu səhnə, əslində İshaqın üsyançı olmadığını, xilafətə bağlı olduğunu bir göstəricisi idi. O, xilafətinin uçqarlarla münasibətdə apardığı siyasətin səhv olduğunu gözəl başa düşürdü və bu siyasətin əvvəl-axır fiasqoyla nəticələncəyini bildiyi üçün tabe olmaq istəmirdi. İshaqın əvəzinə təyin ediləcək istənilən təcrübəsiz biri sadəcə olaraq torpaq itirəcək, vəziyyəti müsəlmanların əleyhinə dəyişəcəkdik. Bütün bunları nəzərə alan İshaq müdafiəyə hazırlaşır³⁷⁸.

Buğanın ordusunda özü kimi türk olan Zirək öndən hərəkət edərək indiki meydan ərazisində dayanır. Əbulabbas əl-Vərsani ən-Nəsrani isə Tiflisə şəhərin yan qapısından girir. Buğa isə bu vaxt körpünün üstündə hürdür bir tapda durub Zirəkin və Əbulabbasın işlərinə baxırmış. Döyüşün uzun çəkdiyi iddia edilə bilməz. Çünki, Buğanın nəfçiləri şəhərə od vurub yandırılar. Şəhərdə əksər evlər şam və ya sərv ağacından tikildiyi üçün şəhər tez alışır və İshaq məcbur olur meydana şəhərə geri qaıtsın. Lakin, yangın nəticəsində İshaqın sarayı da yanır. Bundan sonra məğriblilər və türklər İshaqı və oğlu Öməri əsir götürürlər. Buğanın əmri ilə İshaqın boynu vurulub cəsədi Kür çayının üzərindən asılır. Həmçinin oğlu da edam edilir. İbn əl-Əsir edam ərafəsində İshaqı görünərdən bu vaxt artıq onun xeyli yaşlandı-

³⁷² Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı: Azərşəf, 1989 – s. 194

³⁷³ Летопись Картели. Пер., введ. и примеч. Г.В. Шуляя – с. 49; Kartli Salməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 29-30

³⁷⁴ Əl-Yaqubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.454; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 224-225

³⁷⁵ Всеобщая История Варданов Великого. Пер. Н Эмин. Москва: Тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861 – с. 102-104

³⁷⁶ Степанос Таронский. Всеобщая история. Пер. с арм. и об. Н. ЭМИНЫМ. Москва: Тип. Лазаревского Института Восточных языков. 1864 – с. 80

³⁷⁷ Əl-Yaqubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.454; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 224-225

³⁷⁸ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 39

ğını qeyd etməkdədir³⁷⁹. Stepanos Taronlu İshaqın çarlığa çəkildiyini yazır³⁸⁰. Erməni tarixçisi Foma Arsruni İshaqın bu yaşlı vaxtı öldürülməsinin səbəbini Buğanın onun arvadlarından birini, "taxt-tacın sahibinin" gözəl qızını almaq istəməsi ilə izah edirlər³⁸¹. Güman ki, bu taxt-tac sahibi qızı Sərir hakiminin qızı imiş. Bu iddia başqa heç bir yerdə təkrarlanmır.

Yanğın nəticəsində şəhərdə 50 minə qədər adam yanır³⁸². Buğa Tiflisdən götürdüğü İshaqın yerdə qalan ailə üzvləri və var-dövlətini də Tiflisin şərqindəki kiçik şəhərcik olan Suğda-bilə aparır. Burada İshaqın Sərir hakiminin qızı olan həyat yoldaşı oturmaqda idi. Eyni zamanda İshaqın xəzinəsi də burada idi. Şəhərin Kisra Ənuşirəvan tərəfindən tikildiyi, İshaq tərəfindən möhkəmləndirilirdiyi qeyd edilməkdədir³⁸³.

Buğanın bu hücumu Tiflisin müsəlman əhalisinə qarşı ilk böyük zərbə olur. 50 min əhali o dövr üçün çox böyük bir rəqəm idi. Əsrlərlə xristian gürcülərə qarşı mübarizə aparan müsəlman tiffisililər bundan sonra tamamilə zəifləyir. Şəhərə isə get-gedə

³⁷⁹ Ət-Тәбәри, Әбу Сә'фәр Мухаммәд ибн Сәрир. Тарих әр-Русул вә-л Мулк. 11 cildдә. IX cild. Тәһқиқ Мухаммәд Әбу-л Фәдл Ібраһим. Қаһирә: Дару-л Мә'arif би Миср. 1976 – s. 192-193; İbn әл-Әsir, Әл-Кәmil fi-t Тарих, 11 cildдә. 6-сı cild (rәciаһu Dr. Мухаммәд Yusuf Даққақа) Beyrut: Дару-л Kutubu-л İlmiyyә, 1987 – s. 116; İbn әл-Әsir. Әл-Кәmil Fi-t-Tарих. Тәрс. М. Әфәндизадә. Бакі: Азәрбајсан СSSR Елмләр Академијасı Нәғријјатı, 1959 – s. 84-85

³⁸⁰ Степанос Таронский. Всеобщая история. Пер. с арм. и об. Н. Эминим. Москва: Тип. Лазаревского Института Восточных языков. 1864 – с. 79

³⁸¹ Жузе П.К. Мутагаллибь в Закавказьи в IX – X вв. – с. 210

³⁸² Ət-Тәбәри. Тарих әр-Русул вә-л Мулк. 11 cildдә. IX cild. Қаһирә: Дару-л Мә'arif би Миср. 1976 – s. 192-193, 1975:192-193; İbn әл-Әsir, Әл-Кәmil fi-t Тарих, 11 cildдә. 6-сı cild (rәciаһu Dr. Мухаммәд Yusuf Даққақа) Beyrut: Дару-л Kutubu-л İlmiyyә, 1987 – s. 116; Abu-l Farac, Gregory (Bar Habreus), Abu-l Farac Tarihi, 1.cilt (çev. Ömer Rıza Doğrul) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987 – s. 231

³⁸³ İbn әл-Әsir, Әл-Кәmil fi-t-Tарих, 6-сı cild. Beyrut, 1987 – s. 116; İbn әл-Әsir. Әл-Кәmil Fi-t-Tарих. Тәрс. М. Әфәндизадә - s. 85

xristian gürcülər iddia etməyə başlayır. Məhz bu hadisədən sonra Tiflis xristianlarla mübarizədə hücum vəziyyətindən müdafiə vəziyyətinə keçmək məcburiyyətində qalır.

Müsəlman olan İshaq qarşı xilafət tərəfindən göstərilən bu amansız münasibəti yalnız o dövrdə xilafət idarə sistemində mövcud olan ədalətsizliklə əlaqələndirmək olar. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi İshaq heç də zəif şəxsiyyət deyildi və Xilafətə tabe olmamaqla İslam əleyhinə qətiyyən vuruşmurdu. Əksinə, istər ondan əvvəl İsmayıl ibn Şuaybın, istərsə də Məhəmməd ibn Attabın tərəfindən xristianlar, gürcülər üzərinə edilən yürüşlərinin onları bu əraziləri ələ keçirmək və burada İslamı yaymaq istəyi ilə bağlamaq lazımdır. Ölkənin ucqarında xristianlara qarşı mübarizə aparılarkən Abbasilər dövründə vergilər inanılmaz dərəcədə artırılır. Xilafət ilk dövrdəki ədalətli İslam anlayışından uzaqlaşır və əvvəllər əsas məqsəd İslamın yayılıb bölgədə ədalət təmin edilməsi idisə, indi əsas məqsəd vergilərin mərkəzi xəzinəyə çatdırılması olur. Bu iddianı Tiflislə əlaqələndirdikdə bunu Buğanı İshaqı yanına çağırarkən əvvəlcə verməli olduğu vergini tələb etməsi ilə də isbat etmək olar. Əslində alınan vergilər mərkəzi idarə aparatının, ordunun saxlanması üçün ayrılmalı idi, görülməli xidmətlər qarşılığında mükafatlar üçün ayrılmalı idi. IX əsrdən etibarən başlayan maliyyə çətinlikləri Xilafət xəzinəsinin ucaqlarla bağlı öhdəliklərini yerinə yetirməyə mane olurdu. Eyni zamanda ordunu və idarə aparatını saxlamaqda, ərazini düşmənlərdən müdafiə etməkdə çətinlik çəkən əmirlər çıxış yolu kimi vergini mərkəzə göndərməməkdə gördüdlər³⁸⁴. Bütün bunlar əmirlərin mərkəzdən qorpmasına səbəb olurdu. Mərkəzdən qopan əmirlərin yenidən mərkəzə tabe edilməsində isə görünür ki, xilafətin siyasəti İslama qulluq ideyasından fərqli idi. Qeyd edilməlidir ki, Xalid ibn Yəzidin İshaqın üzərinə yürüş zamanı erməni hərbi birləşmələrindən istifadəsi, Məhəmməd ibn Xalidin gürcü hakimi Baqratla birləşməsi, Buğanın Tiflis üzərinə yürüş

³⁸⁴ Лорджкпанидзе М. Д. Тбилиси – с. 37

edərkən Əbulabbas Varsaninin qüvvələrindən istifadə etməsi nəticədə yerli müsəlman hakimlərinin zəifləməsi və xristianların bölgədə güclənməsi ilə müşayiət olunurdu. Müəyyən müddətdən sonra bölgədən davamlı vergini təmin edən xilafət rəhbərliyi artıq dərk etmirdi və ya bu onu o qədər çox maraqlandırmırdı ki, Tiflis kimi müsəlman şəhərinin dağıdılması və bunun xristian bir müttəfiqlə bir edilməsi bölgədə müsəlmanların nüfuzunu zəiflətməkdən başqa bir şey deyil. Hütün bunlar sübut edir ki, bu dövrdə Abbasilər İslama deyil, xəzinənin doldurulmasına qulluq edirdilər və bu artıq onların istilaya çevrilməsinin sübutu idi. İshaq ibn İsmayılın mərkəzə tabe olmama siyasətinə gəlincə isə onun Sorir hökmdarı ilə qohumluq münasibətləri var idi, sanarlar demək olar ki, onun nəzarətində idilər. Eyni zamanda xəlifə Vasiqin Xəzər ölkəsinə göndərdiyi nümayəndə heyətinin İshaq tərəfindən müşayiət edilməsi İshaqın xə-zərlərlə münasibəti olduğunu, onların hərbi gücünə bələd olduğunu göstərir. Yəqin ki, İshaq tam müstəqillik istəyirdi və ya İslam əleyhinə çıxmaq istəyirdi səriqlər və xəzərlərlə birləşər, xilafətə qarşı müharibə elan edərdi. İshaq isə vergiləri mərkəzə göndərməməklə sadəcə olaraq mərkəzi aparatın və ordunun təminatını ödəməyə çalışmış, Tiflisin müdafiəsini möhkəmlətməkdir. Eyni zamanda Baqrat və Bizans kimi xristian qüvvələrə qarşı Xilafətin heç bir yardımı olmadan mübarizə aparmış və onlara qalib də gəlmişdi.

Burada xüsusi olaraq bunu da qeyd etmək lazımdır ki, İshaq ibn İsmayıl Qureyşdən – Bəni Umeyyadın idi və ya Bəni Umeyyə ailəsinə mənsub mövlalardan idi³⁸⁵. Abbasilərin hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl Xilafət taxtı uğrunda məhz Bəni Umeyyə/Əməvilər ilə mübarizə aparırdılar. Yəqin ki, sülalə, qəbilə təəssübkeşliyi də Abbasilərə Əməvilərdən olan İshaq kimi bir qəhrəmanı dəyərləndirməyə imkan verməmiş və hətta İshaqın varlığının bir təhdid

³⁸⁵ Əl-Məsudi. Muruc əz-Zəhəb və Məadin əl-Cəvahir. C.1. Beyrut: əl-Mak-təbət-ul Asriyya, 2005 – s.155; İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə. 6-cı cild. Beyrut: 1987 – s. 116; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959 – s. 85

ünsuru kimi görülməsinin səbəbi olmuşdur. Maddi mənfəət, ailə və qəbilə təəssübkeşliyinin nəticəsində Tiflis kimi sərhəd şəhərində 50 min nəfər qatl edilərək sərhəd bölgəsinin mərkəzi düşməyə qarşı mübarizədə tamamilə gücsüz vəziyyətə salınmışdır.

Bu hadisələrdən sonra abxaz hökmdarı Feodesi (Tevdose) üsyan edir³⁸⁶, Buğa isə sanarların üzərinə yürüşə gedir³⁸⁷. Yəqin bu yürüşdə Buğanın məğlub olduğunu qeyd edir. Əvvəlcə Buğaya təslim olmuş müttəğillibər həmin hadisədən istifadə edə-rək, ondan üz döndərib qaçdılar, Rum, Xəzər və Səqləblərin hökmdarları ilə məktublaşaraq böyük bir qoşun topladılar. Buğa başa düşdü ki, onlarla bacara bilməyəcək və buna görə də xəlifə Mütəvəkkilə məlumat verdi. Belə olduqda Mütəvəkkil buraya yenidən Məhəmməd ibn Xalidi təyin edir. Məhəmməd gəldikdən sonra hamiyə aman verildiyini elan etdi və baş qaldırılmış üsyanlar sakitləşdi³⁸⁸.

Buğanın məğlubiyyətini gürcü mənəbləri yağın qarlı əlaçə-ləndirirlər. Ərəb mənəblərindən fərqli olaraq gürcü mənəbləri Buğaya qalib gələnlərin qardabanlılar olduğunu qeyd edir³⁸⁹. Gürcü mənəbləri bundan sonra onun Dərbəndə gedərək hunları və xəzərləri qorxutduğunu bildirir. Eyni zamanda Buğa 300 xə-zər ailəsini Şəmkirdə yerləşdirir³⁹⁰. Bundan əlavə Buğa Qafqaz vilayətlərindən 3000 ailəni Dumanisidə yerləşdirir. "Kartli sal-

³⁸⁶ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı: Azərəşr, 1989 – s. 194

³⁸⁷ Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihi. İstanbul: Selenge, 2008 – s. 209

³⁸⁸ Əl-Ya'qubi. Tarix. II c. Beyrut, 2010 – s.454; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycan VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 225

³⁸⁹ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – s.49-50; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brossset - s. 229; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s.30

³⁹⁰ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – s.50; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brossset - s. 230; Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihi. İstanbul: Selenge, 2008 – s. 209; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s.30

naməsi” Qafqazla bağlı 100 alan və ya ovs (oşetin) ailəsinin Dumanisidə yerləşdirildiyini bildirir. Onun icraatlarından narahət olan Mütəvəkkil Buğanı geri çağırır və yerinə Məhəmməd ibn Xalidi təyin edir³⁹¹. Kartli salnaməsi Mütəvəkkilin bu dövrdə Buğanın xəzərlərlə yaxınlığından qorxduğu üçün bu addımı atdığını bildirir³⁹². Güman ki, xəlifə Mütəvəkkil türk olan sərkərdə Buğanın başqa türk qövmü xəzərlərlə razılığa gələ bilmə ehtimalını özül üçün təhlükə kimi görürdü. Arran ərazisində türklərin çox olması son nəticədə yaqin ki, qüdrətli sərkərdə Buğanın müstəqil dövlət qurma istəyinə səbəb ola bilərdi.

§2. Tiflis bölgəsi Şeybanilər və Sacoğullarının nüfuz dairəsində. Cəfərilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi

Buğanın yürüşündən sonra Tiflis əmirliyi mərkəzə tabe edilir və buranı Ərminiyyə vilayətinin canişinləri idarə etməyə başlayır. M.D.Lordkipanidze Şuaybilər sülaləsinin süqutundan sonra burada Şeybanilər sülaləsinin hakimiyyətə başladığını bildirir³⁹³. Əslində burada hər hansı bir sülalə hakimiyyətindən söz etmək yersiz olardı. Onun Tiflis əmiri olaraq göstərdiyi şəxslər əslində Cənubi Qafqazın valiləri idi.

M.D.Lordkipanidzenin Tiflisin ilk əmiri olaraq göstərdiyi Məhəmməd ibn Xalidin Buğanın əvəzinə 856-cı ildə canişin olaraq göndərildiyi bəllidir. Şirvan və Dərbənd tarixində bildi-

³⁹¹ Багратиони Давид. История Грузии. Текст издан и снабдил вступительной статьей и указателями Рогови А.А. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1971 – s. 100

³⁹² Летопись Каргли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Пулая – s.50; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 230; Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihi. İstanb il: Selenge, 2008 – s. 210; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s.30

³⁹³ Lordkipanidze M. D. Tbilisis saamirov istoridan – s. 194

rilir ki, Məhəmməd ibn Xalid 859-cu ildə Arranda Gəncə şəhərini saldırır³⁹⁴. Güman ki, bu şəhəri saldırmaqdan məqsəd Cənubi Qafqazı strateji cəhətdən hər tərəfə yaxın olan bir mərkəzdən idarə etmək məqsədi güdürdü. Eyni zamanda Məhəmməd buranı özül üçün şəxsi bir istehkam olaraq da fikirləşə bilərdi. Çünki, Abbasilər xilafəti tarixində IX əsrin axırı X əsrin əvvəlləri Xilafətin ucqarlarında yerli hökmdar və canişinlər separatizminin güclənməsi ilə əlaqədardır. Əgər canişinlər daha zəif qonşusunun torpaqlarını özününkünə qatmağa, güclü qoşun təşkil etməyə və onun üzərinə göndərilən nizami xəlifə ordularını məğlub etməyə nail olurdusa, xəlifələr onların öz vilayətlərində əgəliq etməyə tam ixtiyarı olduğunu qəbul edirdilər, yalnız bir şərtlə ki, onlar xütbədə xəlifənin adını çəksinlər. Məhəmməd ibn Xalid də yaqin ki, bu hədəfi reallaşdırmağa çalışırdı³⁹⁵. Qeyd etmək lazımdır ki, İbn əl-Əsir 862-ci ildə Əla ibn Yəhyanın Azərbaycan və Ərminiyyəyə vali təyin edildiyini bildirir³⁹⁶. Məhəmmədin ölümlə tarixi haqqında daqıq bir məlumat yoxdur. Yəqin ki, bu dövrdə o, mərkəz Gəncə olmaqla Tiflis də daxil olmaq ehtibarilə bütün Arranı idarə edirdi və ətraf əraziləri də qohumları arasında bölüşdürmüşdü. Çünki, 861-ci ildə onun qardaşlarından Heysam ibn Xalid Şirvanda, Yəzid ibn Xalid isə Layzanda özlərini Şirvanşah və Layzanşah elan edirlər³⁹⁷. Bu şahlıq elanı müstəqillikdən daha çox, güman ki, xəlifənin təyin etdiyi yerli hakimiyyəti uzaqlaşdırmaq və bu əraziləri irsi mülkə çevirmək karakteri daşıyırdı. 862-ci ildə Əla ibn Yəhyanın canişin olmasının səbəblərindən biri də Şeybanı Məzyadilərin özlərini bu cür müstəqil aparmaları ola bilər.

Kartli salnaməsində bu dövrdə Məhəmmədin əvəzinə eyni sülaləyə mənsub İsa ibn Şeyx aş-Şeybaninin əmir olduğu bil-

³⁹⁴ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков. – s. 46

³⁹⁵ Binyadov Z.M. Azərbaycan V-II-IX əsrlərdə - s. 196

³⁹⁶ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə, 6-cı cild. Beyrut: 1987 – s. 151;

İbn əl-Əsir, Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 85

³⁹⁷ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков – s. 47, s. 48

dirilir³⁹⁸. M.D.Lordkipanidze onun Tiflis əmirliyi tarixi kimi hakimiyyət dövrələrini 870-878-ci illər arası kimi müəyyənləşdirir³⁹⁹. Erməni mənbələri isə onun Cənubi Qafqazda 870-ci ildən etibarən vali olduğunu bildirirlər. 876-cı ildə Bərdədə Məhəmməd Yəməni üsyan qaldırır ki, nəticədə İsa Suriyaya qayıtmaq məcburiyyətində qalır. Yəmənin yerli feodallara özünü xəlifəyə Ərminiyyə valisi kimi təvsiyə etdirmək cəhdləri uğursuz alınır. Yerli feodallar Məhəmməd ibn Xalid əş-Şeybanini yenidən canişin olmasına nail olurlar⁴⁰⁰. Kartli salnaməsi isə İsa-dan sonra canişinliyə İbrahim adında şəxsin gəldiyi bildirilir. İbrahim güman ki, Məhəmməd ibn Xalid canişin seçilənə kimi Cənubi Qafqazı idarə edib ya da Tiflisin təhlükəsizliyindən məsul şəxs olub. Gürcü mənbəsi bu məlumatın dalınca İbrahimi yenidən Məhəmməd ibn Xalid əş-Şeybaninin əvəz etdiyini bildirir və qeyd edir ki, o, müstəqil olaraq Ərminiyyə, Kartli və Arranı idarə edirdi. Gürcü mənbəsindəki məhz bu məlumat bizə təqdim edilən Şeybanilər sülaləsinə mənsub şəxslərin əslində yalnız Tiflis yoxsa bütünlükdə Cənubi Qafqaz hakimi olduqlarında fikir ayrılığı yaradır. Yalnız, mənbədə Məhəmmədi Qabulosun əvəz etdiyi iddiası Tiflisin müstəqilliyi məsələsinin nisbətən keyri-nədir. Hər iki halda Tiflis M.D.Lordkipanidzenin iddia etdiyi kimi bu dövrdə qətiyyətlə müstəqil sülalə tərəfindən idarə edilən əmirlik deyildi. Əksinə bu sülalə Arranla sıx bağlı olan, özlərini Şirvan, Layzan, Dərbənddə şah elan edən sülalə idi və Tiflisin də məhz bu sülalənin hakimiyyəti altında qalması məhz Arrana birbaşa mənsubiyyəti idi. M.D.Lordkipanidzenin isə Tiflisə irsi hakimiyyət daşıyan sülalə və yarım-müstəqillik qazandırmaz iş-təyi tamamilə uğursuzdur.

³⁹⁸ Летопись Картели. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с.50; Gürcistan Tarihii (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 230-231; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s.30

³⁹⁹ Lordkipanidze M. D. Tbilis saamiro istoriidan – s. 200-201

⁴⁰⁰ Тер-Гевондян А. Н. Армения и Арабский Халифат. Ереван: Изд. АН Армянской ССР, 1977 – с. 236

Gürcü mənbələrində maraqlı bir nüans yuxarıda adını qeyd etdiyimiz Qabulos adında bir şəxsin Tiflis əmiri olması haqqında qeydlərdir⁴⁰¹. Kartli salnaməsi qeyd edir ki, Məhəmməd ibn Xaliddən sonra hakimiyyətə İshaq ibn İsmayılın tabelilərindən Qabulos (güman ki, Qabil) gəlir. Qabulos öz dövründə qardabanlıları özünə tabe etmişdi. M.D.Lordkipanidze Qabilin hakimiyyət dövrü kimi 878-882-ci illəri təklif edir. Həmin vaxt qardabanlıların xorepiskopu-hakimi gürcü mənbələrinə əsasən Buğanı məğlub edən Samuel Donaurinin (839-861) qardaşı Qabriel Donauri (861-881) idi. Güman ki, bu dövrdə qardabanlıların böyük bir hissəsi İslam dinini qəbul etmiş və Qabilin hakimiyyəti altına keçmişdilər. Mənbədə Qabilin İshaqın ta belisi olması qeydi onun Şuaybi hakimiyyətini bərpa etmək istəməsinə işarə ola bilər. Lakin, Qabil Buğadan sonra zəifləyən Tiflisdə möhkəmlənə bilmir. Baqrationlərin Tao-Klarçetini idarə edən qolunun nümayəndəsi Aşot Kuropalatin (ölmü 826) oğlu Quaram döyüşlərdən birində onu əsir tutaraq Yunanıstana göndərir⁴⁰².

Quaramın Qabili həbs etməsindən sonrakı dövrdə Tiflisdə nə olması haqqında daqiq məlumat yoxdur. M.D.Lordkipanidze güman edir ki, artıq Qabil həbs ediləndən sonra, IX əsrin 80-ci illərindən etibarən Cəfər ibn Əli əmir olur⁴⁰³. Onun adı ilk dəfə Əbulqasım Yusif ibn Əbu Sac Sacoğlunun Tiflisə yürüşü zamanı xatırlanır (908-914). M.D.Lordkipanidze özü də qeyd

⁴⁰¹ Летопись Картели. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с.50; Gürcistan Tarihii (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 231; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s.30

⁴⁰² Lordkipanidze M. D. История Грузии XI – нач. XIII вв. Тб.: Изд. «Мецниереба», 1974 – с. 40-41; Летопись Картели. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с.50; Gürcistan Tarihii (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 231; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s.30; Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т.II. Грузия в IV-X веках / Ред.: М. Lordkipanidze, Д. Мухеллишвили. Тб., Изд. «Мецниереба»: 1983 – с. 349

⁴⁰³ Lordkipanidze M. D. Tbilis saamiro istoriidan – s. 201

edir ki, Cəfərilərə hətta Şuaybilər sülaləsinin ən məşhur nümayəndəsi İshaqa nəşib olmayarı həyata keçirmək nəşib oldu: Tiflis əmirliyi vəzifəsini irisələşdirmək⁴⁰⁴.

IX əsrin sonu-X əsrin əvvəllərindən etibarən Xilafətin yerlərdə təyin etdiyi canişin və hökmdarlar müstəqil hərəkət etməyə başlayırlar. Bu hökmdar və canişinlər əvvəlcə öz vilayətlərində yığılıb xəlifə xəzinəsinə göndərilən vergilərin məbləğini azaltmağa başlayır, sonralar isə beyt ul-mala pul göndərilməsini tamamilə dayandırırılar⁴⁰⁵. Daha sonra hərbi gücləri ilə də Xilafətə özlərini təsdiqləyib müstəqil olmağa nail olurdular. Bu cür meyillər ən çox müsəlman əhalinin ziyanına idi. Belə güclənən sülalələrdən biri Baqratunilər-Baqrationilər sülaləsi idi. VIII əsrin 50-ci illərində sülalənin atası olmuş və Mamikonlar tərəfdən kor edilmiş Aşot Baqratunidan etibarən sülalə əhəmiyyətini itirməmiş, Atr-Nerseh adlı nəvələri gürcü qadınla evləndikdən sonra gürcülər arasında da populyarlaşmağa başlamışlar⁴⁰⁶. Gürcü qolu Tao-Klarcetidə güclənməmiş, möhkəmlənmiş və Tiflisə qərbdən hücumlar edirdi. Cənub-qərbdən isə erməni Baqratunilər Tiflisi narahat edirdi. Bizansla yaxınlıqları sayəsində bu sülalənin gürcü nümayəndəsi Aşot "Kuropalat" tituluna sahib olmuşdu. Erməni qolu isə gürcü qoldan fərqli olaraq ərəblərlə yaxınlıqları sayəsində özlərinə daha yaxşı mövqə əldə etməyə başlamışdılar. Çox maraqlıdır ki, həm ermənilərə, həm gürcülərə rəhbərlik edən bu sülalənin etnik olaraq bu millətlərlə bağlılığı yoxdur. Gürcü mənəblərində Baqrationilərin Davud peyğəmbərin nəşəbindən gəldiyi, yəhudi əsilli olduğu deyilir. Eyni iddianı təsdiqləyən erməni mənəbləri də onların İbrahim peyğəmbər soylu yəhudi olduğunu qeyd edirlər⁴⁰⁷. Məhz bu qeyri-adi nəşə-

bə mənsubluq onlara sanki dini missiyyə yükleyir, qarşılıqları regionun xristianlarını birləşdirmək məqsədini qoyur, qeyri-adi və yerli olmayan nəşəbləri sayələrində onlar yerli sülalələrdən dəim bu mənada bir addım öndə clurlar və xristianlığın bayraqdarlığını bir qol ermənilər, digər qol da gürcülərin, həm də abxazlar kimi digər Qafqaz xalqlarının içində etməyə başlayır.

Ovanes Draxanakertli qeyd edir ki, xəlifə əl-Mütəmidin (870-892) əmrinə əsasən canişin İsa ibn Şeyx əş-Şeybani Aşot Baqratuniyə (885-891) hökmdar tacı geydirir. O hələ Xəlifə Əhməd əl-Müstəin (862-866) dövründə Arsrunilər sülaləsinin heqemonluq iddialarını kənarlaşdırmış, özünü knyazlar knyazı seçdirmişdi. Aşot Quqark və Utik ərazilərə yürüş etmişdi ki,⁴⁰⁸ buraların bəzi hissəsi – xüsusilə Quqark Buğanın yürüşündən əvvəl Tiflis əmirliyinə daxil idi. Vardan qeyd edir ki, Aşot Baqratuni qılıncını İberiyaya və Alban torpaqlarına gətirmişdi, Qafqaz tayfalarını tabe etmişdi⁴⁰⁹. Güman ki, həm Buğanın yürüşündən sonrakı yaranmış vəziyyət, həm də gürcü Baqrationilərin Tiflis ətrafına yürüşü və Qəbulosun taxtdan salınması əmirliyi gücdən salmış, nəticədə əmirlik erməni Baqratunilərin hücumları zamanı cənubdakı torpaqlarını müdafiə edə bilməmişdi.

Sacilər IX əsrin II yarısında meydana gələn Azərbaycanca bir neçə bacarıqlı hökmdar və sərkərdə verən türk sülaləsindən idilər. Əbu Sac Divdad ibn Yusif ibn Divdast Ursuşanda dağılıq Cankakat kəndindəndir. Onun haqqında ilk məlumat Təbəriyə verilir. Belə ki, o, Babəkə qarşı müharibədə Babəki əsir tutmağa gedən könüllülər dəstəsinin rəhbəri olmuş və Babəkin əsir alınmış Afşinə verilməsində fəal rol oynamışdır⁴¹⁰. Bundan əlavə o,

⁴⁰⁴ Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т. II. Грузия в IV-X веках – с. 349-350

⁴⁰⁵ Binyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. – s. 196

⁴⁰⁶ Степанос Таронский. Всеобщая история. Пер. с арм. и об. Н. Эминьым. Москва: Тип. Лазаревского Института Восточных языков. 1864 – с. 76

⁴⁰⁷ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M. Brosset – 183; Степанос Таронский. Всеобщая история – с. 107

408 Степанос Таронский. Всеобщая история – с. 80; Yovhannes Draxanakertci. History of Armenia. Translation and Commentary by Rev. Fr. Krikor H. Maksoudian. Atlanta, GA: Scholars Press, 1987 – s. 128

⁴⁰⁹ Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н. Эмин. Москва: Тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861 – с. 109

⁴¹⁰ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989 – s. 99

839-cu ildə Afşinin ordusunun tərkibində Azərbaycanca Minkicavri əl-Fərqaninin üsyanını və Təbəristan hakimi Məzyarin üsyanını yatırtmaqda fəal iştirak edir⁴¹¹. Mütəvəkkilin dövründə isə o, Məkkə yolunun rəisi təyin edilir. Taxt qovğaları ucbatından bir müddət bu vəzifədən uzaqlaşdırılsa da 866-cı ildə yenidən bu vəzifəyə təyin edilir⁴¹².

Əbu Sacın Cənubi Qafqazda əhəmiyyətli vəzifələrindən biri də Ərminiyyədə üsyan qaldırmış Əhməd ibn İsa ibn Şeyx üsyanını yatırtmağa göndərilməsi olur. Lakin, Sacoğullarının burada mühkəmlənməsi onun iki oğlu-Məhəmməd və Yusifin dövründə baş verir. Atası Ələn il - 879-cu ildə Məkkə və Mədinə hakimi və Məkkə yolu rəisi təyin edilən Məhəmməd 889-cu ildə Cibal və Azərbaycan hakimi təyin edilir⁴¹³. Bundan sonra Azərbaycan tarixində yeni bir səhifə - Sacoğulları dövrü səhifəsi açılır.

Məhəmməd Afşin (889-901) təkcə canişin təyin edildiyi əraziyə rəhbərlik etmir, eyni zamanda yerli feodallarla xəlifə arasında vasitəçi rolunu da oynayırdı. 890-cı ildə xəlifə Mutəmidin (870-892) I Sumbat Baqratuniyə (890-913) göndərdiyi tac məhz Afşinin əliylə ona geyindirilmişdir⁴¹⁴. Mutəmidin ölümündən sonra Bağdadda baş verən qarışıqlığı Afşin yatırdır. Bundan istifadə etmək istəyən I Sumbat Bizans imperatoru Müdrik VI Levə (886-912) 893-cü ildə elçi göndərir⁴¹⁵. Xəlifə Mutəzid (892-902) Məhəmməd Afşini I Sumbatın üzərinə göndərir. 894-cü ildə Naxçıvandan Dəbil üzərinə gələn Məhəmməd I Sumbatın sülh təklifini qəbul edir. Onun əsir tutduğu erməni katolikos II Georqu isə Albaniya hökmdarı Qriqori Hammam pul verərək xilas edir⁴¹⁶.

⁴¹¹ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə, 6-cı cild. Beyrut: 1987 - s. 51;

İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 66

⁴¹² Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. - s. 197

⁴¹³ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. - s. 198

⁴¹⁴ Yovhannes Draxanakertci. History of Armenia. Atlanta, GA: Scholars Press, 1987 - s. 132; Тер-Гевондян А. Н. Армения и Арабский Халифат - s. 240

⁴¹⁵ Yovhannes Draxanakertci. History of Armenia. Atlanta, GA: Scholars Press, 1987 - s. 137-138

⁴¹⁶ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi - s. 200

Musa Kalankatuklunun məlumatına görə 896-cı ildə I Sumbatın müqaviləyə yenidən xəyanət etməsindən sonra Afşin bütün Ərminiyyəni nəzarəti altına aldı. Bundan sonra o, İberiyaya yürüş etdi. Güman ki, bunun səbəbi I Sumbat və o vaxtki İberiya çarı II Adarnersenin Afşin əleyhinə bağladığı mütəfiqlik müqaviləsi olmuşdur. Burada onun əleyhinə knyaz Georq və qardaşı Areves çıxır, lakin, onlar Afşinə məğlub olur və hər ikisi vəfat edir⁴¹⁷. Afşin Tiflisə daxil olaraq ətraf şəhərləri talan edir, xristian təhlükəsini zərərsizləşdirir. Eyni zamanda İberiyada Afşinin qarşısına Georq və qardaşı Arevesin çıxması o vaxtki İberiyanın hökmdarı çar II Adarnersenin ətraf ərazilərə tam hakim olduğunu bir göstəricisidir. Lakin, bunu əminliklə demək olar ki, Məhəmmədin ibn Əbu Sacın bu yürüşü Tiflis və ətraf ərazilərdə İslam hakimiyyətini gücləndirir. Bu dövrdə güman ki, Tiflis və ətrafına Baqratuni və Baqrationilərin hücum təhlükəsinin qarşısı qismən alınır.

I Sumbat və gürcü II Adarnersenin Məhəmmədə qarşı bu ittifaqı Məhəmmədin Cənubi Qafqaz və ətraf bölgələrdəki nüfuzunu qıra bilmədi⁴¹⁸. Qeyd edilən dövrdə regionda təkcə nüfuz sahibləri Sacoğulları nümayəndəsi Əbu Ubeydullah Məhəmməd ibn Əbu Sac idi.

900/1-cu ildə Azərbaycanda çox dəhşətli vəba xəstəliyi yayıldı. Bu xəstəlikdən o qədər insan qırdı ki, ölümləri kəfəna tutmağa və basdırmağa adam tapılmadı⁴¹⁹. Bunun nəticəsində Məhəmməd Bərdə şəhərində vəfat edir və onun yerinə tabeliləri oğlu Divdadı seçirlər. Lakin, bununla razılaşmayan Məhəmmədin qardaşı Yusif ibn Əbu Sac qardaşı oğluna üstün gələrək Sacoğulları sülaləsinin başına keçir⁴²⁰. Yusif yerinə keçdiyi Div-

⁴¹⁷ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi - s. 200

⁴¹⁸ Gülmüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri - s. 195

⁴¹⁹ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə, 6-cı cild. Beyrut: 1987 - s. 407;

İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 97

⁴²⁰ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə, 6-cı cild. Beyrut: 1987 - s. 407;

İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 97; Yovhannes

dada yanında qalması təklif etsə də Divdad xəlifənin yanında qulluq etməyi üstün tutaraq Bağdadı gedir⁴²¹. 907-ci ildə Yusif Sacoğlu I Sumbatın üzərinə yürüşə gedərkən kuropalat IV Adarnese də I Sumbata qarşı onun yanında idi. 908/9-cu ildə isə xəlifə Muqtəfi (908-932) Yusifi rəsmi olaraq ildə 120 min dinar vermək qarşılığında Ərminiyyə və Azərbaycan mahallarına vali təyin etdi.

Yusif Azərbaycan canişini olarkən I Sumbat xəlifəyə Yusifin canişinlikdən uzaqlaşdırılacağı təqdirdə ermənilərin Xilafətə tam təbəçiliyini vəd etdi. Bunu eşidən Yusif 906-cı ildə Bərdə-Tiflis-Taşir-Şirək yolunu keçdikdən sonra ermənilər yaşayan ərazilərə daxil olaraq Dəbilə gəldi. Mənbələrin verdiyi məlumata görə bundan sonra barışqı oldu və Yusif Sacoğlu Azərbaycandakı paytaxtı Marağaya qayıtdı⁴²².

Lakin, növbəti 907-ci ildə Yusif daha bir yürüş həyata keçirir. Güman ki, bu yürüşün səbəbi Sumbatın IV Adarnese (888-923) ilə birləşərək Abxaz kralı III Konstantini məğlub etmələri və Dəryal keçidini nəzarət etmək istəməkləri olub⁴²³. Yürüş nəticəsində əmirliyin ərazisinə də ziyan dəymişdi. Bu yürüşün nəticəsində I Sumbat Yusifə verəcəyi vergiləri beşqat artırmalı olur. Yusifin öz yürüşü dayandırmaq fikrinin olmadığını görəndə I Sumbat Şiraka qaçır. Sumbatın Klarçetə sığınmasını Adarnesinin Sacoğulları ilə mütəfiqlikləri səbəbi ilə qəbul etmədikləri bildirilməkdədir. Lakin, əsas səbəb III Konstantinlə mübarizə zamanı ortaya çıxan anlaşmazlıqlar idi⁴²⁴. Yusif onun ardınca artıq bu vaxt Tiflis əmirliyinin əlindən çıxmış Şiraka daxil olur,

Draxanakertci. History of Armenia. Atlanta, GA: Scholars Press, 1987 – s. 152-153, 155

⁴²¹ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə. 6-cı cild. Beyrut: 1987 – s. 407; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 97

⁴²² Yovhannes Draxanakertci. History of Armenia. Atlanta, GA: Scholars Press, 1987 – s. 156-158; Степанос Таронский. Всеобщая история - s. 111; Бүnyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. – s. 202

⁴²³ Степанос Таронский. Всеобщая история - s. 111-112

⁴²⁴ Степанос Таронский. Всеобщая история - s. 112

sonra Dəbilə girir. Bundan sonra Gürcüstan ərazisindən keçərək Cəfər ibn Əlinin idarə etdiyi Tiflisə daxil olur⁴²⁵. Ucarma qalasını mühasirəyə alır, lakin, onun müdafiəçiləri Yusifə müqavimətin mənasız olduğunu görün qaçırlar. Belə olan halda Boçorma qalası da Yusifə tabe olur. Qardabanlıların hökmdarı Kvirikə də Yusifə tabe olur. Anasının nəsihəti ilə Yusifin ayağına gələnlər Kvirikə əfv edilir⁴²⁶. Buradan Cavaxeta və Samsxeyə keçərək bölgəni özünə tabe etdirir. Samsxədəki Kveli qalasında gürcü əyan və zadəganlarının müqavimətini qıran Yusif, buradan tutduğu əsirlərə İslam dinini qəbul etməyi təklif etdi. Rədd cavabı aldıqdan sonra onları edam etdirdi⁴²⁷. Müsəlman qaynaqlarında və M.Brossenin tərcüməsində edam barəsində məlumat olmasa da gürcü mənbələri 918-923-cü illər arasında Sacoğullarının Mxetanı fəth etdikləri haqqında məlumat vermişlər⁴²⁸. 908-ci ildə Yusif Niğ nahiyəsinin Dseknavaçar adlanan məntəqəsində Sumbatı məğlub edir⁴²⁹. 913-cü ildə I Sumbatın idarə etdiyi torpaqlar tamamilə Yusifin nəzarətinə keçdi və 915-ci ildə Yusif I Sumbatı Dəbilədə dar ağacından asdı⁴³⁰. Bundan sonra Sacoğulları dövlətinin ərazisi qərbdə Ani və Dvin şəhərlərindən şərqdə Xəzər dənizində, cənubda Zəncandan şimalda Dərbəndədək uzandı.

⁴²⁵ Yəna orada

⁴²⁶ Летопись Каргли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – s.52; Gürcüstan Tarihii (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 237; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s.31

⁴²⁷ Летопись Каргли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – s.52; Gürcüstan Tarihii (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 237; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s.31; Бүnyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. – s. 203 - 204

⁴²⁸ Minorski V. Tiflis / İslam Ansiklopedisi – s. 266

⁴²⁹ Степанос Таронский. Всеобщая история - s. 112

⁴³⁰ Yovhannes Draxanakertci. History of Armenia. Atlanta, GA: Scholars Press, 1987 – s. 176-177; Gürcüstan Tarihii (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 239

Artıq 912-ci ildən Yusif Xilafət xəzinəsinə xərək verməyi dayandırmışdı⁴³¹. 919-922-ci illər arasında Xilafət həbsxanasında olan Yusif bu dövrdə ərazilərinə rəhbərlik edə bilməyə də onun qulami Sübük Sacoğulları torpaqlarını qismən uğurla idarə etdi⁴³². Sübükün Yusif kimi Xilafətdən asılı olmadan yeritdiyi siyasət saray dairələrini, Azərbaycanın, onun ardınca isə Qafqaz və Kiçik Asiyadakı qonşu vilayətlərin Xilafətdən tamamilə ayrılacağından təşvişə düşməyə vadar etdi və Yusif 922-ci ildə 500 min dinar vergi vermək qarşılığında Azərbaycan və Ərminiyyə canişini, Rey, Qəzvin, Əbhər və Zəncan valisi təyin edildi⁴³³. Yusif vəfat edəndə kimi Xilafətin ən önəmli simalarından biri oldu və 927-ci ildə Qərmətlərə qarşı döyüşdə əsir düşüb, əsirlikdə şəhid edildi⁴³⁴. Yusifin 919-cu ildə əsir düşdüyü zamanlarda onun tərəfindən edam edilən Baqratuni I Sumbatın oğlu II Aşotun 921-ci ildə Tiflis ətrafına qədər gəldiyi, müsəlmanlara zərbə vurduğu, Şirakı ələ keçirdiyi qeyd edilir⁴³⁵. Bu məlumat digər erməni, gürcü və ərəb mənbələrində təsdiqlənir. Əksinə Vardan II Aşotun gürcü Nersehin (IV Adarnase (888-923) – R.M.) hesabına gücləndiyini qeyd edir⁴³⁶.

Yusifdən sonra il yarım ərzində Azərbaycanı xəlifənin təyinatıyla Yusifin qardaşı oğlu Əbul Musafir əl-Fəth ibn Məhəmməd idarə etdi. Onu 929-cu ildə qulami Baldu zəhərlədi. Başqa mənbələrə əsasən onu qiyamçılar gizləndiyi Marağada uzun müddətli mühasirədən sonra öldürüblər. Bundan sonra Sacoğul-

⁴³¹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. – s. 207

⁴³² Yovhannes Draxanakertci. History of Armenia. Atlanta, GA: Scholars Press, 1987 – s. 212

⁴³³ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. – s. 210

⁴³⁴ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildlə. 7-ci cild. Beyrut: 1987 – s. 34; İbn əl-Əsir, Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 104

⁴³⁵ Yovhannes Draxanakertci. History of Armenia. Atlanta, GA: Scholars Press, 1987 – s. 203-204, Абаза В.А. История Армении. С-Петербург, 1888 – с.76

⁴³⁶ Всеобщая История Вярдана Великого. Пер. Н Эмин. Москва: Тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861 – с.111-112

ları dövlətin sülaləyə mənsub olmayan Vasif, Müflih, Baldu, Deysəm ibn İbrahim kimi qulamlar idarə etdilər. Bu dövrdə Sacoğullarına mənsub ən məşhür nümayəndə Əbul Musafirin oğlu Əbul Fərəc Abbasilərin görkəmli sərkərdələrindən biri idi⁴³⁷.

Bəhs edilən dövrdə Tiflisdə hakimiyyət Cəfərilər sülaləsinin əlində idi. Bu dövr haqqında mənbələr bizi çox az məlumat veriblər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mənbələrində adına rast gəldiyimiz ilk Cəfəri əmiri X əsrin əvvəlində Əbul Qasım Yusif ibn Əbu Sacın Tiflisə daxil olması ilə bağlı qeyd edilən Cəfər ibn Əlidir. Mənbədəki məlumat Yusifin Tiflis əmiri ilə müttəfiq olması, Tiflisdən Gürcüstana hücum etmək üçün istinadgah kimi istifadə olunması haqqında qənaətə gəlməyə imkan verir⁴³⁸. Yəni ki, bu Cəfər ya da ondan əvvəl hansısa Cəfər bu sülalənin əsasını qoymuşdular. Xilafətin buraya xüsusi ordu göndərməsi ilə məlumatlar yoxdur. Güman ki, bu dövrlərdə Xilafət bu ərazidən vergiləri almaqla və xəlifəni adının sikkədə zərb olunması və xütbədə çəkilməsi ilə razılaşır, daxilə isə Tiflisə tam müstəqillik verirdilər.

Sacoğulları dövlətini 941-ci ildə Salarilər dövləti əvəz etdi. Tiflisin də bu çərçivədə Salarilər dövlətinə tabe olduğu məlumdur. Lakin, Salari hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməd (941-957) vəfat etdikdən sonra Salarilər dövləti daxilində problemlər baş qaldırdı, Salarilərin müdafiə qabiliyyəti zəiflədi. Ondan sonra hakimiyyətə gələn İbrahim ibn Mərzbanın (961-981) sülalənin əvvəlki şöhrətini bərpa etmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi.

X əsrin 40-cı illərinə qədər - yəni Sacilərin süqutuna qədər Tiflisdə Abbasi dirhəmlərinə rast gəlinir⁴³⁹. Bu bizi onu deməyə imkan verir ki, güman ki, Sacoğullarının hakimiyyətinin sonuna qədər Tiflis əmirliyi daxili müstəqilliyini qoruyub saxlasa da mərkəzə tabe olmuşdur. Bundan sonra Abbasi xəlifələrinin Bu-

⁴³⁷ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. – s. 212

⁴³⁸ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 42

⁴³⁹ Пахомов Е. А. Монеты Грузии. Тбилиси: Издательство «Мешинерба». 1970 – с. 46

vəyhi hakimiyyəti altına düşməsi və ucaqlara nəzarətinin azalması yəqin ki, Tiflis əmirlərinin öz adlarından sikkə kəsməsinə şərait təşkil etmişdir.

Cəfəri əmirlərinə aid tapılan ilk sikkələr Mənsur ibn Cəfərə (914-955) aiddir. Mənsurun atasının Yusifin hücumu vaxtı Tiflisə rəhbərlik edən I Cəfər ibn Əli (təxminən 880-914) olduğu güman edilir. I Mənsur ibn Cəfərin isə 953-954-cü illər, 954-955-ci illərə aid sikkələri tapılmışdır⁴⁴⁰. Güman etmək olar ki, Mənsur elə bu vaxtlar ərzində Tiflis əmirliyini idarə etmişdir. Erməni mənbələrini izləyərkən Mənsurun dövründə Tiflisin cənubda – xüsusilə Qars ətrafında bir sıra torpaqlarını itirdiyini təxmin etmək olar.

Yusif Sacoğludan sonra yaranan qarışıqlıqdan istifadə edən xristian – baqratlılar gücləndilər, ətraf ərazilərə yenidən hücum etməyə başladılar. Vardan qeyd edir ki, Aşotdan sonra hakimiyyətə gələn I Abas Baqratuni (928/9-953) Qarsı ələ keçirmişdi, buranı paytaxt etmişdi və burada böyük bir kilisə tikdirmişdi. Həmin vaxt sarmatların (abxazların⁴⁴¹) rəhbəri Ber on minlərlə qoşunla Kürü keçmişdi. Qarsda kilisə tikintisini eşitdikdə Ber buranı Xalkedon kilisəsinə çevirmək istədi. Lakin Abas ona qalib gəlir, Qarsa gətirir, kilisəni göstərir və daha sonra gözlərini çıxardır. Özüni isə xalqına verir və onlardan söz verməklərini xahiş edir ki, əsrlər boyu ermənilərə hücum etməsinlər⁴⁴². Burada ən maraqlı məqam və məlumat Baqratunilərlə Qafqaz arasında bu dövrə heç bir gürcü Baqrationi qüvvəsinin olmamasıdır. Mənbədə Xalkedon-xristian sarmat adlandırılanların Kür ətrafına bu qədər böyük qüvvə ilə gəlmələri çox güman ki, öz dinindən ol-

mayanlara qarşı mübarizə aparmaq üçün idi və Kür ətrafı bu torpaqların o dövrdə əmirliyin – müsəlmanların əlində olduğunun başqa bir isbatı idi.

Cəfərilərin bu vaxt Arranda yaranmış digər dövlət – mərkəzi Dəbil (Dvin) olan Şəddadilərlə də əlaqə qurduğu məlum olar. Şəddadilər dövlətini quran Məhəmməd İbn Şəddad ibn ibn Qurtəqa Cənubi Qafqazda güclü bir dövlət qurmaq nəsis olur və “Naxçıvan, Gəncə, Qarabağ, Dəmirqapı ilə yanaşı qısa zamanda Tiflisi də tutur”⁴⁴³. 955-ci ildə Məhəmməd ibn Şəddad vəfat etdikdən sonra övladları bu qədər geniş əraziyə yayılmış dövləti mühafizə edə bilmirlər⁴⁴⁴. Əlbəttə ki, burada Şəddadilərin Tiflisi tutmaq haqqında olan qeydi tam işğal olaraq qəbul etmək doğru deyil, bu iddianı Tiflis əmirliyini nüfuz dairəsinə almaq, vassal asılılığı olan və ya bərabər hüquqlu müttəfiq olmaq variantları kimi qəbul etmək daha məqbul görünür. Çünki, qeyd edilən dövrlərdə Tiflisdə Mənsurun rəhbərliyi ilə Cəfəri sülaləsinin hakimiyyəti davam edirdi və yuxarıda da qeyd ediləni kimi X əsrin 50-ci illərində o öz adından sikkə zərb edirdi. İşğal edilən dövlət üçün bu xarakterik ola bilməzdi.

Cəfərilər sülaləsinə məxsus sikkəsi məlum olan ikinci əmir II Cəfər ibn Mənsurdur (955-981). Onun Ermitaj muzeyində saxlanılan sikkələrindən biri keçmiş Novorjevsq qəzasının Demşino kəndindən tapılan dəfinənin işində olub. 6000 sikkədən ibarət bu dəfinədə əmirə məxsus tək nümunə var və onun tarixi 976/977-ci illərə aid edilir. Ermitajda ona aid daha iki sikkə var ki, onların tarixi 980-981-ci illərə aid edilir. Bundan əlavə bu əmirə aid 977/8-ci illərə aid sikkə də mövcuddur⁴⁴⁵. II Cəfərin dövründə də mən-

⁴⁴⁰ Пахомов Е. А. Монеты Грузии – с. 46-47; Джалагания И.Л. Иноземная монета в денежном обращении Грузии. V-XII вв., Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1979 – с. 63

⁴⁴¹ Степанос Таронский. Всеобщая история - с. 117

⁴⁴² Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н Эмин. Москва: Тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861 – с.112; Степанос Таронский. Всеобщая история - с. 118

⁴⁴³ Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1978 – s. 190; Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Səlcüklü Dövlətinin Kafkasya Politikası. Doktora tezi, Konya, 1999 – s. 28-29

⁴⁴⁴ Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri – s. 192

⁴⁴⁵ Джалагания И.Л. Иноземная монета в денежном обращении Грузии.

bələrdən gələn məlumatlar fraqmentardır. I Abas Baqratuni vəfat etdikdən sonra hakimiyyətə oğlu III Aşot Baqratuni (953-977) gəlir. Onun dövründə Baqratunilər torpaqlarını istila yolu ilə şərqə doğru genişləndirir, paytaxtı Qarsdan Aniyə keçirirlər. İşğalın isbatı Vardanda qeyd olunan bu ifadələrdir: "O (III Aşot) Aninin kiçik divarını yenidən inşa etdirdi və 964-cü ildə şəhər divarlarının bütün qüllələrini kilsəyə çevirdi. Arvadı Xosrovanuş isə Sanahin və Hağpat monastirlərini tikdirdi"⁴⁴⁶. Mənbədə Aninin qala divarlarının yenidən bərpa edilməsi güman ki, şəhərin mübarizə nəticəsində ələ keçirilməsinin isbatıdır. Ani qalasında erməni Baqratunilərin tam möhkəmlənməsi isə II Sumbatın (977-989) dövründə baş verir. Məhz bu dövrdə Ani ətrafında böyük divarlar ucaldırılıb⁴⁴⁷. Tiflis əmiri II Cəfər güman ki, Salarilər dövlətinin yardımından kifayət qədər istifadə edə bilmirdi. Məhz buna görə də İshaq ibn İsmailin dövründə əmirliyin Qarsa qədər uzanan torpaqları bir əsrdən sonra erməni Baqratunilərin işğalı nəticəsində itirilməyə başlanılıb. Lorü vi. ayətində Sanahin və Hağbat monastirlərinin tikilməsi isə buranı işğal etməzdən əvvəl dini missionerlərin göndərilərək işğala zəmin hazırlanması məqsədini güdürük.

Cəfəri əmirlərinə məxsus sikkələr arasında ən çox diqqəti cəlb edən sikkələr Əli ibn Cəfərə (981-1011) aiddir. Belə ki, ona aid olan 996-cı il tarixli sikkələrdə artıq 5 il hakimiyyətdə olmayan Xəlifə ət-Tainin (974-991) adı zərb edilib. D.Q.Kapanadze bu hadisəni bir istisna kimi qeyd edir⁴⁴⁸. M.D.Lordkipanidze isə belə iddia edir ki, güman ki, Əli ibn Cəfər (981-1011) bu dövrdə

xəlifə taxtı uğrunda gedən mübarizədə ət-Taini dəstəkləyirmiş⁴⁴⁹. Lakin, nəzərə alsaq ki, Xilafət bu dövrdə Buveyhilərin nəzarətində olub, eyni zamanda ət-Tai şəxsiyyəti elə də parlaq fəaliyyəti ilə yadda qalmayıb, onda M.D.Lordkipanidzenin bu versiyası ağlabatan görünməz. Çox güman ki, Tiflisə xilafət mərkəzi ilə məlumatlar ümumiyyətlə gec gəlib. Tiflis özü Abbasilər dövründən etibarən Xilafət mərkəzindən təcrid edilmiş vəziyyətdə olub.

Əli ibn Cəfərə (981-1011) aid daha bir sikkə nümunəsi Metex körpüsünün yanında tapılıb. 1953-cü ildə Şah İsmayılın məscidinin dağıdılmasından sonra yerində aparılan təmizləmə işləri nəticəsində böyük bir dəfinə tapılır. Bu sikkələrdə artıq yeni xəlifənin – əl-Qadirin (991-1031) adı da zərb edilib⁴⁵⁰. Bu da onu göstərirdi ki, Tiflis əmirliyi mərkəzi hakimiyyətin qüvvələri ilə məsləhətləşir, xilafətin mərkəzdən uzaq vilayətlərə nəzarəti zəifləsə də Tiflis əmirliyi Xilafətin avtoritetini qəbul edib. Sərhəddə olan bir qurum kimi əmirliyin həmişə böyük qüvvələrin köməyinə ehtiyacı var idi.

III Aşot Baqratuni ölməzdən əvvəl kiçik oğlu Qurgənə (və ya Kvirikə) Tiflis əmirliyinin cənub torpaqları, Azərbaycan Albaniyasının qərb torpaqları olan Taşir və Dzoraget ərazilərinin işğalını və idarəsini tapşırı⁴⁵¹. Bu vaxtdan etibarən Baqratunilərin Kvirikələr qolu Taşirdə qısa müddət üçün məskunlaşırlar. Qurgen (980-989) və oğlu David Torpaqsız (989-1048) Tiflis əmirliyinə qarşı, həmçinin bu ərazidə daha sonra yaranmış Şəddadilər dövlətinə qarşı mübarizədə müəyyən uğurlar da qazanırlar. V.Minorski onların Baqratunilərin mərkəzindən asılı olduğunu göstərir⁴⁵². Asoliki Torpaqsız Davidin bu zamanlar Şəmşəddili, Dumanisi

V-XII vv. – s. 64; Пахомов Е. А. Монеты Грузии – с. 48

⁴⁴⁶ Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н Эмин. 1861 – с. 114; Степанос Таронский. Всеобщая история – с. 125-126

⁴⁴⁷ Киракос Гандзакечи. История. Пер. с др. армянского Т. Тер-Григорьяна. Баку: Изд. АН АзССР, 1946 – с. 50-51; Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н Эмин. 1861 – с. 114; Степанос Таронский. Всеобщая история – с. 130

⁴⁴⁸ Джалагания И.Л. Иноземная монета в денежном обращении Грузии. V-XII вв. – с. 64

⁴⁴⁹ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 42

⁴⁵⁰ Джалагания И.Л. Иноземная монета в денежном обращении Грузии. V-XII вв. – с. 65

⁴⁵¹ Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н Эмин. 1861 – с. 114

⁴⁵² Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge Oriental Series, N.6, London: Taylors Foreign Press, 1953 – s.41

ələ keçirdiyi, Tiflis əmirini məğlub etdiyini, sonra üzərlərinə gələn Şəddadi Fəzlunun Davidi məğlub edə bilmədiyini qeyd edir⁴⁵³. Davidin bu uğurları müvəqqəti olmuşdu. Çünki, XI əsrin əvvəli Davidin müstəqillik meylləri əmisi I Qaçiq Baqratıni tərəfindən xoş qarşılanmır, Davidin ordusu, Taşir və Şəmşəddildəki qalaları tamamilə dağıdırdı. David elə bir vəziyyətə düşür ki, ordusunun çox az miqdarda qalmasından Qaçikin qarşısına çıxma bilmir⁴⁵⁴. Bu hadisədən sonra Tiflis əmirliyi bəzi torpaqlarını, ələxsüs də Dumanisi geri qaytara bilər. Bu sülalənin Kvirike qolunun antik Albaniya – Arran torpaqlarına göndərilməsində əsas məqsəd Baqratlıların erməni və gürcü qolu olduğu kimi, alban qolunu da formalaşdırmaq idi. Belə ki, Kvirike sülaləsinə mənsub idarəçilərin “Alban çarı” titulu daşımaları da məhz bunun isbatıdır⁴⁵⁵. Beləliklə məlum olur ki, Baqratlıların məqsədi etnik əsasların deyil, xristianlığın əsas götürüldüyü dövlətlərə rəhbərlik etmək və bölgədə müsəlmanlara qarşı vahid xristian koalisiyası yaratmaq idi.

X əsrin sonlarında Tiflis əmirliyinin itirdiyi bu Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq üçün Rəvvadi hökmdarı I Məmlan (988 – 1019) regiona böyük bir yürüş təşkil etmək qərarına gəlir. Rəvvadilər hələ Əbulhicanın (981-988) dövründən erməni Baqratuniləri xərac almaq yolu ilə onları nəzarətdə saxlayırdılar⁴⁵⁶. Stepanos Tarontunun (Asolik) verdiyi məlumata görə 998-ci ildə baş tutan Məmlanın bu yürüşündə əsas hədəf Bizansın bölgədəki əsas dayağı və müsəlman müsəlman mülklərini dayanmadan taltan edən Tao kuropalatı III David Eiaqrati (966-1000) idi. III David Bizansın bölgədəki təmsilçisi olmaqla xristianların rəhbəri vəzifəsini oynayırdı. Onun çağırışı ilə baqratlıların erməni qolunun rəhbəri I Qaçiq Baqratıni (989-1020), gürcü qolunun

rəhbəri Tao-Klarcetin in idarəçisi və abxazların kürəkəni Qurgen Baqrationi (994-1008) də ona qoşulmuşdu. Döyüş nəticəsində Məmlan məğlub olmuş⁴⁵⁷, xristianlar X əsrdə qazandıqları torpaqlarda möhkəmlənməyə nail olmuşdular.

Mənbə əs olan əmirliyin X əsrinin tarixini dərinədən öyrənilməsi üçün Tiflis və ətrafında ciddi arxeoloji araşdırmalar aparılmalıdır. Lakin, təəssüf ki, günümüzədə gürcü rəsmiləri bu məsələyə biganə yanaşır, buna görə də Tiflis əmirlərinin həyatı, fəaliyyətləri ilə bağlı məlumatlar çox fragmentar hallardadır.

§3. Tiflis əmirliyinin ərazisi, əhalisi və idarəetmə sistemi

Tiflis bölgəsi Xilafətin zəifləməsindən öncə Ərəb xilafətinin tərkibindəki Cənubi Qafqaz vilayətinə (Ərminiyyə) tabe idi. İşğal etdikləri ölkələrdə əvvəlki idarə sistemini saxlayan ərəblər Cənubi Qafqazı I Yustinianın dövründə adlandırıldığı kimi 4 Ərminiyyəyə böldülər. I Ərminiyyəyə ərəblərin Arran adlandırdıqları tarixi Albaniya ərazisi- əs-Sisəcar, Arran, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şərvan və ən əsası Tiflis daxil idi. II Ərminiyyəyə isə Curzan, Suğdəbil, Bab Feyruz Qubaç, əl-Lakz daxil idi⁴⁵⁸.

Ərəblər Tiflis sərhəd şəhəri olduğu üçün çox vaxt II Ərminiyyəyə idarəçiliyi də buradan edirdilər. Belə ki, Tiflis bölgəsi VIII-IX əsrlərdə müasir Gürcüstanın Kaxetiya istisna edilməklə bütün şərq torpaqlarını əhatə edirdi. IX əsrdə Tiflisdə əmir olan İshaq üçün Ərminiyyə hakimi olub Tiflisdə oturduğu qeyd edilir. Tiflis əmiri İshaq o qədər güclənmişdi ki, xəzərlərin yardımını

⁴⁵⁷ Степанос Таронский. Всеобщая история. Пер. с арм. и об. Н. Эминым. Москва: Тип. Лазаревского Института Восточных языков. 1864 – с.193-196

⁴⁵⁸ İbn Xordadbeh, Əbu-l Qasim Ubeydullah ibn Abdullah. Kitab əl-Məmalik əl-Məmalik. Leyden: E.J.Brill. 1889 – s. 122; Valixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyası – əsuyahlı Azərbaycan haqqında. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1974 – s.18

⁴⁵³ Степанос Таронский. Всеобщая история - с. 184

⁴⁵⁴ Степанос Таронский. Всеобщая история - с. 202-203

⁴⁵⁵ Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge Oriental Series, N.6, London: Taylors Foreign Press, 1953 - s.41

⁴⁵⁶ Степанос Таронский. Всеобщая история - с. 140

ilə Bizans hakimiyyətindən qurtularaq müstəqil olan abxazlar da ona vergi ödəyirdilər⁴⁵⁹. Eyni zamanda Stefan Asolikin qeydlərində Bizans imperatoru Feofilin (829-842) orduları Vənənd (Qars və ətrafı) ərazisinə daxil olduqları zaman "İsmailin oğlu Sahak tərəfindən darmadağın edildilər" qeydi də⁴⁶⁰ xəlifə Vasiqin (842-847) bir müddətliyinə İshaqı bütün Cənubi Qafqazın hakimi kimi tanımağına səbəb ola bilərdi⁴⁶¹. Bu da İshaqın dövründə əmirliyin sərhədlərinin qərbdə Qarsa qədər uzandığını sübut edirdi. Həm də Tiflisin inzibati vilayətin mərkəzi olduğunu göstərirdi. Lakin, IX əsrdə Buğanın hücumundan sonra mərhələ-lərlə onlar müasir Şida Kartli, Qarsətrafi, Şörəyel və Loru ərazi-sir-in böyük bir hissəsini itirirlər. Müəyyən dövrdən sonra, əmir-lik zəifləməyə başlayanda qərbdə bu dövlət Trialetiylə sərhədlə-nirdi. X əsrdə buranı Rati Baqvaşi idarə edirdi⁴⁶².

Qüdrətli dövrlərində Tiflis əmirliyinin şimal sərhəddi Dəryal keçidinə qədər uzanırdı. X-XI əsrlərdə bu sərhəd Diqom vadisi-ə qədər uzanırdı, Mxeta bəzən onların nəzarətində, bəzən isə nəzarətlərindən çıxan bir ərazi olurdu. Belə ki, təxminən 853-cü ilə aid Diqom düzənliyindəki Maçxan kilsəsinin divarında Tiflis əmirinin məmuru Huməd İbni Kitrin adının yazılması bu ərazi-lərin Tiflis bölgəsinə aid olduğunu deməyə əsas verir⁴⁶³.

Şərqdə əmirlik İsani düzənliyini, Avçalanı, Qabırrı çayının (İori) qərb sahillərini əhatə edirdi və burada sərhədi bir çox hal-larda Qabırrı çayı təşkil edirdi. Şərqdə əmirliyin qonşusu Şəki mülikliyi idi⁴⁶⁴.

⁴⁵⁹ Gümüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri – s. 176

⁴⁶⁰ Степанос Таронский. Всеобщая история. Пер. с арм. и об. Н. Эминым. Москва: Тип. Лазаревского Института Восточных языков. 1864 – s. 335

⁴⁶¹ Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihi. İstanbul: Selenge yayınları, 2008 – s.206-207; Minorski V. Tiflis / İslam Ansiklopedisi – s. 266

⁴⁶² Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – s. 50

⁴⁶³ Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т. II. Грузия в IV-X веках / Ред.: М. Лордкипанидзе, Д. Мухелишвили. Тб., Издательство «Мещниереба»: 1988 – s. 341

⁴⁶⁴ Hacıtəl Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan – s. 120, xarita 5

Cənubda isə Rustavi, Dumanis, Şəmşəddil (Samşvilde) və Loru (Lori) torpaqları bu əraziyə daxil idi. Məhz Samşvilde və Dumanis qalaları üstündə əmirliyin Taşir feodal bəyliyi ilə münasibələri düşürdü. Tiflis əmirliyinə tabe olan və Rustavi, Du-manis, Hunanda oturan əmirlər var idi⁴⁶⁵.

Tiflis və ətraf bölgələrdə yaşayan əhəlinin yayıldığı əraziləri və sərhədləri göstərən ən əhəmiyyətli mənbələrdən biri də "Kitə-i Dədə Qorqud"-dur. Bu dastanda haqqında məlumat verilən oğuz-lar Gürcüstanla sərhəddə yaşayırlar. "Salur Qazanın evinin yazğ-malandığı boy"-da ova getmək istəyən Salur Qazana at ağzılı Aruz qoca belə deyir: "Ağam Qazan, sası (mundar) dinli Gürcüs-tan ağzında oturarsan. Ordunun üstünə kimi qoyursan?"⁴⁶⁶. Uruz atası Salur Qazanın özünə görə bifik olduğunu görəndə atası oğ-lunun varlığından bifik olmasın deyə qonşuluqda yerləşən "Qan Abqaz elinə mən gedərəm, Altun xaça mən əlimi basaram" deyir⁴⁶⁷. Oğuz igidləri başqa yerlərə yürüşə çıxarkən gürcü casusları həmişə onları izləyər, imkan tapan kimi, xırda bir boşluq görə-n kimi təkura bu haqda məlumat verər, oğuzların soydaşları qıpçaq-larla birgə Oğuz elinə hücum edərdilər. Məhz adını çəkdiyimiz boyda da qıpçaq Şöklü Məlik gürcü əznauru ilə birgə Oğuz elinə yürüş edir⁴⁶⁸. Gürcü casusları əsasən Başı açıq (Kutaisi) Tatyən qalası, Aqsəqa (Axıska) qalasında otururdular⁴⁶⁹. Belə bir hadisə-nin bənzərini biz 1139-cu ildə Gəncə zəlzələsi zamanı görürük. Belə ki, zəlzələdən sonra müdafiəsiz qalan şəhərə gürcülər I Dmitrinin başçılığında hücum edir və şəhər əhəlinin düşdüyü çarəsiz vəziyyətdən istifadə edərək şəhəri talan edirlər, əhəlini soyur, qənimət və əsir aparırlar. Hətta, qənimət olaraq Gəncə qala qapılarını da özləri ilə aparırlar⁴⁷⁰.

⁴⁶⁵ Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т. II. Грузия в IV-X веках – s. 341

⁴⁶⁶ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1988 – s. 42

⁴⁶⁷ Kitabi-Dədə Qorqud – s. 68

⁴⁶⁸ Kitabi-Dədə Qorqud – s. 43

⁴⁶⁹ Kitabi-Dədə Qorqud – s. 69

⁴⁷⁰ Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal

Oğuzlar yürüş etdikləri, ilhaq etdikləri, gözib göldikləri ərazi adları içində Qara dəniz sahilində yerləşən qalaları da sayırlar. Qazılıq qoca üzərinə yürüş etdiyi Qara dəniz sahilindəki Düz-mürd qalasında əsir saxlanılır⁴⁷¹. Qanturalı qız bəyənməyə Trabuzana (Trabzon) gedir⁴⁷². Beyrək atasına hədiyyə gətirən bəzir-gan-tacirləri Qara Dərbənd ağzındakı Evnik qələsinin kafirlərindən xilas edir⁴⁷³. Qazan xan düşmən əsirliyində özünü belə öyür: "Arıq qırda yığandır (sahilləri yuyulur) Əmman səhəzində (Qara dənizdə), Sarb (qayalıq) yerlərdə yapılmış kafər dənizi... Ol qələyi, altı baş ərle mən vardım, Altı günə qoymadım, mən aldım"⁴⁷⁴. Bundan başqa Qazan xan bunu da deyir: "Ağca qala Sürməlidə at oynatdım. Atla Qarun elinə çapqun yetdim. Aq hasar qələsinin bürcün yığdım."⁴⁷⁵. Qeyd etmək lazımdır ki, Ağcaqala deyilərkən Debed çayı yaxınlığında Qaq qalası nəzərdə tutulur⁴⁷⁶. Qazan xanın bu qeydi daha maraqlıdır: "Aq qayann qaplanının erkəgində bir köküm var, Ortac qırda sizin keyiklərin üz turğurmiya (rahat qoymaz). Aq sazın aslanında bir köküm var, Qaz alaca yundunı turğurmiya. (Ala qaz tək otlamağa yurdunuzda at qoymaz). Əzvay qırd ənugi (balası) erkəgində bir köküm var, Ağca bəkil tümən qoyunun gözdirmiyə. Ağ sunqur quşunda erkəgində bir köküm var, Ala ördək, qara qazın uçurmiyə."⁴⁷⁷. Bu mətndəki Aq qaya və Aq saz ifadələrini Y.Nəsiibli coğrafi məkan kimi tədqiq etmiş, Aq qayanın Ağcaqala olduğunu, Aq sazın isə Arpaçayının Araza töküldüyü yerdə axtarmaq lazım olduğunu bildirmişdir⁴⁷⁸. Ləlcin, nəzərə alsaq ki, saz qə-

dim türk dillərində meşə və qamışlıq mənasına gəlir⁴⁷⁹, onda Aq saz deyilərkən heç bir şübhə yoxdur ki, meşəlik əraziyə yaxın hazırkı Şəki və Qax rayonları ərazisində olan Ağyazi ərazisi və yaxınlığındakı meşələr də nəzərdə tutula bilərdi.

M.Ə. VIII-VI əsrdə mənbələrdə xəzərlər kimi qeyd edilən əhali: Bəs bu ərazidə yaşayan əhali kim idi? Buna cavabı gürcü mənbəyi "Moksevai Kartlisai" (Gürcüstanın döndərilməsi (xristianlığa)) və Leonti Mrovelinin "Kartli çarlarının həyatı" əsərində tapırıq: "Bu zamanda qüvvətlənən xəzərlər leq və qafqaz tayfaları ilə döyüşməyə başladılar xəzərlər özlərinə hökmdar seçdilər və bütün xəzərlər ona tabe oldu. Onun təbəçiliyindəki xəzərlər bu gün Daruband (Dərbənd) adlanan Dəniz qapılarını keçdilər. Tarqamosianlar (Tarqamosur soyundan olanlar) onların sayılma-yacaq dərəcədə çoxluğundan heç müqavimət göstərə bilmədilər. Onlar (xəzərlər) bütün tarqamosianların ölkəsini doldurdular, Araratın, Masisin, Şimalın bütün şəhərlərini zəbt etdilər Xəzərlər hər iki yolu özününkülaşdirdilər: Dəniz qapıları Dərbənd və Araçvi – Deryal qapıları. İnsanları əsir alıb aparmaq xəzər yürüşlərinin bir hissəsi idi və heç kim onlara qarşı dura bilmirdi. Bu vaxtdan etibarən bütün tarqamosianlar xəzərlərin xarəcəvənləri idi"⁴⁸⁰. Q.V. Tsulaya bu məlumatı çox fikir verilməməsi lazım olduğunu, xristian erasından əvvəl xəzərlərə rast gəlinmədiyini iddia edir və bu məlumatın şifahi xalq ədəbiyyatından gəldiyini deyirsə də xəzər hökmdarının oğlu Uobos və onun adından yaranmış ovs və oset xalqı haqqında məlumatlarda Y.Klaprotun Qafqazda skif xalqları variantını irəli sürür⁴⁸¹. Eyni mənə-tiqlə əlbəttə xəzərləri də skiflərə aid etmək olar. F.Kırzoğlu xə-

dövlətləri, Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1978 – s. 218

⁴⁷¹ Kitabı-Dədə Qorqud – s. 94

⁴⁷² Kitabı-Dədə Qorqud – s. 85

⁴⁷³ Kitabı-Dədə Qorqud – s. 53

⁴⁷⁴ Kitabı-Dədə Qorqud – s. 118

⁴⁷⁵ Yəni orada

⁴⁷⁶ Насибов Ю. М. О географическом термине «Агджакала» из эпоса «Деле Коркут» // Советская тюркология. 1983, №2 – s.44

⁴⁷⁷ Kitabı-Dədə Qorqud – s. 118-119

⁴⁷⁸ Насибов Ю. М. О географическом термине «Агджакала» из эпоса

«Деле Коркут» - s. 46

⁴⁷⁹ Kitabı-Dədə Qorqud – s. 217

⁴⁸⁰ Мровели Леонти. Жизнь Картийских царей. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Цулая. Москва: 1979 – s.25; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 9

⁴⁸¹ Мровели Леонти. Жизнь Картийских царей – s.54

zərləri kimmerlərlə eyniləşdirir. Onların Dərbənddən keçid tarixini m.ö. 720-ci il kimi göstərir⁴⁸². Bu və sonrakı dövəmlərdə xəzər xalqı tarqamosianların olduğu qeyd olunan torpaqlarda o qədər çox idilər ki, danışılan dillərdən biri məhz xəzər dili idi: "Bu minvalla Kartlidə bütün bu tayfalar qarışmışdı və burada altı dildə danışılırdı: erməni, gürcü, xəzər, süryani-aramey (suriya-Q.V.Tsulayanın tərcüməsində), yəhudi və yunan. Bu dilləri bütün Kartli çarları, bütün kişi və qadınlar bilirdi"⁴⁸³.

M.ö. VI-IV əsrdə türklər, buntürklər və honlar kimi qeyd olunan əhali: Daha maraqlı məlumat Sarkine türkləri ilə bağlıdır: "Keyxosrova məğlub 28 ailədən ibarət türklər Gürgan dənizini keçib Kür çayı ilə üzüyuxarı qalxdılar. Mxsetaya qədər gəldilər. Farslara qarşı mübarizədə Mxseta hakimindən yardım istədilər. Farsların qorxusundan onlar türklərlə qarşılıqlı yardım haqqında anlaşıdılar və özlərinə yardıma gələn türkləri bütün şəhərlərə payladılar. Türklərin böyük bir qismi Mxsetanın şərqində qayaların içində oyulmuş bir yeri bəyəndilər, Mxseta hakimindən buranı istədilər. Buranı inşa etdilər, ətrafını alınmaz qala divarları ilə möhkəmləndirdilər və buranı Sarkine adlandırdılar. Türklər bu vaxt Kartlidən olanlarla xoş münasibətdə yaşayırdı və şəhərləri və qalaların müdafiəsini möhkəmləndirərək farsların hücumlarını gözləyirdilər"⁴⁸⁴. Qeyd etmək lazımdır ki, "Orbelianilər tarixi" əsərində də bənzər motivlər var. Məlumata görə haylandurlardan o tərəfdə, xəzərlər və hunların yanında İmanos dağına (F.Kırzioğluya görə Tanrı dağı) qədər uzanan Çenasdan krallığında (Kaşqar və şərq) Çen-Bakur öldükdən sonra hakimiyyət uğrunda mübarizə başlayır. Məğlub tərəf Dəryal keçidini aşır və Mexxita Danuderini farslarla mübarizədən yorğun və

bitab olduğunu görürlər. Fikirlərinin əslində Rum və ya İran tərəfə getmək olduqlarını bildirən Çenasdan sülaləsi mənsubları, gürcülərin farslarla birgə mübarizə aparmaq təklifini qəbul edirlər və Orbet adlanan qalanı mərkəz seçirlər. Bu hadisədən sonra Çenasdanlılar Orbelilər, Orbelianilər adlandırılmağa başlayırlar⁴⁸⁵. Saint Martin, M.F.Kırzioğlu Sarkine türklərinin Orbelianilərlə eyni olduğunu iddia edirlər⁴⁸⁶. Gürcü mənbəsində bu hadisənin Babil kralı Navuxodonosorun Qüdsü zəbtindən (m.ö. 586) xeyli əvvəl olduğu qeyd edilir və Gürcüstana yəhudilərin gəlməsi haqqında məlumat verir⁴⁸⁷. Qeyd edək ki, məhz bu məlumatlardan sonra gürcü mənbəsi altı dilli Kartli haqqında məlumat verir. Bu məlumatın qeyd olunması ona görə vacibdir ki, gürcülərin nəzərində xəzər və türk dili, xəzərlər və türklər eyni xalqlar idi. Bu da qeyd olunmalıdır ki, Q.V.Tsulayanın özü də altı dil məsələsinə açıqlamasına A.M.Apakidzenin tədqiqatlarında təqdim edilmiş arxeoloji qazıntılara əsasən Mxsetadakı etnik müxtəlifliyə diqqət çəkir, Mxsetanın etnik cəhətdən rəngarəng şəhər olduğunu qeyd edir⁴⁸⁸. "O vaxt ki, çar Aleksandr Lot tərəfələri qarşısından qaçmağa məcbur etdi və onları yarı qaranlıq ölkəyə göndərdi, onda o, ilk dəfə Kür sahilindəki dörd şəhər və onun ətrafında yaşayan qəzəbli buntürk tayfalarını gördü. Bu şəhərlər Sarkine, Kaspi, Urbnisi və Odraxe şəhərləri idi. Qalaları isə böyük qala Sarkine, idarəçi qalası Kaspi, Urbnisi və Odraxe qalaları idi. Çar onlarla mübarizə aparmağın mümkün olmadığını görüb buradan uzaqlaşdı. Bu vaxt isə buraya xaldeylərdən aralanan **düyüşkən hon tayfaları** gəldilər və bun-

⁴⁸² Fahrettin M. Kırzioğlu. Yukarı-Kür və Çoruk boylarında Kıpçaqılar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992 – s.17

⁴⁸³ Мровели Леонти. Жизнь Карглийских царей – s.27; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s.15

⁴⁸⁴ Мровели Леонти. Жизнь Карглийских царей – s.27; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s.13

⁴⁸⁵ История Князей Орбелян. Извлечение из сочинений Стефана Сюнийского, армянского писателя XIII в. Пер. с. Армянского Х.Иоаннесов. Москва: Тип. быв. А. В. Кудрявцевой, 1883г. – с. 2-3

⁴⁸⁶ Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 13; Fahrettin M. Kırzioğlu. Yukarı-Kür və Çoruk boylarında Kıpçaqılar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992 – s.27

⁴⁸⁷ Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 14; Мровели Леонти. Жизнь Карглийских царей – s. 27

⁴⁸⁸ Мровели Леонти. Жизнь Карглийских царей – s. 59

türklərin başçısından vergi ödəmək qarşılığında məskən istədilər və Zanavidə məskən saldılar. Onlar əvəzində vergi ödədikləri yeri idarə etdilər və bura Xerki adlanır.⁴⁸⁹ Leonti Mrovelinin “Kartli çarlarının həyatı” əsərində (Rumyantsev nüsxəsində) - buntürklərin 28 min ev olması yazılmışdır. Vaxuşti Baqratoni isə buntürklərin 2800 ev olmasını yazıb və onları böyük bir hərbi güc olaraq göstərməkdədir.⁴⁹⁰ Əlimizdə gürcü mənbələrindən başqa mənbə olmasa, yalnız buradakı məlumatlar bəs edər ki, ərazidə iki böyük türk tayfasının – buntürklər və hunların yaşadığı təsdiq olunsun. Mənbənin ardında belə qeyd edilir: “Xeyli vaxtdan sonra geri qayıdan İsgəndər buntürklərin üç şəhərinə tutub dağıtdı, Sarkinini isə yalnız üç aylıq (M.Brossedə 12 ay) mühasirədən sonra çətinliklə ələ keçirdi... Buntürklər qayalarda açdıqları lağımla mühasirədən çıxıb Şərqa (Qafqazın içlərinə) çəkildilər... İskəndər Sarkinini özü ilə gözdirdiyi Arian – Kartli şahzadəsi Azoya bağışladı...” Xırda fərqlərlə Leonti Mrovelinin “Kartli çarlarının həyatı” əsərində də hadisə təkrarlanır⁴⁹¹. Məhz Şərqa çəkilməni Azərbaycan tarixçisi Kərəm Məmmədli Tiflis şəhəri ilə əlaqələndirir və Tiflisin də buntürklər tərəfindən salındığını qeyd edir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, buntürklər yaşayan ərazidə Armaz şəhərinin salınması da e.ə. 237 IV əsrdə yaşayan Azonun xələfi Farnavazla (e.ə. 302 – e.ə. 237) əlaqələndirilir⁴⁹². Armazı adının gürcüçə heç bir mənə vermədiyi⁴⁹³ və türklərlə əlaqəsi öncəki fəsildə izah edildi⁴⁹⁴. Bənzər

məlumatla Leonti Mrovelinin “Kartli çarlarının həyatı” əsərində də rast gəlinir. Məhz onun dövründə Mxeta və ətrafı yenidən inşa edilir⁴⁹⁵. Əslində gürcü mənbəsinin bu məlumata qədərki, informasiyası və hökmdarları demək olar ki, əfsanəvi xarakter daşıyır. Buna görə də iberlərin ilk dəfə Mxeta və ətrafına gəlməsini, buntürklərdən boşalan bu əraziləri mənimləməsinə elə Farnavazdan Rok və onun oğulları, Kardzam və Bratmandan keçən dövrə qədərki hökmdarlar ilə əlaqələndirmək daha dəqiq olardı ki, bu da təxminən 3 əsrə əhatə edən bir dövrdür.

Buntürk adındakı türk sözü əlbəttə ki, tam aydındır. Lakin, bu türk xalqının əvvəlindəki “*bun*” sözü bir çox müzakirəyə səbəb olmuşdur. M.Brosse primitiv – ibtidai türklər, E.Takaşvili turanlılar, N.Y.Marr avtoxton türklər, M.Çxartışvili nizəli türklər, M.Seyidov qədim türk tayfası kimi, S.Əliyari isə bunalmış, digər türk tayfalarından ayrı düşmüş türklər kimi tərcümə edir⁴⁹⁶. Bun sözü isə biz qədim türk abidələri olan Kitab-i Dədə Qorquddə və Kültigin abidəsində tapırıq. Kitab-i Dədə Qorquddə “Basatın Təpəgözü öldürdüü boy”-da Təpəgözə yemək bişirməsi üçün *Bunlu* qoca və Yapaqlu qoca verilir⁴⁹⁷. “Bəkici oğlu İmran boyu”-nda ovda yaralanan Bəkici oğluna belə mürcüət edir: “Baylar bayi Qazan xanın əlini öpgil, ağsaqqallı babam *bunlu* degil”⁴⁹⁸. Kültigin abidəsində isə belə bir ifadə var: “... (Türk xalqı,) Ötükəndə oturub karvanlar göndərsən heç bir

⁴⁸⁹ Обращение Грузии – s. 23; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 16-17;

⁴⁹⁰ Мровели Леонти. Жизнь Картийских царей – s. 27; Fahrettin M. Kırzioğlu. Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kırçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992 – s. 19; Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 2; Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Red: t.e.d., prof., əm. elm xad. Süleyman Əliyari. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1996 – s. 168

⁴⁹¹ Мровели Леонти. Жизнь Картийских царей – s. 28; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 17

⁴⁹² Обращение Грузии – s. 24

⁴⁹³ Меликсет-Беков Л.М. Армази – историко-археологический очерк.

Гр. филиал АН СССР. Материалы по истории Грузии и Кавказа. Вып. II, Тбилиси: Издательство Гр. филиал АН СССР, 1938 – s. 13

⁴⁹⁴ Мəmmədov K. H. Borçalı Qədim dövrdə / “Türk dünyası: dünəni və bu gününü” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransa təqdim olunan məruzə tezisləri. 23-24 may 2011. Azərbaycan Tarix Qurumu. Bakı Dövlət Universiteti Tarix Fakültəsi. Bakı: 2011 – s. 60

⁴⁹⁵ Мровели Леонти. Жизнь Картийских царей – s. 30

⁴⁹⁶ Gümüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri – s. 298; Мровели Леонти. Жизнь Картийских царей – s. 60; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s. 16

⁴⁹⁷ Kitab-i-Dədə Qorqud – s. 99

⁴⁹⁸ Kitab-i-Dədə Qorqud – s. 107

bunuğ yox (dərdin olmaz)⁴⁹⁹. Hər iki abidədə “bun” sözünün işlənmə mənasına baxdıqda Süleyman Əliyarlının ifadəsinin daha məntiqli versiya olduğunu görmüş oluruq.

Bu hadisəni dəstəkləyən bir mənbə də Leonti Mrovelinin “Kartli çarlarının həyatı” əsərində rast gəlmək olur. Mənbəyə əsasən türklər Mxetadan qərbdəki torpaqları bəyənir və burada Mxeta hakimi ilə razılaşaraq məskunlaşırlar. Sarkine adlı böyük qala ucaldırılır⁵⁰⁰. Mxetadan qərbdəki ərazilərin İberiyada olmaması, əksinə, Albaniyədəki yerli türklərinin və ya albanlara yaxın türk dili tayfaların əlində olması gürcü mənbələrinə əsasən də öz sübutunu tapır. Bu da onu sübut edir ki, gürcülər Mxetadan bir az da Şimal və qərbdə, əsasən İmeretiya – İberiya ərazisində yaşamış, Mxeta kimi şəhərlərdə isə güclü qalaları olmuş və bu kimi ərazilərdə digər türk tayfaları ilə qarışmış yaşamışlar.

Gürcülərin və Qafqazdakı ilk türklərin müəyyən dövrdə qarışmış şəkildə yaşaması şəxs adlarında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, Armazi qazıntıları zamanı Mxetadan tapılan lövhələrdən birinin üstündə qazılan pitiaxş isimlərindən biri Roma imperatoru Adrianın (117-138) həmdövrü olduğu düşünülən “Asparux” ismidir. Macar alimi Y.Nemet bu adın qədim türk dilində “esper”-şahin mənasına gəldiyini qeyd etmiş, Kərəm Məmmədli isə “As börtü”- “aslarnı qurdu” mənasını verdiyini qeyd etmişdir⁵⁰¹. D.M.Ləng bu adın Aspa-at, rauk –şüa mənasına gəldiyini desə də⁵⁰² bu adın irəndillilər arasında geniş yayıldığını şahidi olmur. Kərəm Məmmədlinin fikrini möhkəmləndirmək məqsədi ilə bunu da qeyd edək ki, aslarnı tayfa və ya tayfa ittifaqı olaraq bu coğrafi əraziyə yaxın ol-

⁴⁹⁹ Şükürlü Ə. C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili – s. 218

⁵⁰⁰ Мровели Леонти. Жизнь-Картлийских царей – s. 28; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Günl. çev. M.Brosset - s.13

⁵⁰¹ Məmmədov K. H. Borçalı Qədim dövrdə / “Türk dünyası: dünən və bu gün” mövzusunda... – s. 60

⁵⁰² Lang M. D. Asparux (ingiliscə). <http://www.iranicaonline.org/articles/asparukh-a-middle-iranian-proper-name-attested-in-ancient-georgia-and-early-medieval-bulgaria-grecized-as-asparoukis-ipp>

duqları həm orta əsr türk mənbələrində⁵⁰³, həm də antik mənbələrdən biza məlumdur⁵⁰⁴. Bundan əlavə Pompeyin həmdövrü İberiya hökmdarı Artaq/Arıq, Saurmaq da bu cəhətdən türk adlarına çox bənzəyir. Baxmayaraq ki, Saurmaq S.Rapp şimali İran dili ilə bağlamağa şəhd göstərib⁵⁰⁵. Bütün bunlar buntürklər və hunların Kartlis Sxovrebada qeyd olunmasının anaxronizm olmadığını, təkcə orta əsrlərdə deyil qədim dövrdə də gürcülərin-iberlərin türklərlə yanaşı yaşadığını isbat edir.

Qeyd edilməlidir ki, bu iddialar Mxeta və ətrafının əsasən Azərbaycanıdakı əhali ilə eyni kökdən olan insanlarla məskunlaşması paleoantropoloji materiallara əsasən də öz sübutunu tapmaqdadır. Belə ki, Mxetaya çox da uzaq olmayan Samtavroda tapılan kəllə sümüklərinin tədqiqi zamanı onların kraniooloji ölcülərinin müasir gürcü və erməni əhalisindən qəti şəkildə fərqləndiyini, daha çox müasir Azərbaycan Respublikasının əhəlinə yaxın olduğunu görürük. Samtavro kişi kəllələri 72,2, qadın kəllələri 75,9, Şenqavit kişi kəllələri isə 72,5-dir. Müasir gürcü əhalisinə bu göstərici 85,4, ermənilərdə 86,1-dir. Bu cəhətdən bu kəllələrə ən yaxın göstərici Azərbaycan əhalisindədir-78,1⁵⁰⁶.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Herodot keçmiş Kolxidanın yerli xalqını kolxları qara dərilili, qıvrım saçlı və Misir əsilli göstərmişdir. Bu gün həmin ərazidə bu antropoloji tiplə yanaşı xalq arasında qumral sarışın, açıq rəngli dərisli olan və rəngli gözlü xalqın olması gürcülərin yerli və daha sonradan gəlmiş türklərlə qarışmasının isbatıdır⁵⁰⁷.

⁵⁰³ Şükürlü Ə. C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili – s. 237, s. 264

⁵⁰⁴ Claudii Ptolemaei. Geographiæ. Editio C.F.A.Nobbe. Tom II. Lipsiæ: Sumptibus et typis Caroli Tauchnitzii. 1845 – s. 41

⁵⁰⁵ Stephen H. Rapp Jr., Studies in Medieval Georgian Historiography: early texts and eurasian contexts. Corpus Scriptorum christianorum orientaliū. Editio Consilio. Universitatis Catholice Americæ Et Universitatis Catholice Lovaniensis. Vol. 601. Subsidia tomus 113. Lovanii in Aedibus Peeters. 2003 – s. 280, s. 283

⁵⁰⁶ Məmmədov K. H. Borçalı Qədim dövrdə / “Türk dünyası: dünən və bu gün”... – s. 61

⁵⁰⁷ Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе.

“Türk” adı heç də bu ərazilərdə - Qafqazda yeni ad deyil. Herodotun “iyurk” deyə göstərdiyi qövmin türk olduğu ehtimal edilir.⁵⁰⁸ Həmin bu iyurklar fərqli variantlarda sonralar da qarşımıza çıxır. Elə indinin özündə də Anadolu da bir sıra yerli türk tayfalarına “yörük” deyilir. Roma müəllifi Pomponi Mela 43-cü ildə yazdığı “Dünyanın təsviri” əsərində kimmerlər, skiflərdən məlumat verərkən *turcae* – türk adlı bir qövmdən bəhs etmişdir.⁵⁰⁹ Yəni Romalı Plini 23-79-cu illərdə yazdığı “Təbiət tarixi” əsərində sarmat irqinə mənsub qövmələr içərisində *tyrcae*-ləri də saymaqdadır.⁵¹⁰

Bu dövr ərəb müəllifləri də Azərbaycanın yerli əhalisinin qədimdən türklərdən ibarət olduğunu qeyd etmişlər. Belə ki, Əbu Mühamməd Əbdulməlik ibn Hişamin “Kitabu-l Tican fi muluk Himyər” adlı tarix əsərində I Müaviyənin Ubeyd ibn Şəriyyə əl-Curhumi ilə dialoqu zamanı ortaya Azərbaycanla bağlı sual ortaya çıxır. Sualın ortaya çıxmasının səbəbi Ubeyd ibn Şəriyyənin Yəmən padşahı Raiş zamanında Şimr ibn əl-Qəttafın yüz min nəfərlik ordu ilə türklərlə döyüş-döyüşə Azərbaycana daxil olması idi. Müaviyə soruşur: “Azərbaycan haqqında əlaqəniz, təlaşınız və xatirəniz nədir?” Ubeyd belə cavab verir: “Ora türk torpağıdır. Onlar oraya cəmləşərək bir-biri ilə qarışmış və

təkmilləşmişlər.”⁵¹¹ Z.M.Bünyadov bənzər məlumata 1126-cı ildə farsca tərtib edilmiş imzasız bir əsərdə də rast gəldiyini qeyd edir. Bu imzasız əsər müəllifi, Himyari padşahlarından Raiş haqqında məlumat verərkən deyir: “Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir.”⁵¹²

Güman ki, gürcü mənbələrində qeyd edilən həm xəzərlər, həm buntürklər (türklər), həm də honlar e.ə. VIII əsrdən etibarən Qafqaza daxil olan kimmer-iskit-sak tayfa birliyinə daxil olmuşlar.

Buntürk və iskit-sak bağlantısını G.Alasania da qəbul edir. G.Alasania bu əlaqəni Midiya dövründəki iskitlərlə əlaqələndirir və buntürklərin və hunların ilə iskit olduğunu düşünür. Gürcü mənbələrindəki hunların xaldəyərlərdən aralamb buntürklərə tərəf gəlməsi məlumatını da G.Alasania iskitlərin midiyalı Kiaksara (e.ə.625-e.ə.585) məğlub olması ilə əlaqələndirir və qeyd edir ki, bu əraziyə iskitlər də dövrə həm şimaldan həm cənubdan gəlirdi.⁵¹³ Arxeoloji qazıntılarda müxtəlif zaman və məkanlara aid olan e.ə VIII-VI əsrlərə aid olan İskit tapıntıları bu ərazilərdə iskitlərin necə yaşaması barəsində mübahisə məqamları yaradıb. Q.Melikişvili, M.Andronakişvili, R.Abramişvilinin fikirlərinə görə iskitlər müasir şərqi Gürcüstanda tam hakimiyyətə malik idilər. N.Axvledianiyə görə isə iskitlər sadəcə olaraq cənuba getmək üçün şərqi Gürcüstanın bir qismini forpost olaraq istifadə etmişdilər. M.Sanadze isə gürcü və erməni mənbələrindəki məlumatları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, iskitlərin şərqi Gürcüstandakı hakimiyyəti çox uzun-bir əsr yarımaya yaxın Əhəmənilərin onları qovmasına qədər davam etmişdir.⁵¹⁴ G.Alasania isə bütün bu məlumatlarla razılaşır, buntürklərin və ya türklərin iskitlər olduğunu deyir, lakin, iskitlərin türkdülli top-

Собрал, издан с русским переводом В.В.Латышев. Том I. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук, 1890 – с. 17; Önder A.T. Türkiyənin etnik uyarısı (Halkımızın kökenləri və gerçəkleri). Ankara: Baskı-Zirve Ofset LTD şirketi, 1999 (3.baskı) – s. 174

⁵⁰⁸ Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы – Этногенез и формирование народа.

Баку: Изд. «Элм», 1990 – с. 76

⁵⁰⁹ Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986 – с. 36; Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Собрал, издан с русским переводом В.В.Латышев. В 2-х т-х. Том II. Вып. 1-й. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук. 1904 – с. 119; Önder A.T. Türkiyənin etnik uyarısı – s. 27; Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы – Этногенез и формирование народа – с. 76

⁵¹⁰ Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Том II. Вып. 1-й. – с. 180; Önder A.T. Türkiyənin etnik uyarısı – s. 27; Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы .. – с. 76

⁵¹¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989 – s. 56; Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə - s. 174; Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы. – с. 87

⁵¹² Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə - s. 174

⁵¹³ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 8-9

⁵¹⁴ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 9-10

lumla əlaqəli olması fikrini qəbul etmir⁵¹⁵. Əlbəttə G. Alasiyanın gətirdiyi bütün bu sübutları təkcə buntürklərə deyil, eyni zamanda gürcü mənəbələrində adı çəkilən xəzərlərə də aid etmək olar. Eyni əlaqəni G. Alasiya nədənsə xəzərlər haqqında görməzlikdən gəlir, xəzərlərin adını çəkir. Halbuki, gürcü mənəbələri əvvəlcə xəzərlərin köçünü və bütün Tarqamosianların ərazisini doldurduğunu, ərazidə danışılan 6 dildən birinin xəzər dilinin olduğunu qeyd etmişlər. G. Alasiyadan fərqli olaraq Q. Qeybullayev sakları və iskitləri türklərə əlaqələndirir⁵¹⁶. Əvvəlcə o saklarla bağlı toponimlərin əsasən türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərdə yayılmış olduğunu göstərir: Yakutların özünü və yaşadıkları ərazini Saxa adlandırması, Tatarıstanda iki Şəki, Azərbaycanın şimal-qərbində Şəki, Ermənistanın Sisyan rayonunun keçmiş azərbaycanlı kəndi Şəki, İranda Şakabad yaşayış məntəqəsi, Türkiyədə Qars əyalətinin Ərdahan dairəsində Şəki kəndi və kənd xarabalığı, Arsak, Balasakan, Sünik-Sisakan, Şakəşen⁵¹⁷, Qax rayonunun Qax-İngiloy kəndində Sakandərə, Zaqatalada Sakantala, eyni rayonda Saqa-Tor⁵¹⁸, Gəncənin köhnə adlandırması Qanzak olması⁵¹⁹ və s. Bu ərazilərdə qədimdən türkdillilər məskun olmuşlar və uzun müddətdir ki, buralarda yaşayırlar. Bundan əlavə o, iskitlərə və sakların hökmdarlarının şəxs adlarının türk dilli olması qeyd edir: Skunxa (Eskinqay-ağılı), İşpakay (Eşbəy-Sirdaş bəy), Taksak (Tanquşaq-möhkəm uşaq), Sparqapit (Esbirokbit-yalnız ağıllı böyü), Madiy (Meteqüvvətli möhkəm, Albaniyada V əsrdə Mate adlı feodal, hunlarda e.ə. III əsrdə Mete xaqan, Çingiz Xaqanın nəvəsi Batı var idi), Partatay (barsa, pələngə tay), Sobodak (Sabutay-Çingizin sə-

⁵¹⁵ Alasiya G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 11

⁵¹⁶ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев, т. I – Баку: Издательство «Элм», 1991 – s. 83-100

⁵¹⁷ Qeybullayev Q. Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərmaş, 1992 – s. 90-94

⁵¹⁸ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев – s. 98

⁵¹⁹ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев – s. 94

kərdəsi), Tanay (dan yeri) və s.⁵²⁰ Həmçinin Q. Qeybullayev sakların bir qisminin şişpapaq adlandırılması və bu geyim növünün yalnız türklərə məxsus olmasını da qeyd etmişdir⁵²¹. Q. Qeybullayevin gəldiyi nəticəyə görə saklar Qara dənizin şimal sahillərində, Cənubi Qafqazda, Ön Asiyada, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda yaşamışdılar⁵²². Beləliklə, onlar Albaniya – Arranda dövlət yaranmamışdan əvvəl buranın əsas sakinlərindən və bu dövlətdəki əsas etnoslardan biri olmuşlar. Q. Qeybullayev digər tədqiqatçıların da fikirlərinə əsaslanaraq Kür və Araz çayları arasını Ön Asiyadakı İskit çarlığının nüvəsi kimi göstərir⁵²³. Ptolemeydə Sarmatiyada adı çəkilən zakatlar və asayların⁵²⁴, gümən ki, saklarla əlaqəsi olmuşdur və Azərbaycanın Zaqatala, Şəki, Balasakan, Sisakan və s. kimi yaşayış sahələri heç də onlara yad olmamışdır. Digər tayfa olan asayların adı isə Kül Tigin və Bilgə Xaqanın abidələrində də çəkilmişdir⁵²⁵.

Albanlar (həmçinin: qurdabanlar, sanarlar, qarqarlar və s.): Albanlar haqqında bəndə qeyd etmək lazımdır ki, Orta Asiya və Qazaxıstanda indi də Alban adlı türkdilli tayfalar yaşamaqdadır⁵²⁶. Belə ki, onlara qazaxlar, qırğızlar, türkmənlər, özbəklər, qaraqalpaqlar arasında rast gəlmək olur⁵²⁷. Əhalişünas S. İ. Bruk “Dünya əhalisi” adlı əsərində göstərir ki, Çin Xalq Respublikasının ərazisində olan türkdilli qazaxların arasında albanlar da adını çəkir ki, hal-hazırda həmin albanlar qazax dilində danışır⁵²⁸. Azərbaycan, Gürcüstan Ermənistan və Dağıstanda al-

⁵²⁰ Qeybullayev Q. Ə. Qədim türklər və Ermənistan – s. 95-96

⁵²¹ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев – s. 95; Qeybullayev Q. Ə. Qədim türklər və Ermənistan – s. 97

⁵²² Qeybullayev Q. Ə. Qədim türklər və Ermənistan – s. 93

⁵²³ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев – s. 84

⁵²⁴ Claudii Ptolemaei. Geographia – s. 41

⁵²⁵ Şükürlü Ə. C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili – s. 237, s. 264

⁵²⁶ Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixində. Bakı: “Azərmaş”, 1994 – s. 195

⁵²⁷ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев – s. 74

⁵²⁸ Nuriyev E. B. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası.

banlarla bağlı çoxlu toponimlərə rast gəlmək olur. Azərbaycan Respublikasının ərazisində Şəkiddə Albanlar məhəlləsi, Malibəylidə Alıvanlar məhəlləsi, Qaxın Ləkət kəndində Alban qalası, Quba rayonunda Alban kəndi, Göyçayın Qəbələ ilə birləşdirən Alvan dərə düzü⁵²⁹ və s. Gürcüstanda indi də Albani adlı yaşayış məntəqəsi, Alvani düzü, Alonqverdi, Alaverdi yer adları mövcuddur ki, bunların albanlarla əlaqəsi mübahisəsizdir. Bundan əlavə XIX əsrdə Gürcüstanda Alpani adlı iki toponim də mövcud olub. XIX əsr məlumatlarına əsasən Batum vilayətinin Artvin qəzasında Alvanikala adlı dağ və xarabalıq adına da rast gəlinməkdədir.⁵³⁰ Bu məlumatlar eyni zamanda müasir Gürcüstan-Azərbaycan sərhədindən fərqli olaraq, İberiyanın Albaniyadan şimal-qərbdə deyil, qərbdə yerləşdiyinin isbatıdır.

Qarqar etnoniminə gəlincə isə bu etnosun adının da türklərlə bağlı olması ehtimalı böyükdür. Belə ki, Qarqarçay, Qarqar sıra dağları və Qarqar düzü etnonimlərinə əsaslanaraq Mil-Qarabağ düzənliklərində yaşayırmışlar. Qarqarların Albaniyada yaşamasını Moisey Xorenli və Musa Kalankatlı da təsdiq edir. Heç təsadüfi deyildir ki, V.Bartold Orta Qazaxıstanda, Tyan-Şanda Qarqar toponiminin olmasını qeyd edir. X əsrə aid "Hüdud əl-Ələm" əsərində isə Orta Asiyada Qarqar əyalətinin adı çəkilir⁵³¹. Qarqar adına türklərin kompakt yaşadığı ərazilərdə belə rast gəlinməsi onların türk əsilli olmasını istisna etmir. Çox maraqlıdır ki, əsasən Albaniyada yaşayan qarqar tayfasının adına XIX əsrin məlumatlarına əsasən Tiflis quberniyasının Tianeti və Axalsix qəzalarında məhz Albaniyada olduğu kimi Qarqar adlı çay və Qarqaris adlı dağ adında rast gəlinir. Qarqar adına Dağıstanda və Şimali Qafqazda da əsasən Karkar şəklində rast gəlinir⁵³².

Albanların türk olması və ya mədəni cəhətdən türklərə çox yaxın olması öz əksini "Kitab-i Dədə Qorqud"-da da tapmışdır. Belə ki, "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"-da kafir casusu Qazanı "albanlar başı-albanlar hakimi Qazan xan" adlandırır⁵³³. Albanların və ətraf ərazilərdə yaşayan digər türk tayfalarının Kitab-i Dədə Qorquddakı oğuzlarla eyni olduğunu bildirən məqamlardan biri də dini inancılarla bağlıdır. Belə ki, "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"-da Basat anasının kimliyini "Qaba Ağac" kimi açıqlayır⁵³⁴. Oğuz xaqanın xanımlarından biri də ağac koğuşunda tapılmışdır⁵³⁵. Uygurların "Köç" dastanında da Buğa Tiginin ağac koğuşunda dünyaya gəlməsi haqqında məlumatlar var⁵³⁶. Biz "Albaniya tarixi" əsərində də türklər arasında yayılan ağac kultuna rast gəlirik. Musa Kalankatlı Alban zadəganlarının hunlar-xəzərlərlə münasibətləri tənzimləmək üçün Albaniyanın yepiskoplarından İsraili missionerlik məqsədi ilə hunların-xəzərlərin arasına göndərilməsi haqqında məlumat verir⁵³⁷. Güman ki, İsrailin missionerliyi yalnız hunlarla eyni dili danışdıqda uğurlu ola bilərdi. Burada hunların ağaca sitayiş etmələri haqqında⁵³⁸, Kuar adlı ildırım tanrısı haqqında və ən əsası türklərin Tanrı-xan, farsların Aspadiant adlandırdığı tanrılarına at qurban vermələri haqqında məlumat var⁵³⁹. Bu Tanrı-xan "Kitab-i Dədə Qorqud"-dakı "nəsanə daldı can verən"⁵⁴⁰, "qadir olan", "uca"⁵⁴¹ Tənqiri ilə eynilik təşkil edir. İsrail burada moizələrlə, vəzlərlə türklər arasında geniş şəkildə xaçpərəstliyi təbliğ edir və kütlələrə xristianlığı qəbul etdirir. Onun təbliğində belə uğurlu olmasının kökündə hunlarla ünsiyyət probleminin

⁵³³ Kitab-i Dədə Qorqud – s. 69

⁵³⁴ Kitab-i Dədə Qorqud – s. 110

⁵³⁵ Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I kitab. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1992 – s. 62

⁵³⁶ Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I kitab – s. 148

⁵³⁷ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 154

⁵³⁸ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 160

⁵³⁹ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 156, s. 159

⁵⁴⁰ Kitab-i Dədə Qorqud – s. 39

⁵⁴¹ Kitab-i Dədə Qorqud – s. 31, s. 32

Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1989 – s. 51

⁵²⁹ Məmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları (oronimiya). Bakı: "Azərneşr", 1993 – s. 127; Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев – s. 67

⁵³⁰ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев – s. 67

⁵³¹ Məmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları – s. 138

⁵³² Məmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları – s. 138

olmaması dururdu. Bununla yanaşı Alp İltuerin İsrailin təbliğatından sonra xaçpərəstliyi qəbul edərək Tanrı xana aid olan hündür və bol yarpaqlı palıd ağaclarından ən böyüyünün kəsilməsi haqqında da məlumat verilir⁵⁴². Xristianlığı qəbul edən hunlar həətə Albaniya hökmdarı Varaz Tiridatdan İsrailin onlara dini başçı təyin etməsini də tələb edirlər⁵⁴³. Bütün bunlar xəzərlər, hunlarla albanların necə yaxın olduğunu, bir-birləri ilə ünsiyyət-də heç bir problem çəkmədiyini, eyni zamanda "Kitab-i Dədə Qorqud" oğuzlarının inandığı ağacın ana olması və Tənqri adlandırıldığı Allah inancı ilə Albaniyadan şimalda yaşayan hun-xəzərlərin ağac inancı, Tanrı-xan sitayişlərinin demək olar ki, eyni olması burada yaşayan əhalinin "Kitab-i Dədə Qorqud" oğuzları ilə eyni və ya çox yaxın tayfalar olmasını isbat edir.

Hun-Xəzərlərin Tənqri-xanla bağlı, at kultu, at yemə ilə bağlı, at qurban etmə ilə bağlı bu məlumatı da əlavə etmək olar ki, antik müəlliflərdən Ptolemeyin sarmatlarla əlaqəli məlumatlarında biz belə bir məlumata rast gəlirik: "Sarmatiyada yaşayır Sarmat hiperboreylər, hökmdar (çar-bazilios) sarmatlar, , ateyən sarmatlar, zak(x)atlar, sovardenlər, asaylar."⁵⁴⁴ Güman ki, bu dövrdə türk xalqları yunanlar arasında skiflər adıyla yanaşı həm də sarmatlar adı ilə tanınırmış. Atla bağlı, at saxlama ilə bağlı maraqlı məlumatlardan biri də ərəb mənbələrindədir. Belə ki, Yaqubidə verilən məlumata əsasən ərəb canişini Xalid ibn Yəzid Azərbaycanın şimal-qərbində, Tiflis əmirliyinin şərqiində yaşayan sanarları məğlub etdikdən sonra onlardan üç min madyan, on min qoyun almaq şərti ilə sülh bağlayır⁵⁴⁵. Bu rəqəm qoyunların sayı ilə müqayisədə çox böyük bir rəqəmdir və sanarlarda atçılıq təsərrüfatının inkişafını göstərir ki, əlbəttə, bu da tədricatçıya sanarlarla qədim sarmatlar, hun-xəzərlər, oğuz türk-

ləri, maldar təsərrüfatı ilə daha çox məşğul olan albanlar⁵⁴⁶ arasında irsi və genetik əlaqələr qurmağa icazə verir.

Burada xüsusilə orta əsrlərdə Tiflisə yaxın ərazilərdə yaşayan sanar və Albaniyanın Girdiman – Qardaban vilayətində yaşayan qardabanlıları-albanları qeyd etmək lazımdır. Mehranlının torpaqları olan Girdiman (gürcü mənbələrində Qardaban) ərazisində məskunlaşmış qardabanlılar sonradan gürcülərin Kaxetiya adlandırdıqları əraziləri də tutaraq Şəki mülkiyyətinə birləşmişdilər⁵⁴⁷ və beləliklə IX-X əsrlərdə yenidən tarixi Albaniyanı bərpa etməyə nail olmuşdular.

Məhz Qardabanda yaşayan albanlar və eyni zamanda sanarlar müasir Şərqi Gürcüstanda ərəblərə qarşı inadlı mübarizə aparmış, bir çox hallarda Tiflis əmirliyinin müttəfiqi olmuşdular. Qardabanlılar Alban dövləti 705-ci ildə dağıldıqdan sonra və albanlar İslamı qəbul etdikdən sonra yavaş-yavaş Bərdə mərkəzli xristianlıqdan uzaqlaşmış, Şəki mərkəzli Albaniyaya tabe olmağa başlamışdılar. İslam dininin yerli əhali tərəfindən kütləvi şəkildə qəbulundan sonra xristianlar arasında da məzhəb fərqlilikləri özünü büruzə verməyə başladı. Diofizit olan qardabanlılar hələ VIII əsrdə monofizitliyi üstün tutan Bərdədən uzaqlaşmağa başlamışdılar. Z.M.Bünyadov Albaniyada məhz Girdiman və Beyləqanı diofizit pavlikianların vətəni hesab etmişdir⁵⁴⁸. VII əsrin 20-ci illərində Albaniyada Viro adlanan xalkedonçu Albaniya katolikosunun fəaliyyətləri və Bizans imperatoru İrakliyin Mehriani Varaz-Qriqoru xaç suyuna salmasından sonra diofizitizm daha geniş yayılır⁵⁴⁹. Varaz Tiridatın Bizans səfəri zamanı çarica Sparamanın hakimiyyətdən devrilməsinin əsas səbəbi kimi də onun Girdimandan olan bütün Albaniyanın katolikosu Nerses Bakurla yaxınlığı və onların xalkedon-diofizitliyi bütün

⁵⁴² Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 161

⁵⁴³ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 168

⁵⁴⁴ Claudii Ptolemaei. Geographia – s. 41

⁵⁴⁵ Əl-Yəqubi. Tarix. II cild. Beyrut, 2010 – s. 422; Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 219

⁵⁴⁶ Страбон. География. Перевод, статья и комментарии П.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964 – s. 475

⁵⁴⁷ Hacıalı Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... – s. 113

⁵⁴⁸ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə - s. 219

⁵⁴⁹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə - s. 49

Albaniyada yayma cəhdləri göstərilir. Nərsenin fəaliyyətinin uğursuzluğu və Sparamanın hakimiyyətdən salınmasından sonra albanlar arasındakı məzhəb problemləri ilə siyasi problemlər birbirinə qarışmış, bunun nəticələri isə çox ağır olmuş, tarixi və mövqeyi dəfələrlə üstün olan ilkin hövari Albaniya kilsəsi özündən mövqecə aşağı erməni kilsəsinə tabe edilmişdi⁵⁵⁰. Bu hadisə onu göstərir ki, Albaniyada həm diofizitizm, həm də monofizitizm tabeliləri, kilsələri kifayət qədər güclü idi və onların yayılması və ya üstün səviyyəyə keçməsi siyasi iradədən asılı idi. Belə olan halda diofizit qardabanlıların sonralar diofizit olan Xalkedon gürcü kilsəsi ilə yaxınlaşması tam təbii bir hal kimi qəbul etmək lazımdır. Bu yaxınlaşma noticəsində XII əsrdə müsəlman cəhəsinə qarşı birləşmə zərurətindən qardabanlılar tərəfindən Kartli hökmdarı IV David ümumi xristian hökmdar kimi qəbul edilir. Buna baxmayaraq Şəkidi və Kaxetiyada hələ uzun müddət gürcülərə qarşı mübarizə aparılır.

Sabirlər: Bizans mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə 576-cı ildə külli miqdarda sabir hunları Gəncə və ətraf ərazilərə köçürülmüşdü⁵⁵¹. Sabir türkləri VI əsrdən etibarən tarix səhnəsinə hunların bir qolu olan və hun tayfalarının idarə etmədə onouqları əvəzləyən tayfalar kimi çıxmışdı. Onlar tez-tez Dərbənd və Dəryal keçidlərini aşaraq Ön Asiyaya qədər yürüşlər edirdilər⁵⁵². Ərəb mənbələrində də adları çəkilən *səvardilər*, *siyavurdilər*⁵⁵³ deyiləndə də çox güman ki, türklər, sabir türkləri nəzərdə tutulurdu⁵⁵⁴. Nailə Vəlixanlı çox doğru olaraq Tovuz mərkəzli Gəncə və Tiflis arasında məskunlaşdırılan Bizans mənbələrində "sa-

barta asfala" – ağ sabartalar kimi adlandırılan sabirləri türkmənşəli olaraq qeyd etmişdir⁵⁵⁵. Erməni mənbələrində onların adı sevordiklər kimi çəkilir⁵⁵⁶. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Tiflisdəki ərazilərdən birinin adı məhz sabir türkləri ilə əlaqədar olub, Saburtala adlanmaqdadır. Bu da sabir türklərinin Tiflis və ətrafına qədər yaşadıklarını göstərir. Suvar adına biz Azərbaycan Respublikasında da çox rast gəlirik. Belə ki, Qəbələyə bir zamanlar "Qəleyi-Suvar" və ya "Qəbələ Suvar" deyilib. Eyni zamanda "Qəleyi-Suvar" Qusar rayonunda yer adıdır. Biləsuvar rayonunun adında da biz suvar tayfalarını tapa bilərik⁵⁵⁷. Şəki rayonu ərazisində Suvar dərəsi adlı məntəqə var⁵⁵⁸. Tala sözünü biz Şimal-Qərbi Azərbaycanda Tala, Zaqatala, İki tala, Kor tala və s. kimi yaşayış məntəqələrinin tərkibində də rast gəlirik. Arif Yunus bizanslı Prokopi KesarSKIYƏ istinad edərək yazmışdır ki, ətrafında sabirlərin yaşadığı Fazis (Rioni) çayının qollarından birinin adı Boas adlanır. Bu ad sabirlərin qadın hökmdarı Boareksin (Buq-Aruq xatun⁵⁵⁹) şərəfinə belə adlandırılmışdı⁵⁶⁰. Sabirlərin başçısı Balaxın dul qalmış qadını Boanın – Buq Aruq xatunun hakimiyyəti altında 100 min hun var idi⁵⁶¹. Tiflisdəki Saburtalo ətrafında yaşayan sabirlərlə Albaniya ətrafında məskunlaşan sabirlər eyni dövrdə burada məskunlaşmışdılar.

⁵⁵⁵ Велиханова Н.М. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания / В сб.: Историческая География Азербайджана. Баку: Издательство «Элм», 1987 – s. 49

⁵⁵⁶ Yovhannes Draxanakertci. History of Armenia. Atlanta, GA: Scholars Press, 1987 – s. 152, 167

⁵⁵⁷ Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы... – s. 87; Мəmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları (oronimiyə). Bakı: "Azərnaş", 1993 – s. 132

⁵⁵⁸ Мəmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları – s. 157

⁵⁵⁹ Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I kitab – s. 126

⁵⁶⁰ Ариф Юнусов. Ахыскинские (месхетинские) турки: Дважды депортированный народ. Центральная Азия и Кавказ. №2. СА&СС Press® AB /Central Asia & Central Caucasus Press AB/ 1999. http://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_jmusov.shtml

⁵⁶¹ Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан – s. 73; Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I kitab – s. 126

⁵⁵⁰ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 175-177

⁵⁵¹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə – s. 172

⁵⁵² Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: «Азернешр», 1993 – s. 67

⁵⁵³ Əl-Bəlazuri. Kitab Futuh əl-Buldan. Beyrut: 1987 – s. 286; Əl-Bəlazuri. Kitab Futuh-İ Buldan. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 164; Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge Oriental Series, No.6, London: Taylors Foreign Press, 1953 – s. 13

⁵⁵⁴ Əl-Bəlazuri. Kitab Futuh-İ Buldan. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 186, s. 191

568-ci ildə Sasani hökmdarı Keyxosrov (I Xosrov) tərəfindən məğlubiyyət uğradılan sabir türklərinin on min nəfərə qədər Kür-Araz bölgəsinə köçməyə məcbur olur, onların 28 evdən ibarət olan bir bölümü 576-cı ildə Mxetaya qədər gəlirlər⁵⁶². Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, sabirlərin buralarda rahat məskən salmasının səbəblərindən biri I Göytürk imperiyası-türkütlərin rəhbəri İstemi xaqanın 567-571-ci illər ərzində Şimali Qafqazı imperiyaya birləşdirməsi idi⁵⁶³. Məhz göytürklərin köməyi sayəsində bizanslıların ələltisi Quaram Baqratını İberiyada hakimiyyəti gəlmişdi⁵⁶⁴.

Barsillər: Əl-Bəlazuridə Həvəşirəvanın türk padşahı-xaqanı ilə Bərşəliyyə adlanan yerdə görüşü haqqında məlumatlar var⁵⁶⁵. Türk hökmdarın buradan öz ölkəsinə qayıtması və Xosrovan burada Dərbənd qalasını inşa etməsi ilə birgə bu torpaqların Dərbəndə qədər uzanması məlum olur. Süleyman Əliyarlı məhz bu Bərşəliyyə adının Borçalı ilə bağlı olmasını misal göstərir⁵⁶⁶. Belə ki, bu adların yaranmasının səbəbi bu dövrdə Azərbaycan da kütləvi şəkildə məskunlaşan barsil türkləri ilə bağlı idi. Eyni zamanda Bazaleti adlı göl və kənd adları da məhz barsillərin adı ilə bağlıdır⁵⁶⁷. Əslində barsillərin tarixi daha qədimə gedir. Belə ki, Moyses Xorenli barsillərin xəzərlərlə birgə Vnasep Surxapın başçılığı altında çar Valarşın dövründə (197-215) II əsrin sonu-III əsrin əvvəllərində müasir Kür çayı sahillərində məskunlaşdığını qeyd edir⁵⁶⁸.

⁵⁶² Hacıyev F.V. Gürcüstan coğrafiyasında eski türklər: Buntürklərdən Karapaxklara / I Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçə Bilgi Söleni, Aiyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009 – s. 298

⁵⁶³ Qumilyov L. N. Qədim türklər. Bakı: "Gənclik" nəşriyyatı, 1993 – s. 60

⁵⁶⁴ Qumilyov L. N. Qədim türklər – s. 63

⁵⁶⁵ Əl-Bəlazuri. Kitab Fütuh əl-Buldən. Beyrut: 1987 – s. 275; Əl-Bəlazuri. Kitab Fütuh-İ Buldən. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar – s. 154

⁵⁶⁶ Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər – s. 179

⁵⁶⁷ Ариф Юнусов. Ахыскинские (мехетгинские) турки: Дважды депортированный народ. Центральная Азия и Кавказ. №2. СА&СС Press® AB /Central Asia & Central Caucasus Press AB/ 1999. http://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml

⁵⁶⁸ История Армении Моисея Хоренского. Новый пер. Н. О. Эмина.

Hunlar: II əsrdən etibarən Qafqazda hunlar adı altında türklərin böyük bir qisminin peyda olması müşahidə edilir⁵⁶⁹. III əsrdə onlar artıq ətraf ölkələrdə siyasi hadisələrə qarışırdılar. Ərminiyyə hökmdarı Xosrov Arşaki (216-256) Sasani Ərdəşir (224-241) ilə müharibəsinə İberiya kralı Aspaqurun yardımını və xahişi ilə Qafqaz qapıları vasitəsi ilə xəzərlər və ya hunları-türkləri də cəlb edə bilməmişdi⁵⁷⁰. Hunlar bu dövrdə artıq özlərini bütünlükdə bölgənin, ələxsüs Albaniyanın sakini hiss edirdilər. Erməniyyə çarı III Trdat (270-330) Albaniyyə hücum edərkən onun məhz barsillər qarşılarmışdı: "Trdat Qaraq çölünə (Mil düzü-Ziya Bünyadov) enir və sət döyüşdə şimalhılarla üz-üzə gəlir. Barsillərin çarı onunla çarpışdı"⁵⁷¹. Bunun səbəblərindən biri də barsillərlə albanların yaxın qohumluq əlaqələri olması idi: "Şorqin (Albaniyanın) nahararları Satinikin nəslindəndir. Bu nəsil Tiri-datin (298-330) atası Xosrovun vaxtında (198-217) Basil ölkəsindən gəlmiş mard bir adamla qohum olmuşdu"⁵⁷². Albanların çarı eyni zamanda hunların çarı hesab edilirdi. M.Kalankatlı yazır: "Onun (Qriqorisin-R.M) şagirdləri meyidini tapıb Habanda vilayətinin Amaras şəhərinə gətirdilər. Üz qoyub Ərmeniyyəyə gizləndilər, çünki, bu vaxt Sanesan sayış-hesabsız hunların qoşunları ilə Ərmeniyyəyə basqın etmişdi"⁵⁷³. Hadisələr, Qriqoris öldürülməsi və sonrasında basqın Moisey Xorenlidə də eyni cür təsvir edilir⁵⁷⁴. Sanesan-Sanatruk haqqında M.Kalankatlı 12-ci fəsildə eyni məlumatı daha təfəssil verir: "Trdat öldükdən sonra Paytakaran şəhərində (Beyləqan-Ziya Bünyadov) adı tanınmış Sanatruk albanlara hökmdarlıq etməyə başladı Sanatruk

Москва: Изд. Лазаревского Института Восточных языков, 1893 – с. 113; Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан – s. 14

⁵⁶⁹ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 14; Джафаров Ю.Р.

Гунны и Азербайджан – s. 13

⁵⁷⁰ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 15

⁵⁷¹ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 27

⁵⁷² Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 20

⁵⁷³ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 25

⁵⁷⁴ История Армении Моисея Хоренского. Москва: 1893 – с. 144-145

əlverişli məqam seçərək Şapurun əmrilə otuz minlik alban ordusunu toplayıb Erməniyyənin mərkəzinə basqın edir⁵⁷⁵. Xosrovun dövründə - Katolikos Qriqorisin ölümündən dərhal sonra baş verən Sanatrakun hücumu hadisəsi təxminən 337-338-ci illərə aid edilir⁵⁷⁶. Erməni tarixçisi Favstos Buzand da Sanesanın ordusunda alban tayfalarının adını çəkərək hunların adını birinci sırada çəkir⁵⁷⁷. Göründüyü kimi, mənbənin bir tərəfində Sanatrakun albanlar ordusu ilə, bir tərəfində isə eyni hadisəni hunlarla hücum etməyini göstərməsi artıq IV əsrin əvvəllərində hunların Albaniyanın sakinləri olduğunu göstərən açıq-aşkar bir faktır.

395-ci ildə və 448-ci ildə hunların Cənubi Qafqazdan keçərək Ön Asiyaya qədər yürüş etdikləri məlumdur⁵⁷⁸. 395-ci ildə əksəriyyətin fikrinə görə onlar məhz Dəryal keçidindən keçmişdilər, geri qayıdarkən Dərbənd keçidindən geri qayıtmışdılar⁵⁷⁹. V əsrdə isə Sasani II Yezdagirdə qarşı (438-451) Cənubi Qafqazda üsyan qalxdığı zaman hunlar adı çəkilən ərazidə vəziyyəti nəzarətdə saxlayırdı. Yegişədə qeyd edilir ki, Vasak Syuni bala-sakanların kralı ilə işbirliyində Hun Heran (Ərən) ilə dostluq əlaqəsi qurdu. Heran Sasani ordusu ilə mücadilə edərək Albaniyanı tutub yunanların torpaqlarına qədər (Bizansla sərhədə) çatdı⁵⁸⁰. Deməli, hunlar əsasən hun torpaqlara Cənubi Qafqaz xalqlarını, daha dəqiq desək albanları dəstəkləmək məqsədi ilə gəlmiş. Əlbəttə ki, bu yürüşlər zamanı kütləvi məskunlaşmalar

istisna edilmir. Məhz bu dövrdə Azərbaycanda onoqur hunlarının başçılığında oğur, sarıqur (və ya sarıqur), utiqur, kutriqur, çen və digər tayfalar məskunlaşır. VI əsr Bizans tarixçisi Aqafianın verdiyi məlumata görə Kutaisi şəhərinin yaxınlığındakı qalardan birinin adı Onoquris adlanırdı və bu məhz onoqurlarla bağlı idi. Arif Yunus Sarkine qalasının adını sarıqurlarla bağlamağa çalışıb. O eyni zamanda Quriyanı, Alban şəhəri olan lakin, indi Gürcüstan sərhədləri daxilində qalan Telavi yaxınlığındakı Asquri kəndini, Axalsix rayonundakı Azqur kəndini, Aspınza rayonundakı Onqor kəndini də qur sönüğü daşıyan hun tayfaları ilə çox uğurlu bir fəkildə əlaqələndirib⁵⁸¹. Bu bölgəyə yaxın Azərbaycanın Tovuz rayonunda isə Ağacəri adlanan bir kənd var ki, güman edilir ki, bu kəndin adı da "akatzir" və ya "axatsir" hun tayfalarının adından götürülmüşdür⁵⁸². Fikrimizcə Akatzirlər hun ittifaqına daxil olan xəzərlərin fərqli səslişif versiyasıdır.

Bundan əlavə Tiflis bölgəsi ətrafında çoxlu ağ hun-əftalit-əbdal tayfalarının yaşadığı da məlumdur. Belə ki, V əsr Suriya mənbəsi qeyd edir ki, Bizans imperatoru Arkadinin dövründə (395-408) iver olan Farsman imperatriçə Yevdoksiya ilə intim münasibətləri üzə çıxanda öz ölkəsinə qaçdı və ağ hunların köməyi ilə hakimiyyətə çıxdı. "O iverlər üzərində hakimiyyətə çıxanda özü ilə iverlərin qonşusu olan ağ hunları götürdü"⁵⁸³. Bunu da qeyd edək ki, Musa Kalankatlinin "Albaniya tarixi" əsərində Albaniyada, Utı, Lpiniya, Kaspiya, Çola keçidinə qədər uzanan torpaqlarda qarqar və kəmiçik əftalitlərin – ağ hunların yaşadığı və xristian missionerlərin mərkəz kimi özlərinə Kiş kəndini seçmələri göstərilir⁵⁸⁴. Bu da bölgələrdə yaşayan türk tayfalarının, ağ h.n.

⁵⁷⁵ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 27

⁵⁷⁶ История Армении Моисея Хоренского – с. 149; Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 210

⁵⁷⁷ История Армении Фавстоса Бузанда. Пер. с древнеармянского и комментарии М.А.Геворгияна. Под ред. С.Т.Еремяна. Ереван: Изд. Акад. Наук Армянской ССР, 1953 – с. 15

⁵⁷⁸ Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан – с. 36

⁵⁷⁹ Артамонов М.И. История Хазар. Изд. Гос. Эрмитажа: Ленинград, 1962 – с. 53; Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türkler – s. 18-19

⁵⁸⁰ Егшиш. О Вардане и войне армянской. Пер. с древнеарм. И.А.Орбели. Ереван: Изд. АН Армянской ССР, 1971 – с. 116, 121; Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türkler – s. 21

⁵⁸¹ Ариф Юнусов. Ахыскинские (месхетинские) турки: Дважды депортированный народ. Центральная Азия и Кавказ. №2. СА&СС Press® AB /Central Asia & Central Caucasus Press AB/ 1999. http://www.cac.org/journal/cac-02-1999/st_20_yunusov.shtml

⁵⁸² Мəmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları – s. 126

⁵⁸³ Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1941 – с. 37

⁵⁸⁴ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 31-32

ların albanlardan olmasını isbat edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan Respublikasında Abdal dağı (Laçın rayonu), Abdal (Ağdaş və Tovuz rayonu), Abdallar (Oğuz rayonu), Çoban Abdallar (Göygöl rayonu) və s. kimi yaşayış məntəqələri məhz ağhunlar-efəlitlərlə bağlıdır⁵⁸⁵. Abcallı adı ilə bağlı müasir Gürcüstan Respublikasında da yer adı olmuşdur⁵⁸⁶.

VI əsrdə müasir Gürcüstan ərazisində kütləvi şəkildə türklərin yaşadığını sübut edən maraqlı faktlardan biri Q.S.Qordeyev imzalı müəllifin, özünün söylədiyi kimi, monastır məxəzələrinə və digər yazılı qaynaqlara istinad edərək qələmə aldığı və "Tiflisskiye vedomosti" qəzetinin "Səyahətər" rubrikasında çap etdirdiyi bir məqaləsində əks olunur. Məqalədən aydın olur ki, VI yüzildə Gürcüstanda Kürün sağ sahilində yaşayan türklərin başçısının adı *Babək* olub və Azərbaycanla Gürcüstan dövlətlərinin sərhəd zolağında ucalan David Qareca (Keşişdağ) monastır kompleksində ilk kilsəni o inşa etdiribdir. Şübhəsiz ki, Borçalıda yerləşən *Babək* dağının adı da o şəxsin adı ilə əlaqəlidir⁵⁸⁷. Sasani II Şapurun (309-379) ordusunda hunlara qarşı vuruşan Sünik vilayətinin rəhbəri Andokun oğlunun adı da Babik olmuşdur⁵⁸⁸.

Albaniya hökmdarı II Vaçenin (444-463) hakimiyyətinin son illərində Albaniyaya olan haylandır hunlarının axınları, Sasani şahı Firuzun onlara Alan qapıları-Dəryal qapılarını açdırması, haylandır hunlarının Albaniyanın şimal-qərb və qərb bölgəsinə nəzarətinə səbəb olmuşdur⁵⁸⁹. Eyni ərazilərə hücum haqqında məlumatı fərqli formada gürcü mənbəsi də verir⁵⁹⁰. Akatizirləri tabe

edən digər hun tayfaları sarıqurların Dəryal keçidi ilə bənzər axınını Prisk məlumat verir⁵⁹¹. Bu yürüşün tarixi bəzən 463-cü il, bəzən isə 466-cı il kimi qeyd olunur⁵⁹². İstər haylandırların, istərsə də sarıqur və akatizirlərin V əsrin 60-cı illərində Dəryal və Dərbənddən müstəməd yürüşləri Hun tayfalarının bir qisminin Atillanın ölümündən sonra (453) yenidən şərqə qayıtdığını, Albaniya və Tiflis ətrafında rahat məskunlaşa bildiklərinin isbatıdır.

Xəzərlər: Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi müasir Gürcüstan ərazisində və ümumiyyətlə Qafqazda o qədər çox türk tayfaları məskunlaşmışdı ki, gürcülər arasında ərazilərdə istifadə edilən 6 dildən biri məhz xəzər dili idi⁵⁹³. Əgər yunan, yəhudi, Suriya, erməni dili dini nöqəyi nəzərdən, gürcü dili ana dili olaraq işlədilibdirsə, bu dillərlə yanaşı gürcülərin xəzər dilini işləməsi biza bu ərazilərdə türk tayfalarının nüfuzunun nə dərəcədə güclü olduğunu isbat edir. Heç təsadüfi deyildir ki, Gürcüstandakı Kazareti yaşayış məntəqəsi də məhz xəzərlərlə əlaqəlidir. Eyni zamanda ərəb mənbələrində Xilafət yürüşləri zamanı Arranın və Cürzanın xəzərlər tabe olması, Qəbəlonin həm də Xəzər adlandırılması, Arran və Cənubi Azərbaycanın bəzən bir yerdə "Xəzərlər ölkəsi" adlandırılması burada çoxlu miqdarda xəzər türkünün yaşadığını söyləməyə imkan verir⁵⁹⁴. Yeri dəqiq bilinməyən müasir

Ред. кол.: Ш. Дзидицури, М. Абашидзе, З. Алексидзе и др. АН СССР, Инт этнография, АН ГССР, Комис. по источ. истории Грузии. Тб.: Издательство «Мешинереба», 1986 – с. 146; Gürcüstan tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar). Gürcücedən çevirən M. Brosset – s. 121; Alasania G. – s. 22

⁵⁸⁵ Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Собрал, издал с русским переводом В.В.Латышев. Том I. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук, 1890 – с. 841-843; Alasania G. – s. 23

⁵⁸⁶ Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан – с. 53

⁵⁸⁷ Мровели Леонти. Жизнь Карллийских царей – с. 27; Gürcüstan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset - s.15; Hacıyev F.V. Gürcüstan coğrafiyasında eski türklər... - s. 299; Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 10

⁵⁸⁸ Əl-Bəlazuri. Kitab Futuh əl-Euldən. Beyrut: 1987 – s. 273; Из соч. Балалзори. Книга завоевания стран – с. 5; Əl-Təbəri. Tərix əl-Rusul və-l

⁵⁸⁵ Məmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları – s. 126

⁵⁸⁶ Nuriyev E. B. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası – s. 36

⁵⁸⁷ Hacıyev F.V. Gürcüstan coğrafiyasında eski türklər: Buntürklərdən Karapapaklara / I Uluslararası Uzak Asya'dan Üst Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Söleni, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009 – s. 299

⁵⁸⁸ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi – s. 30

⁵⁸⁹ Moisey Kalankatuklu – s. 41; Египте. О Вардане и войне армянской. Пер. с древнеарм. И.А.Орбели. Ереван: Изд. АН Армянской ССР, 1971 - с. 169-170; Alasania G. - s.22; Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: «Азернешр», 1993 – с.52-53

⁵⁹⁰ Джуаншер Джуаншергани. Жизнь Вастанга Горгасала. Пер. Г. Цулая /

Rusiya Federasiyası daxilindəki (böyük ehtimalla Dağıstanda) Bələncər şəhəri və bu adla bağlı Tiflins yaxınlığında Balaçaur məntəqəsi, Adigen rayonunda Balacur kəndi, Aşberondakı Biləcər məntəqəsi, Zəngilan rayonundakı Biləcər yaylağı xəzərlərinin bu ərazidəki varlıqlarının açıq isbatıdır⁵⁹⁵. Bundan əlavə Xəzər dənizi, Gürcüstanda Kazareti məntəqəsi, Azərbaycanca Füzuli rayonunda Xəzər dağı, Ordubad rayonunda Xəzəryurd oronimi, Babək rayonunda Xəzərçilik oronimi də, Qusar rayonunda Xəzəröbə kəndi, Lerikdə Xəzəryatalağ zirvəsi, Xəzər kəndi, xəzərlər nəsiləri, Neftçalada Xəzər kəndi şübhəsiz ki, xəzərlərlə bağlıdır⁵⁹⁶.

Priskdə bildirildiyi üzrə xəzərlər hunlar arasında əhəmiyyətli mövqeyə mənsub tayfalarından biri olmuşlar. Akatir/Akatsir/Hazarlar saysız-hesabsız sərkərdələri və nəsiləri olan bir tayfa idi. Roma Attila dövründə (434-453) akatsirləri hunlardan ayıraraq özləri ilə koalisiyaya cəlb etməyə çalışırlar. Xəzər sərkərdələrindən Kuridax hədiyyə paylaşımında romalıların özünü ikinci mövqedə görməyini qəbul edə bilmir və akatsirlərin xəyanətini Attilaya xəbər verir. Nəticədə Attila özünə qarşı çıxan xəzərlərə qalib gələr və qələbəni Kuridaxla qeyd edir. Kuridax vətəninə göndərilir və buradakı xəzərlərin başçısı olur, yürüşlərdəki digər xəzərlərə sərkərdəliyi isə Attilanın oğlu edir⁵⁹⁷. Bu artıq V əsrdə Akatsir-Xəzərlərin nə dərəcədə böyük mövqeyə sahib olduğunu göstərirdi. Bundan əlavə Kirakos Gəncəli Albaniya katolikosu Viro-

nun Xəzər yabqusunun oğlu Şadın şərafinə altı şəhərin – Şatərh (müasir Goranboy yaxınlığındakı Şətəl), Şəmkir, Şəki, Şirvan, Şamaxı, Şəporan (Şabran – Sabiran – Sabirlər yaşayan ərazi-R.M.) şəhərlərini inşa etdirdiyini bildirir⁵⁹⁸. Təbəriyə görə Sasani Firuzun dövründə (457-484) 3 şəhər salınmışdı: Reyda Rəm Firuz, Curcanla Sul qapısı arasında Ruşən Firuz, Azərbaycanda Şahram Firuz⁵⁹⁹. Gümən ki, Curcan və Sul (Çor-Çoqa) qapısı arasında salınan Ruşən Firuz sırf müdafiə xarakterli salınmış bir yer olub və yaqın ki, Dəryal keçidini qorumaq üçün Salınmış. Priskə görə Firuz şimalda kidari hunlarının başçıları ilə görüşmüş və onlarla ittifaq qurmağa cəhd etmişdir. Kidarilərin xəzərlər ola bilməsi ehtimalları da var⁶⁰⁰. Xəzərlərin bu dövrdə buranı tanımasının, yerləşməsinin ən böyük isbatı Firuzun oğlu Qubadin (488-531) dövründə Arran və Curzanın xəzərlərin əlində olmasına dair məlumatlardır. Bəlazuri, birinci İrminiyyərin (Tiflis, Sisəcan, Bərdə - Arran) xəzərlərin əlində olduğunu bildirir⁶⁰¹. Belə ki, məhz bu dövrdə xəzərlərə qarşı möhkəmlənmək üçün və yaqın ki, aparılan savaqlar nəticəsində Qubad Beyləqan və Bərdə şəhərlərinin müdafiəsini gücləndirmiş, Xəzər adlanan Qəbələyə daxil olmuş, Şirvandan başlayan Dəryal keçidinə uzanan Alban səddi və ya kərpicdən sədd (سد اللين) çəkirmiş və Alban qapısını möhkəmləndirmişdi⁶⁰². Bəlazurinin yuxarıdakı fikrini təsdiq edən Yaqubi belə qeyd edir: "Xəzərlər İrminiyyənin

Muluk. 11 cildə. II cild. Tab'atu-s Səniyə (İkinci nəşr). Təhqiq Muhamməd Əbu-l Fədl İbrahim. Qahirə: Daru-l Mə'arifi bi Mısır. 1968 – s. 99-100; Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə – s. 172, s. 173

⁵⁹⁵ Məmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları – s. 130; Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы... – s. 125; Ариф Юнусов. Ахьскинские (мехетинские) турки: Дважды депортированный народ. Центральная Азия и Кавказ. №2. СА&СС Press® AB /Central Asia & Central Caucasus Press AB/ 1999. http://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml

⁵⁹⁶ Məmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları – s. 161; Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы... – s. 125

⁵⁹⁷ Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Собрал, издал с русским переводом В.В.Латышев. Том I. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук, 1890 – s. 823

⁵⁹⁸ Киракос Гандзакети. История. Пер. с др. армянского Т. Тер-Григорьяна. Баку: Изд. АН АЗСР, 1946 – s. 101; Kirakos Ganceli. Ermenilerin tərxi-xi (ingiliscə) – <http://www.attalus.org/armenian/kgtoc.html> - 10 – cu bəlmə [158]; Məmmədov A. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (Tarixi-archeoloji tədqiqat). – Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1992 – s. 27

⁵⁹⁹ Ət-Təbəri. Tarix ər-Rusul və-l Muluk. 11 cildə. II cild. Tab'atu-s Səniyə (İkinci nəşr). Təhqiq Muhamməd Əbu-l Fədl İbrahim. Qahirə: Daru-l Mə'arifi bi Mısır. 1968 – s. 83

⁶⁰⁰ Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihi. İstanbul: Selenge yayınları, 2008 – s. 35-36

⁶⁰¹ Əl-Bəlazuri, Əhməd ibn Yahya ibn Cabir. Kitab Futuh əl-Buldan. Haqqaqlıhu və şərhi. Abdullah Ənis Tubba. Beyrut: Muassasətu-l Muaf, 1987 – s. 273

⁶⁰² Əl-Bəlazuri. Beyrut: Muassasətu-l Muaf. 1987 – s. 273

hamısını hökmləri altında tuturdular. Xaqan adlı mülkləri vardı. Arran, Curzan, Busfurracan və Sisəcanda onların Yezid Balaş adlı xalifəsi – canişini vardı. Buralar dördüncü İrminiyyə adlanmaqda idi. Fars mülki Qubad oranı onlardan almışdı⁶⁰³. Heç şübhəsiz xəzərlərə qarşı alınan bu tədbirlərin heç bir nəticəsi olmamışdı ki, Xosrovun dövründə (531-579) mənbə onun Şabran, Məşqəti, Bab əl-Əbvab - Dərbəndi məhkəmələndirdiyini, yol üstündəki dağ keçidlərində bir neçə qapılar – bəblər inşa etdirdiyini, buralara siyasətçiləri köçürtdüyünü, Arran torpağında bundan başqa Şəkkən, Kəməbəran, Dudanıyyəni məhkəmələndirdiyini, Dzurdukiyyə keçidini inşa etdirdiyini, keçidin 12 qapıdan ibarət olduğunu qeyd edir. Curzanda isə Suğdəbil (Tiflisin şimal-şərq, Kürün sol sahilində) adlı şəhər saldıraraq buraya Soqd vilayətindən əhalini köçürtdüyünü qeyd edir⁶⁰⁴. Bəlazurinin dediyindən belə çıxır ki, bu dövrdə Dəryal keçidi nə qədər olan ərazilər – həmçinin Dudanıyyə və Dzurdukiyyə Arran torpaqları sayılırdı. Tiflisə qədər olan torpaqlar – Qəməbəran Arrana aid olsa da Tiflisin şimal-şərq hissəsi isə Suğdəbil bu dövrdə Curzara aid sayılırmış. Təbəri qeyd edir ki, Xosrov özü ölkəsini dörd əyalətə (ispahtedlik) bölmüş, bunlardan birini Azərbaycana və yarındakı “Xəzərlər ölkəsi” adlandırmışdı (و اصبيد اذربيجان و ما ولاها، و هي بلاد الخزر)⁶⁰⁵. Xosrov sulları məğlub edərək yuxarıda adı qeyd edilən Şahram Firuz – Azərbaycana yerləşdirmişdi. Bütün bu məlumatlar İslamın Azərbaycanda yayılmasına qədər xəzərlərin bölgənin ən əhəmiyyətli sakinlərindən biri olduğunun isbatıdır. Eyni zamanda həmin dövrdə İrminiyyəyə yürüş edən Bələncər və bəncər tayfaları da məğlub edilmiş, 10 min nəfəri Azərbaycana yerləşdirilmişdi⁶⁰⁶.

603-628-ci illərdə Sasaniilər və Bizans arasında yeni bir müharibə başlayır. Bu zaman Göytürklər Bizansın müttəfiqi olaraq savaşırlar. Bu müharibə ərafsində ilk dəfə qərb mənbələri xə-

zərləri “şərq türkləri” kimi xarakterizə edirlər⁶⁰⁷. İttifaqın qurulmasını “Albaniya tarixi” də təsdiqləyir. II Xosrov Pərviz (591-628) türklərə Bizansın təklifinin iki dəfə artığını təklif edir. Lakin, xəzərlər Dərbəndi keçdikdən sonra Bərdəyə doğru irəliləyirlər. Buradan Tiflisə keçən ordu Bizans hökmdarı İraklinin qüvvələri ilə birləşir⁶⁰⁸. Bu məlumatlar “Kartlis Sxovreba”da da öz əksini tapır. Tiflisi xəzərlərin sərkərdəsi Cəbu xaqan – gürcü mənbələrində Cibbu (yabqu) alar⁶⁰⁹. 625/626-cı ildə xəzərlər yenidən Cənubi Qafqaza yürüş təşkil edirlər. Bu dəfə rəhbərləri Şad adlı sərkərdədir. Şad Xəzər hökmdarının qardaşının oğludur. O, yenidən Tiflisi alır və buralarda hakimiyyətini bərpə edir⁶¹⁰. Bu yürüş zamanı demək olar bütün Cənubi Qafqaz xəzərlərlə dolmuşdu: “Dağlararası dərələri keçib Uti vilayətini gözlə, hamar və bərəkətli düzlüklərinə enəndə orada Şadın o qədər əsgərləri var idi ki, onlar doğma yerləri tanıya bilmədilər”⁶¹¹. Bu yürüş ərafsində rəsmən Albaniya katolikosu Viro ilə müqavilə imzalanır və bütün Albaniya xəzərlərin hakimiyyəti altına düşür⁶¹². Ümumiyyətlə xəzərlər ərəblər tərəfindən Albaniya katolikosluğunun ləğv edilməsi və ərəb canişinliyinin Bərdəyə köçürülməsinə qədər (705) Albaniyadan vergi almağa davam ediblər⁶¹³. Buna əsasən xəzərlərin Albaniyaya Xəzər dövlətinin bir hissəsi kimi baxdıqlarını iddia etmək olar.

Xəzərlərin Albaniyada kütləvi məskunlaşması İslam dövründə də davam edirdi. Cərrah 722-ci ildən sonra Hüseyn – Xasin qalasını aldıqdan sonra əhalisini Şəki-Filanşahlıqda yerləşən Xayzana köçürür, Tarku – Qumik şəhərinin xəzərlərini isə Qa-

⁶⁰³ Əl-Yaqubi. Tarix. I c. Beyrut: Şirkəti-İlmiyyə Li-Li Mətbua, 2010 – s. 223

⁶⁰⁴ Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 273

⁶⁰⁵ Ət-Təbəri. II c. Qahirə, 1968 – s. 99-100

⁶⁰⁶ Ət-Təbəri. II c. Qahirə, 1968 – s. 100

⁶⁰⁷ Артамонов М.И. История Хазар – с. 145

⁶⁰⁸ Moisey Kalankatuklu – s. 93

⁶⁰⁹ M.F.Brosset, a.g.e – s. 193

⁶¹⁰ Moisey Kalankatuklu – s. 103

⁶¹¹ Moisey Kalankatuklu – s. 107-108

⁶¹² Moisey Kalankatuklu – s. 108-109

⁶¹³ Moisey Kalankatuklu – s. 186

bələyə köçürür⁶¹⁴. Güman ki, onların köçürülməsinin əsas səbəbi yerli müsəlman xəzərlər tərəfindən gəlmə tanrıçı xəzərlərin İslama keçidini sürətləndirmək idi. Belə ki, 733/734-cü ildə Məsləmə ibn Abdulmalik Dərbəndin yeddi bölgəsindən birində şəhərdə yaşayan xəzər müsəlmanların ehtiyacını qarşılamaq üçün "Xəzər Caməsi"ni inşa etdirmişdi⁶¹⁵. Mərvanın Azərbaycandakı hakimiyyəti illərində Samur ilə Şabran arasına xəzərlərin köçürüldüyü məlumdur⁶¹⁶. Eyni zamanda Mərvan Xəzər xaqanına həm İslamı qəbul etdirmiş, xəzərlərdən olan səqaliblər, burtaları Tiflis və ətrafına yerləşdirmişdi⁶¹⁷. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni siyasəti yürüdən türk əsilli Xilafət sərkərdəsi Buğa da yürüşlərindən sonra 854-cü ildə Şəmkir, Dumanis və ətrafına çoxlu miqdarda xəzər türkünün yerləşdirmişdi⁶¹⁸ və yaqin ki, bu xilafət tərəfindən xoş qarşılanmamışdı. Tarixin sonrakı dövrlərində də Azərbaycana və yaqin ərazilərinə dayanmadan xəzər köçləri baş verirdi. Məsələn, Tarix əl-Babda belə bir məqam qarşımıza çıxır: "Həmin ildə (1064) 3 min ailədən ibarət olan xəzərlərin qalıqları Xəzər ölkəsinin Qahtan şəhərinə gəldilər. Onlar bu şəhəri yenidən inşa etdilər və burada məskunlaşdı-

lar"⁶¹⁹. Qahtanın Dərbəndin şimalında, günümüzdəki kumukların yaşadığı Qaytaq olduğu təxmin edilməkdədir⁶²⁰. Həm türk-mənşəli kumuklar, həm də türk-mənşəli azərbaycanlılar arasında ibrani mənşəli qoğal sözünün yayılmasını Pol Veksler xəzərlərlə əlaqələndirir⁶²¹. Peter Qolden qaraçaylılar və balkanlar da xəzər əsilli hesab edir⁶²². Yuxarıdakı məlumatlarda görünür ki, hun, barsil, xəzər və sabir türklərinin adları ilə bağlı məlumatlarda Azərbaycanın əsasən şimal, qərb və şimal-qərb ərazilərindəki şəhərlərin adı hallanır. Bu da həmon ərazilərdə, eyni zamanda bura qonşu olan Tiflis və ətraf bölgələrdə çoxlu miqdarda hun, barsil, xəzər və sabir türklərinin məskunlaşdığını göstəricisidir və çox güman ki, onların qardabanlar və sanarlarla genetik yaqinliqları olmuşdur.

Bu da xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Qafqaz hunlarını, buntürkləri, efitaliləri, kidariləri, xionitləri, suvarları, xəzərləri və avar kimi türklüyündə heç bir şübhə olmayan etnosları qafqazdilli avarlarla əlaqələndirmə cəhdləri sadəcə olaraq faktların şişirdilməsi və çəşdircilikdən başqa bir şey deyil⁶²³. Heç bir şübhə yoxdur ki, avar sözünün 521 türkcədir və türkcədən tərcümədə mənası "döyüşkən", "narahat edən", "narahat", "gəzəri", "avara" deməkdir, ingilis tarixçisi Con Baddeley çox doğru ola-

⁶¹⁴ İbn əl-Əsir. Əl-Kamil... IV cild. s. Beyrut, 1987 – s. 361; Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı.– s. 18; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə – s.28; Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 289-290; İz соч. Балдэорн.– с.16

⁶¹⁵ Brook K.A. Hazar Yahudileri. İstanbul: Nоkta kitab, 2005 – s. 333

⁶¹⁶ Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 292; Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə – s. 110

⁶¹⁷ Əl-Kufi. VII və VIII cildlər (8 cildə). Beyrut: Dar-ul Ədvə, 1991 – s. 261 – 263; Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 292; Gürcüstan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), notlar: M: F. Brosset, trc. Hrand D. Andreasyan, Ankara: Türk tarix kurumu Basımevi, 2003 – s.208; Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarixi. İstanbul: Selenge Yaumları, 2008 – s. 100

⁶¹⁸ Летопись Каргли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цуляя – s. 50; Kartli Salməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 30; Gürcüstan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 230

⁶¹⁹ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков. – Москва: Изд. вост. лит., 1963 – с. 75

⁶²⁰ Brook K.A. Hazar Yahudileri – s. 333

⁶²¹ Brook K.A. Hazar Yahudileri – s. 334

⁶²² Brook K.A. Hazar Yahudileri – s. 334

⁶²³ Süleymanova S. Kafkasya və Avarlar / Türklər Ansiklopedisi. 2002, Cilt 2. Ankara: Yeni Türkiye yayımları – s. 674-686; Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2001 – s. 41; Süleymanova S. Ə. Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi Lpiniya-Ereti // AMEA. Tarix İnstitutu əsərləri, 2007, 20-ci cild, s. 65-67; Сулейманова С. А. «Каспийские ворота» в албанской области Линия / Материалы Международной конференции «Дорога Страбона как часть Великого Шелкового пути» конференция «Дорога Страбона как часть Великого Шелкового пути» (Баку, 28–29 ноября 2008 г). Самарканд – Ташкент: МИЦАИ, SMI-ASIA, 2009 – s. 133-135; Şaxbanov M. Xunzun mənşəyi (rusca) <http://www.hunzah.narod.ru/history2.html>

raq qeyd edir ki, avarlara bu adı qonşu türkəsilli xalq olan və da-
im avarlarla konfliktdə olan kumiklar vermişlər. Sonradan ku-
miklardan bu adı öyrənən və bu ərazilərə gələn işğalçı ruslar sa-
yəsində "avar" adı məhz qafqazdilli avarlar üçün ümumişlək ada
çevrilmişdir⁶²⁴. Bənzər ad digər türkdilli xalqlar, oymaqlar üçün
də xarakterikdir: "xəzər", "qazax" – gəzər, "səbir" – yolundan
"sapan", gəzən, "yörük" – yürüyən, "tərəkəmə" – tərək edən və s.
Bütün bunları nəzərə almayaraq türkdilli avarlar, suvarlar, hun-
larla və digər türk tayfaları ilə qafqazdilli avarları eyniləşdirmək,
qafqazdilli avarların kökünü Altayda axtarmağa cəhd etmək və
ya onları Altaya qədər aparmaq, toponimləri müxtəlif dillərdə
izah etməyə çalışmaq elmilikdən uzaqdır. Qafqazdilli avarlar
gəlincə isə Q.Qeybuliayev onların bir hissəsini lpinlərlə, bir
hissəsini isə çilblərlə əlaqələndirir və ətraf xalqların da onları
"halbi", "suli" adlandırması ilə bu iddiasını daha da gücləndirir.
Eyni zamanda o, çilb etnonimi ilə müasir qafqazdilli avarların
yaşadığı ərazilərdə müasir Dağıstanın Tsuliban kəndindən gəti-
rilən toponimlər olan Tsilban və Tsolban toponimlərini də əla-
qələndirir⁶²⁵. Əlbəttə ki, bütün Qafqazda olduğu kimi qeyd olu-
nan ərazilərdə də türk soylu xalqlar yaşamışdır və qafqazdilli
avarlar yaşayan ərazilərdə hunlar və digər türkdilli xalqlarla
bağlı çox saylı toponimlərə rast gəlmək olar. Şübhə yoxdur ki,
qafqazdilli avarların arasında türklər də yaşamış və bir-birlərinə
müəyyən tarixi dövrlərdə qarışmışlar və qafqazdilli avarlar türk-
lərdən müəyyən adlar və adətlər əxz etmişlər. Lakin, burada hər
hansı bir etnosun tamamilə qarışmasından və ya assimilyasiya-
sından söhbət gedə bilməz.

Oğuzlar: XI əsrdən etibarən Tiflis və ətraf ərazilərə oğuz
türklərinin növbəti axını baş verir. Oğuz türkləri yerli türklərlə
növbəti dəfə qaynaşaraq burada yerli etnosa çevrilirlər. Lakin,

oğuz türklərinin, türkmanların bölgədə izinə rast gəlinməsi, Azər-
baycanda məskunlaşması daha qədim dövrlərə aiddir. İbn Xal-
dunda 730-cu il hadisələrini təsvir edərkən Haşimin "فخذ بلاد
التركمان من ناحية تفلين" "Tiflis nahiyəsindən olan (və ya Tiflis
nahiyəsi tərəfdən) Turkuman ölkəsinə daxil oldu"⁶²⁶ ifadəsi,
oğuzların və türkmanların burada xəzərlərin tərkibində hələ XI
əsr oğuz köçündən çox əvvəl məskunlaşdığını isbat edir. Eyni
zamanda xəzərlərin Cərrahla döyüşündən sonra Mosul ətrafına
yaxınlaşması bölməsindən danışanda da "الجزر وهم التركمان"
"Turkuman olan xəzərlər" ifadəsi işlənilir⁶²⁷ ki, bu əvvəl iddia
etdiyimizi isbat edən mahiyyətdədir. Qeyd etmək lazımdır ki,
"türkman" ifadəsi həm "türkə bənzər" (türk mənənd), həm mü-
səlmanlığı qəbul edən türk (türki iman), həm "böyük türk" (türk
man) mənasında sırf oğuzlar üçün XIII əsrdən etibarən işlə-
dilmişdir⁶²⁸. Diqqət yetirsək görərik ki, İbn Xaldun burada tur-
kumanları xəzərlərdən fərqli göstərmiş, Turkuman ölkəsini Tif-
lis yaxınlığında Xəzərlərdən fərqli bir ölkə vermişdir. Buna görə
də mənbədə nəzərdə tutulan "türkə bənzər xəzərlər" və ya "mü-
səlman xəzərlər" deyil, məhz xəzərlərdən olan oğuzlardır.

XI əsrdən sonra isə oğuzların buraya artıq tam müstəqil və
daha böyük köçü baş verir. Davidin tarixində oğuz türklərinin
Asisfori, Klarcet, Şavşet, Acaristan, Samsxe, Kartli, Arqveti,
Samokalako və Çkondidiyə yayıldıqlarını bunun ilk böyük türk-
ləşmə - "didi turkoba" olduğunu deyirlər⁶²⁹. Xüsusilə Məlikşah
dövründə səlcuqlu türklərin bu ərazilərə daha kompakt və sıx
şəkildə yerləşdiyi nəzərə çarpır. Azərbaycanda da xüsusilə şim-
al-qərb ərazilərində çoxlu yer adlarına rast gəlmək olur. Bun-
lardan Uğuz dərə, Uğuz təpə (Zaqatala rayonu), Daşüz və Çüz

⁶²⁶ Tarix-i İbn Xaldun. III cild. Beyrut: Dar-əl Fikr. 2000 – s. 111

⁶²⁷ Elə orada

⁶²⁸ Sümar, Fəruq. Oğuzlar. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1992 – s.70-71

⁶²⁹ Житие царя царей Давида. Перевод И. Зетсигишвили // Символ, 1998, № 40 – s. 277; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – GÜrc. çev. M.Brosset – s. 307

⁶²⁴ John F. Baddeley. The Russian Conquest of the Caucasus. London, New York, Bombay and Calcutta: Longmans, Green and CO, 39 Paternoster row, 1908 – XXX p.

⁶²⁵ Гейбу.лаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев – s. 153-155

(Daş Oğuz və İç Oğuz Şəki rayonunda), Yunus Əmrənin və Tapdıq Əmrənin qəbirələrinin olması güman edilən Oğuzlar qəbiristanlığı (Qax rayonu, Oncallı kəndi), Oğuz qəbri (Oğuz rayonu, Əmrənat kəndi) kimi adları nümunə olaraq göstərmək olar.⁶³⁰ Burası maraqlıdır ki, Qax rayonunda yerləşən Oğuzlar qəbiristanlığı qıpçaq tayfalarından birinin adı ilə adlanan Oncallı kəndində yerləşir və bu kənddən çox da uzaq olmayan yerdə Qıpçaq adlı başqa bir yer adı var.⁶³¹

Qıpçaqlar: XII əsrin əvvəllərində IV David (1089-1125) tərəfindən səlcuqlulara qarşı mübarizə aparmaqdan ötrü köçürülən qıpçaqlar da Tiflis və ətrafına yerləşdirilmişdi və sonradan həm gürcülərin, həm də Azərbaycan türklərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rolları olacaqdı. Belə ki, IV David 1104-1105-ci illərdə etnik olaraq erməni əsilli yoldaşından boşanaraq qıpçaq bəyi Şaraqanın oğlu Atrakın qızı ilə evlənəcəkdə və bu nikahın sayəsində Atrak başçılığında 10 minlərlə qıpçaq ailəsi Daviddə xidmət edəcəkdə.⁶³² Bir sıra tarixçilərin, xüsusilə Z.M.Bünyadovun fikrinə görə qıpçaqların Azərbaycana gəlməsi VII əsrdə də baş verib.⁶³³ IV Davidin dövründə köçürülən döyüşçülərin 40-45 min ailə olması qıpçaqların sayca ön azı ərazidə yaşayan xristianlar qədər və hətta daha artıq olduğunu göstərirdi. Belə ki, IV Davidin ordusu 40 min qıpçaqlardan ibarət olmaqla 60 min nəfərə çatırdı ki, bunların arasında kirdlər, osetinlər, lozgılardan ibarət muzdulular da var idi. Gürcü əsgərlərin sayı isə cəmi 20 minə çatırdı.⁶³⁴ Gürcü tarixçilər gürcülərin orduda az olmasına bəhanə olaraq əhalinin oturaq həyatla məşğul olması kimi faktları göstərsələr də əslində özləri özlərini təkzib edirlər. Əvvəllə,

gürcü tarixçilər Səlcuqluların hücumunda oturaq həyata zərər dəydiyini söyləyirlər. Belə olan halda torpaqsız qalan gürcülərdən daha çox adam orduya cəlb olunmalı idi. İkincisi, IV Daviddən gürcü çarı Tamara qədər çardan sonra ikinci əhəmiyyətli şəxslərin, ordu rəhbərlərinin Kubasar, Kutlu Arslan kimi qıpçaq türklərinin olması, hələ bu dövrdə ərazidə qıpçaqların həm sayca, həm də qüvvəcə gürcülər üzərindəki üstünlüyünü göstərir. Qeyd edək ki, "Kitab-i Dədə Qorqud"-da Gürcüstan doqquz tımən Gürcüstan-doxsan minlik və ya doqquz vilayətlik Gürcüstan kimi qeyd edilir.⁶³⁵ İ.Cavaxaşvilinin, C.Stepnadzenin hesablamalarına görə bu dövrdə IV David orta hesabla 225 min qıpçaq türkünə köçürmüşdü, Q.Ancabadzə isə qıpçaqların sayını 200-250 min nəfər qeyd edənələrinin düzgün nəticəyə gəldiklərini müdafiə edir.⁶³⁶ F.Kırzıoğlu və Arif Yunus isə qıpçaqların təxminən 300 min nəfər olduğunu qeyd edir.⁶³⁷ Həm ordu, həm əhali arasında qıpçaqların açıq-aydın üstünlüyü nəzərə çarpır. Bir neçə on min qıpçaq ailəsi bir də III Georgi (1156-1184) tərəfindən Gürcüstan və ətraf ərazilərə köçürülmüşdü ki, bu gələcək qıpçaqları gürcülər "kivçakni axalini"-yəni qıpçaqlar adlandırdılar.⁶³⁸ Lakin, IV David hiyləgər siyasətçi idi və qıpçaqların gürcülər arasında əriməsi üçün onları müxtəlif bölgələrdə yerləşdirmişdi. Xüsusilə, qıpçaqlar tərəfindən xalkedon xristianlığının qəbulu da bu ərimə prosesini sürətləndirdi. Həmçinin,

⁶³⁵ Kitab-i Dədə Qorqud – s. 104

⁶³⁶ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 133

⁶³⁷ Fahrettin M. Kırzıoğlu. Yukarı-Kür və Çoruk Boylarında Kıpçaqlar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992 – s.115; Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 135; Ариф Юнусов. Ахыскинские (месхетинские) турки: Дважды депортированный народ. Центральная Азия и Кавказ. №2. СА&СС Press& AB /Central Asia & Central Caucasus Press AB/ 1999. http://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml

⁶³⁸ История Кнзей Орбелын. Извлечение из сочинений Стефана Сюнийского, армянского писателя XII в. Пер. с Армянского Х.Иоаннесов. Москва: Тип. б.в. А. В. Кудрявцевой, 1883г. – с. 12; Ариф Юнусов. Ахыскинские... http://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml

⁶³⁰ Nemat M. Azərbaycanda pirlər (Sosial-ideoloji qitəsadi-siyasi mərkəzlər). Bakı: "Azərneşr", 1992 – s. 94; Məmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları – s. 146

⁶³¹ Nuriyev E. B. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1989 – s. 37

⁶³² Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər – s. 129-130

⁶³³ Nuriyev E. B. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala : zonasının toponimiyası – s. 37

⁶³⁴ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии. XI – нач. XIII вв. – s. 98

qıpçaqların bir hissəsinin geri qayıtması istisna edilmir. Belə ki, Vladimir Monomaxın (1113-1125) ölümündən sonra qıpçaqlar Şaraqan oğlu Atraka geri qayıtması üçün elçilər göndərirlər. Elçilərə məsləhət görülür ki, Atrak geri qayıtmaq istəməsə ona qıpçaq nəğmələri oxusunlar, yenə qayıtmaq istəməsə ona yovşan adlı bitkidən iylətsinlər. Atrak nə nəsihət dinlədi, nə nəğmələri dinlədi. Lakin, yovşanı iylədikdə kövrəldi. Qürbətdə məşhur olmaqdan sonra sümüklərimin vətən torpağında yatması daha yaxşıdır dedi⁶³⁹. Güman ki, bu hadisədən sonra qıpçaqların bir hissəsi geri qayıdıblar. İstisna edilmir ki, Müasir Gürcüstanın şərqində gürcülərin Kvevo Kartli, Azərbaycan türklərinin Borçalı-Bözü Çala-Qurd dərəsi adlandırdığı ərazilərdə yaşayan Azərbaycan türklərinin, eyni zamanda Axıska türklərinin, Şimal-Qərbi Azərbaycanda Şəki-Zaqatala ərazisində yaşayan Azərbaycan türklərinin əcdadları arasında qıpçaqlar olmuşdur. Qıpçaqların daha çox heyvandarlıqla məşğul ola bilməsi və yürüşlər edə bilməsi üçün əsasən IV Davidin onları krallığının cənub və cənub-qərb sərhədlərinə yerləşdirilməsi haqqında məlumatları bunu təsdiqləyir. Eyni zamanda M.D.Lordkipanidzenin qıpçaqların əsasən sərhədlərə, yeni işğal edilən ərazilərə-Ereti, Tiflis ətrafı və şimalına yerləşdirilməsi fikri də bu iddianı dəstəkləyən mahiyyətdədir⁶⁴⁰. Toponimlər də eyni şeyi deyir. Qaxda qıpçaqlarla bağlı Qıppçaq adlı kənd mövcuddur⁶⁴¹. Qıpçaqlardan əncə və ya öncələrin adı ilə adlandırılan Qax rayonunda Oncallı kəndi, eyni tayfa ilə bağlı Şəkiddə İncədəğ, İncə kəndi, Qazax rayonunda İncə dərəsi, Goranboy rayonunda İncədzor kəndi adlarında rast gəlinir⁶⁴². Gürcüstanın Axalsix rayonunda isə Edincə və İncəblə kənd adlarında əncə tayfalarının izinə rast gəlinir⁶⁴³. Qıpçaqlardan qullar

adlanan tayfa adı ilə bağlı isə Azərbaycanda Ağdam, Bərdə, Qusar və şimal-qərbdə Balakəndə Qullar kənd adları ilə yanaşı, Gürcüstanda Akullar və Dağstanda Kullar kənd adları var⁶⁴⁴.

Tiflisdə bəzi türk mənşəli yer adları: Tiflisdəki yer adları da türklərin burada yaşadıklarının bir başqa sübutudur. Ortacala, Şeytanbazar, Tatar Meydanı, Xarpuş, Bəzaklı hamam, Cümə Məscidi, Təklə karvansarası, Müsəlman məzarlığı, Koroğlu qaya-sı, Saburtala, Cırdahan, Çaylaq, Nərinqala (onun İsfahan, Təbriz bürcələri), Gəncəqapısı, Basqallar, Sıxılı, Şahtaxtı, Seyidlər, Avçala, Nəftuluq, Sululak toponimləri bir başa türk dili və İslam dini ilə bağlı olan toponimlərdir⁶⁴⁵. Lakin, türk dilində belə bağlı adların açıqlanması ilə bağlı da gürcü tarixçiləri bir çox hallarda faktları saxtalaşdırmaqdan çəkinmirlər. Məsələn M.D.Lordkipanidze "Tbilisi (IV-XII əsrin əvvəli)" əsərində qeyd edir: "Kürün sağ sahilində, ehtimal ki, vaxtilə ərəblər məskunlaşan yerdə Sololak adlanan məhəllə var. N.İ.Badriaşvilinin fikrinə görə bu ərəb sözü "*sululax*"-dan gəlir-yəni bunun da mənası ərəb dilindən tərcümədə sulama arxı, ləkidir. Bu sözlər açıqca ərəblərin dövrünə uyğun gəlir. Çünki, bu məhəllənin dağının etəyi ilə ərəblər dövründə əmirlərin bağını -indiki Botanika bağı - sulamaq üçün akveduk su kəməri çəkilmişdir."⁶⁴⁶ (Şək. 2.2) Əlbəttə ki, türk və ərəb dillərini bilən istənilən şəxs M.D.Lordkipanidzenin bu sözlərinə oxuduğu zaman sadəcə olaraq bunun elmi həqiqətə zidd olduğunu görə bilər. Belə ki, ərəb dilində su - "mə' " (ماء), kanal-"qə-nəh" (قناة), kəmər- "ənəbib"dir (انابيب). Su kəməri "ənəbibul mi-yəh" (انابيب المياه) olmalıdır. "Sulu-lax" sözü isə N.İ.Badriaşvilinin iddia etdiyi və M.D.Lordkipanidzenin də təkrar etdiyi kimi ərəbcə deyil sırf türkcədir - türk dilinə və azərbaycancaya tərcü-

⁶³⁹ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər - s. 138

⁶⁴⁰ Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər - s. 131

⁶⁴¹ Məmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları - s. 140

⁶⁴² Məmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları - s. 145-146; Nuriyev E. B. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası - s. 38

⁶⁴³ Ариф Юнусов. Ахыскинские... <http://www.ca-c.org/journal/cac-02->

1999/st_20_junusov.shtml

⁶⁴⁴ Nuriyev E. B. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası - s. 39

⁶⁴⁵ Şurəddin Məmmədli, Gürcüstan Azərbaycanlıları - <http://elibrary.bsu.az/yeni/%5Ccebookspdf/%5CuhgkT5jc.pdf> - s. 3; Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси... - s. 50

⁶⁴⁶ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси... - s. 50

məyə də ehtiyacı yoxdur - sulu lək və ya sulu luq, sulu yer deməkdir. Ola bilsin ki, ilk dövrlərdə əmirlərin sarayına su kəmərlə deyil, açılan ləklərlə çəkildiyi üçün məhəllənin də adı "Sulu lək" qalmışdır. Bu da gürcü tarixçilərinin tarixi saxtalaşdırmasının növbəti isbatı.

Ərəblər: Tiflis əhalisinin müəyyən bir hissəsi əmirlik mövcud olduğu vaxtlar güman ki, ərəblər olmuşdur. Ərəblərə burada idarəçi aristokratiyanın, hərbi birləşmələrin, tacirlərin və İslam dininin təbliğçiləri arasında rast gəlmək olardı. Heç də təsadüfi deyildir ki, Tiflis müsəlman əmirliyini idarə edənlər böyük əksəriyyətlə ərəb əsilli əmirlər olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, Tiflisdə tapılan ilk ərəb yazılı abidələr hicri I əsrə - miladi VII əsrə aiddir⁶⁴⁷. Bu da ilk ərəb yürüşləri ilə əlaqəlidir. Həmin dövrdən etibarən ərəblər Tiflisdə İslamı təbliğ etmək və Tiflisi idarə etmək məqsədi ilə məskunlaşmış, buranın sakinlərinə çevrilmişdilər.

Gürcülər (xristianlar): Yəqin ki, V-VI əsrlərdə Tiflis gürcülər tərəfindən işğal edilərkən burada gürcülər məskunlaşmışdır. Lakin, ərəb fəthindən sonra, xüsusilə IV Davidin yürüşləri zamanı güman ki, buralarda xristian gürcülər çox az qalmışdı və ya yox idi, olan gürcülərin də demək olar ki, hamısı müsəlman idi. Belə ki, IV Davidin 1122-ci ildə şəhəri üç gün ərzində amansızcasına qarət etməsi və çoxsaylı qətlər törətməsi burada xristian gürcü əhalisinin azlığını isbat edir. Lakin, işğaldan sonra əraziyə gürcülərin yeni köçü istisna edilmir. Belə ki, Calaləddin Xarəzmşah Tiflisə hücum edərkən burada müsəlmanlarla yanaşı xristian əhali ilə də qarşılaşmışdı.

Soqdlar, siyasicilər və ya digər millətlərdən olan istehkam qoruyucuları: Xosrovun buraya köçürmə siyasəti nəticəsində əhali köçürməsi, Tiflisin şimal-şərqində Suğdəbil adlı bir şəhərin mövcudluğu, Tiflisin və ətrafındakı bir sıra qalaların müdafiəsinin Sasanilər dövründə Orta Asiyadan köçürülmüş soqdlar və

siyasicilərin qoruması burada iradəli əhalinin mövcudluğunu inkar etmir⁶⁴⁸. Soqdlar məsələsi aydın olsa da, onların Orta Asiyadan köçürülmüş iradəli xalq olması şübhə doğurmasa da Xosrov dövründəki sədləri qoruyan "siyasicilərin kimliyi barəsində bəzi fikir ayrılıqları vardır. S.T.Yeremyan siyasicilərin sünikliklər, sisakanlılar olduğu qənaətinədir⁶⁴⁹. Lakin, İ.Markvarta əsaslan və onun fikirlərini təkrar edən V.F.Minorski bu adın daha çox fars dilindəki "spasiq" – mühafizəçi sözündən gəldiyini düşünür⁶⁵⁰. Məhz buna görə də zənnimizcə Bəlazuridəki "əbnai faris" (ابناء فارس) ifadəsi⁶⁵¹ farsların övladları kimi deyil, atlı döyüşçülərin, cəngavrlərin, süvarilərin övladları kimi tərcümə edilməlidir. Bu fikri dəstəkləyən fikirlərdən biri də Yaqut əl-Həməvidə çəkilən sədləri qoruyan siyasicilərin başqa formada qeyd olunmasıdır: "و رتب فيها قوم من العتبات من الفرس يقال لهم الاشماكين" – "Oraya (səddə) ənşəstəkin adlandırılan atılardan ibarət döyüşçülərdən bir qövüm yerləşdirildi"⁶⁵². V.F.Minorski, N.M.Vəlixanlı, N.A.Əliyeva "ənşəstəkin" termininin farsca "nəşəst" – "məskunlaşdırıldı" ifadəsindən meydana gəldiyini irəli sürürlər⁶⁵³. İstənilən halda sədlərə yerləşən "əbna-i faris", "furs", "ənşəstəkin", "siyasiciy-

⁶⁴⁸ Əl-Bəlazuri. Beyrut, 1987 – s. 273

⁶⁴⁹ С.Т.Еремян. Сюния и оборона сасанидами Кавказских проходов // Известия №7 (12). Академия Наук СССР – Армянский Филиал. Ереван. 1941 г. – с.37-38

⁶⁵⁰ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков – Москва: Изд. вост. лит., 1963 – с.31

⁶⁵¹ Əl-Bəlazuri, Əhməd ibn Yəhya ibn Cəbir. Kitab Futuh əl-Buldən. Naqqaqah və şərh. Abdullah Ənis Tubba. Beyrut: Muəssasatu-l Muf. 1987. S.273-274

⁶⁵² Yaqut, Şihabəddin Əbu Abdullah əl-Həməvi. Muc'əm əl-Buldən. I-cild. Beyrut: Dar Sader, 1977 – s. 305

⁶⁵³ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков – Москва: Изд. вост. лит., 1963 – с.31; Велиханова Н.М. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания / В сб.: Историческая География Азербайджана. Баку: Издательство «Элм», 1987 – s. 78; Əliyeva N. A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı. 1999 – s. 79

⁶⁴⁷ George Narimanishvili. Heritage of Arabic Language in South Caucasus: Arabic Inscriptions From Trialeti // History Research, July-Sep., 2016, Vol. 6, No. 3. – p. 154

ya” kimi ifadələr etnik kimlikdən daha çox qarnizon nümayəndələri, əsgərlər mənasını ifadə etmişdir. Buradakı “süvari övladları” ifadəsi isə çox güman ki, Sasanilər dövründə xüsusi statusa malik olan və orduda xüsusi yer tutan “azadlar” təbəqəsinə aid olan döyüşçülər olmuşlar. Belə ki, “azadlar”ın tərkibinə kübarlarla yanaşı “süvarilər” də daxil idi. “İranda VIII əsrədək qalmış, hərbi qulluqçu olan “süvarilər” şərti torpaq (xvastak, xostak) sahibi idilər. Nəslin kişi davamçısı “süvarilərin siyahısına” düşməsəydi, həmin torpaqlar sahibinin ölmündən sonra xəzinəyə qaytarılırdı”⁶⁵⁴. Ərəb qaynaqlarında bu döyüşçülərin “süvari, atlı övladları” adlandırılması da məhz süvari azadları və onların varislərini təsvir etmək üçün ifadə edilmişdir.

İnzibati idarəetmə sistemi. Məmur aparatı: Məlum olduğu kimi Tiflis əmirliyi ərəb yürüşlərinin ilk dönməndə Cənubi Qafqaz vilayətinin idarəçiliyinə tabe edilmişdir⁶⁵⁵. Güman ki, bu dövrlərdə məhz Tiflisdə Cənubi Qafqazdakı ərəb cənibinin əmiri oturur, buradakı ərəb qarnizonuna və şəhərin müdafiəsinə rəhbərlik edirdi. *Əmir* sözünün meydana gəlməsi də yaqin ki, buna görə olub. Tiflisdəki əmirlərin vəzifəyə təyin edilməsi və ya vəzifədən azad edilməsi ilk dövrlərdə güman ki, Cənubi Qafqazdakı cənibinin əmrində idi. İlk dövrdə ərəb ordusunun şimal-qərbə doğru yürüş edən ordusunun mərkəzi gücü Tiflisdə olduğu üçün buradakı ərəb əmirlər vaxt keçdikcə əhəmiyyət qazanmağa başlayırlar. Bu əmirlər həm baş komandan, həm idarəçilik aparatının rəhbəri, həm də ədalət məhkəməsinin başçısı idi⁶⁵⁶. Tiflisdəki əmirlər eyni zamanda Məxetadəkı gürcü erimstavarlarına nəzarət edir, onlardan cizyə vergisini alır, lazımı olanda onlardan

gürcü əsgərlər tələb edirdi. Əmirin özünün dövləti idarə etdiyi və iqamətgah kimi istifadə ediyi sarayı var idi. Saray bu günkü Tiflisdə Botanika bağına çıxan yolun üzərində yerləşirdi⁶⁵⁷ (Şək. 2.2). Çox təəssüf ki, bu irsin öyrənilməsinə mənasız Gürcüstanın apardığı dini və milli siyasət imkan vermir və ərazidə qazıntılar demək olar ki, aparılmır.

Tiflis əmirinin təbəçiliyində həm də Rustavi, Dumanis, Hunan kimi əhəmiyyətli şəhərlərdə oturan, VIII-LX əsrdə demək olar ki, bütün müasir Gürcüstanın şərq və cənub ərazilərinə təhsil edən və buradakı qoşunlara rəhbərlik edən əmirələr də var idi. Bundan əlavə əmirin sarayında idarəçilik aparatını təmsil edən məmurlar da var idi.

Azərbaycandakı, eyni zamanda Tiflisdəki şəhər idarəsinin ən vacib və geniş yayılmış vəzifələrdən biri də *şihna* olmuşdur. Şihna əmirin, sultanın və ya başqa hökmdarın təyin etdiyi və şəhərdə onun maraqlarını qoruyan hərbi dəstəsi olan nümayəndə olub. Z.M.Bünyadov şihnəni şəhər qarnizonunun rəisi, polis və cəza dəstələrinin rəhbəri kimi xarakterizə edib. Gürcü çarı IV Davidin də işğaldan öncə Tiflisə 10 min dinar vergi qoymaqla yanaşı şəhərə 10 nəfər süvari ilə birlikdə gürcü şihna təyin etdiyi məlumdur. Bu vəzifənin meydana gəlməsi yaqin ki, Səlcuqlularla əlaqəlidir⁶⁵⁸. IV Davidin işğaldan sonra da Tiflisdə Səlcuqlu şihnələri var idi⁶⁵⁹. Siyasətəmədə şihna vəzifəsinə layiq olan adam imtina edərsə onu bu vəzifəyə zorla qoymaq haqqında qeyd də var⁶⁶⁰.

Tiflisdə təhlükəsizlikdən məsul olan *şarta* adlanan və müasir polislərin funksiyası daşıyan bir qrup var idi. Onlar mənkə şəhərdə, eyni zamanda bütün əmirlikdə bu vəzifəni həyata keçirməyə çalışırdılar. Onlara Sahib əş-Surat ya da şihna rəhbərlik edirdi və bu da əmir tərəfindən təyin edilirdi⁶⁶¹. *Müsriflər* isə şə-

⁶⁵⁴ Azərbaycan tarixi: 7 cildde. II-cild (III-XIII əsrlər I rübü). Bakı: Elm, 1998 – s. 90

⁶⁵⁵ İbn Xordadbeh, Əbu-İ Qasim Ubeydullah ibn Abdullah. Kitab əl-Məsalik əl-Məmalik. Leyden: E.J.Brill, 1889 – s. 122; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyasına – səyahətləri Azərbaycan haqqında – s. 18

⁶⁵⁶ Gürcüstan Tarixi (Başlangıçdan 19.Yüzyıla qədər). Nikoloz Berdenişvili, Simon Canaşia [İvane Cavahişvili]. İstanbul: Sorun yayınları, 2.Baskı, 2000 – s. 115; Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – s. 34

⁶⁵⁷ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – s. 34

⁶⁵⁸ Bünyadov Z. M. Azərbaycan Axtarələri dövləti. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1984 – s. 169

⁶⁵⁹ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 116; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 99-100

⁶⁶⁰ Nizamülmülk. Siyasətnamə. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1989 – s. 60

⁶⁶¹ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – s. 34

hərdə baş verən hər şeyi məruzə etmək vəzifəsini yerinə yetirirdilər. *Nazirlər* – kiçik nəzarətçi məmurlar idi⁶⁶².

Muhtəsib adlanan başqa bir məmur məişət və dini adət ənənələrinə yerinə yetirilməsinə, bazarlarda qayda-qanuna, şəhər yollarının düzəldilməsinə, vergilərin vaxtılı-vaxtında ödənməsinə nəzarət edirdi⁶⁶³. Bu vəzifə İslam dininin mövcudluğundan qaynaqlanırdı və İslam xilafətinə daxil olan hər yerdə, eyni zamanda Azərbaycanca da rast gəlirdi. Onlar “əmiri bi-l maaruf və nəhy min əl-munkər” (yaxşılıq əmr etmək, pisləklərdən çəkindirmək) devizini əsas tutaraq fəaliyyət göstərirdilər⁶⁶⁴. İslam dinini yaxşı bilməli olan muhtəsiblər əsasən fəqihlər arasında seçilirdi.

Vergilərin yığılması üzrə şəhər idarəsini *mustoufi* idarə edirdi. Ona öz köməkçiləri olan *amil* – vergi yığan tabe idi. *Aşxarlar* isə üşr vergisini toplayırdılar⁶⁶⁵. O zamanlar Tiflis əhəmiyyətli ticarət mərkəzi olduğu üçün və mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşdiyi üçün gömrük vergisinin alınması üçün *müşrib* adlanan xüsusi məmur da var idi. *Amid* adlanan başqa məmur əmir sarayının yazışmalarına, dəftərxana işinə rəhbərlik edirdi⁶⁶⁶. Bəzi şəhərlərdə, məsələn, Bağdadda amidin bəzən şih-nə ilə birlikdə şəhər idarəsində iştirak etdiyi də görlür⁶⁶⁷. Məhkəmələrə isə İslam şəriətinə yaxından bələd olan və məhkəmələri elə bu şəriətə əsasən təşkil edən qazılar rəhbərlik edirdi. Onlar hüququn və İslamın qoruyucuları hesab olunurdular. Şəhərdə əhəmiyyətli məsələlərin həll olunmasında camii xətiblərinin də müəyyən rolu və nüfuzu var idi. Belə ki, 1122-ci ildə IV Daviddin Tiflisi işğal edərkən burada qətlər törətməməsi üçün həmin

xətib və *qazi* onun yanına xahişə getmişdilər⁶⁶⁸. Nizamülmülk-in “Siyasətnamə” – sində qazi, xətib, muhtəsib vəzifələrinə yüksək dəyər verilmiş, onların arasından yalnız vəzifəyə layiq olanların seçilməsi qeyd edilmiş, onlara yüksək maaş verilməsi təşviq edilmişdir. Çünki, müsəlmanların canı, malı onlardan asılı idi⁶⁶⁹.

Tiflis şəhərinin əhalisinin isə əmir yanında şəhər idarəçiliyində əhəmiyyətli rolu olan, vasitəçilik funksiyası daşıyan xüsusi nümayəndələri var idi. Bu nümayəndələr *rəis* adlanırdı⁶⁷⁰. Ümumiyyətlə orta əsrlərdə *rəis* təkcə əmirlə əhali arasında vasitəçilik rolunu oynayan şəxsə deyil, eyni zamanda tacir və sənətkar birliklərinin rəhbərlərinə də deyilirdi. *Rəis* gərək *amil*, *qazi* və muhtəsibin işlərindən anlayan adam olmalı idi⁶⁷¹. Tiflisdə orta əsrlərdə sənətkarlığın güclü olması bilinməkdədir. Azərbaycanın və Yaxın və Orta Şərqi digər İslam şəhərlərində olduğu kimi Tiflisdə müəyyən sənətkarlıq sahələrində ixtisaslaşmışdı. Məsələn, Tiflisdə toqqalın (kəbəbiş əl-Tiflisiyyə) o dövrdə bu coğrafiyada məşhur idi⁶⁷². Məhz bu səbəbdən ictimai həyata təciirlər qədər sənətkarlar da hakim olmalı idi və *rəis*lər həm təciirlərdən, həm də sənətkarlardan seçilirdi. *Rəis*lər Tiflisdə şəhər idarəçiliyində çox əhəmiyyətli mövqeyə sahib idilər⁶⁷³ və bəzən bu postu irsi olaraq ələ keçirirdilər. Məsələn, Dərbənd əmirə-

⁶⁶⁸ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t Tarix, 9-cu cild. Tab’ət-ür Rəbia (4-cü nəşr). Beyrut: Dar-ul Kitab-ul İlmiyyə, 2003 – s. 194; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil F-t Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 150

⁶⁶⁹ Nizamülmülk. Siyasətnamə, - Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1989 – s. 56
⁶⁷⁰ Lördkipanidze M. D. История Грузии XI – нач. XIII вв. – s. 144-145; Лördkipanidze M. D. Тбилиси – 34-35; Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т. II. Грузия в IV-X веках / Ред.: М. Лördkipanidze, Д. Мухелишвили. Тб., Издательство «Мецниереба»: 1988 – s. 339; s. 353

⁶⁷¹ Гусейн-заде П.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 146; Гусейн-заде П.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 116
⁶⁷² Topuria P. A. Amierkavkasiis qalaqəbi X- XIII s. pirveli meotəcd: (Gərgəni sahə, xəlisləni təsrəmoebi). Tbilisi: Metsniereba, 1985 – s. 189

⁶⁷³ Гусейн-заде П.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 147; Гусейн-заде П.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 116

⁶⁶² Гусейн-заде П.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 146; Гусейн-заде П.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 116

⁶⁶³ Лördkipanidze M. D. Тбилиси – s. 34

⁶⁶⁴ Мирзоева Э.Г. Городское управление Азербайджана (XI-XIII века). Баку: 2002 – s. 81

⁶⁶⁵ Гусейн-заде П.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 146; Гусейн-заде П.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 116

⁶⁶⁶ Лördkipanidze M. D. Тбилиси – s. 34

⁶⁶⁷ Bünyadov Z. M. Azərbaycan Atabəyvləri dövləti – s. 29

rindən Əli ibn Həsən haqqında məlumat verilərkən onun bu postu əcdadlarından aldığı, hökmdar cəsarəti və sultan əzəməti daşıdığı bildirilmişdir. Hökmdar və əmirlərin ondan qorxdığı, danışıqlarında əmin, döyüşlərdə qalib olduğu bildirilir. O öldükdən sonra şəhərdə rəislərin vəziyyəti pisləşmişdi. Bu hissədən məlum olur ki, Dərbənddə bir rəis deyil, bir neçə rəis var idi və onlar şəhərin bir-başa rəhbəri deyildilər⁶⁷⁴.

Rəisin idarəçilikdə çox əhəmiyyətli rolu olduğunu Tiflisdə çox yaxın olan Gəncənin nümunəsində də görə bilərik. Belə ki, Münəccimbaşının "Cami əd-Düvəl" əsərində verilən məlumata görə Şəddadi Fəzl və Ləşkərinin Gəncəyə girməkləri və burada hakimiyyəti ələ almaqları ancaq şəhərin rəisi Yusuf Qəzzaz (ipək taciri) sayəsində gerçəkləşmişdi. Yusuf Qəzzaz uzun danışıqlardan və razılıqdan sonra Fəzlin və Ləşkərinin Gəncəyə daha faydalı olduğuna inandığı üçün qorxusuz cavanlarla bir yerdə şəhərin valisini həbs etmiş və şəhərin darvazalarını Fəzl və Ləşkəriyə açmışlar. Yalnız bundan sonra mərkəzi Gəncə olan Şəddadilər əmirliyi qurulmuşdu⁶⁷⁵. "Məcmuətu qisas" əsərində göstərilir ki, Beyləqanda Məsud ibn Namdar şəhərlilərin üsyan qaldırdığı vaxt o dövrdə mustovfi vəzifəsini daşıyan Məsudun şəhəri tərk etmə istəyinə rəis qarşı çıxmış, ona və ailəsinin təhlükəsizliyinə tam zəmanət vermişdir. Deməli, bu rəislər həm əhali, həm də məmurlar arasında çox əhəmiyyətli mövqeyə sahib imişlər⁶⁷⁶. Gürcü mənbələrində "Tbilelni bemi" adlandırılan Tiflis rəisləri isə daha da təsirli idarə etməyə sahib olaraq, ən çətin anlarda əmirlərin irsi hakimiyyətini öz əllərinə ala bilirdilər.

Bundan əlavə şəhərdə xüsusən ağsaqqallar şurası adlanan şəhərin öndə gələnlərinin təşkil etdiyi bir mərkəzi məclisi də fəaliyyət göstərirdi. Bu məclisi yaqın ki, əhalinin, tacirlər və sənətkarların rəislərindən əlavə şəhərin ən əhəmiyyətli din və elm adam-

ları təşkil edirdi. Burada əlbəttə ki, ən əhəmiyyətli yeri rəislər tuturdu. Şəhər məclisi ən çətin anlarda qərarlar qəbul edir, əmirə idarəçilikdə yardım edirdi. Hətta, əmirliyin tarixində elə vaxtlar olmuşdu ki, sülalə daxili toqquşmalar zamanı ağsaqqallar məclisi şəhər idarəçiliyini tamamilə öz əlinə keçirmiş, şəhərin bu kimi ədavətlərdən ziyan çəkməsini qoymamışdır. Bundan əlavə ağsaqqallar şurası şəhərin tələyüklü məsələlərinin həllində əsas qərar verən orqan olmuş, lazım gəldikdə başqa hakimlərin himayəsinə girmiş və bu hakimləri şəraitə görə özləri seçmişdilər. Tarixçi əl-Fariqi yazılarında qeyd edir ki, Cəfərilərdən sonra Tiflisi xalq özü idarə edirdi. Tiflislilər öz aralarından hər ay bir nəfəri idarə etmək üçün seçirdilər. Burada əlbəttə ki, kor-korana, püşkə bənzər seçimdən, intizamsızlıqdan söhbət gedə bilməz. Güman ki, idarəçi ya şəhər ağsaqqallarından – rəislərdən biri, ya da onların etimad etdiyi bir şəxs olurdu⁶⁷⁷.

Gürcü tarixçisi Ş.A.Mesxia şəhər məclisi idarə formasını Avropadakı kommunal bənzətmişdir⁶⁷⁸. Bu idarə forması qətiyyənlə Avropa şəhər məclislərinə bənzəmir, əksinə daxilindən hər ay bir nümayəndə seçilməsi onun rəis institutuna daha çox bənzədiyini göstərir. Eyni zamanda buna bənzər idarəçilik orqanı Azərbaycanda və İslam şərqində bir çox yerdə var idi. Demək olar ki, İslam şərqində şəhərlərin hamısında daxili muxtariyyət var idi və şəhərlərin təbii inkişafı yerli əhalinin iştirakı nəticəsində mümkün olurdu⁶⁷⁹. Məsələn Şəddadilərin Gəncəsində 1049-cu ildə Şəddadi hökmdarı Əbul Həsən Əli II Ləşkəri vəfat edərkən hakimiyyəti hacib Əbu Mənsur əlinə keçirmək istəyirdi. Əbu Mənsurun qalaları düşməne təslim etdiyini görən şəhər rəislərindən Heysəm ibn Meymun əl-Bəis, ipək taciri Yusif və şəhərin digər öndə gələnləri şəhəri qorumaqdan ötrü ona qarşı

⁶⁷⁴ Мирзоева Э.Г. Городецкое управление Азербайджана – с. 103

⁶⁷⁵ Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge Oriental Series, No.6, London: Taylors Foreign Press, 1952 – с. 15

⁶⁷⁶ Мирзоева Э.Г. Городецкое управление Азербайджана – с. 109

⁶⁷⁷ Mesxia Ш.А. Дидгорская битва. Тбилиси: Издательство «Мединерба», 1974 – с. 96

⁶⁷⁸ Mesxia Ш.А. Дидгорская битва – с. 96

⁶⁷⁹ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – с. 147; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – с. 116

çıxır və mübarizə aparırlar.⁶⁸⁰ Yəni, eynilə Tiflisdəki kimi irsi hakimiyyətlə idarə edilməsinə baxmayaraq Gəncədə də şəhər məclisi və rəis institutu həll edici rolə malik idi. Buna görə də nə Tiflisi, nə də məclis və rəis olan digər şərq şəhərlərini Avropa kommunalarına bənzətmək doğru deyildir. Məhz Tiflisin iqtisadi və mədəni inkişafının qarşısını almamaq üçün IV David yerli əhalinin önəmli anlamış, buna görə də şəhəri işğal etdikdən sonra yerli əhaliyə bir sıra hüquq ar vermişdi. Bu da bir əsr ərzində - Cəlaləddin Xarəzmişahın yürüşündən sonra gürcülərin şəhəri tamamilə yandırmasına qədər şəhərdə müsəlman çoxluğun qorunub saxlanması səbəb olmuşdu.

Beləliklə məlum olur ki, bu dövrdə Tiflis təkcə xarici görünüşünə görə deyil, şəhər idarəsi sistemi ilə də tipik müsəlman – şərq şəhəri olmaqla Arran-Azərbaycan şəhərlərindən biri idi.

§4. Tao-Klarçet və Abxaz çarlıqları ilə münasibətlər. IV Baqratın işğalları

Xilafətin uçarlardan xəbərsiz olması, uçarların onların köməyindən istifadə edə bilməməsi, əlbəttə ki, Tiflis əmirliyi kimi sərhəd dövlətinin taleyinə yaxşı münasibət göstərməyəcəkdi. Səcoğullarından sonra bölgədəki İslam nəzarətinin azaldığını görən gürcü və digər xristian feodallar getdikcə güclənməyə və mərkəzi hakimiyyətə qarşı baş qaldırmağa başlayırlar.

Bu bölmədə vəzifə olaraq qarşıya bunlar qoyulmuşdur: Əmirliyin zəifləmə səbəblərini araşdırmaq. Əmirliyə xarici müdaxilələrə və əmirlik daxili mübarizələrə yenidən baxış: 1) Abxaz-Kartli çarlarının şərqə doğru hücumlarına III Baqratdan (1008-1014) etibarən xristian koalisiyasının hücumları kimi baxmaq. 2) İndiyə kimi zəifləmə səbəbi kimi veriləməyən Tiflis əmiri III Cə-

fərin oğulları Mənsur və Əbulhicanın ikihakimiyyətliyinə daxili mübarizə və əsas zəifləmə səbəbi kimi baxmaq (1046-1068).

Bu dövrdə Tiflis ətrafında bir neçə xristian dövlət var idi. Tiflis bunlardan əsasən Ani Baqratuniləri, Tao-Klarçet və Abxaz knyazlıqları ilə üz-üzə qalmağa məcbur olurdu. Xüsusilə IX əsrdən sonra Aşot kuropalatın oğlu Baqratın xəlifəyə qiyam etmiş Tiflis əmirlərinin deyil, birbaşa xəlifənin yanında durması və Məhəmməd ibn Yəzidlə birgə Tiflisə yürüş etməsi onun vəziyyətini bölgədə yaxşılaşdırdı. Xəlifə onu gürcülər yaşayan ərazilərin hökmdarı kimi tanıdı. Bu vaxt onun qardaşı Quaram Cavaxet, Trialet, Taşir, Abots, Artaan (Ərdəxan) kimi ərazilərdə möhkəmlənmişdi. Abxaz knyazları isə Yusif ibn Əbu Sacdan sonra yenidən qüvvə qazanmış, II Georqi (916-960) Xaketiyanın bir hissəsini işğal etmiş, osetinlərə xristianlığı qəbul etdirmişdi. Onun oğlu III Leonun (960-969) dövründə abxazların nüfuz dairəsi Cavaxetə qədər uzanırdı.⁶⁸¹ Lakin, onun ölümündən sonra ortaya çıxan taxt qovğaları üstünlüyün Tao-Klarçetin Baqrationi knyazlarına keçməsinə şərait yaratdı.

Bizansla sərhəddə yerləşən və Bizansın tabeliyində olan Tao (Tayk) bu dövrdə kuropalət rütbasını daşıyan rəhbərlər tərəfindən idarə edilirdi. Digər feodallara nisbətən Tao kuropalatları Bizansla əlaqələrinə görə bölgədə qismən həll edici gücə sahib idilər. Bu kuropalatlardan III Davidin (966-1000) dövründə Taonun Bizansın həyatında da əhəmiyyətli rol oynadığı görülür. 979-cu ildə Bizans imperatoru II Vasili (976-1025) üsyan qaldırmış Varda Sklira qarşı III Daviddən yardım istəmək məcburiyyətində qalır. III Davidin 12 minlik süvari ordusuyla bu üsyanı yatırtması Taonun bu dövrdə zəif qüvvə olmadığını göstəricisi idi. Vasili bu yardımlarına görə III Daviddə Ərzurum (Karni), Pasinlər (Basiani) və s. əraziləri ona bağışladı. X əsrin 80-ci illərində Malazgirdi də torpaqlarına qatan III David nəinki Qafqazda, eyni zamanda Kiçik Asiyada da müsəlmanları narahat etməyə

⁶⁸⁰ Şərəfli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri, Bakı: "Elm" nəşr., 1978 – s. 208-209

⁶⁸¹ Gülmüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri – s. 200

başladı. 997-ci ildə Əhlətü mühasirəyə alan III David Azərbaycan Rəvvadi hökmdarı Məmlanın müqaviməti ilə qarşılaşdı. Lakin, əvvəlki bölmələrdə qeyd edildi kimi 998-ci ildə ətrafdakı xristian feodalardan güc alaraq onu da məğlub etdi. Tutduğu yerlərdə əmansız assimilyasiya – gürcüləşdirmə siyasəti yeridən III David buralarda gürcü və erməni əhalisini məskunlaşdırırdı⁶⁸².

III Daviddin həm Bizans tərəfindən dəstəklənməsi, həm də müsəlmanlara qarşı qazandığı qələbələr onu həm erməni Baqratunilərin, həm də gürcü Baqrationilərin vahid lideri halına gətirirdi. Bu da müsəlmanlara qarşı xristian koalisiyası qurmağı olduqca rahatlaşdırırdı. Lakin, III Daviddin varisi yox idi. Bu problemi həll etmək məqsədi ilə o, özü kimi Baqratlılar sülaləsinə mənsub başqa bir şəxs – II Qurgenin oğlu III Baqratı özünə varis seçir. Hələ 975-ci ildə Abxaziyada taxt üstündə qovğa başlayarkən o, Baqratı – anası abxaz şahzadəsi olduğu üçün – Abxaziya kralı təyin etmiş və bununla da Qafqazdakı xristian birliyi yolunda çox uğurlu addım atmışdı. Gürcü-iber və abxaz knyazlarının varisi olan Baqrat 978-ci ildə abxazların çarını seçilməklə onların qüvvəsindən səmərəli istifadə etməyi bacardı. Bu birləşmiş xristian krallığının paytaxtı Kutaisi şəhəri idi.

III Baqrat David kuropalatın varlığı ucbatından qərbə doğru hərəkət edə bilmirdi. Hətta 988-ildə Trialeti hakimi Rati Baqvasini tabe etmək məqsədi ilə ona qarşı yürüşə çıxanda qarşısında David kuropalatı görür⁶⁸³. Buna görə də gürcü çarı III Baqrat şərqə və cənuba doğru üzünü tutur. Məhz bu dövrdən sonra gürcülərin işğal planlarına Arranın – tarixi Azərbaycanın şimal-qərb və qərb torpaqları daxil olmağa başlayır.

1003-ci ildə III Baqratın atası Qurgen vəfat edir. Qurgenin idarə etdiyi torpaqlar Şavşet-Klarcet ilə Samsxe-Cavaxet torpaqları onun ölümündən sonra Baqratın torpaqlarına qatılır. Bununla da Baqrat etnik gürcülərin yaşadığı ərazilərin böyük bir

hissəsini rəhbərlik etdiyi abxaz torpaqları ilə öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə nail olur. Bu eyni zamanda xristian itifaqı yolunda atılan ən böyük addımlardan biri idi.

Baqrat Cənubi Qafqazın cənub və cənub-şərqində ilk iş olaraq Kaxetiya torpaqlarına haqq iddia edir. Belə ki, o, guya vaxtı ilə Kartlinin olan Ksani çayı yaxınlığında yerləşən Qrua və Sirkvali qalalarını tələb edir. Xorepiskop David (976-1010) “əgər qalaları istəyirsənsə qoy bizi əzələlər və döyüş razı salsın, mən Ksanidə sənin önünə çıxacağam” deyir⁶⁸⁴. Baqrat bundan sonra saysız-hesabsız qoşunla Kaxetiyanın üzərunə yürüşə g edir. Qüvvələrin say nisbəti əleyhində olduğu üçün David ona müqavimət göstərə bilmir. Bu məlumatı verdikdən sonra gürcü mənəbəsi Baqratın Heretini tutduğunu və Əbulələ adlı şəxsi buraya knyaz təyin etdiyi bildirilir. Baqrat torpaqlardan ayrılan kimi Hereti öz qüvvələrini Daviddin qüvvələri ilə birləşdirir. Bundan bir müddət sonra David vəfat edir. Baqrat ikinci dəfə Hereti üzərinə yürüş edir. Şəxsən şah qızı Dinarı ələ keçirir. Boçormanı ələ keçirdikdən sonra Davidi əvəz edən oğlu xorepiskop Kvirikeni (1010-1038) də tutmağa nail olur⁶⁸⁵. 1008-1010-cu illər arasında təşkil edilmiş bu yürüş Baqratın nüfuzunu bölgədə möhkəmlədir.

Gürcü mənəbəsində verilən bu məlumatın həqiqətə uyğunluğu bir neçə cəhətdən şübhə oyadır. Şirininəy Hacıoğlu doğru olaraq qeyd edir ki, ilk yürüşdə Əbulələ adlı şəxsin mtavar (eristavdan daha böyük knyaz, çardan kiçik feodal) təyin edilməsi inandırıcı deyil. Əgər belədirsə ikinci yürüş zamanı Heretidə ələ keçirilən şahzadə Dinarın buna münasibəti nə olmuşdur. Baqratın

⁶⁸⁴ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 59-60; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 260; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 37

⁶⁸⁵ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 60; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s.260; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 37

⁶⁸² Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – с. 54

⁶⁸³ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – с. 50

Kaxetiya üzərinə ikinci yürüşündə mənbədə ən azından Kaxetiyanın Boçorma şəhərinin adı şəkildir. Lakin, Heretinin tutulmasından danışılarkən nə Xayzan, nə Şəki, nə Tebla (Telavi) kimi şəhərlərin adı çəkilir ki, bu da Baqratın əraziyə tam nəzarət etməsinə əlbəttə ki, şübhə yaradır. Eyni zamanda ikinci yürüşdə də Kvirikenin və Dinarın tutulmasının labüdlüyü onu sübut edir ki, Baqratın ilk yürüş mənbədə qeyd ediləyi kimi çox da təntənəli olmamış, Baqrat heç də mənbədə adı çəkilən əraziləri işğal edə bilməmişdir. Gürcü tarixçilərinin xorepiskop Davidin Heretiyyə gəlmə faktını birləşmə kimi dəyərləndirməsini də Şirinbəy Hacıəli doğru olaraq qüvvələrin birləşdirilməsi kimi açıqlamışdır.⁶⁸⁶ Mənbədə adının Salarilər dövründə (941-981) çəkilməsinə baxmayaraq M.B.rossé şahzadə Dinarın adının kuropalat II Adarnasə (881-923) dövründə çəkildiyini qeyd edir və onun bu qədər uzun yaşayacağını inkar edir. M.Brosse Dinarın özünün deyil, qəbir və qalıqlarının, mirasının buradan aparıldığını düşünür. Çünki, Dinar Heretidə pravoslavlığı-diofizitizmi yayan bir şəxs idi, hər iki tərəf üçün vacib şəxs idi. Lakin, sonradan M.Brosse qeyd edir ki, şahzadə Dinar elə çar Mixail Fyodoroviçin (1613-1645) bir yazısında "əziz çarıca Dinar" kimi və İmeretiya da dəfn edilən şəxsin özüdür.⁶⁸⁷ Bu yazılardan onun qalıqlarının deyil, özünün dəfn edildiyi məlum olur və güman ki, pravoslavlığın şimal-qərbdə təbliğçisi şahzadə-çarıca Dinar uzunömürlü şəxs olub.

Kaxetiya və Hereti yürüşləri III Baqratın və ona tabe olan gürcü və abxazların bölgədə öz sözünü deyə biləcək səviyyəyə çatdıqlarının göstəricisi idi. Baqrat bundan əlavə 1011-1012-ci illərdə digər gürcü Baqratlı sülaləsinin nümayəndələrini tək-tək tutub təsirsiz hala gətirirdi.⁶⁸⁸ Nəticədə o, xristian gürcülər ara-

sında vahid liderə çevrilə bilir və gürcüləri vahid idarə altında toplama altında böyük addım atır. Məhz bu yürüşlər Tiflis əmirliyini getdikcə bu qüvvənin mühasirəsinə salır, gələcək varlığını təhlükə yaradırdı. İndiyə kimi bölgədə dini eyni olsa da rəhbərləri və etnik kimlikləri fərqli olan bir neçə kiçik dövlətlə mübarizə aparmaq olardı, lakin, böyük dövlətlə mübarizə aparmaq Tiflis əmirliyi üçün çox çətin idi. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq bölgədə yaşayan müsəlman əhali gürcülərə və xristianlara qarşı əzmlə mübarizə aparırdı.

Gürcü mənbəsindən məlum olur ki, III Baqratın Kaxeti və Heretiyyə münasibətində yeritdiyi siyasət və əldə etdiyi uğurlar Gəncə Şəddadilər dövlətini ciddi narahat edirdi.⁶⁸⁹ Qonşu ərazilərə iddialı olan Şəddadi I Fəzlun (985-1031) açıq şəkildə Baqrata qarşı çıxış edərək Kaxetiya və Hereti üzərinə yürüşlər təşkil edir. III Baqrat yəqin ki, Fəzluna qarşı tək başına uğur qazanacağına inanmırdı. Buna görə də Aninin erməni Baqratını sülaləsindən olan knyazı I Qaqikə (989-1020) müraciət edərək onu Fəzlunun ərazisinə gəlməyi təklif edir. Onlar hər ikisi Dzorakertdə birləşirlər. Fəzlun meydana gəlmiş vəziyyəti doğru dəyərləndirərək müdafiə taktikasını təbiiq edir və Şəmkirdə qoşunları ilə erməni gözləyir. III Baqratın ordusundakı sərkərdələrin heç biri birləşmiş xristian ordularının Şəmkiri ələ keçirəcək səviyyəyə olmadığını dedi. Mənbənin məlumatına əsasən III Baqrat Fəzlunun tərəfindən edilən sülh təklifini qəbul etdi və geri qayıtdı.⁶⁹⁰ Əgər qərəzli gürcü mənbəyi Şəmkirin mühasirəsinin sülhlə başa çatdığını bildirirsə, obyektiv məlumatı ilə seçilən Münəccimbaşı bu döyüşün Fəzlun parlaq qələbəsi ilə başa çatdığını, 10 min nəfərdən artıq gürcü döyüşçüsünün qılınca qə-

⁶⁸⁶ Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan. – s. 136

⁶⁸⁷ Gürcistan Tarixi (Esk. Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 241, s. 260

⁶⁸⁸ Gürcistan Tarixi (Başlangıçdan 19.Yüzyıla Kadar) – s. 131; Sumbat Davitidze. Baqratın tarixi və təhkiyəsi. Tərcümə: Dondua V. (rusca)

http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3064/1/sumbat_davididze.pdf

⁶⁸⁹ Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan. – s. 136

⁶⁹⁰ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – s. 60; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 261; Kartli Salmaməsi. Tərcümə: Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 37

rildiyini xəbər verir⁶⁹¹. Xristian qüvvələrinin Şəmkirə qədər gəlməsi və aralarında həmrəylik təmin etmələri Tiflis əmirliyi üçün artıq ciddi təhlükə idi.

III Baqratdan sonra hakimiyyətə oğlu I Georgi (1014-1027) gəldi. Hakimiyyət illərinin bir çoxunu o Bizansla nəticəsiz döyüşlər aparmağa sərf etdi⁶⁹². Onun yürüşləri eyni zamanda bizə XI əsrdə gürcülərin yayıldığı bölgəni də açıq-aydın göstərir. Gürcülər əsasən Cənubi Qafqazın qərb ərazilərinə yayılmaqla, müasir Gürcüstan Respublikasının cənub torpaqlarında demək olar ki, olmamışlar. Məhz bu səbəbdən I Georgi zəif və fərqli dinə mənsub Şəddadi və Tiflis əmirliyi dövlətləri ilə savaşa gəlsə də daha güclü və eyni dinə mənsub olduğu Bizansla savaşa gözlənilən qədər önünə almışdı. O hətta Bizansa qarşı müsəlman feodallarla ittifaqa da girmişdi⁶⁹³. Müasir Gürcüstanın cənub və cənub-şərq torpaqlarında onun heç bir sosial dayağı yox idi. 1014-1016-cı illərdə I Georgi bulqarlarla müharibə apararaq Bizans imperatoru Vasilinin suxtınlı vəziyyətindən istifadə edərək David kuropalatın ölümündən sonra Bizansa birləşdirilən Tao-Klarcet torpaqlarını ələ keçirdi. Lakin, 1021 və 1023-cü illərdəki savaşlarda məğlub olub gürcülər Tao – Kola (Göle), Ərdəhan, Cavaxet torpaqlarını Bizansa tərk etməklə məcburiyyətində qaldılar⁶⁹⁴. Bu da onların işğalçı qüvvələrinin III Baqratın dövründə olduğu kimi qərbdən şərqə çevirmələrinə səbəb oldu.

Bu dövrdə bölgədə baş verən əhəmiyyətli hadisələrdən biri də III Baqrat öldükdən sonra əsirlikdən qayıdan xorepiskop

⁶⁹¹ Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge Oriental Series, No.6 – s. 17

⁶⁹² Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – s. 56

⁶⁹³ Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19.Yüzyıla qədər) – s. 132

⁶⁹⁴ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – s. 63; Gürcüstan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Qədər) – Gürc. çev. M.Brosset - Gürcüstan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Qədər) – Gürc. çev. M.Brosset – s.270; Kartli Salməməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 37; Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19.Yüzyıla qədər) – s. 132

Kvirikenin Kaxetiya və Həretini vahid dövlətə birləşdirməsi olur. Birləşdirilmiş çarlığın paytaxtı Həretinin şəhəri Telavi olur. III Kvirike (1010-1037) bu hadisədən sonra xorepiskop titulundan imtina edərək “ranların (albanların) və kaxların çarı” adlandırılmağa başlanılır. Erməni mənbələrində bu çarlıq “Albaniya çarlığı” adlandırılırdı. Bir sıra ərəb və erməni mənbələri isə (Samuel Anesi) buranı “Şəki çarlığı” adlandırırlar⁶⁹⁵. Onun hakimiyyəti dövründə aparılan inzibati islahatda eristavlardan birinin Rustavida yerləşdirilməsi Tiflis əmirliyinin getdikcə kiçilən qüvvə olmasının və xristian dövlətləri arasında necə mühasirəyə düşdüyünün dəlilidir. Bundan əlavə Kvirike hakimiyyətə gəldikdən sonra dövlətini yaşatmaq üçün çərçini xristian dövlətlərlə ittifaqda gördü ki, bu da həm öz vələtinin, həm də Tiflis əmirliyinin gələcək taleyinə təhlükə yaradacaqdı.

Lakin, III Baqratın və oğlu I Georginin əlləri Tiflisə qədər çatmadı. Əvvəlki bölmədən gördüyümüz kimi Dumanisə qədər olan torpaqlar, Qarsətrafi torpaqlar, Taşir, Şərəyl, Şəmşəddil, Loru əmir Əli ibn Cəfərin dövründə (981-1011) erməni Baqratunilərlə tərəfindən işğal edilmiş, buranı erməni Baqratunilərin Kvirikələr qolu idarə etməyə başlamışdı. Tiflis uğrunda mübarizənin başlanması isə IV Baqratın (1027-1072) hakimiyyət illəri ilə bağlıdır⁶⁹⁶. Məhz ondan sonra Tiflisə gürcülər iddia etməyə başlayır və qədim Azərbaycan torpağı Tiflis çoxsaylı yadelli yürüşlərinə məruz qalmağa başlayır.

IV Baqrat hakimiyyətə gəldiyi zaman yaşca kiçik idi. O hələ üç yaşında ikən atası Georgi onu girov olaraq Bizansa vermək məcburiyyətində qalmışdı⁶⁹⁷. Onun əvəzinə dövlətə iri feodallar, xüsusilə eristav Liparit Baqvaşi və eristav İvane Abazadsze rəhbərlik edirdi. Gürcüstan Bizans önündə yeni bir məğlubiyyətə uğramış, Gürcü-Bizans görüşmələrində isə kral əvəzinə kralın

⁶⁹⁵ Насиби Ш. Шимал-Қорби Азербайжан.. – s. 139

⁶⁹⁶ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – s. 71

⁶⁹⁷ Gürcüstan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Qədər) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 270

anası Mariam xristian gürcüləri təmsil etmişdi. Gürcü mənəblərinə görə Bizansdan vassal asılılığını gücləndirmək məqsədi ilə IV Baqratla Bizans imperatorunun qızı Yelena evləndirilmişdi⁶⁹⁸. Fahrettin Kırzioğlu bu qızın III Roman Arqirin qızı Yelena olduğunu qeyd edir⁶⁹⁹. M.Brosse qeyd edir ki, əslində Baqratla evləndirilən imperatriça Makedoniya sülaləsindən Zoya Porfirogenitanın (1028-1050) birinci əri və taxt ortağı III Roman Arqirin (1028-1034) qardaşı Vasili Arqirin qızı Yelena olmuşdur⁷⁰⁰. Bu sadəcə gürcü mənəblərində Baqratın əhəmiyyəti şişirdilmişdir. Bütün bunlar Bizansa kifayət etməmiş, 1032-ci ildə Baqratın ögey qardaşı Demetreni yanına çəkən Bizans Abxazetdəki Anakop qalasını da ələ keçirdə bilməmişdi⁷⁰¹. Bütün bunlar IV Baqrat və gürcü əsilzadələrinə qarşı mübarizə aparmanın və gürcülər yaşayan ərazilərin birləşdirilməsinin mümkünsüzlüyünü göstərirdi. Buna görə də gürcülər özlərinə yad olan şərqə üz tutmağa başladılar.

Gürcü mənəbəsinin verdiyi məlumata əsasən IV Baqratın ilk hədəfi Şəddadilər olur. Möhtəşəm Fəzluna qarşı "ranların (albanların) və kaxların çarı" möhtəşəm Kvirike (1010-1037), erməni Baqratunilərin Kvirike nümayəndəsi Taşir knyazı torpaqsız David (989-1048), Tiflis əmiri III Cəfər (təxm. 1011-1046) IV Baqratla qüvvələrini birləşdirirlər. Kvirikenin məsləhəti ilə onlar Eklese adlanan yerə Fəzluna qarşı toplanırlar. Onu məğlub edərək qaçmağa məcbur edirlər və zəngin xəzinə

ələ keçirirlər⁷⁰². V.Minorski bu yürüşün tarixini 1030-cu il olaraq müəyyən etmişdir⁷⁰³.

Parlaq şəxsiyyət və istedadlı sərkərdə olan Fəzlun ətrafındakı torpaqları nəzarət altına almaq məqsədi ilə tez-tez ətraf ərazilərə yürüşlər təşkil edirdi. Bundan zərər çəkənlər arasında xristian Albaniyasının varisi Kvirike xüsusi yer tutdu. Fəzlun hətta 1029/1030-cu ildə xəzərlərə qarşı çıxdığı bir yürüşdə qalib gəlmiş, lakin, yürüşdən geri qayıdarkən arxayınçılığı ucbatandan ləng hərəkət etmiş və xəzərlərin əks-hücumuna cavab verməyərkə ciddi şəkildə itkilər vermişdi, 10 min əsgəri qılıncdan keçirilmişdi⁷⁰⁴. Xristian koalisiyasının hücumu da məhz belə bir dövrə-xəzərlərin Şəddadilərə qalib gəldiyi dövrə təsadüf edir. Xristianlar Şəddadilərin məhz bu məğlubiyyətindən faydalanmaq istəmişlər. Buna görə də gürcü mənəbəsində verilən Fəzlunun məğlubiyyət məlumatına, bu ittifaqın Kvirikenin yönləndirməsinə qismən inanmaq olar.

Bu mənəbdə diqqət çəkən məqam Tiflis əmiri Əbul Fəzl III Cəfər ibn Əlinin Şəddadi hökmdarı Fəzluna qarşı xristian blokunda yer almasıdır. Mənəblərdə belə məlumat olmasa da çox güman ki, Fəzlun bu dövrdə Cəfər ibn Əli üzərinə də yürüşlər təşkil edir, onun şəhərini də öz torpaqlarına qatmaq istəyirdi. Müsəlman hökmdara qarşı xristianlarla bir blokda birləşmək siyasəti III Cəfər ibn Əli üçün fiaskoyla nəticələnir. Belə ki, 1032-ci ildə - yaqın ki, Fəzluna mübarizədən sonra - eristavlar Liparit və İvane Abazsazde Tiflis əmirini Birtvis qalası yaxınlığında, Muxtaqverdi adlanan ərazidə pusquya salaraq əsir tuturlar⁷⁰⁵. Mənəbə onun əsir alınma şəraiti haqqında geniş məlu-

⁶⁹⁸ Летопись Каргли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 65-66; Gürcistan Tarihii (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s.276; Kartli Salməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 41; Багратиони Давид. История Грузии. Текст издан и снабдил вст. статей и указателями Рогова А.А. Тбилиси: Изд. «Мецниереба», 1971 – с. 106

⁶⁹⁹ Fahrettin M. Kırzioğlu. Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. Ankara: TTK Basımevi, 1992 – s.59

⁷⁰⁰ Gürcistan Tarihii (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 275

⁷⁰¹ Gürcistan Tarihii (Başlangıçtan 19.Yüzyıla kadar) – s. 133

⁷⁰² Летопись Каргли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 66; Gürcistan Tarihii (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s.277; Kartli Salməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 41

⁷⁰³ Minorski V. Tiflis / İslam Ansiklopedisi – s. 267

⁷⁰⁴ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 8-ci cild. Beyrut, 1987 – s. 194; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə – s. 139

⁷⁰⁵ Летопись Каргли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 66-67;

mat vermir. Bu çox güman ki, müharibəsiz, sülh şəraitində, hansısa görüşdə xaincə aldadılaraq ələ keçirmə şəraitində olmuşdur. Onun ələ keçirilməsinə baxmayaraq Tiflis ələ keçirilmir. IV Baqrat səbəbi tam bilinməsə də, güman ki, Liparitin artan qüvvəsinə qarşı qoymaq məqsədi ilə III Cəfər ibn Əlini sərbəst buraxır⁷⁰⁶. Lakin, gürcü qüvvələri əmirliyin ən önəmli qalalarından olan Birtvis qalasını ələ keçirə bilirlər.

Birtvis qalası Tiflisi cənub qərbdən gələn təhlükələrdən qoruyan və buraya nəzarəti təşkil edən ən əhəmiyyətli qalalardan idi. Bu qalanın kiçik keçidi haqqında mənbə açıq məlumat vermir. Lakin, 1058-ci ildə Liparit IV Baqrat tərəfindən məğlub edilərkən qalanın onun əlində olduğu görlür⁷⁰⁷. Yəqin ki, 1032-ci ildə Liparit gördüyü "qəhrəmanlığın" müqabilində bu qalanı IV Baqratdan ala bilməmişdi. Belə strateji əhəmiyyətli qalanın əmirlik tərəfindən itirilməsi onun müdafiəsinə vurulan ən böyük zərblərdən biri olur. Mənbədən bu da məlum olur ki, III Cəfər azad edildikdən sonra Liparitlə əmir III Cəfər ibn Əli arasında ədavətin əsası qoyulur⁷⁰⁸. Bu hadisələrdən sonra IV Baqrat İvanədən Kartli eristavı titulu alaraq Lipariti verir. Burada yəqin ki, məqsəd Lipariti mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək idi. Lakin, alınan qarardan Abazadəzəli ailəsi razı qalmır və hətta Baqrata qarşı uğursuzluqla nəticələnən sui-qəsd də təşkil edirlər⁷⁰⁹.

1037/8-ci ildə Liparit Baqrata yenidən Tiflis üzərinə yürüş etməyi təklif edir. Tiflis üzərinə yenidən tək getməyən IV Baqrat bu dəfə Hereti/Kaxetiya ilə ittifaqa girir. Kürün sağından IV Baqrat, İsanı tərəfdən isə ranların və kaxların yeni hökmdarı

Kvirikenin bacısı oğlu Çağık (1037-1058) gəlir. Tiflis şəhəri mənbənin məlumatına əsasən iki il mühasirədə qalır. Mühasirə uzandıqca şəhərdə vəziyyət pisləşirdi. Mənbəyə görə Tiflis əhalisi ərzaq tapmaqda o qədər çətinlik çəkirdi ki, bir litr (400 qram) eşşək ətinə əlli dirhəm (M.D.Lordkipanidzede və M.Brossede 500 dirhəm⁷¹⁰) pul ödəyirdilər. Mühasirə uzandıqca şəhər əhalisi IV Baqrata təslim olmaq haqqında düşünməyə başlayırlar. Bu ərsəyə Orbeti və Parsxisi qalaları da gürcülər tərəfindən işğal edilir. Cəfər ibn Əli mühasirədən çıxmaq və Şəddadi hökmdarı II Ləşkərinin (1034-1049) yanına getmək üçün qayıqlar hazırlayır, ordusunu düzür. Bundan sonra gürcü mənbəsi çarın məsləhətlərindən bir neçəsinin Liparitdən xəbərsiz çara əmirin şəhəri tərk etməsinə icazə verməməsinə, onunla sülh imzalanmasını tələq edirlər⁷¹¹. IV Baqrat onların istədiyi kimi edir. Orbeti və Parsxisi qalalarını özündə saxlayan IV Baqrat Cəfəri yenidən əmir olaraq tanıyır. Bu hadisə Liparitin hiddətinə səbəb olur, Liparit də o vaxtdan Baqratın yanında etibarını itirir⁷¹².

Bəs IV Baqratın anıdan şəhərin mühasirəsini dayandırmasının və Cəfər ibn Əlini yenidən əmir kimi tanınmasının səbəbi nə idi? M. X. Şərifli Qətran Təbriziyyə istinad edərək qeyd edir ki, Şəddadi hökmdarı II Ləşkəri Tiflis əmiri ilə yaxın dost olmuşdur. IV Baqrat Ləşkərinin hücumundan qorxaraq mühasirədən əl çəkmişdir⁷¹³. Ümumiyyətlə, Qətran Təbrizinin qəsidələrində II

⁷¹⁰ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 73; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 278

⁷¹¹ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 66-67; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 278; Kartli Salmaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 41-42

⁷¹² Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 67; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 279; Kartli Salmaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 42

⁷¹³ Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978 – s. 203

Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s.278; Kartli Salmaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 41

⁷⁰⁶ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – с. 58

⁷⁰⁷ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 72

⁷⁰⁸ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s.278

⁷⁰⁹ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 72

Ləşkərinin gürcülərə və ermənilərə qarşı erməni və gürcü mənbələrində öz əksini tapmayan döyüşləri haqqında məlumatlar vardır. Gürcü və erməni tarixlərində bu hadisənin təsvir edilməməsinin səbəbləri də tamamilə aydındır. Bir qayda olaraq orta əsr gürcü və erməni tarix yazanları öz feodallarının məğlubiyyəti haqqında məlumat verməkdə ehtiyatlı davranmışlar. Burada da Qətran Təbrizinin göstərdiyi kimi, görünür qoşun başçısı əsir düşdüyü və məğlubiyyətə uğradığı üçün orta əsr xristian salnaməçiləri bu hadisəni yazmaqdan imtina etmişlər⁷¹⁴.

Qətran Təbrizi "Arranşah" adlandırdığı II Ləşkərinin qələbəsi ilə başa çatan bu döyüşləri bədii boyalarla təsvir etmiş, ləzzələrin və şirvanlıların da bu vuruşmalarda Şəddadilərlə əks cəbhədə çıxış etdiyini göstərmişdir⁷¹⁵. Görəsən şirvanlılar və ləzzilər demək istərkən o, kaxları və herləri mi nəzərdə tuturdu? Çünki, heç bir mənbə də Şirvanşahlar dövlətinin bu dövrdə Şəddadilərə qarşı xristian qüvvələrlə bir yerdə Şəddadilərə qarşı çıxışı qeyd edilməmişdir. II Ləşkərinin digər mənbələrdə qeyd edilməyən gürcülər üzərindəki qələbələri ondan bir qüvvə olaraq qorxulmasına səbəb ola bilərdi.

Gürcü mənbələrində öz əksini tapmayan, amma II Ləşkərinin Tiflis hakimi əmir Cəfər ilə ittifaqda olduğu zaman gürcü çarı Baqratla müharibə etməsi haqqında Qətranın əmir Cəfərə itihaf etdiyi qəsidədə məlumat verilir. Bu qəsidədə göstərilir ki, Ləşkəri "qiyamətə qədər ondan üz çevirməz", "onun xidmətindən ötrü Arran padşahı dava üçün öz qoşunlarını hazırlayaraq yola saldı". Qətranın verdiyi məlumata əsasən bu savaş azər ayında başladı və bunun nəticəsində "onların qoşununu darmağağın edib, bütün torpaqlarını tamamilə alt-üst etdilər"⁷¹⁶.

İbn əl-Əsir isə belə qeyd edir: "1037/8-ci ildə Abxaz padşahı Tiflis şəhərini mühasirə etdi. Tiflis əhalisi onlara qarşı müqavimət göstərdi. Onlar da şəhər əhalisinin azuqəsi qurtarana ki-

⁷¹⁴ Yəne orada – s. 206

⁷¹⁵ Yəne orada – s. 205

⁷¹⁶ Yəne orada – s. 206

mi, Tiflisi mühasirə edib sıxışdırdı. Şəhər əhalisi Azərbaycana adam göndərüb müsəlmanları köməyə çağırırdı, onlardan arzaq və pul yardımını istədi. Bu arada quzzlar (oğuzlar) Azərbaycana gəlmişdilər. Abxazlar quzzların yaxınlaşdığını və ermənilərə nəzarət etmiş olduğunu eşitdikdə, onların qorxusundan çox sürətə Tiflisdən çəkildilər"⁷¹⁷. İbn əl-Əsirin bu məlumatı həqiqətə uyğun görünür. Belə ki, IV Baqrat istiqamətləri Bizans dövləti olan oğuzların yürüş marşrutlarını dəyişdirməsini qətiyyənlə istəməzdi. Əksinə o, gələcəkdə bu yürüşdən Bizansın zəif çıxmasını, oğuzlarla xoş münasibət quraraq Bizans əlində olan gürcü torpaqlarını geri almağı istəyərdi. Belə olan halda müsəlmanlarla problem yaşamaq lazım deyildi.

M.X.Şərifli qeyd edir ki, hər iki müəllif Qətran Təbrizi və İbn əl-Əsirin göstərdiyi amilləri qəbul etmək olar, çünki, bunlar biri digərini inkar etmir, əksinə tamamlayır. Bundan başqa Qətranın hadisələrlə müasir və daha yaxşı tanış olduğu nəzərə alınmalıdır. Qətran Təbrizinin şərlərindən məlum olur ki, II Ləşkəri gürcü çarı ilə iki dəfə müharibə etmiş və hər iki müharibədə qalib gəlmişdir⁷¹⁸. Bu nüansı nəzərə alsaq IV Baqratın məhz II Ləşkəridən qorxaraq Tiflisin mühasirəsindən əl çəkdiyini qəbul etmək olar.

II Ləşkəri haqqında Münəccimbaşında da belə bir məlumat var ki, onun əmirlik illəri çox çətin dövrlər idi və oğuzların və digər düşmənlərin hücumlarına görə rahatlıq və sülh yox idi. Öz sarayını bir qaladan digərinə köçürmək məcburiyyətində qalırdı⁷¹⁹. Deməli, Qətran Təbrizi müəyyən qələbələri həddindən artıq şişirdib.

⁷¹⁷ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 8-ci cild. Beyrut, 1987 – s. 226; İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 140; Sümər F. Oğuzlar. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1992 – s. 99

⁷¹⁸ Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978 – s. 207

⁷¹⁹ Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge Oriental Series, No.6 – s. 18

Şirınbəy Hacıəli isə IV Baqratın Tiflisə hücum edəndən sonra şərqə - Şəki məlikliyinə doğru yürüş etməsini gücrü və abxazların oğuzlardan qorxmaması ilə əlaqələndirir. O, IV Baqratın Tiflisin mühasirəsindən vaz keçməsinə əsas səbəb kimi Kldekar eristavı Liparitlə Şəki çarı Qağikin işə müdaxilə etməsini göstərir. Tiflisə qədər gələn Qağikin əsas məqsədi Tiflisin tamamilə Baqratın əlinə keçməsinə əngəlləmək, ən azından İsanı düzənliliyi daxil olmaqla sol sahil Tiflisi ələ keçirmək və IV Baqratın Tiflis ələ keçirərək böyük qüdrət sahibi olmasını əngəlləmək idi. Tiflisin mühasirəsindən sonra IV Baqratın Şəkiyə yürüşü də bunu bir daha sübut edir. Bu məlumatı Q.Q.Mkrtyumyan da təsdiqləyir. Belə ki, ona görə Liparitlə Qağik arasında Tiflisi öz aralarında bölüşdürmək haqqında gizli sövdələşmə də olmuşdu⁷²⁰. IV Baqrat başa düşür ki, Tiflisə tam sahib olmaqdan ötrü o, əvvəlcə başlıca rəqiblərini zərərsizləşdirməlidir. Qağikin qüvvələrinin bir hissəsini öz yanına çəkərək onu zəiflədən IV Baqrat 1040-cı ildə Kaxetiya üzərinə yürüşə başladı və Mixail və Qavriil dağı yaxınlığında kaxlarla döyüşə girdi. IV Baqrat bir çox Kaxetiya əsirləndərlərini bu döyüşdə əsir aldı. Bundan sonra çar Tianetiyyə daxil oldu və Möhtəşəm Kvirikenin tikdirdiyi əzəmətli bina olan Bodoci sarayını yandıraraq vandallıq nümunəsi sərgilədi. Əsir alınmış eristavlar öz qalalarını IV Baqrata təhvil versələr də abxazlar Kaxetiyyə girmədilər. Çünki, Liparit öz satqın əməllərini bürüza verməyə başlamışdı⁷²¹.

1046-cı ildə Cəfər ibn Əli vəfat edir. Cəfərin oğulları Mənsur və Əbulhica hakimiyyəyə uğrunda mübarizə etməyə başlayırlar. Daha doğrusu Cəfərin kiçik oğlu Əbulhica əmir taxtına qeyri-qanuni göz dikir. Çünki, əmirliyin qanunlarına əsasən hakimiyyət atadan əvvəlcədən varis təyin edilən oğula keçirdi. İki

qardaş arasında mübarizənin ən böyük isbatı həm Əbulhica ibn III Cəfərin həm də II Mənsur ibn III Cəfər adından zərb olunan sikkələrin mövcudluğu⁷²² (Şək. 2.8). Ailə daxili bu münasibətlər şəhər əhalisinin səbr kasasını dağırdı. Şəhərdə hakimiyyət şəhər ağsaqqalları şurasının əlinə keçdi. Sülalə daxili münasibətlər şəhər əhalisi başa düşürdü ki, IV Baqrat vəziyyəti öz xeyrinə dəyərləndirəcək və şəhər hücum edəcək. Sonuncu mühasirədə çox zəifləyən və tamamilə xristian qüvvələrinin mühasirəsində düşən şəhər əhalisi belə şəraitdə müdafiənin mümkün olmadığını və mənasızlığını görür, şəhərdə dağıntılara və iqtisadi həyatın məhv olmasına yol vermək istəmirdilər. Əmir Cəfərin ölümündən az sonra II Ləşkəri onun qızı ilə evlənmışdi⁷²³. Gəncə bu vaxt səlcuq türklərinin mühasirəsində idi və II Ləşkəri (1034-1049) şəhəri əldə saxlamaqdan ötrü inadlı səlcuq türklərinə qarşı müqavimət göstərirdi⁷²⁴. Məhz bu səbəbdən əmirlərlə qohumluq əlaqələri olmasına baxmayaraq daxili münaqişələrə və şəhərdəki vəziyyətə Tiflisə ən yaxın dövlət olan Şəddadilər müdaxilə edə bilmirdilər. Bu da Tiflisi xarici müdaxilələr qarşısında təcili həll yolu tapmağa məcbur edirdi. Güman ki, Tiflis əhalisi 1045-ci ildə Ani şəhərində sözü keçən ağsaqqalları şəhəri dinc şəkildə IV Baqrata təslim etdiyindən xəbərdar idilər. Sənətkarlıq və ticarət həyatının sabitliyi üçün şəhərlilər öz aralarından seçdikləri nümayəndə heyətini IV Baqratın yanına göndərirlər. M.D.Lordkipanidzenin bu ağsaqqallar heyətinin tərkibində gürcü nümayəndələrinin və kilsə başçılarının olmasını qeyd etməsi

⁷²⁰ Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... - s. 146

⁷²¹ Летопись Карти. Пер., введ. и примеч. Г.В. Сулая - с. 67; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) - Gürc. çev. M.Brosset - s. 279; Kartli Salmaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 42

⁷²² İrakli Paghava, Severiane Turkia. A Unique Coin of Abu al-Hay-a, Jafarid Emir of Tiflis // The Numismatic Chronicle. Vol.172. London: The Royal Numismatic Society, 2012 - s. 205 - 212; İrakli Pağava. Mansur II Jafarianis samoneto emisia Maliqşahis saxelit - Tbilisi da Kvemo Kartli Baqratovaxta da did Selçukta Tsores // Saistoris Krebuli. Tomi 5. Tbilisi: Mxedar, 2015 - s. 9-61 (gürcü dilində)

⁷²³ Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 1998 - s. 344

⁷²⁴ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 - s. 66-67; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 - s. 71

isə⁷²⁵ inandırıcı deyil. Əgər şəhərdə Baqrata təslim olmaq istəyən kilsə rəhbərləri və gürcü qüvvələri olsaydı şəhər öncəki yürüşdə rahatlıqla IV Baqrat tərəfindən ələ keçirilə bilərdi. İşğalçı IV Baqrat bu vaxt Abxaziya da Qara dənizin sahilində bizanslıların ələ keçirdiyi Anakopiyanın mühasirəsi ilə məşğul idi. Məhz belə bir vəziyyətdə Baqrat Tiflisen Anakopiyanı daha əhəmiyyətli olduğuna qərar verdi. Baqrat şəhərə yaxınlaşan kimi Tiflisdən yeni nümayəndə heyəti Baqratın yanına gəldi⁷²⁶. M.D.Lordkipanidze inandırıcı olmayan bir mülahizə yürütdürək bu heyətin fəaliyyətini şəhərin Baqratın əlinə tez keçməsi üçün müraciət etdiklərini söyləyir⁷²⁷. İki il ərzində Baqrata inadla müqavimət göstərən və eşşək atına 50 və ya 500 dirhəm vəmək məcburiyyətində qalan şəhər əhalisinin tələməsi yalnız məntiqsizlik ola bilər. Bunun səbəbi yuxarıda qeyd edildiyi kimi şəhərin dağıntılardan qorunmasına əmin olmaqdan, İslam dininin varlığını qorumaqdan və şəhərdə ictimai və ticarət həyatını tənzimləməkdən ötrü müvəqqəti atılan addım idi. Əsas səbəblərdən biri hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən III Cəfərin övladlarından birinin IV Baqrata hakimiyyəti ələ keçirmək üçün müraciət etməsi ola bilər.

IV Baqrat şəhərə daxil oduqdan sonra şəhər əhalisi ona şəhərin açarlarını, əmir sarayını, çoxlu miqdarda pul təqdim etdilər. IV Baqrat şəhər qalası Daricelini, Skalkini və Tabor bürclərini tutur və orada qarnizonlarını yerləşdirir. İsanidə - şəhərin sol sahilində yaşayanlar isə körpürü dağıdaraq Baqrata təslim olmadılar⁷²⁸. Bunlar yəqin ki, şəhər ağısaqqallarının fikri ilə razı-

laşmayan şəhər idarəçiləri və ya IV Baqrata müttəfiq olmayan III Cəfərin digər oğlu idi. Baqrat onlara qarşı manciqlardan istifadə etməyə başladı⁷²⁹. Belə olan halda İsanidə Şəki çarı Qaqik peyda olur. Gürcü mənbəsinə görə Baqrat İsanidə düzünə girərkən Qaqik və kaxlılar onunla sülh bağlayar və öz itaətini bildirirlər⁷³⁰. Lakin, inandırıcı deyil ki, Qaqik o boyda uzaqlıqda yolu qoşunla birlikdə müharibəsiz Baqrat itaət etməkdən ötrü gəlibmiş. Güman ki, gürcü mənbəsinin məqsədi Qaqikin uğuruna kölgə salmaq olmuşdur. Əslində isə Qaqik istədiyinə nail olmuş, Baqrat solsahil Tiflisə olan iddialardan əl çəkmişdir. Bu hadisədən bir neçə ay sonra Qaqikin göndərdiyi qoşunların eristav Liparitin başçılığı altında IV Baqrata ciddi zərbələr vurmaması da Qaqikin IV Baqratdan hər hansı asılılığını olmadığını göstərir⁷³¹. Yəqin ki, sol sahil Tiflisen mühasirəsindən Baqratı çəkəndirən səbəblərdən biri sağ sahil Tiflis əhalisinin şəhəri dağıtmamaq istəyi və tələbi də ola bilər.

Güman ki, hakimiyyəti təkbəşinə ələ keçirmək üçün Baqrata müraciət edən Əbulhica id. Çünki, II Mənsurun sikkəsindən fərqli olaraq onun sikkəsində yalnız öz adı zərb edilmişdir⁷³². Güman ki, bu sikkə məhz 1046-1065-ci illər arasında – Alp Arslanın Qafqaza yürüşünə qədər zərb edilib. II Mənsurun məlum olan sikkəsində isə Səlcuq sultanı Məliqşahın adı da zərb edilmişdir⁷³³. Bu II Mənsurun səlcuqçeyli siyasət aparmasının isbatıdır. Güman ki, IV Baqrat Tiflis taxtında məhz Əbulhicani, müsəlman hökmdarlar isə II Mənsurə gürmək istəyirdi.

⁷²⁵ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 75 - 76

⁷²⁶ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 68; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 280; Kartli Sahnması. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 42

⁷²⁷ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 75

⁷²⁸ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 68; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 281; Kartli Sahnması. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 42

⁷²⁹ Minoraki V. Tiflis / İslam Ansiklopedisi – s. 267

⁷³⁰ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 281

⁷³¹ Hacıoğlu Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... – s. 148-149

⁷³² İrakli Pağava, Severiane Turkia. A Unique Coin of Abu al-Hayja, Jafarid Numismatic Society, 2012 – s. 206

⁷³³ İrakli Pağava. Mansur II Jafarinin sarmoneto emisia Maliqşahis saxelit – Tbilisi da Kverno Kartli Baqratvanta da did Səlcuqta Tsoris // Saistoris Krebuli. Tomi 5. Tbilisi: Mxedar, 2015 – s. 30-31 (gürcü dilində)

IV Baqrat heç sağ sahil Tiflisi də uzun müddət əlində saxlaya bilmir. Liparitin yenidən aktivləşməsi onu Tiflisin idarəsini şəhər ağsaqqalları şurasına və ya əmirə həvalə edib buranı tərk etməsinə səbəb olur. Liparit iki il ərzində (1046-1048) Baqrata qarşı bir sıra uğurlar qazanır. Onun qüvvələrinin əsasını müttəfiqi bizanslılarla yanaşı ermənilər və kaxlar – gürcülərdən narazı olan qüvvələr təşkil edirdi⁷³⁴. Bu vaxt Tiflis hər hansı bir hücum gözləmədiyi üçün himayəyə görə heç kimə müraciət etmir. Çünki, əsas iki işğalçı Liparit və Baqratın başı bir-birləri ilə mübarizəyə qarışmışdı. Lakin, 1048-ci ildə Bizansla Səlcuqlular arasındakı baş vermiş Pasinlər (Basiani – Kaputru və ya Ordoro adlandırılır) döyüşündə Bizans tərəfində vuruşan Liparit türklərin sərkərdəsi İbrahim Yınal (Yanal) tərəfindən asir alındı və Xorasana sürgün edildi⁷³⁵. Bunu fürsət bilən IV Baqrat nüfuzunun zəiflədiyi ərazilərdə hakimiyyətini bərpa etməyə başladı. V.Minorski bildirir ki, Şəddadi Əbul Əsvar Şavurun (1049-1067) hakimiyyətinin ilk illərində çox güman ki, o Tiflisə çox qısa məsafəyə qədər olan bütün qalaları ələ keçiribmiş. Buna səbəb isə Bizans imperiyası üzərinə Səlcuqlu yürüşləri idi. Lakin, Bizans imperatoru IX Konstantin Monomaxın (1042-1055) generalı və gələcək Bizans imperatoru III Nikifor Botaniatın (1078-1081) Azərbaycanca hücumu Əbul Əsvar Şavurun bu istiqamətdə qarşısını kəsir⁷³⁶.

Belə ki, Pasinlər döyüşünü səlcuqlular üçün qəti və həll edici bir qələbə kimi xarakterizə etmək olmazdı. Bu döyüş daha çox buralarda möhkəmlənmə məqsədi deyil, öz varlığından başqa-

⁷³⁴ Летопись Картли Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 68; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosses – s. 281-282; Kartli Salmaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspac-nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf – s. 44

⁷³⁵ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t Tarix, 8-ci cild. Beyrut, 1987 – s. 283; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə – s. 141; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosses – s. 283; Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н.Эмин. Москва, 1861 – с. 124-125

⁷³⁶ Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge Oriental Series, No.6 – s. 131

larına söz etdirmə məqsədi daşıyırdı. Belə ki, türklər geri çəkildikcə Bizans qoşunları da Baqratla bir yerdə onları təqib edirdi. Kartli səlnaməsi bu haqda belə deyir: “Türklər Gəncə torpağında idilər və Gəncə süquta yaxın idi. Yunanıstanın (Bizans) çar öz yerinə böyük bir qoşunla lixturu göndərdi, Baqratı öz ordusu ilə çağırırdılar və və onunla birlikdə hərəkət etdi. Türklərlə vuruşdular; Gəncə qapılarına çatdılar (türklər geri çəkildilər) və (yunanlar və gürcülər) Gəncə torpağını xilas etdilər və sühlələri geri qayıtdılar”⁷³⁷. Q.V.Tsulaya bu mənəbdə lixtur deyilərkən rektorun-baş komandanın nəzərdə tutulduğunu və bu rəhbərin Nikifor olduğunu qeyd edir⁷³⁸. M.Brossedə bu hadisənin baş verdiyi tarixi də, hadisənin özünü də şübhə altına alır⁷³⁹. V.Minorski bu dövrdə Şavurun hələ Dəbildə, Ləşkərinin isə Gəncədə etibarsız şəkildə hökmdar ola biləcəyini də istisna etmir (səlcuqlulara münasibətdə)⁷⁴⁰.

1048-ci ildə Tiflisdəki əmir qardaşlardan biri (yəqin ki, Əbulhica) şəhəri yenidən Baqrata təqdim etdi. Baqrat bu dəfə də şəhərdə möhkəmlənə bilmir⁷⁴¹. Açıqların Baqrata təqdim edilməsinin səbəbi Tiflis əmirliyinin on yaxın müttəfiqlərindən biri olan Şəddadilərin tamamilə zəifləməsi ilə də izah edilə bilər. Belə ki, Şəddadi II Ləşkəridən sonra hakimiyyətə Ənuşirəvan ibn Ləşkəri (1049-cəmi 2 ay) gəlir. Onun dövründə hakimiyyət tamamilə hacib Əbu Mənsurun əlində cəmləşmişdi. Bu hacib dövlətinin zəifliyini görərək sərkərdələrlə və qala mühafizəçiləri ilə razılışaraq Ənuşirəvana müraciət edirlər ki, Tatiyan (Dadian), Mujkank (və ya Muxkank) və əl-Bəyda (Ağcaqala) qalalarını Şəkiyə, Kirmstan (və ya Kirstan) qalasını didolara (müsləman

⁷³⁷ Летопись Картли Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 70; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosses – s. 284

⁷³⁸ Летопись Картли Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 97

⁷³⁹ Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosses – s. 284

⁷⁴⁰ Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge Oriental Series, No.6 – s. 61

⁷⁴¹ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 77; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosses – s. 284

olmayan Qafqaz xalqlarına), Girdiman qalasını Abxazlara (burada Baqrata), əl-Rustaqi (Rustavi) Ruma vermək lazımdır ki, Ar-ranı idarə edə bilsinlər. Lakin, buna razı olmayan rəislər dəbbağların (dəri aşlayanların) rəisi Heysom ibn Maymun əl-Baislə Şəmkir yaxınlığındakı ordu qərargahında görüşürlər və Ənuşirəvanı hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq yerinə Əbul Əsvar Şavuru (1049-1067) gətirirlər⁷⁴².

1051-ci ildə Liparit əsirlikdən xilas oldu və IV Baqrat Tiflisi təcililə tərk etmək məcburiyyətində qaldı⁷⁴³. Bu dəfə Bizans qüvvələri ilə möhkəmlənən sərkdərə Liparitə müqavimət göstərmək Baqratın həddində deyildi. Buna görə də Baqrat Bizansa üç illik səfərə çıxır (1054-1057) və Bizans sarayında saxlanılır⁷⁴⁴. Baqratın Bizansdan geri qayıtma səbəbləri güman ki, Bizans daxilində saray-hakimiyyət problemləri, Makedoniya sülaləsi, xələfləri və onların müttəfiqlərinin hakimiyyətdən salınması, İsaak Kominin (1057-1059) hərbi çevrilişlə bunu həyata keçirməsi, Bizansda siyasi vəziyyətin dəyişməsi olur.

Bu vaxt Liparit Baqratın xanımı və sərkdərlərinə Baqratın oğlu Georginin çar olması şərti ilə müharibəni bitirməyə razı salla bildi və faktiki olaraq ölkədə hakimiyyəti ələ aldı. Gürcü mənəbasi Yuxarı torpaqlarda səlcuqlular və Bizans tərəfindən seçilən Liparitin, Lixidən aşağıda isə Baqratın hökm sürdüyünü qeyd edir⁷⁴⁵. Lakin, 1058-ci ildə Liparitin hakimiyyətindən nara-

zı olan kalmaxlı Sula və mesxlər Lipariti və oğlu İvaneni əsir tuturlar. Liparitin digər oğlu Niania bizanslıların yanına qaçır⁷⁴⁶. IV Baqrat öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə nail olur. Məhz bu hadisədən sonra Tiflis əhalisi Baqratın rəqibsiz qaldığını görür və bu dövrdə daxili vəziyyəti sabitləşən Şəddadilərə 1062-ci ildə şəhərdə hakimiyyəti ələ keçirməkdən ötrü və şəhəri ərzaq, canlı qüvvə və silahla təmin etməsi üçün müraciət edirlər. Onların canlı qüvvə və silah təklifi IV Baqratın gözələnən hücumuna qarşı layiqli cavab vermə istəyi ilə bağlı idi. Onlar müraciət edərkən səbəb kimi Mənsur və Əbulhicanın arasındakı daxili çəkişməni də göstərirlər⁷⁴⁷. Şəddadi hökmdarı Əbul Əsvar Şavur (1049-1067) bu təklifi qəbul etməyə çox yaxın idi. Lakin, Şavurun vəziri Bəxtiyar ibn Salman Şavura Tiflis ağsaqqalları ilə razılaşmamağı məsləhət gördü. Belə ki, bu IV Baqratla həm yeni münafiqlərə səbəb ola bilərdi. Eyni zamanda Bəxtiyar ibn Salman qeyd edir ki, bu Şavura heç bir xeyir gətirmədən insan və mülk itkisinə səbəb olaca⁷⁴⁸. Şavur bu məsləhətdən sonra şəhər açarlarını ağsaqqallara geri qaytarır. Belə olan halda Tiflis ağsaqqalları Şəki mülki Qağikin oğlu I Axsartana (1058-1084) müraciət edirlər. Axsartan əvvəlcə bu təklifi qəbul edir, tiffisilərə hədiyyələr və onları yola salır. Daha sonra Axsartan isə qala açarlarını çoxlu miqdarda pula Bizans (Rum) hökmdarına satır. Qeyd edək ki, həmin dövrdə Bizans imperatoru Konstantin X Duka (1059-1067) olmuşdur. "Rum hökmdarı isə dərhal buraya öz qarnizonunu göndərir və onları insan, silah, azuqə ilə təmin edir. Onlara dağda yolları genişləndirməyi tapşır ki, İslam ölkələrinə Tiflis üzərindən inancsızların keçmələri, hücum etmələri asanlaşsın"⁷⁴⁹. Elə həmin il alanlar Dəryal keçidini aşağı Şəddadilər dövlətinə - Gəncə üzərinə yürüş edir.

⁷⁴² Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 18-19

⁷⁴³ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 284; Лорджкианидзе М. Д. Тбилиси – s. 77

⁷⁴⁴ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Пулая – s. 69-71; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 284; Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н Эмин. Москва: Тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861 – с. 125; Hacıoğlu Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... – s. 149

⁷⁴⁵ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Пулая – s. 69; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 285; Kartli Salmnəsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/31601/1/Letopis_kartli.pdf – s. 44

⁷⁴⁶ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 285

⁷⁴⁷ Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 20

⁷⁴⁸ Yəno orada

⁷⁴⁹ Yəno orada

Nə Şavur, nə də Axsartan Tiflis qalasına sahib olmaq iqtidarında olmasa da Şəddadi əmiri Əbul Əsvər Şavurdan fərqli olaraq, I Axsartan yaranmış əlverişli şəraitdən öz ölkəsi üçün mümkün olan optimal variantda istifadə edə bilmişdi⁷⁵⁰. M.D.Lordkipanidzenin qeydinə görə 1062-ci ildə Tiflis şəhərini Axsartandan məhz IV Baqrat satın almış, şəhərə göndərdiyi nümayəndə-şihənəi hərbi qüvvə, silah və ərzaqla təmin etmişdi⁷⁵¹. M.D.Lordkipanidzenin bu iddiası çox inandırıcı gəlmir. Münəccimbaşında Tiflis şəhərinin Axsartan tərəfindən Rum-Bizans hökmdarına satılmaqla bağlı söylədiyi bu iddia çox yəqin ki, müəyyən dərəcədə IV Baqratın bu dövrdə Bizansdan asılı olduğunu göstərmiş.

Şavurun vəziri Bəxtiyar ibn Salmanın narahatçılığını bəlkə də müəyyən mənada başa düşmək olardı. Amma, qalanın Ruma-Bizansa satılması göründüyü kimi yaxşı nəticələnmədi. Münəccimbaşının məlumatına görə 1062-ci ildəki bu yürüşdə Arranda çoxlu insan öldürülmüş, 20 min nəfər uşaq, qadın və kişi əsir ələ keçirilmişdi. Şavur bundan sonra 1063-cü ildə məcbur olub Gəncənin şəhər qırağında möhkəm qala divarları tikdirmişdi⁷⁵². Bəlkə də Tiflisə Bizans qarnizonu girməseydi, Şəhərdə idarəni Əbul Əsvər Şavur ələ alsaydı, Arranda-Şəddadilər dövlətində vəziyyət tamamilə fərqli ola bilərdi, iktilər bu qədər çox olmazdı, alanların qabağı Tiflisdə kəsilə bilərdi. V.Minorski IV Baqratın bu yürüşünün müvəffəqiyyətsiz olması haqqında məlumat vermişdir⁷⁵³. Çünki, bu yürüşdən sonra Münəccimbaşında Şavurun Şirvanşahlar üzərinə çox uğurlu bir yürüş etdiyi, Şirvanın bir sıra qalalarını tutması və Şirvanşahın bu yürüş qarşısında heç nə edə bilməməsi haqqında məlumat var⁷⁵⁴. Ancaq, bu güman ki, daha çox Şirvanın zəifliyindən irəli gələn bir vəziyyət idi. Şəddadilər üçünsə şimal və qərbdən təhlükə hər zaman mövcudluğunu qoruyurdu.

Şavurun hakimiyyəti dövründən zamanəmizə qədər gəlib çatan abidələrdən 1063-cü ildə tikilən Gəncə şəhər qala qapılarından birinə aid olan tək darvaza layıdır. Bu tarixi abidə Gürcüstanda Kutaisi yaxınlığındakı Gelati monastrında saxlanılır⁷⁵⁵. Gəncə darvazasının digər tayı isə XVIII əsrdə həmin monastrın üstü təmir olunarkən oraya sərf edilmişdir. Bu dəmir qapı üzərində kufi xətti ilə yazılmış kitabədə qeyd olunub: "Bu qapılan düzəltməyi mövləna əmir, gərəkəmlisi seyid Şavur ibn əl-Fəzl əmr etdi Əməli dəmirçi İbrahim ibn Osman ibn Ənkəveyh"⁷⁵⁶. Güman ki, bu darvazanın və buna bənzər digər darvazaların düzəldilməsi 1062-ci ildə alan yürüşlərdən sonra Gəncə şəhərinin müdafiəsini qüvvətləndirməkdən ötrü görülmüş tədbirlərin bir hissəsi olmuşdur. Təəssüf ki, bu darvazaların sonrakı taleyi çox kədərli olmuş, darvazalar 1139-cu il zəlzələsindən sonra gəncəlilərin düşdüyü çarəsiz vəziyyətdən istifadə edən gürcü çarı I Demetrenin namərd hücumu nəticəsində Gəncədən Gürcüstana hərbi qənimət kimi aparılmışdır⁷⁵⁷. P.Topuria gürcü hökmdarının bu acgözlüyünü şəhər qalasından darvaza çıxartmağın o dövrdə şəhər əhalisi üçün təhqir, çıxardan adam üçünsə çərf olduğunu qeyd etməklə izah etmək istəyir⁷⁵⁸. Lakin, I Demetrenin bu hərəkətinin bənzərinə başqa yerdə və başqa hökmdar və millətlərdə rast gəlinmir. Buna görə də darvaza çıxartma hərəkəti sırf qərar xarakterli və məhz Demetreyə məxsus hərəkətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi Bak. darvazalarını geri qaytarılması ilə bağlı Gürcüstan rəhbərliyinə dəfələrlə müraciət etsə də qərar yo-

⁷⁵⁰ Насибли Ш. Шимал-Қарби Азарбайжан.. – с. 153

⁷⁵¹ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 79

⁷⁵² Minorsky V. Studies in Caucasian History – с. 20

⁷⁵³ Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978 – s. 216

⁷⁵⁴ Minorsky V. Studies in Caucasian History – с. 20-21

⁷⁵⁵ Topuria P. A. Amierkavkasiis qalaqəbi X- XIII s. pirveli meotxedı (Garegani saxe, xelisnuri tsarmoeb.). Tbilisi: Metsniereba, 1985 – s. 187

⁷⁵⁶ Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978 – s. 217-218

⁷⁵⁷ Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978 – s. 218

⁷⁵⁸ Topuria P. A. Amierkavkasiis qalaqəbi X- XIII s. pirveli meotxedı – s. 187

lu, xaincəsinə, talançılıqla ələ keçirilən bu darvazaları Gürcüstan geri qaytarmaq istəməmişdir. Hər dəfə müxtəlif bəhanələrlə gətirmiş, darvazanın xristian əhalinin gözündə əfsanəvi dəyərini olduğunu bildirmişlər⁷⁵⁹.

IV Baqratın həyata keçirdiyi bütün bu yürüşlərə və əməllərə baxmayaraq İslam dünyasında yeni siyasi və hərbi qüvvənin – Orta Asiyadan gəlmiş Səlcuq oğuz-türklərinin Tiflis və ətrafında görünməsi və qəti olaraq möhkəmlənməsi Abxaz çarının yenicən Tiflis və ətrafında möhkəmlənməsinə, gürcü-xristian koalisiyasını ətraf əraziləri işğal etməsinə icazə vermir.

III FƏSİL

TİFLİS ƏMİRLİYİ XI – XII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

§1. Səlcuq türklərinin Cənubi Qafqaza axınları və Tiflis əmirliyi

X əsrdə Cənubi Qafqazın şimalında vəziyyət müsəlmanların əleyhinə davam etməkdə idi. Əvvəlcə III Baqrat, sonra isə IV Baqratın işğalları ilə Tiflis əmirliyi tamamilə kiçik bir ərazidə mövcudluğunu davam etdirməyə məcbur olmuşdu. Ailə daxili münaqişələrdən sonra Səlcuqlu hökmdarı Alp Arslanın 1067-1068-ci il yürüşləri zamanı Cəfərilər sülaləsindən olan Cəfər adlı şəxsin Tiflis əmiri olduğu, bu zaman onların gürcülərə tabe olmadığı, öz varlıqlarını qorumaqdan ötrü mübarizə apardıqları məlumdur.

XI yüzilin ilk rübündə oğuz dəstələri Cənubi Qafqaz ərazisində göründülər. 1018 – 1021-ci illərdə Araz çayını adlayan oğuzlar, cənub istiqamətindən Arran torpaqlarına girərək, Naxçıvan, sonra isə Dəbil şəhərlərinə yetişdilər⁷⁶⁰. Bu vaxt Səlcuqlu oğuzlarının başçısı Toğrul bəyin qardaşı Çağrı bəy idi. Tarixi salnamədə onların 1029-cu ildə Gürcüstanda Şiomqvim və ətrafına hücum etmələri (Kaspi və Msxeta arasında) və buranı tutmaları haqqında məlumat vardır. Belə ki, onların çoxluğundan IV Baqrat onlara müqavimət göstərə bilmir⁷⁶¹.

XI əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Rəvvadi hökmdarı iki min oğuz ailəsini təbəəliyə qəbul etdi. Onun məqsədi bu oğuzla-

⁷⁵⁹ Tariximizin bir parçası – Gəncə qapıları <http://tarix.info/azerbaycan-tarixi/feodalizm-dovru/2090-tariximizin-bir-parchasi-gence-qapilari.html> ; Gəncə darvazası <http://www.gencekitab.az/darvaza.shtml>

⁷⁶⁰ Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н. Эмин. Москва: Тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861 – с. 122

⁷⁶¹ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку: «Кавказ», 2010 – с. 60; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва: Kremlin Multimedia, 2012 – с. 68; Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 1998 – s.350

rın qüvvəsindən Bizans və digər xristian qüvvələrinə qarşı istifadə etmək idi. Rəvvadilərin bu siyasəti özünü doğrultdu. Belə ki, Qəznəvi hökmdarı Sultan Mahmud (998-1030) zamanında Sistan və Hindistan tərəfində vəzifəli olan, sonralar Xorasana köçən Balxan türkmənlərinin rəisi Yağmur, Sultan Məsud Qəznəviyə (1031-1041) tabe olan Rey valisi tərəfindən qətlə yetirildikdə Yağmurun təbəələri 1036-cı ildə Azərbaycanda məskunlaşmış⁷⁶², həm Cənubi Azərbaycandakı Rəvvadilərlə, həm də Şimali Azərbaycanda qurulan Şəddadilərlə yaxşı münasibətlər qurmuşdular. Rəvvadi hökmdarı Vəhsudan onlardan qız alaraq oğuzlarla qohum olmuşdu⁷⁶³. Onlar Şəddadi əmiri Əbul Həsən Əli ibn Musa II Ləşkəri (1034 – 1049) ilə birlikdə Ani və Qars məntəqələrinə yürüşlər təşkil etmişdilər⁷⁶⁴. Rəvvadilərin hakimiyyətində qalmaq istəməyən oğuzlar isə 1040-cı ildə Mosula köçmüşdülər⁷⁶⁵.

Səlcuq türkləri 1040-cı ildə başlıca rəqibləri Qəznəvilərə Dəndəkan döyüşündə qalib gəldilər və bundan sonra qərbə doğru hərəkət etməyə başladılar. Qərbə hücumla bağlı Səlcuq sultanı Toğrul bəy (1037-1063) paytaxtını Nişapurdan Reyə köçürür. Bundan sonra gəndərilən oğuz birliklərinə daha konkret tapşırıqlar: İbrahim Yanal əl-Cibalı, Qutlumuş və Rəsul Təgin Xəzər ətrafı vilayətləri Həsən və Yaquti Azərbaycanın şimal vilayətlərini tutmalı idilər. Lakin, gəndərilən əmirlərin özbaşına hərəkəti bəzən problemlərə səbəb olurdu. Məsələn, Qutlumuş özbaşına Kiçik Asiyaya daxil olur və bizanslılara məğlub olur. Suriyada isə xəlifənin türk əmiri Easa-siri tərəfindən geri oturdulur. Məğlubiyyətini və özbaşınalığını pərdələmək Qutlumuş ibn İsrail Şəddadilərin paytaxtı Gəncəni mühasirəyə alır. İbn Toqmaq və Azimi xəbər verir ki, mühasirə il yarım davam edir. Səlcuq ordusunun hücumundan uğurla dəf olunan II Ləşkəri şa-

həri qoruya bilmək üçün müdafiə istehkamlarının möhkəmləndirilməsi haqqında sərəncam verir⁷⁶⁶. Sonradan Əli II Ləşkəri (1034-1049) oğuzlarla ittifaqa girmək istəsə də şəhər hacı Əbu Mənsur və şəhər aristokratiyası hakimiyyətə Əbul Əsvar Şavuru (1049-1067) hakimiyyətə gətirirlər. Şavur şəhər müdafiəsini gücləndirir. Qutlumuş yenidən Bizansa qaayır və İbrahim Yanalla birgə Kiçik Asiyada Bizans və müttəfiqləri ilə savaşırlar⁷⁶⁷. Onların yürüşü haqqında epizodik olaraq Münəccimbaşında məlumat var⁷⁶⁸.

1048-ci ildə İbrahim Yanal Pasinlər – Basiani və ya Ordru döyüşündə Bizansa və müttəfiqi gürcü eristavı Liparitə qalib gəlir və Şəddadilər Tiflisə qədər ərazilərdə möhkəmlənir.⁷⁶⁹

1050-ci ildə Xəlifə Qair. (1031-1075) Səlcuqlu sultanı Toğrulu böyük Sultan kimi tanıyır və ona Rükən əd-Din "Dinin dayağı" titulu verir. Bununla da xəlifə Səlcuqlunun dünyəvi hakimiyyətinin və fəthlərinin legitimliyini tanımış olur.⁷⁷⁰

Səlcuq hökmdarı Toğrul (1037-1063) 1054/55-ci ildə özü ordunun başçılığında Azərbaycana daxil oldu. Rəvvadi hökmdarı Vəhsudan vəziyyəti doğru qiymətləndirərək Səlcuq sultanı Toğrulun adına xütbə oxutdurur, şəhəri ona təslim edir, oğlunu da Toğrulun yanına girov qoyur⁷⁷¹.

İbn əl-Əsirin yazdığına görə, Səlcuq sultanı Toğrul bəy Şəddadi hökmdarı Əbul Əsvar Şavurun yanına gəldikdə, Şəddadi

⁷⁶² Sümər F. Oğuzlar. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1992 - s.86, s.89, s.98

⁷⁶³ Sümər F. Oğuzlar - s. 98

⁷⁶⁴ Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Səlcuqlu Devletin Kafkasya Politikası. Doktoru tezi, Konya, 1999 - s. 30

⁷⁶⁵ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку: «Кавказ», 2010 - и. 60

⁷⁶⁶ Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge Oriental Series, No.6, London: Taylors Foreign Press, 1953 - s. 48

⁷⁶⁷ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 - s. 66-67; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 - s. 71

⁷⁶⁸ Minorsky V. Studies in Caucasian History - s. 18

⁷⁶⁹ Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н. Эмиля. Москва: Тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861 - с. 124; Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 - s. 67-68; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 - s. 71-72

⁷⁷⁰ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 - s. 68; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 - s. 72

⁷⁷¹ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 8-ci cild. Beyrut, 1987 - s. 316; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 141

hökmdarı da eynilə Rəvvadi hökmdarı kimi sultanın hakimiyyəti qəbul edib, onun adını xütbələrdə çəkməyə başlayır⁷⁷². Səlcuqların itaətinə keçən Şəddadilər bizanslılara qarşı döyüşlərdə iştirak etmək üçün sultanın ixtiyarına böyük qoşun verirlər. Bundan sonra münasibətləri çox yaxşı olduqları üçün Şəddadilər Səlcuq sultanlarının müttəfiqinə, onların bölgədə yürütdükləri siyasətin aparıcılarına çevrildilər⁷⁷³.

Təqribən 1054-cü il yürüşündə əsas nəzərdə tutduğu Qafqazdakı müsəlman torpaqlarının – Şirvanşahlar dövlətinin, Şəddadilər əmirliyinin, paytaxtı Tiflis olan Cəfərilər əmirliyinin xristianlara qarşı möhkəmləndirilməsi idi⁷⁷⁴. Həm IV Baqratın Bizansda 3 il qalması, həm Bizansda daxili münafişlər XI əsrin 60-cı illərinə qədər bu torpaqlarda qismən sabitliyin qorunub saxlanılmasına səbəb olur və siyasi üstünlüyü müsəlmanların xeyrinə dəyişir.

1063-cü ildə Səlcuqlu dövlətində hakimiyyətə Alp Arslan (1063-1072) gəlir. 1062-ci ildən etibarən güman ki, IV Baqratın Qafqazda yenidən fəallaşmağa başlaması Alp Arslana buraya yenidən diqqət ayırmağa məcbur edir. Alp Arslan Qafqaza yürüş niyyəti ilə 22 fevral 1064-cü ildə paytaxtı Reydən hərəkət edərək Urmiyanın şimalındakı Mərəndə gəldi. Burada onu Rum ərazisinə tez-tez müvəffəqiyyətli yürüşlər təşkil edən Tuğ Təkin adlı bir türkmən əmiri qarşıladı. Tuğ Təkin Alp Arslana bələdçilik etməyə söz verdi. Eyni zamanda o, gürcü torpaqlarının Allahsızlıq içində olduğunu, qayda-qanunsuzluğun hökm sürdüyünü bildirdi. Bundan sonra Alp Arslan bu ərazilərə hücumunu davam etdirdi⁷⁷⁵.

⁷⁷² İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 8-ci cild. Beyrut, 1987 – s. 316; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 141

⁷⁷³ Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Səlcuqlu Devletinin Kafkasya Politikası – s. 30; Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II cild – s. 346

⁷⁷⁴ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 68; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 72

⁷⁷⁵ Садрадин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат ас-Селджукийийа.

Hücum üç istiqamətdə gedirdi: Əvvəlcə Sav Təgin Azərbaycandan Xəzərətə vilayətlər və Dərbənd istiqamətinə irəlilədi. Daha sonra ikinci istiqamət olaraq Naxçıvandan Axalkələk istiqamətinə endilər⁷⁷⁶. Hücum gürcülər üçün gözlənilməz oldu. Səlcuqlar Kəngər və Trialetini tutur, bir günə Kvelis-Kuriyə çatır, Şavşat, Klarcet və Taonu keçərək Panaskertə çatır, həmin gün də Tori və Qvisis-xeyiyə enirlər. Sultan özü üç gün Trialetidə qalır. Baqrat bu vaxt ailəsi ilə birlikdə Taoda idi. Bu hadisəni eşidən Baqrat şərqə tərəf qaçdı. Səlcuqlular Cavaxetə gələrək Axalkələki mühasirəyə aldılar. Üç günlük mühasirədən sonra Səlcuqlular bu şəhəri tutdular. Axalkələkin fəthindən sonra Lorü və Borçalı tərəkmələrinin elliklə müsəlman olduğu bildirilməkdədir⁷⁷⁷. IV Baqrat Alp Arslana bacısı qızını və cizyə verərək tabe olduğunu bildirir. Bundan sonra üçüncü istiqamətdə hücumu davam etdirərək Anini mühasirə edən Alp Arslan 1064-cü ildə bu şəhəri də tutaraq buranı Şəddadi Əbul Əsvər Şavurun oğlu Mənuşöhrə verir. Bu əməliyyata görə Xəlifə Qaim ona “Əbu-l-Fəth” – Fəth atası ləqəbini verir⁷⁷⁸.

Baqratın bacısı qızı eyni zamanda erməni Baqratunilərin Kvirikələr qolunun - Taşir hakimi II Kvirikenin (1048 - 1089) qardaşı qızı idi. Vardan bu qızın II Kvirikenin qızı olduğunu söyləyir⁷⁷⁹. Baqrat bacısı qızını Alp Arslana vermə istəyini Kvi-

Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения 3. М. Буниатова. Москва: Издательство «Наука», 1980 – s. 48

⁷⁷⁶ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 72; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 74-75

⁷⁷⁷ Gümüş N. Büyük Selçuklu-gürcü ilişkileri // Türkler, 2002, IV cilt – s. 715;

⁷⁷⁸ Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Səlcuqlu Devletinin Kafkasya Politikası – s. 94

⁷⁷⁹ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Пуцля – s. 74; Гүрцстан Тарихи (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 238;

İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 8-ci cild. Beyrut, 1987 – s. 370; İbn əl-Əsir.

Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 72; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 75

⁷⁷⁹ Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н Эмин. Москва: Тип.

rikeyə çaldırıldıqda o, buna razılıq vermədi. Nəticədə səlcuqluların ölkədə olmamasından istifadə edən IV Baqrat Kvirike üzərinə yürüş təşkil etdi, onları məğlubiyyətə uğrattı və ermənilər ona tabe oldular. Bacısı qızını Alp Arslana orə verən Baqrat Mariam (Mar-ta) adlı qızını da Bizansa orə vermişdi. Belə hərəkət etməklə Baqrat, hər iki tərəfdən mövqeyini möhkəmlətməyə çalışırdı. Lakin, qohumluq əlaqələri Baqrata kömək edə bilmir.⁷⁸⁰

İbn əl-Əsirdə səlcuqluların tutduqları şəhərlər belə qeyd edilir: Məlikşah və Nizam əl-Mülk Sərmari qalası və Məryəmnişini tutmuşdular, Alp Arslanın yanına qaçdıdarkən yolüstü Məlikşah keyli şəhərləri tutur. Daha sonra Sabitşəhr almır. Oradan Əl əl-Al (Axalkələk) şəhərinə getdiklri ki, burada çox şiddətli bir döyüş baş verdi. Bu və yuxarıda fəth olunduğu qeyd edilən şəhərlərin hamısının padşahının gürcü olduğu qeyd edilir.⁷⁸¹

Münəccimbaşında bu yürüşün 1065-ci ildə (h.457) olduğu qeyd edilir və deyilir ki, Alp Arslan Ərminiyyədə və Rumda tutduğu qalaları yaxınlığına görə Əbul Əsvar Şavurun idarəsinə verirdi. Şavur ona verilən yerlərdə qoşunlarını yerləşdirir, Anidə nizam-intizam yaradır. Sonra Rumun içlərinə doğru nüfuz edir və Ani yaxınlığındakı möhkəm qalaları alır. Bu qalaların içində Vəcini qalasının adı xüsusi qeyd edilir.⁷⁸² Bununla mərkəzi Ani, rəhbəri Əbul Əsvar Şavurun oğlu Mənuəşəhr olan Şəddadilərin Ani əmirliyinin əsası qoyulur.⁷⁸³

1065-ci ildə Şəddadi Əbul Əsvar Şavurun qış gəldiyi üçün döyüşçülərini evinə göndərməsini, bu yürüşlər zamanı tutduğu

hər qalaya müxtəlif qarnizonlar qoyduğu üçün ordusunu azalmasını fürsət bilən alanlar Dəryal keçidini keçərək, Şəki və Xəzər ölkəsinə girirlər. Abxaz kralı Baqratla, Şəkinin "inançsızları" – xristianlar ilə birləşirlər və birləşmiş qüvvələr Şəddadilər dövlətini istila edərək qarətə başlayırlar. Ani hücumdan özünü itirən və hazırlıqsız yaxalanan Şavur Gəncə qalasından çıxır çıxır. Münəccimbaşı bu haqda belə deyir: "457/1065-ci ildə alan tayfaları böyük bir qüvvə ilə Bab-Allandan çıxaraq Şəki və Xazərə sərhədinə keçdilər. Sonra onların hamısı kafir-şəkiliylərlə (alanlara qoşulanlar xristian şəkiliylər olduqları üçün belə qeyd edilib – R.M.) birlikdə Arran ərazisinə hücum etdilər. Onlar Arranın hər yerində vurnuxur, müqavimətə rast gəlmədən onun dağlarında və düzlərində azğın qətlilər və qarətlər törədirdilər. Sərhəd vilayəti olan Şəmkirin girişində onlar 200 nəfərdən çox din yolunda könüllü-döyüşçünü öldürdülər. Onlar həmçinin Gəncə qapılarını bənən etdilər və ətraf kəndlərdə kimi tapdırlarsa hamısını öldürdülər. Əbul Əsvar hərbi rəisləri ilə birlikdə Gəncədə idi və onların gözlünə görünməyə, döyüşməyə cəsarət etmədilər. Sonra lənətə gəlmiş düşmənlər Bərdəyə yollandılar və onun qapıları öbündə üç gün qaldılar. Onlar vilayətə basqınlar etdilər və onun sərhədlərini keçərək Araz çayı yaxınlığında Xanakinə çatdılar. Arran ölkəsindən onlar çoxlu sayda – sayə gəlməz miqdarda müsəlman və onların müttəfiqini əsir götdürdülər".⁷⁸⁴ Şavur Bərdənin qarət edilib müsəlmanların qılıncdan keçirilməsinə mane ola bilmədiyi üçün 1067-ci ildə kərdədən vəfat edir.⁷⁸⁵

Sədrəddin Əli əl- Huseyni isə "Əxbar əd-Daulət əs-Səlcuqiyyəsinə" 1067/68-də Abxaz hökmdarı Baqratın Bərdə üzərinə yürüş təşkil etdiyini və Səlcuq sultanının bundan sonra Abxaz üzərinə yürüş etmək fikrində möhkəmləndiyini qeyd edir.⁷⁸⁵

Лазаревского Института восточных языков, 1861 – с. 126-127

⁷⁸⁰ Gürcistan Tərihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. qev. M.Brosset – s. 288-289; Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – с. 82

⁷⁸¹ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t Tarix, 8-ci cild. Beyrut, 1987 – s. 369; İbn əl-Əsir, Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə – s. 144

⁷⁸² Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 21

⁷⁸³ Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 58-59; Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 73; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 75

⁷⁸⁴ Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 22; Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan. – s. 154; Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri – s. 217

⁷⁸⁵ Bədirhan Y. Kafkasya və Böyük Səlcuqluq Dövlətinin Kafkasya Politikası. – s. 104

⁷⁸⁶ Садрадин Али ал-Хусейни. Ахбар ал-Даулат әс-Селджукиийә – s. 54;

Məhz buna görə də Alp Arslan Qafqaza yeni yürüş təşkil etmək qərarına gəlir. 1067-ci ildə IV Baqrat Xaxetiyaya yürüş edərək sultan Alp Arslanın qoşunları Arran ərazisindən Ereti ərazisinə daxil oldu⁷⁸⁷. Bu haqda eşidən Baqrat çarəni qaçmaqda görür. Alp Arslanın bu dəfəki səfərinin əsas məqsədi Şirvandakı qarışıqlıqları önləmək, bütün Azərbaycana tam hakimiyyəti altına almaq, qabağından qaçan İbrahim Yinalın qardaşı Ər-Sıqını təqib etmək idi⁷⁸⁸. Əvvəlcə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycandakı müxtəlif feodal gücləri və Şəddadi əmirliklərini itaət etdirdi. Bundan sonra müttəfiqi II Fəzlun ibn Əbul Əsvar (1067-1073) başçılığında əl-Lana yürüş etmək istəyirdi. Lakin, çox qar yağdığı üçün bəzi əsgərlər və atlar vəfat etdi, buna görə də sultan Gəncəyə geri qayıtdı⁷⁸⁹.

Əvvəlcə Gəncəyə gələn Alp Arslan burada Şavurun oğlu II Fəzlun (1067-1073) tərəfindən çox qiymətli hədiyyələrlə qarşılanır. O dövrdə belə hədiyyələr yalnız Abbasi xəlifələrinə verilirdi. Alp Arslan II Fəzlunun bu cəmərdliyini lazımınca qiymətləndirir. Əvvəlcə o, Abxaz kralı IV Baqratın qızından boşanaraq (bu yəqin ki, Baqratın bacısı qızı olmalıdır – R.M.) onu II Fəzluna verir. Bundan əlavə Tiflis əmiri Cəfər də Alp Arslanı görmək üçün Gəncəyə gələrək ona bir çox hədiyyələr təqdim etmişdi⁷⁹⁰. Lakin, bu hansı Cəfər idi? Bu şəxsin kimliyi məlum deyil. Çünki, bu dövrdə Tiflisdə ikihakimiyyətli k – Mənsur və Əbulhicanın taxt-tac uğrunda çəkişməsi var idi. Güman ki, bu gördükdə onlardan həmin an üçün ən üstün olanı, ya da Səlcuq siyasətinə daha meylli olan Mənsur iştirak etmişdir. Onların ardınca Gəncəyə

Şərifi M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978 – s. 217

⁷⁸⁷ Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Qadər) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 290; Лорджанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – s. 82; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. М., 2012-s. 77

⁷⁸⁸ Gütmüş N. Bütük Səlcuqlu-gürcü ilişkileri...- s. 715

⁷⁸⁹ Садраддин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат ас-Селджукийя – s. 193; Gütmüş N. Bütük Səlcuqlu-gürcü ilişkileri...- s. 715

⁷⁹⁰ Bedirhan Y. Kafkasya və Bütük Səlcuqlu Dövlətinin Kafkasya Politikası – s. 105

Şirvanşah Fəriburz ibn Salar (1063-1096) gəlir və hədiyyələrinə Alp Arslana təqdim edərək sultana bağlılığını bildirir. Bundan sonra 1067-ci ilin noyabrınca (məhərrəm 460) Şəki, Xəzran və Abxaz üzərinə yürüşə başlayır⁷⁹¹.

Sultan Alp Arslanı Ereti-Şəkida Şəki məliyi I Axsartan qarşılayır. Əxbar əd-Dəulət əs-Səlcuqiyyədə hadisələr belə təsvir edilir: “Öndə gedən qüvvəyə rəhbərlik edən Sav Təgin idi. Ər-Rumun ən cəsur döyüşçüləri franklar və Şəkiddən olan piyada döyüşçülər idi (Rum deməklə isə Sədrəddin yəqin ki, ya səhvən onların Bizansın tərkibində olduğunu bilir, ya da dini inanclarını nəzərdə tutmuş⁷⁹²). Şəki Axsartanın hakimiyyətini etdiyi vilayətdir. Şəki vilayəti Rumdan və Abxazdan olan quldurların gizləndiyi meşə və dərələrlə doludur. Sultan nəftatanlara meşələri yandırmağı əmr etdi və onlar bu əmri yerinə yetirdilər. Sultan meşələrin arasında mis oxlarla bir – birinə bənd edilmiş demir lövhələrdən (atbak) tikilmiş iki qala gördü. Lakin, onlara at belində yaxınlaşmaq mümkün deyildi və sultan onlara baxaraq buranı tutmağın mümkün olmaması ilə bağlı ümitsizliyə düşdü. Bu iki qalının hakimi ilə Şəki məliki arasında köhnə ədavət var idi. Buna görə də qalaların hakimi sultanın yanına gəldi, İslamı qəbul etdi və hər iki qalanı təslim etdi⁷⁹³. Məhz bundan sonra Alp Arslan Şəkinin içərilərinə doğru hərəkət edə bilər.

Bundan sonra Alp Arslanın sarayına “frankların rəhbəri (məlik əl-fərənc)” və Şəkinin məliyi Axsartan gəldi. Mənbədə diqqəti çəkən məqam franklarla bağlıdır. Z.M.Bünyadovun fikrinə görə, franklar deyəndə yəqin ki, IV Baqratın 3000 nəfərlik müzdlü varyaqları nəzərdə tutulurdu⁷⁹⁴. Lakin, burada Axsartanın bir-başa rəhbərliyindən söhbət gedir. Güman ki, Axsartanın özü-

⁷⁹¹ Minorosky V. Studies in Caucasian History – s. 23

⁷⁹² Садраддин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат... – s. 192; Насиби Ш. Şimal-Qərbi Azərbaycan – s. 159

⁷⁹³ Садраддин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат... – s. 55

⁷⁹⁴ Садраддин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат... – s. 192; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Qadər) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 282

nün də belə bir müzdlü qoşunu var imiş. Yəqin ki, Baqratın varyaqları və ya frankları sonradan pulları ödənilməyi üçün Axsartanın xidmətinə keçibləmiş. Axsartanın tabeçiliyində Bizansda rast gəlinən belə müzdlü frank və ya varyaq müzdlü birliklərinə rast gəlinməsinin bir səbəbi də 1062-ci ildə onun Tiflisi bizanslılara verməsi ola bilər. Tiflisi Bizansa təhvil etmə xidməti müqabilində o bizanslılardan ona xidmət etməsi üçün belə bir hərbi alay hədiyyə almış ola bilər.

Axsartan sultanın yanına gəldikdə Alp Arslan ona hörmət göstərilməsini əmr etdi. Axsartan isə sultanın yanına İslam dinini qəbul etmək üçün gəldiyini bildirdi. Bu istək qarşısında Alp Arslan taxtından enərək Axsartanla görüşdü, onu qucaqladı və başından öpdü. Axsartan kəlmeyi – şəhadəti gətirdikdən sonra sultan onu qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırır və hörmət əlaməti olaraq öz atı üzərində oturdur. Alp Arslan ona şəriati, namazı (duaları) və Quran surələrini öyrətməsi üçün fəqih (fiqh elmini-İslam qaydalarını bilən) göndərir. Ona sünnət olunmasını əmr edir və bu vilayətlər üzərində hakimiyyəti ona tapşırır⁷⁹⁵.

Mənbələrdə kafir adlandırılan şəkillərə əslində İslam dini heç də yad deyildi. Bu istisna olunmurdu ki, burada idarəçi elita xristian olsa da əhli arasında xeyli, çox sayda müsəlman var imiş, onların Şəki mülkiyyətindəki Xayzan, Töbla, Şəki kimi iri şəhərlərdə özünə məxsus bazarları və cameləri var imiş. İbni Rüstənin verdiyi məlumata görə X ərsərdə Xayzanda Şəki hökmdarı Azərnərsə cümə günü müsəlmanlarla, şənbə günü yəhudilərlə, bazar günü xristianlarla ibadət edir⁷⁹⁶. Şirinbəy Hacıəli bu

⁷⁹⁵ Садрадин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат... – с. 55; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – с. 77

⁷⁹⁶ İbn Rusta, Əbu Ali Əhməd ibn Amr. Kitab əl-A'laq ən-nəfisə. Leyden: Brill – s. 147; Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане. III. Ибн Хордалбех. С. 1-21; IV. Кудам. С. 23-34; V. Ибн Руста. С. 35-54; VI. Ал-Якуби. с. 55-63; Перевод и примечания Н.А. Караулова // СМОМПК. вып. 32. Тифлис: Тип. Канцелярия главноначальствующего гражд. частью на Кавказе и К. Козловскаго. 1903 – с. 49

məlumatı Məsudi və Muqəddəsinin məlumatları ilə tutuşduraraq bu şəxsin Albaniyanın hakimi Adamərsə ibn Hammam olduğunu qeyd etmişdir. Qeyd edək ki, bu adət – dini demokratiya, dini dözümlülük, üçdindlilik və hətta dördindlilik xəzər türklərində də rast gəlinirdi⁷⁹⁷. Belə adət digər ətraf heç bir xalqa məxsus olmamışdır. Bu ənənə Adamərseni xəzərlərə çox yaxınlaşdırır. Münəcimbaşının verdiyi məlumatlarda da Şəki əhalisinin eyni zamanda Xəzran adlanmasının səbəblərindən biri də yəqin ki, burada hər üç dinə sitayiş edən xəzərlərin olmasından qaynaqlana bilər. Bundan əlavə əl-Müqəddəsi Şəki mülkiyyətinin baş şəhəri olan Şəki haqqında qeyd edir. “Şəki – düzənlikdə şəhərdir. Əhalisinin çoxu xristiandır. Came məscid müsəlmanların bazar meydanındadır.”⁷⁹⁸. Eyni sözlər Şəki mülkiyyətinin böyük şəhərlərindən Töbla-Telavi haqqında da təkrarlanır: “Burada müsəlmanları 500 evi vardır. Əhalisinin əksəriyyəti xristiandır. Səfalı yerdir.”⁷⁹⁹. Bütün bu məlumatlar Şəki elitasının İslamı nə üçün gürcü elitasından fərqli olaraq İslamı rahat qəbul etdiklərinin açıqlamasıdır.

Ümumiyyətlə səlcuqlu türklərinin ağalığı dövründə Azərbaycan şimal-qərb torpaqlarında İslam dininin yayılması və möhkəmlənməsi istiqamətində ciddi işlər görülmüşdü. Məhz bu dövrdə sultan Alp Arslanın vəziri, çox saylı mədrəsələr tikdirmiş Nizam əl-Mülkün şəxsi vəsəiti ilə Saxur kəndində məşhur mədrəsənin əsası qoyulmuşdur⁸⁰⁰.

⁷⁹⁷ İbn Rusta, Əbu Ali Əhməd ibn Amr. Kitab əl-A'laq ən-nəfisə. Leyden: Brill – s. 139-140; Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... – s. 122; Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане. III. Ибн Хордалбех. С. 1-21; IV. Кудам. С. 23-34; V. Ибн Руста. С. 35-54; VI. Ал-Якуби. с. 55-63 – с. 43-45

⁷⁹⁸ Əl-Müqəddəsi, Şəmsəddin Əbi Abdullah Muhəmməd ibn Ahməd ibn Əbi Bəkr. Əhsən at-təqasim fi mərifəti-l aqalim. Leyden: BGA, E.J.Brill. 1877 – s. 376; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları... – s. 131

⁷⁹⁹ Əl-Müqəddəsi, Şəmsəddin Əbi Abdullah Muhəmməd ibn Ahməd ibn Əbi Bəkr. Əhsən at-təqasim fi mərifəti-l aqalim. Leyden: BGA, E.J.Brill. 1877 – s. 376; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları... – s. 132

⁸⁰⁰ Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... – s. 239

Bundan sonra Alp Arslan Abxaz torpaqlarına doğru hərəkət edir. Gürcü mənbəsinin verdiyi məlumata görə ona erməni knyazı Kvirike, Tiflis əmiri və Axsartan qoşulur⁸⁰¹. Onlar Çaçvidən (Araqvi çayının sol sahilində yer) keçərək Kartliyə daxil oldular⁸⁰². Buradan bu məlum olur ki, Araqvi çayının axarları bu dövrdə Axsartana məxsus imiş.

Səyahət ərəfəsində Münəccimbaşılı açıq-aydın yazır ki, Alp Arslan Tiflisin iki ağasını – Əbulhica və Əbu Mənsuru həbs edir və şəhəri II Fəzluna (1067-1073) verir⁸⁰³. M.D.Lordkipanidzenin fikrinə görə Alp Arslanın bunu etməkdə məqsədi IV Baqratı əzəli rəqibi olan Şəddadilərlə arası kəsilməyən savaşlarda zəiflətmək idi⁸⁰⁴. Çoxdandır bölgədə güclü müsəlman hakimiyyəti gözləyən və hakimiyyət uğrunda mübarizənin bitməsinə istəyən tiflislilər nəhayət ki, istədiklərini tapırlar. Mənbələr 1062-ci ildə Şəki məliyi I Axsartanın Tiflisi IV Baqrata satmasından sonra şəhərdəki vəziyyətlə bağlı məlumat vermirlər. R.K.Kiknadzenin fikrinə görə IV Baqrat şəhəri ələ keçirdikdən sonra əmir Cəfərin övladları ilə barışır və şəhəri onlara geri qaytadır⁸⁰⁵. Ş.A.Mexia isə Tiflisdə əmirlərin hakimiyyətinin bərpa olunmasını Alp Arslanın 1064-cü il səfəri ilə əlaqələndirir⁸⁰⁶. Onun fikrinə görə burada əmir hakimiyyəti Alp Arslanın köməyi ilə bərpa edilə bilərdi. Ş.A.Mexia Tiflis əmirinin 1068-ci ildəki yardımını da bununla əlaqələndirir. Lakin, Alp Arslanın ilk səfərində Tiflis üzərinə yürüş və ya Tiflisin daxili işlərinə qarışması haqqında heç bir məlumat yoxdur. Bu da bizə əsas vermir ki, Alp Arslanın əmirli-

yi bərpa etməsi haqqında fikir yürüdük⁸⁰⁷. Buna görə də IV Baqratın 1062-ci ildə şəhərə şihnə təyin etdiyi üçün buranı ələ keçirməsi fikri həqiqətə uyğun gəlmir. Şihnonin mövcudluğu şəhərin şihnə hakiminə aid olması mənasına gəlmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, IV Davidin Tiflisi işğalından sonra da Tiflis də Səlcuqlu şihnələri fəaliyyət göstərirdi⁸⁰⁸.

Tiflisə çatanə qədar sultan öz ordularına bu vilayətlərdə yağma azadlığı verir⁸⁰⁹. Bunun səbəbi yəqin ki, illərdən abxazların müsəlman əhaliyə və cür davranması və müsəlmanların intiqam istəyi ilə bağlı idi. Sədrəddin Əli əl-Hüseyni qeyd edir ki, Alp Arslan Tiflisə daxil olduqda burada Süleyman ibn Davud peyğəmbər tərəfindən istisna mənbələrinin yerində əsas qoyulan hammla qarşılaşdı. Sədrəddin Tiflis qalasının möhtəşəmliyi, eyni zamanda Tiflisdə bir kilsənin mövcud olduğunu da qeyd edir. Müsəlmanlar əlbəttə ki, şəhəri tutduqdan sonra məcburən heç kəmin dinini dəyişdirməmişdilər və burada tam dini azadlıq var idi, şəhərdə keçmişin qalıqları kimi bütün xristianlar tərəfindən hörmət göstərilən bir kilsə qalmışdı. Yəqin ki, sultan əzəməti ilə kilsəni ötsün deyə, ətraf müsəlmanların mərkəzi olsun deyə bu şəhərdə böyük bir cami inşa etdirir⁸¹⁰. Güman ki, bu möhtəşəm kompleks IV Davidin Tiflisi işğalı və Cəlaləddinlə gürcülərin mübarizəsi ərəfəsində Tiflisdən müsəlmanları qovmaq məqsədi ilə Tiflisi yandırdıqları vaxt məhv olmuş və işğalçı gürcülər tərəfindən ortadan qaldırılmışdır.

Bundan sonra kilsələri ilə zəngin bir şəhər Səlib (xaç) qalası adlanan yerə gəlirlər. Bura güman ki, Mxeta olur. Hal-hazırda da Mxeta yaxınlığında Xaç - Cvari adlı kilsə mövcuddur. Buranı Nizam əl-Mülk fəth edir. Bundan sonra Baqrat Alp Arslana

⁸⁰¹ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 73; Kartli Salmaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 46

⁸⁰² Həsəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan. – s. 160

⁸⁰³ Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 23

⁸⁰⁴ Lordkipanidze M. D. История Гүзуні XI – нач. XIII вв. – s. 83

⁸⁰⁵ Lordkipanidze M. D. Тбилиси – п. 80

⁸⁰⁶ Mexia Ш.А. Дидгорская битва. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1974 – с. 23-24; Lordkipanidze M. D. Тбилиси – с. 80

⁸⁰⁷ Lordkipanidze M. D. Тбилиси – с. 80

⁸⁰⁸ Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 1912 – с. 99-100

⁸⁰⁹ Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 23

⁸¹⁰ Садрадин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат ас-Селджукийя – с. 55; Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 65

tabe olmaq haqqında müraciət edir, Alp Arslan onun bu xahişini qəbul edir. Anlaşma bağladığına peşman olan Baqrat yenidən düşmənçiliyə başlayır. Çünki, Baqrat Bizansın yeni imperatoru tərəfindən yardım görməkdə və buna görə də türklərə qarşı müqavimət göstərməkdə idi. Bu vaxt güman ki, gürcü əsilzadələrin bir hissəsi İslam dinin qəbul edərək türk əmirlərinin yanında yer aldılar. Bu Səlcuqlu sultanın vəziyyətini gücləndirdiyi kimi, Baqrati də olduqca sarsıtdı⁸¹¹. Buna görə də Baqrat ikinci dəfə sultandan barış istəmək məcburiyyətində qalır və vassal əslihinə girmək üçün sultanın yanına Liparitin oğlu İvane gəndərilir⁸¹². Baqratin ikinci xahişinə isə Alp Arslan Baqrat qorxsun deyə müsbət cavab vermir. Bundan sonra Alp Arslan Nimrud ibn Kənanın yaşadığı qalanı dağıdır və onun yaxınlığında yeni bir şəhər və came inşa etdirir. V.Minorskinin fikrinə görə bu qala İstəxrədə qeyd olunan Qalat ibn Kəndamandır və onun yerləşdiyi ərazi Girdiman-Qardaban ərazisidir⁸¹³. Ümumiyyətlə səlcuqlular İmeretiyyəyə qədər bütün bölgələrə yürüş etdilər⁸¹⁴. Sultanın əsl məqsədi Bizansın vassalı və müttəfiqi olan Abxaz – İber krallığını tam zərərsiz hala gətirdikdən sonra Anadoluya girmək və Bizans imperatorluğunu böyük zərbə vurmaq idi⁸¹⁵. Lakin, Qaraxanlı hökmdarının vəfat etdiyiynə bəyranən Alp Arslan gəriyə qayıdır⁸¹⁶. Gürcü mənbəsinin verdiyi məlumata görə sul-

tan getdikdən sonra Kür çayında böyük daşqın olur və yürüşdən sonra sağ qalanları da sel-su aparır⁸¹⁷.

Qeyd etmək lazımdır ki, XI əsrdə Səlcuqlular Qafqazda müsbət əlaqələrinin əsasında regionda siyasətlərinin aparıcı qüvvəsi və dayaqlarına çevirdikləri Şəddadilərlə saxlayırdılar⁸¹⁸. Məhz Səlcuqlulardan aldıqları dəstəklərə görə özünü yetəri qədər güclü hesab edən və Tiflisdə möhkəmlənən II Fəzlun ətraf ərazilərdə də möhkəmlənmək məqsədi ilə 1068-ci il avqust ayında (ramazan) etibarən yürüşlər həyata keçirməyə başlayır⁸¹⁹. V.Minorski onun əsir olarkən əlindən çıxan qalalara istinadən Tiflis yaxınlığındakı Rustavi, Parsxisi, Aqaranı, Çriqol-Tsminda və Qavazanı qalalarını ələ keçirdiyini qeyd etmişdir⁸²⁰. Lakin, Rustavi – Rustaq qalasının biz daha əvvəlcədən də Şəddadilərdə olduğunu görmüşdük. Ona görə də bu versiya çox da doğru görünmür. IV Baqrat Alp Arslanın uzaqda olmasından istifadə edərək 1069-cu ilin yazında Fəzluna qarşı hərəkət etdi. Silkan dağları yaxınlığında Muxnarda (Mxsetədan şimalda) baş verən döyüşdə Fəzlun məğlub olur və qaçmağa başlayır. Erso vilayətində əsir götürülən II Fəzlunu Jaleti qalasının sahibi İsak Toloşelis-dzenin (və ya Tolobelis-dze) yanına aparırlar⁸²¹. Bu əsir götürülməni Münəccimbəşi tamamilə Axsartanın bir xəyanəti kimi qələmə verir⁸²². Buralar Şəki mülkiyyəinə tabe olduğundan İsak onu Telaviyə Axsartanın yanına gətirir. IV Baqratin təqibindən ehtiyat edən Axsartan isə onu cəld Xornabuca gətirir. Bu vaxt Xornabuc şəhəri

⁸¹¹ Bedirhan Y. Ortaçağda Kafkasyada Səlcuqlularla Gürcülər Arasında Siyasi Hakimiyyət Mücadelesi // Səlcuq Universiteti Sosial Bilimler Enstitüsü dergisi, 2000, Sayı: 6 – s. 168

⁸¹² Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Дуляя – с. 74; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 291; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 46

⁸¹³ Садрәддин Али әл-Хусәйни. Ахбар әл-Даулат әс-Селджукийя – s. 193; Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 29

⁸¹⁴ Gümüş N. Büyük Səlcuqlu-gürcü ilişkileri // Türklər, 2002, IV cilt – s. 716

⁸¹⁵ Bedirhan Y. Ortaçağda Kafkasyada Səlcuqlularla Gürcülər Arasında Siyasi Hakimiyyət Mücadelesi – s. 168

⁸¹⁶ Садрәддин Али әл-Хусәйни. Ахбар әл-Даулат әс-Селджукийя – s. 56

⁸¹⁷ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Дуляя – с. 74; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 292; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 46

⁸¹⁸ Гусейн-заде Р.А. Сельджукист эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 77

⁸¹⁹ Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 23

⁸²⁰ Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 31

⁸²¹ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 292-293

⁸²² Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 23

Fəzluna tabe idi. Fəzlunu Xornabucun tabeçilərində göstərən Axsartan Xornabucu təslim ala bilər. Eyni üsulla Aradet qalasını da Şəki mülkiyyətinə birləşdirməyə nail olur. Baqrat isə yaranmış şəraitdən maksimum yararlanmağa çalışdı. O, Fəzlunu əldən çıxarmaqdan qorxaraq Şəki mülkiyyətinə Boçorma və Ucarma qalalarını geri qaytardı. Onu dirəyə bağlayıb Tiflisə apardılar, lakin, buraya çox çətinliklə girdilər. Çünki, Fəzlunun yoxluğunda kimsə özünü əmir elan etmişdi və müqavimət göstərirdi. Gürcü mənbəsi qeyd edir ki, Baqrat Tiflisi özündə saxlamadı, o, Dumanisdə olan əmir Sitalarabı tapdı və Tiflis şəhərinin idarəsini ona tapşırırdı⁸²³. Mənbədən bilinmir ki, bu əmir Tiflisdən Dumanisiyə gedib yaşayan bir əmir idi, yoxsa Dumanisini idarə edən bir əmir idi? IV Baqrat Rustavi, Parsxisi, Aqarani, Qriqol-Smindani, Qavazi qalalarını 44 min dinar, II Fəzlunun qardaşı Mənuçəhrin oğlu və üç Gəncə əsilzadəsini girov götürərək özündə saxlayır. Səlcuq sultanının sərkərdəsi Sav Təkin Alxasın (gürcü mənbəsində Sərhəng Alxaz) vasitəçiliyindən sonra IV Baqrat Fəzlunu əsirlikdən azad edir⁸²⁴.

Baqrata bundan sonra Qaqi qalasının açarları verilir. II Fəzlun isə əldən buraxdığı qalaları yenidən almaq üçün hərəkətə keçir. O, uğurlu yürüşlərdən sonra Qavazini və Aqarani qalalarını geri alır və hətta Aqarani qalası ona döyüşsüz təslim olur. IV Baqrat isə çox güman ki, ona qarşı mübarizə aparacaq gücdə deyildi. Buna görə də o, ovsların hökmdarı Dərçolelə müraciət edir. 40 mindən artıq qoşunla gələn Dərçolelə öz oğlu və eyni zamanda Dərçolelin bacısı oğlu Georgi kuropalatı da qoşan IV Baqrat istəyinə qismən nail olur. Belə ki, ovslar Gəncəni dağıdırlar. Bundan sonra Dərçolelə öz bacısını görməkdən ötrü Kuta-

isiyə gəlir. Sonuncu qələbəsidən və ovsların simasında yeni müttəfiq tapmasından arxayınlaşan Baqrat Alp Arslana xərac göndərməkdən də imtina edir, lakin, onu narazı salmamaqdan ötrü hələ ki, ona hədiyyələr göndərir⁸²⁵.

Bu dövrdə Baqratın hərbi qüdrətinin sarsıldığını şahidi oluruq. Belə ki, gürcü tarixçilərinin iddia etdikləri kimi, onun Tiflisi işğal etməmə istəyi gerçəkdə bunun sərfəli olmadığını düşünməsi ilə bağlı deyildi. Əslində qala ona qarşı mübarizə aparmaq iqtidarında idi və IV Baqrat şəhəri ala bilməyəcəyini çox gözəl anlayırdı. Bundan əlavə IV Baqratın hərbi zəifliyini I Axsartana qarşı münasibətdə də görürük. Əzəli və ortağ düşmənlərini ələ keçirməkdən ötrü strateji cəhətdən çox əhəmiyyətli olan Ucarma və Boçorma qalalarını Axsartana güzəştə getməyə məcbur olur. Məhz buna görə də o, ovsların köməyinə möhtac idi.

Bu vaxtkı mənbələrdə adı çəkilən Tiflis əmiri Sitalarabın özünün də şəxsiyyəti olduqca maraqlı doğuran məqamdır. M.D.Lordkipanidze onun Cəfərilərin sülaləsinə mənsub bir şəxs hesab edir və güman edir ki, onun Tiflisə irsi hüquqları var imiş⁸²⁶. Bu dövrdə Dumanisi Tiflisə tabe idimi, əmirlərin nəslilə mülkiyyəti idimi, yoxsa, Tiflis əmiri şəhər ağsaqqallarından, narazı kütlədən buraya pənah tapmışdı? Hər halda düşünüldə ki, ən çətin anlarında Tiflis əmirləri Gəncəyə üz tuturlar, ikinci variant çox da inandırıcı görünmür. Ola bilər ki, Tiflisdən çox da uzaq olmasın deyər Cəfərilər Dumanisdə müvəqqəti yaşayırmış. Bu variant da istisna edilmiş ki, II Fəzlun buraları tərk edərkən Tiflisin müdafiəsini təşkil edən gürcü mənbəsində qeyd edilirdiyi kimi "hansısa əmir" Cəfərilərdən deyilmiş ya da Şoddadid əmiri II Fəzlunun təyin etdiyi yerli məmur imiş. Gerçəkdə silah gücü ilə ala bilmədiyi Tiflisdə IV Baqrat işğal niyyəti

⁸²³ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 75; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 293

⁸²⁴ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 74-75; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 293; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 46-47

⁸²⁵ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 76; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 293-294; Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 48

⁸²⁶ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 81

əmirliyin irsi hüquqlarını qorumaqla pərdələnmiş ola bilərdi. Sitarab isə Cəfərilər sülaləsinin ikinci qolu tərəfindən idarə edilən Dumanisi əmirliyinin əmiri də ola bilərdi.

Tiflisin üzünə IV Baqratın hücumunu eşidən Alp Arslan bura qeyd etdiyimiz kimi, Sav Təgini göndərərək Qafqazdakı vəziyyəti nəzarət altında saxlamağa çalışırdı. Eyni zamanda Bizansla böyük bir döyüşə hazırlaşan Alp Arslan üçün Abxaz krallığından alınan xərəcənin davamlılığının təmin edilməsinin əhəmiyyəti yox idi. Ona görə də o, IV Baqratdan aldığı hədiyyələrlə kifayətlənirdi. Səlcuqlular Abxaz – İber kralı IV Baqratın işğal etdiyi bütün şimal-qərbi və qərbi Azərbaycan torpaqlarını geri almışdılar. M.D.Lordkipanidze iddia edir ki, Tiflis, Rustavi, Samşvilde (Şəmşəddil) və bir sıra strateji və iqtisadi əhəmiyyətli məntəqələri ələ keçirən Səlcuqluların Cənubi Qafqazda əsas dayaq nöqtəsi Tiflis şəhəri olmuşdu⁸²⁷. Əlbəttə ki, Arranın və ətraf ərazilərin sonralar paytaxtının Gəncə olduğunu, canişinlərin Gəncədə oturduğu, əsas ordu hissələrinin Gəncədə olduğu, Səlcuqluların əsas müttəfiqlərinin Şəddadilər olduğunu nəzərə alsaq M.D.Lordkipanidzenin bu iddiasının mübahisəli və müzakirəyə açıq olduğunu iddia etmək olar.

Ümumiyyətlə bu dövr Səlcuq idarəçiliyi hücum etdikləri dövlətlərin işğalı, idarəçilik sisteminin ləğvinə nəzərdə tutmurdu. Səlcuqlular daxil olduqları dövləti vassal asılılığına salmaqla, ondan vergi və hədiyyələr almaqla kifayətlənirdilər. IV Baqrat isə hədiyyələr, öz bacısı qızını, cizyə verməklə Alp Arslandan vassal asılılığını qəbul etmişdi⁸²⁸. Ona görə də Alp Arslan üçün dövlətin aradan qaldırılması o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmirdi. Abxaz – İber tərəfdən təhlükəsizlik tam təmin edilmişdi.

Qafqazdakı vəziyyətdən arxayın olduqdan sonra Alp Arslan Bizans üzünə yürüşə gətirdi. Səlcuqluların qüdrətini real qiymətləndirən Bizans imperatoru IV Roman Diogen (1068-1071)

oğuzların qərb hərəkətinin qarşısını almaq məqsədilə özünün əsas qoşunları ilə onlara qarşı çıxır. Səlcuqluları bölgədə olan mühüm strateji məntəqələrdən məhrum etmək üçün, o, öz hərbi kampaniyasının son mərhələsində Azərbaycanı tutmağı planlaşdırmışdı⁸²⁹. Malazgird savaşında Bizans ordusunun tərkibində çox sayda gürcülər var idi. Döyüşdən öncə Bizans imperatoru IV Roman Diogen Ərzuruma çatdıqdan sonra 20 min əsgərini Gürcüstana göndərmişdi. Lakin, bunlar heç biri Gürcüstan üzünə səfərə çıxma bəhanəsi olmadı. Malazgird savaşının (1071-ci il) böyük bir zəfərə nəticələnməsinə görə Bizansın qərbə doğru geri çəkilməsi və Gürcüstanla sərhəddin demək olar ki, qalması Səlcuqlulara qarşı gürcü knyazları və Bizans itifaqı ehtimalını da ortadan qaldırdı⁸³⁰.

Malazgird – yalnız Şərqi deyil, Qərbi də orta əsrlər tarixi üçün mühüm mərhələ oldu. Böyük sultanlar Orta Asiyadan Aralıq dənizinədək, Cənubi Qafqazdan Fars körfəzinədək olan torpaqların sahiblərinə çevrildilər⁸³¹. Yalnız indi, 1071-ci ildən sonra onlar ən nəhayət Qafqazdakı hegemonluqlarını qəti olaraq sağlamlaşdırmaq imkanına qovuşdular⁸³².

1072-ci ildə Cənubi Qafqazın taleyini yaxından təsir edəcək iki böyük hadisə baş verir. Həm gürcü hökmdarı IV Baqrat, həm də dahi Səlcuqlu sultanı Alp Arslan vəfat edir. IV Baqratın yerinə hakimiyyətə oğlu II Georgi (1072-1089), Alp Arslanın yerinə isə Məlikşah (1072-1092) hakimiyyətə gəlir.

⁸²⁹ Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II cild – s. 355

⁸³⁰ Gümüş N. Böyük Səlcuqlu-gürcü ilişkileri – s. 716

⁸³¹ Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II cild – s. 355

⁸³² Hüseynof R.A. Malazgird və Kafkaslar // Ankara Üniversitesi Dil və Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü. Tarih Araştırmaları Dergisi, 1968, Sayı: 10 – s. 68

⁸²⁷ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 82

⁸²⁸ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – с. 167; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – с. 129

§2. Məlikşahın Qafqaz siyasəti və Tiflis bölgəsi

Toğrul bəy və Alp Arslanın iqtidarları müddətində Qafqaz dövlətlərinin bilinən bəzi şərtlər daxilində Səlcuqlulara tabe olduqlarını bildirmək məcburiyyətində qalmalarına baxmayaraq, Səlcuqluların üçüncü böyük sultanı Məlikşah dövründə burada Səlcuqlu hakimiyyəti qəti olaraq quruldu. Məlikşahın hakimiyyət dövrü ümumi olaraq fəthlərin hərbi və siyasi qüdrətinin yüksək səviyyəsi, Səlcuqlu dövlətinin ən böyük sahələrə sahib olduğu bir dövr idi⁸³³. Məlikşahın xarici və daxili siyasətində Qafqaz çox əhəmiyyətli bir yer tuturdu. Bu bölmədə əsas vəzifə Səlcuqluların Qafqazdakı yerli siyasətini tədqiq etmək, yerli müstəqil əmirləri zəiflətmələri ilə gələcəkdə bölgədə xristian ittifəqinə qarşı yerli müqavimətin zəif olması arasında əlaqəni araşdırmaqdır.

Məlikşah hakimiyyətə gəldikdən sonra dəfələrlə Alp Arslan tərəfindən bağışlanmış Məlikşahın əmisi və Kirman məliki Kavurt bəy üsyan qaldırdı və hətta hakimiyyəti olə keçirtməkdən ötrü Rey üzərinə yürüşə çıxdı. Belə ki, Məlikşahın hakimiyyətinin ilk ili Kavurt bəylə mübarizə aparmaqla keçdi⁸³⁴.

Məlikşah Arranda yerləşən Şəddadilər ölkəsindəki qarışıqlıqlar və Abxaz-Gürcü kralı II Georginin itaətsizlik xəbərlərinə görə yeni bir səfər təşkil etmək qərarına gəlir.

II Georgi atası öldükdən sonra çox saylı feodallar ordusu ilə təkbaşına qaldı. Xüsusilə Kartlinin ikinci böyük xanədanı olan Orbelianilər tabe olmaq istəmədi. Kvabulun oğlu Niania, Böyük eristav Liparitin oğlu İvane Orbeliani, svanların eristavı Vardan baş qaldırdı. O, İvane Orbelianiyə atalarının köhnə mülk olduğu iddia edilən və 1071-ci ildə osların yardımı ilə Taşır (Borçalının

bir hissəsi) hakimi Kvirikedən alınan Samşvilde-Şəmşəddili, İvanenin oğlu Liparite Rustavinin əvəzinə Losobanini, çünki, Rustavi Şəki məlikliyində idi, Nianiya Tmoqvini, İvanenin məsləhətinə əsasən Vardana Askalanı, Cakeli nəslinə isə Utaqubonu verdi⁸³⁵. Bu pay torpaqlarını az hesab edən İvane Orbeliani üsyan qaldırmış, Şəki məliyi Axsartanın köməyi ilə 1073-cü ildə II Georgi Şəmşəddili mühasirə etmiş, lakin, Orbeliani ailəsinin keçmiş xidmətlərinə görə İvane bağışlanmışdı və Klde-karni ilə Şəmşəddilin İvanenin hakimiyyətində qalması təsdiqlənmişdi. Eristavların baş qaldırmasından istifadə edən Şəki məliyi Axsartan sonradan Liparit Orbelianidən Losobanini almışdı. İvane özü isə bu ərazilərdə yenidən II Georgiyə qarşı qiyam qaldıraraq Qaqi qalasını almış və onu Şəddadi əmiri Fəzluna satmışdı. Bundan sonra İvane oğlu Liparitlə birlikdə sultan Məlikşahın xidmətinə girmişdi. Daha sonra bir müddət sultanın yanında qalan Orbelianilər gizlicə ayrıldılar. Buna görə də sultan Samşviləni zəbt edir, İvane, xanımı, nəvələri və xanımları ilə bərabər bütün əznəurları əsir edir, qalanı əlində tutur. Sultan orada olcduğu müddətdə Kartlini ordusu ilə o başdan bu başa keçir, əsirlər və çoxlu qənimətlər öldə edir⁸³⁶. Bütün bunlar bu dövrlərdə qeyd olunan ərazidə vəziyyətin nə dərəcədə mürəkkəb və qəliz olduğunun göstəriciləridir.

Orbelianilər nəslinə aid bunu qeyd etmək lazımdır ki, "Orbelianilər tarixi" əsərində onların Gürcüstana gəlmə olduğu bildirilir. Məlumatda gəmə haylandurlardan o tərəfdə, xəzərlər və hunların yanında İmanos dağına (F. Kırzoğluya görə Tanrı dağı)

⁸³⁵ Летопись Картели. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 77; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 302-303; Kartli Salmamasi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 48

⁸³⁶ Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 303; Летопись Картели. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая – с. 76; Bedirhan Y. Kafkasya və Bütöyk Selçuklu Devletinin Kafkasya Politikası – s. 113; Kartli Salmamasi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 49

⁸³³ Hüseyinof R.A. Malazgird və Kafkaslar // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü. Tarih Araştırmaları Dergisi, 1968, Sayı: 10 – s. 68–s. 69

⁸³⁴ Bedirhan Y. Kafkasya və Bütöyk Selçuklu Devletinin Kafkasya Politikası. Doktora tezi, Konya, 1999 – s. 112

qədr uzanan Çenasdan krallığında (Kaşqar və şərq) Çen-Bakur öldükdən sonra hakimiyyət uğrunda daxili mübarizə başlayır. Bu mübarizədə məğlub olan tərəf Dəryal keçidini aşır və Məsxita Danudərinin farslarla mübarizədən yorğun və bitab olduğunu görürlər. Fikirlərinin əsində Rum və ya İran tərəfə getmək olduqlarını bildiren Çenasdan sülaləsi: mənsubları, gürcülərin farslarla birgə mübarizə aparmaq təklifini qəbul edirlər və Orbet adlanan qalanı mərkəz seçirlər. Ona görə də əvvəllər Çen, Çeneul adlanan (yəni Çin tərəfdən gələn) bu sülalə və xalq məskunlaşdığı yer etibarilə Orbelilər, Orbelianilər adlandırılmağa başlayırlar⁸³⁷. Bu qaladan onlar bütün Şəmşvilde-Şəmşəddili idarə edirlər. İovan Draxanakertli və F.Kırzioğlu Şəmşəddil adının gürcüce "üç ox" mənasına gəldiyini və buna görə də Kaşqardan gələn bu Çen-Bakur övladlarının İç Oğuzdan olduğunu qeyd edir⁸³⁸. Eyni zamanda M.F.Kırzioğlu Səint Martinin Orbelianiləri Sarkine buntçüləri ilə əlaqələndirmə cəhdini də müdafiə edir⁸³⁹. Orblular-Orbelianilər soyadı daşyan bu türk soylu sülalə qıpçaqlar gələne və III Georgi tərəfindən 1177-ci ildə tamamilə məhv edilənə qədər hər zaman iqtidar uğrunda hakim sülalə ilə rəqabət apardılar. Qeyd edək ki, çenililər haqqında bənzər məlumat Moyses Xorenliyə Mamikonyanlar nəslinin qurulması, Arbok (Ərbəy) və Mamqon haqqında məlumat verildikən qeyd edilir⁸⁴⁰.

Çinli türk tayfası, onların sabirlərlə əlaqəsi, Orbelianilər və Mamikonyanlar, onların atası Çen Bakur haqqında Qiyasəddin Qeybullayevdə, İ.Şopen və Q.Voroşilin qeydlərində də çox əhəmiyyətli məlumatlar vardır⁸⁴¹.

1073-1074-cü illərdə Şəddadi II Fəzlunun oğlu III Fəzlun atasına qarşı çıxaraq, onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı və ölkənin idarəsini əlinə almışdı. III Fəzlunun hakimiyyəti uzun sürmədi⁸⁴².

Məlikşah dövründə Alp Arslan dövründəki vassallıq idarə etmə sistemi vali sistemi ilə əvəz olunması başlandı və bu istiqamətdə addımlar atılmağa başlandı.

Cənubi Qafqazda bütün bu qarışıqlıqlar dövründə Məlikşah 1075-ci ildə buraya bir səfər gerçəkləşdirərək bütün bölgənin idarəsini Sav Təginə verdi. Bu səfər ərafəsində Səlcuqlu orduları Tiflis əmirliyinə yenidən daxil oldular⁸⁴³. Bu dövrdə güman ki, Tiflisdə Sitalrab hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış, II Mənsur yenidən taxtı ələ keçirmişdi. Çünki, II Mənsur tərəfindən zərb edilən bizzə məlum olan yeganə sikkədə Tiflis əmirinin künyəsi olan "Əbu Nəsr"lə yanaşı "Sultan əl-Muazzam Məlikşah" da zərb edilmişdir⁸⁴⁴. Bu o deməkdir ki, Sitalrab hakimiyyəti çox da uzun çəkməmiş, Məlikşahın hakimiyyətə gəlməsi ilə yə da Məlikşahın Tiflisə daxil olması ilə II Mənsurun Əbülhica ilə aca-ları III Cəfər öldükdən sonra – 1046-cı ildən etibarən başlayan mübarizəsinə 30 ildən sonra son qoyulur. Yəqin ki, II Mənsur bu vaxt çox yaşlı olmuş, onun da təkbaşına hakimiyyəti çox uzun çəkməmişdir.

⁸³⁷ История Князей Орбелян. Извлечение из сочинений Стефана Сюнийского, армянского писателя XIII в. Пер. с. Армянского Х.Исанисес. Москва: Тип. быв. А. В. Кудрявцевой, 1883г. – с. 2-3

⁸³⁸ Fahrettin M. Kırzioğlu. Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992 – s. 24; Yovhannes Draxanakertci. History of Armenia. Atlanta, GA: Scholars Press, 1987 – s. 203

⁸³⁹ Gürcüstan Tarihii (Eski Çağlardan 1212 Yılına Qadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 13; Fahrettin M. Kırzioğlu. Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992 – s. 27

⁸⁴⁰ История Армении Моисея Хоренского. Новый пер. Н. О. Эмина. Москва: Изд. Лазаревского Института Восточных языков, 1893 – с. 126-127; Moisey Xorenli. Ermənistan tarixi (rusca) <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/02.html> – 81-ci bəşləq

⁸⁴¹ Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı: "Azərnaşr", 1994 – s. 167-168; Hacıyev F.V. Gürcüstan coğrafiyasında eski türklər: Buntürklərdən Karapapaqlara / I Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Söheni, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009 – s. 298-299

⁸⁴² Minorsky V. Studies in Caucasian History – s. 24

⁸⁴³ Günmüş N. Büyüyük Selçuklu-gürcü ilişkileri – s. 716

⁸⁴⁴ İrakli Pağava. Mansur II Jafarianis samoneto emisia Məlikşahis saxelit – Tbilisidə Kvevo Kartli Baqratovanta da did Selçukta Tzoris // Saistcris Krebuli. Tomi 5. Tbilisi: Mxedar, 2015 – s. 30-31 (gürcü dilində)

Gürcü mənbəsi bundan sonrakı hadisələr haqqında belə yazır: “və bütün xristianların dostu olmayan Məlikşah gəldi. İvane öz oğlu Liparit Orbelianini onun yanına göndərdi, onu sultana tabe etdirdi. O sultanın yanında bir az vaxt keçirdib qaçdı. Sultan gəldi və Samşvildeyə daxil oldu, Samşvileni tutdu və İvane öz xanımı ilə, nəvələri ilə, bütün əznəurları ailələri ilə əsir düşdü və sultan Samşvilde qalasına sahib oldu. O Kartlini boşaltdı, çoxlu qənimət yığdı və getdi. Gəncəni tutdu, bütün ölkəylə mübarizə etsin deyə Gəncədə 48 minlik qoşunla (bəzi mənbələrdə 40 minlik M.Brossedə 400 min⁸⁴⁵) sərkərdə (Sav Təgin) qoydu. Fəzlun qalasında gizlənmişdi, lakin onu da tutdular⁸⁴⁶. Bununla da 1075-ci ildə öz təbəələri sırasında güclü, qüdrətli dövlətə olmasını istəməyən Səlcuqlar Şəddadilər dövlətinə son qoymaq qərarına gəlirlər. Yuxarıdakı qaynaqda da qeyd edildiyi kimi göstərilən müqavimətə baxmayaraq, Fəzlun, nəhayət, Arranın idarəsini sərkərdə Sav Təginə təhvil verməli olur.

Hakimiyyətdən kənar olunmuş III Fəzlun, az sonra isə atası II Fəzl Səlcuqlar tərəfindən əsir alınır. Mənbələrdə Fəzlunun hakimiyyətinin son illəri haqqında çox ziddiyyətli və əddabudda məlumat vardır. Belə ki, o Gəncədə bir müddət də hakimiyyətdə qalmağa nail olmuşdu. XI yüzilin anonim gürcü mənbəyinə görə, eyni zamanda erməni mənbəsi Vardana görə Fəzlun 1088-ci ilədək Səlcuqlar əleyhinə mübarizə etmiş⁸⁴⁷, nəhayət həbs olunaraq Bağdada aparılmış və 1091-ci ildə Dəclə sahilində bir məscid küncündə səfil bir şəkildə vəfat etmişdir⁸⁴⁸.

⁸⁴⁵ Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II cild – s. 356; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s.303

⁸⁴⁶ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Пулая – s. 78; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 303; Kartli Salmənəsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 49

⁸⁴⁷ Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н Эмин. Москва: Тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861 – s. 132

⁸⁴⁸ Şərifi M.X. IX əsrin II yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Turxan NPB, 2015 – s. 302

Yalnız Ani və Dvində (Dəbil) Şəddadilər sülaləsinə mənsub əmirlər Səlcuqların vassalı kimi hələ də fəaliyyət göstərirdilər. Mənuçehrdən sonra onun nəslə təqribən hələ 130 il Anidə hakimiyyətdə qalmış və nəhayət, və şəhər gürcülərin əlinə keçmişdi. Dvin Şəddadiləri isə 1130-cu ildə Səlcuqların zərbələri nəticəsində süqut etmişdilər.

Bundan sonra Məlikşahın əmiri Arran və Şirvan valisi “Sərhəng ul-Xas” əmir Sav Təginin hərbi fəaliyyəti barədə gürcü mənbəsi belə bir məlumat verir: “Az bir vaxtdan sonra sərkərdə (Sav Təgin) Dəbil və Dumanis əmirlərinin dəstəyi ilə öz və Gəncə hərbi hissələrini yığdı. Çarlar çarı Georgi Yuxarı və Aşağı torpaqlarından bütün qoşunları ilə toplandı və kaxların çarı Ax-sartana müraciət etdi və bir-birlərinə yardım etdilər. Parsxiyi xınlığında Alxaza hücum etdi və onu qaçmağa məcbur etdi: təqib etdi və məhv etdi. Gecə olduğu üçün sərkərdənin ordusunun qalan hissəsi xilas oldu. Çarlar çarı heç bir zərər görməyərək sühlə öz ölkəsinə qayıtdı. Bundan sonra o, yunanlardan Anakopiya-Abxazianın baş qalasını və Klarçet, Şavşet, Cavaxet və Artaanidə (Ardahan) bir çox qalanı aldı. Bundan sonra Kari şəhərini-qalanı və ölkəni tutdu, Karnifor və Vanandı tutdu və oradan türkləri qaçmağa məcbur etdi. Lakin, çox keçmədən Sərhəng öz və ətraf yerlərin bütün əsgərlərini topladı⁸⁴⁹.

Bu hadisələrdə Dəbil və Dumanis əmirlərinin adının qeyd edilməsi, amma Tiflis əmirliyinin qeyd edilməməsi, güman ki, bu dövrdə artıq Tiflisdə əmirlərin hakimiyyətinin başa çatdığını ya da hərbi cəhətdən çox zəif olmasının nişanəsi idi. Cəfərilər sülaləsinin hakimiyyətinin bir qolu da çox güman ki, Dumanisdə davam edirdi. Tiflis əmirliyi isə II Mənsurla yanaşı şəhər ağsaqqalları şurası tərəfindən idarə edilirdi. Məlikşahın adı ilə sikkə zərb etmiş Tiflis əmiri II Mənsuru məhz buna görə sonuncu Tif-

⁸⁴⁹ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Пулая – s. 78; Gürcistan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 304; Kartli Salmənəsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf - s. 49

lis əmiri hesab etmək olar. Nəzərə alsaq ki, Tiflis də Gəncə kimi Səlcuqluların Cənubi Qafqazdakı əsas dayaq məntəqələrindən biri idi, o zaman güman etmək olar ki, buraya hərbi rəhbərliyi Gəncədəki hərbi canişinə tabe olan hansısa sarkördə həyata keçirmiş. II Mənsurdan sonra Tiflis digər Səlcuqlu şəhərləri kimi mərkəzdən idarə edilməyə başlanırdı ki, bu da əslində vaxtı ilə Abbasilərin etdiyi səhvin təkrarlanması idi. Sərhədə yaxın olduğu üçün Tiflisin mütləq öz güclü hərbi hissəsi, xəzinəsi, hətta mümkünsə ətraf ərazilərin mərkəzi bu şəhər olmalı idi. Lakin, Səlcuqlular da bu şəhərin müdafiəsi mövzusunda çox ciddi tədbirlər almırlar. Bunun mənfii nəticəsi gələcəkdə Abbasilərdə olduğu kimi, Səlcuqluların da uçurları qorumağa gücü çatmayanda belə əhəmiyyətli şəhərlərin zərbə altında qalması, ən pis halda itirilməsi olacaqdı. Məhz Tiflisin də Məlikşahın bu səhv siyasəti nəticəsində gələcəyi çox pis zərbə altında qalır. Yerli sülalələr ləğv edildikdən sonra Səlcuqlular əvvəlcə idarəçiliyi məlik – atabəylərə tapşırırlar, daha sonra torpaqların qorunması üçün uc adlanan hərbi-feodal institutları formalaşdırırlar. Ucan (müasir Ermənistan Resp.), Uca-Bauri, Ucan-Abas, Ucanis, Ucarma (müasir Gürcüstan resp.) kimi adlar da yəqin ki, uc torpaqları ilə bağlı yaranmış adlardır.⁸⁵⁰ Güman ki, II Mənsurdan sonra əmir hakimiyyəti ləğv edilərək idarə Arran canişinlərinə – valilərinə verilir. Bununla da XI əsrin 80-ci illərin əvvəllərində Cəfərilər sülaləsinin hakimiyyəti başa çatır.

Bütün bu hadisələrdən sonra eyni zamanda Orbəliani İvanənin Şəmşəddildə, Ani hakimi Qaqəikin üsyana qalxaraq təzədən taxta çıxma cəhdi də Məlikşahın ikinci dəfə Gürcüstan səfərinə çıxaraq Sav Təginə dəstək verməsinə səbəb oldu (1078-1079-cu illər). O, Araz yolu ilə Gürcüstana daxil olur. Səmsvildeni mühasirə edərək aldı, Liparitin oğlu İvaneni əsir aldıqdan sonra geri döndü. Sav Təgin Məlikşahdan aldığı yeni qüvvələrlə ikinci dəfə

II Georginin üzərinə hücum edir. Bu dəfə də Səlcuqlular məğlub, gürcülər qalib gəlir⁸⁵¹. Məlikşah artıq problemlə bir hala düşən bu vəziyyəti tamamilə həll etmək məqsədi ilə gürcü qaynaqlarının “güclü əmir və möhkəm ox atan” dedikləri (Danışməndli Qazi Taylu) Əmir Əhməd idarəsində əhəmiyyətli bir ordunu Arrana göndərir. Gürcü qarını Kvelidə ağır məğlubiyyətə uğradan Əhməd daha sonra Qarsı mühasirəyə alır. Georgi isə əsir düşməkdən zorla qurtularaq Acarstan yolu ilə Abxaziyaya qaçmaq məcburiyyətində qalır⁸⁵². Səlcuqlu gücləri geri dönrək yolda Bizans sərhədlərinə doğru səfərə çıxan türkmən bəylərindən Əbu Yaqub ilə əmir İsa Böri (gürcü mənbəsində hansısa İsi və Bujquş) və digər bəylərə rast gəlmiş və onlara belə müraciət etmişlər: “Bizansamı gedirsiniz? Budur gürcü eli, insansız və sərvətlərlə dolu bir ölkə!” Gürcü mənbəsinin qeydində görə onlar bir anda yollarını dəyişdirdilər və yer üzünü çəyirtkə kimi tutdular. “İvan günündə Asisfor və Klarçet, Şavşet, Acariya, Samsxe, Kartli Araçveti, Samikalako və Çkondidi türklərlə doldu. Bu ölkələrin bütün sakinləri öldürüldü və əsir edildi. Elə həmin gün onlar Kutaisi, Artanuci və Klarçeti çöllüklərini yandırdılar. Qar düşünə qədər onlar buralarda qaldılar. Bu ilk və böyük türkləşmə dövrü (didi-turkoba) idi”⁸⁵³.

Türklərlə heç cürə mübarizə apara bilməyəcəyini başa düşən Georgi öz məsləhətçiləri ilə şura quraraq Məlikşahın yanına gəlməyi qərara alırlar. 1082-ci ildə İsfahana gedən Georgi illik xərac vermək və lazım olanda hərbi yardım göstərmək şərti ilə sul-

⁸⁵¹ Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Səlcuqlu Devletinin Kafkasya Politikası – s. 169; Gürcüstan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 306

⁸⁵² Жизнь царя царей Давида. Перевод И. Зетеишвили // Символ, 1998, № 40 – s. 276; Gürcüstan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 307

⁸⁵³ Жизнь царя царей Давида. Перевод И. Зетеишвили – s. 277; Gürcüstan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 307; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 80; Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 81

⁸⁵⁰ Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 135; Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 177

tana tabeçiliyini bildirdi. Xərac vaxtlı-vaxtında veriləcəkdə deyə Məlikşah da ölkədəki köçəri türkmən oymaqlarını ölkədən çıxararaq geri qaytarmağa söz verdi. Bundan əlavə sultan Georgiyə Şəki mülkiyyətinin torpaqları olan Ereti və Kaxetinin də idarəsini tapşırırdı. Lakin, II Georginin buraları tutmağa hərbi gücü yox idi deyə sultan ona hərbi qüvvə ilə də kömək etdi. Beləliklə, II Georgi səlcuqlu hərbi hissələrinin müşayiəti ilə geriyyə qayıtdı. Bu ordu Kaxetiyyə girərək Vejini qalasını mühasirəyə aldı. Mühasirə uzanırdı, II Georginin yadına A.camətdə ov ovlamaq düşdü, səlcuqlu ordusuna isə Sucetini və bütün İori hövzəsinin hədiyyə etdi. Özü isə Lix dağlarını keçərək Abxaziyaya gəldi.⁸⁵⁴

Bu məlumatlardan belə anlaşılır ki, II Georgi Hereti-Kaxetiyanı idarə etmək qüdrətində və marağında deyildi. Sadəcə olaraq onun məqsədi rəqibi olan Şəki mülkiyyətini zəiflətmək və diqqəti Abxaziyaadan uzaqlaşdırmaq idi. Onun Səlcuqlu dövlətinin paytaxtına səfəri əslində IV Baqratın dövründən etibarən xristian dünyasının siyasi həyatında fəal iştirak edən gənc bir dövlətin tamamilə məhv olmasının qarşısını alır. Əgər bu səfər olmasaydı, çox güman ki, gürcü dövləti də Şərqi Anadoluda mövcud olan xırda erməni knyazlıqları kimi varlığını itirəcəkdə. Lakin, elə bu ərazilərdə gürcülərə ikinci bir bədbəxtlik baş verir – çoxsaylı zəlzələlər ölkəni dağıtmağa başlayır. Məşhur Tmoqvi qalası və yaşayış məntəqəsi də məhz bu dövrdə dağılır.⁸⁵⁵

Kaxetiyyə və Heretinin II Georgiyə verildiyini eşidən Şəki məliyi Axsartan gürcü mənbəsinin verdiyi məlumata görə Məlikşahın yanına gedərək ikinci dəfə xristianlıqdan imtina etdi və yenidən İslam dinini qəbul etdi. Bununla da Kaxetiyanı və Eretini geri almağa nail oldu.⁸⁵⁶ Əslində Axsartanın Alp Arslanın

dövründə İslamı qəbul etdiyi məlumdur. Yəqin ki, onun Sav Təginə qarşı II Georginin yanında çıxış etməsi gürcülərin onun yenidən xristianlığa qayıtdığı kimi qəbul edilə bilərdi. Lakin, Axsartanın bu dövrdə II Georgiyə birgə çıxış etməsində əsas səbəb müstəqillik idi. Alp Arslanın dəstəyi ilə gücünü xeyli artıran Axsartan, Alp Arslanın ölümündən sonra Səlcuqlulardan uzaqlaşmağa və Səlcuq ağalığından yaxa qurtarmağa çalışırdı. Şəki hakimi qonşuluqda yerləşən Şəddadilər və Şirvanşahlar dövlətlərinin taleyini görür və Səlcuqlular imperiyasının Şəki mülkiyyətinin də müstəqil həyatı ilə razılaşmayacağına bilirdi.⁸⁵⁷ Şəki hakimi I Axsartanın vəfatından sonra oğlu IV Kvirike (1084-1102) də atasının siyasətindən uzaqlaşmayaraq Səlcuqlu imperiyasına tabe olmağı davam etdirirdi.

Yunis Nəsilbi II Georginin bu dövrdə Məlikşahlə görüşdüylə zaman İslam dinini qəbul etdiyini irəli sürür.⁸⁵⁸ Əsas kimi o, "Çarlar çarı Davidin həyatı" əsərindəki bu hissəni əsas gətirir: "Xristianların xilası naminə ruhunu və qanını fəda etdi özünü sevgili bir övlad kimi qəbul edən Məlikşahın yanına getdi."⁸⁵⁹ Lakin, əsərin sonrakı hissəsindəki Məlikşahın xristianlığa münasibəti II Georginin müsəlman olması fikrini şübhə altına alır: "Məlikşah adil, xeyirxah, xristianların lehinə etdiyi minlərlə adil icraatları ilə tanınan şəxs idi"⁸⁶⁰. Eyni zamanda Şəki hökmdarı I Axsartanın müsəlman olduğuru təsdiqlədikdən sonra ərazilərini yenidən II Georgidən geri alması, Məlikşahın bu iki hökmdarı fərqəndirməsi II Georginin müsəlmanlığını şübhə altına salır. Amma, əlbəttə ki, müəyyən bir dövrdə o, səlcuqlu qonşularının dəstəyini əldə etmək üçün müsəlman kimi görünmüş ola bilərdi.

Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 309

⁸⁵⁷ Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... – s. 167

⁸⁵⁸ Nəsilbi Y. Türk dünyası və Gürcüstan XI əsrin son rübündə // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2009, №3 – s. 125

⁸⁵⁹ Житие царя царей Давида. Перевод И. Зегеншвили – s. 278; Gürcüstan

Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 308

⁸⁶⁰ Житие царя царей Давида. Перевод И. Зегеншвили – s. 278; Gürcüstan

Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 308

⁸⁵⁴ Житие царя царей Давида. Перевод И. Зегеншвили – s. 278; Gürcüstan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 308-309

⁸⁵⁵ Gürcüstan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 309; Gürcüstan Tarihi (Başlangıçdan 19.Yüzyıla Kadar). Niko-loz Berdenişvili, Simon Canaşia [İvane Cavahişvili]. İstanbul: Sorun yayınları, 2.Baskı, 2000 – s. 136

⁸⁵⁶ Житие царя царей Давида. Перевод И. Зегеншвили – s. 278; Gürcüstan

Bu dövrdə həm I Axsartanın, həm də II Georjinin hakimiyyətlərinin zəifləməsi Tiflis əmirliyi uğrunda aparılan xristian işğallarını azaldır. Güman ki, bu dövrdə Tiflis arası kəsilən işğallardan sonra özününtə sabitlik və inkişaf dövrlərindən birini yaşayırmış.

Sultan Məlikşah Qafqaz və Arranın idarəsini Yaqutinın oğlu və Azərbaycanın ümumi valisi olan Qutbiddin İsmayılı verdi və onu bu ölkənin mülki elan etdi. Gəncə tam tabe olmadığı üçün bu arəfədə Arranın paytaxtı, məliyin sarayı Beyləqanda da olurdu. Bununla da 1084-cü ildə Qafqaz Azərbaycan mülkiyyətində birləşdirildi və bütünlükdə Azərbaycan adı ilə adlandırılmağa başlandı.⁸⁶¹ Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, bu dövrdə müstəqilliyi ləğv edilən və ya yarımmüstəqil hala salınan Azərbaycan feodal dövlətləri Şəddadilər, Şirvanşahlar, Şəki mülkiyyəti kimi Tiflis əmirliyi də Səlcuqlulara tabe idi və onun ərazisi inzibati bölgü olaraq Azərbaycan mülkiyyətinə daxil edilmişdi.

1086-cı ildə Məlikşah yenidən Qafqaza yürüş etdi. Bu səfərin məqsədi Qafqazdakı bütün xırda müxalifətləri də ləğv etmək idi. Bir il içində hücum etdiyi Ərminiyyədə hakimiyyətini tam bərpə etdi. Anı hakimi Şəddadi II Əbul Fəzəl Məlikşahın yanına gələrək tabe olduğunu bildirdi və çoxlu hədiyyə müqabilində vəzifəsində yenidən qala bildi. Şirvanşah Fəriburz isə tələb olunan 70 min dinarlıq xəracı bu yürüş arəfəsində çətinliklə 40 minə endirmişdi.⁸⁶²

Sultan Məlikşah bu səfərində Şərqi Qara dəniz sahilinə qədər gəlmiş, qılıncını üç dəfə Qara dənizin sularında isladaraq, buraların əbədiyyən bir türk yurdu olaraq qalacağını təmsil məqsədi ilə dənizə atmışdı. Geri qayıdanda özü ilə apardığı sahil qumunu Alp Arslanın qəbri üzərinə səpmiş və "Ata, müjdələr olsun! Oğlun dünyanın sonuna qədər hakim oldu"⁸⁶³ demişdir.

⁸⁶¹ Bedirhan Y. Ortaqəda Kafkasyada Səlcuqlularla Gürcülər Arasında Siyasi Hakimiyyət Mücadelesi – s. 170-171; Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Səlcuqlu Devletinin Kafkasya Politikası – s. 120

⁸⁶² Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Səlcuqlu Devletinin Kafkasya Politikası – s. 121

⁸⁶³ Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Səlcuqlu Devletinin Kafkasya Politikası – s. 121

Bu səfər vaxtı Məlikşahın ən çox qarşı çıxan şəhərlərdən biri Gəncə olmuşdur. Vardanın bildirdiyinə görə Məlikşahın sərkərdəsi, Urfa fəthi Əmir Bozan "1088-ci ildə Şadadik adlanan Fəzillərdən Gəncəni aldı"⁸⁶⁴. Gəncənin idarəsi birbaşa mərkəzə bağlandı. Tiflisin bu yürüşdə adının çəkilməməsi çox güman ki, Tiflis şəhərinin qəti olaraq bir Səlcuqlu-türk yurduna çevrilməsinin göstəricisidir. Məhz bu yürüşlərdən sonra Səlcuqlular qəti olaraq bütün Qafqazda möhkəmlənə bildişdilər.

Məlikşahın hakimiyyəti dövründə əvvəllər tez-tez rast gəldiyimiz sülalə münafiqçələri nisbətən azaldılmış, Azərbaycanda mövcud Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimiyyəti yarımmüstəqil formada qalaraq varlıqlarını qorumuş, digər ərazilər isə Azərbaycan mülkiyyətinə tabe edilərək ümumi məhəlli və mədəni məkan daxilində inkişafalarını sürdürmüşlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, sonrakı dövr Azərbaycan mədəniyyət tarixində intibah dövrü adlandırılacaq, Azərbaycan türk-İslam mədəniyyəti tarixinə öz layiqli möhrünü vuracaqdır.

Səlcuq türklərinin axınları İslam bölgədə yayılandan bəri onlara qarşı mübarizə aparın Bizans-erməni-gürcü xristian koalisiyasına ən böyük zərbəni vurdu. Gürcülərin ətraf əraziləri xristianlıq bayrağı altında gürcüləşdirmə - "kartveloba" planları nəinki həyata keçmədi⁸⁶⁵, gürcü dövlətinin varlığı məsələsi tamamilə sual işarəsi altında qaldı. Gürcü tarixçiləri bu dövrdə ölkəni daxilə və xaricə düşmənlərdən qoruyub vətənpərvər feodalın çəkilirini təşkil etmək üçün bir qrup vətənpərvər feodalın 1089-cu ildə saray çevrilişi həyata keçirdiklərini və hələ cavan olan II Georjinin əvəzinə hakimiyyətdə 16 yaşlı Davidin (1089-1125) gətirildiyini qeyd edirlər.⁸⁶⁶

Əlbəttə, gürcü tarixçilərin saray çevrilişinə bu cür don geyindirməsi Davidin şəxsiyyətini və gürcü tarixini ideallaşdırmaq

⁸⁶⁴ Всеобщая История Варлана Великого. Пер. Н. Эмля. Москва: Тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861 – s. 132

⁸⁶⁵ Месхия Ш.А. Дилгорская битва – s. 25

⁸⁶⁶ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – s. 87

cəhdlərindən başqa bir şey deyil. Qeyd edilən çevriliş isə əslində II Georgi hakimiyyətə gələn vaxtdan ona qarşı olan feodalların mərkəzə tabe olmama siyasətinin uğurla nəticələnməsi və hakimiyyətə sülalənin daha gənc nümayəndəsini gətirərək, onu özlərindən asılı hala salma cəhdlərindən başqa bir şey deyildi. Çünki, IV David dövründə Abxaz-iber dövlətində baş verən heç bir inkişafda nədənsə bu “vətənpərvər” feodalların rolu görünmür, əksinə vaxt tapdıqca yenidən mərkəzi hakimiyyətə qarşı çixış etməkdə qətiyyətlə təbəddüd göstərmirlər. Bunun nəticəsi idi ki, IV David atasından çox ağır miras qalmışdı. Ona görə də hakimiyyətinin ilk illərində onun əsas diqqəti ölkə daxilində nizam-intizamı qurmaq, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan dünyəvi və dini feodalları mərkəzə tabe etmək, dövlət idarəçiliyini mərkəzləşdirmək, yeni tipli ordu təşkil etmək kimi məsələlərə yönəldi.⁸⁶⁷

Y.Nəsbli və F. Jordaniya IV Davidin hakimiyyətə gəlməsində “Çarlar çarı Davidin həyatı” mənbəsindəki “Tanrının xatırlamayaacağı gənclik günləri” məlumatına diqqət çəkilir.⁸⁶⁸ Y.Nəsbli qeyd edir ki, IV Davidin taxta çıxmasında güman ki, ruhunu incidən məqamlar olmuşdur. Bu öz əksini çar Davidin yalvarı-ibadət nəğməsində də öz əksini tapır: “Mən başqa tanrıya tapınmaz və başqa dinlə əylənməzdim”⁸⁶⁹. Y.Nəsbli bu hissəni IV Davidin taxt-tacı qorumaq üçün bir müddətliyinə İslam dinini qəbul edə biləcəyi ilə əlaqələndirir. Görünür ki, həmin dövrdə Səlcuqilərdən vassal asılılığına düşmüş hökmdarların İslam dinini qəbul etməsi məcburi şərt olmuşdur.⁸⁷⁰ IV Davidin hər halda İslamı çox yaxından tanıdığı tədqiqatçılara və tarixə bəllidir, belə ki, onun İslamı çox yaxşı bildiyi Tiflis əmirliyini işğal etdiyi zaman üzə çıxır.

⁸⁶⁷ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – с. 88

⁸⁶⁸ Житие царя царей Давида. Пер. И. Зегеншвили – с. 294; Nəsbli Y. Türk dünyası və Gürcüstan XI əsrin son rübündə // Bakı universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2009, №3 – s. 126

⁸⁶⁹ Nəsbli Y. Türk dünyası və Gürcüstan XI əsrin son rübündə - s. 126

⁸⁷⁰ Nəsbli Y. Türk dünyası və Gürcüstan XI əsrin son rübündə - s. 126

Ümumiyyətlə, o dövrdə xristian hökmdarların İslam dinini qəbul etməsi müsəlman hökmdarlar tərəfindən çox əhəmiyyətli hadisə kimi qeyd edilirdi. Məsələn, Şəki hakimi Axsartanın İslamı qəbul etməsi həm Alp Arslan dövründə, həm də Məlikşah dövründə təfsilatı ilə həm müsəlman mənbəsi olan “Əxbar əd-daulət əs-Səlcuqiyyə”-də, həm də xristian mənbəsi olan “Çarlar çarı Davidin həyatı”-nda işıqlandırılmışdır.⁸⁷¹ Ona görə də II Georgi və IV Davidin İslamı qəbul etməsi halında ən azından müsəlman mənbələrində işıqlandırılmalı idi. Lakin, biz müsəlman mənbələrində buna işıq ucu taxa bilmirik deyə bu xristian hökmdarların İslamı qəbul etməsi çox da inandırıcı görünmür.

1092-ci ildə əvvəlcə böyük dövlət xadimi Nizam əl-Mülk, ardınca türklərin böyük xaqanı sultan Məlikşah vəfat etdi. Onun varisləri arasında hakimiyyət uğrunda uzun müddətli və bənzərsiz ədavət alovlandı. Möhtəşəm Səlcuqlu hakimiyyəti getdikcə öz aralarında mübarizə aparən daha kiçik hissələrə bölündü⁸⁷² və onun varisləri imperiyanın varlığı üçün nə qədər əhəmiyyətli olsa da artıq ucqarlardakı problemlərə vaxt ayıra bilmədilər.

Məlikşah Nizam əl-Mülkün tövsiyəsi ilə oğlu Bərküyarığı vəliəhd təyin etmişdi. Lakin, xanımı Terken (Türkan) xatun müxtəlif yollara baş vuraraq beş yaşlı oğlu Mahmudu (1092-1093) taxta çıxartmağı bacardı. Nəvəsi Cəfəri də Xilafət taxtına çıxartmaq istəyirdi. Onun bu hərəkətinə həтта məşhur İslam alimləri də etiraz etmiş, dövrünün ən böyük alimi və müctəhidi İmam Qəzali yaşının kiçikliyinə görə Mahmudun sultan ola bilməyəcəyinə dair fitva vermişdir.⁸⁷³ Bundan sonra hərəkətə keçən Nizam əl-Mülkün adamları Bərküyarığı (1093-1104) sultan elan edə bildilər. Lakin, sultan Bərküyarıq əvvəlcə sultanlığını

⁸⁷¹ Житие царя царей Давида. Пер. И. Зегеншвили – с. 278; Садралдин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат ас-Селджукийя – с. 55; Gürcüstan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Qədər) – Gürc. çev. M.Brossset – s. 309

⁸⁷² Месхия III.A. Дидгорская битва – с. 27

⁸⁷³ Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Səlcuqlu Devletinin Kafkasya Politikası -- s. 132

elan edən Suriya məliki Tacüddövlə Tutuş, daha sonra Xorasan məliki olan digər əmisi Arslan Arqunla çəkişməklə məcburiyyətdə qaldı⁸⁷⁴. Bütün bunlar dövlətin daxili siyasətinə çox ciddi təsir etdi. Belə vəziyyət əlbəttə ki, ən çox sərhəd ətrafı əraziləri qayğılandırdı. Xüsusilə sərhəd şəhəri Tiflis əmirliyi üçün vəziyyət çox ağır idi.

Bu vaxt gürcülərin hökmdarı IV Davidin qarşısında duran ən mühüm məsələ mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən feodallar idi. Bunların arasında ən əhəmiyyətli əsrlərdir müstəqillik uğrunda mübarizə aparan Baçvaşilər sülaləsi və ya Orbelianilər sülaləsi idi. Hələ III Baqratın (975-1014) dövründən tabe olmamaq üçün mübarizə aparan bu ailəyə IV Davidin dövründə Liparit başçılıq edirdi. Bu ailənin torpaqları sırasına Trialeti, Klde-Karni kimi torpaqlar daxil idi. 1093-cü ildə Davidə məlum oldu ki, Liparit ona qarşı hansısa qəsd hazırlayır, buna görə də Liparit həbsə salınır. İki il sonra onu Davidə sədaqət andı içdirərək həbsdən azad edirlər, o isə din xadimi olaraq fəaliyyətini kilsədə davam etdirməyə başlayır. Lakin, David güclü xəfiyyə sistemində malik olduğu üçün onun hakimiyyətə qarşı yeni fəaliyyəti barədə məlumat alır. Liparit həbs edilir və Bizansa qovulur⁸⁷⁵. Bununla da Kldekar eristavlılığı ləğv edilir və çar mülklərinin sırasına qatılır. Bu güclü eristavlığın ləğvi və onun ərazilərinin çar mülklərinə qatılması müxalifəti əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədir və çarın mövqeyini gücləndirir⁸⁷⁶.

Kldekar eristavından əlavə IV David uzun müddət feodal Dzaqan Abuletisidze ilə, yepiskop Modistosun qardaşı ilə də mübarizə apardı. Liparitin, Dzaqanın və digərlərinin taleyi digər feodallara dərs oldu. Məlum oldu ki, David tabe olmaq istəməyən feodallara qarşı atasının səhvinə təkrar etməyəcək və onlara qarşı mülayim davranmaq niyyətində deyil⁸⁷⁷.

⁸⁷⁴ Gümtüş N. Бүyük Селçүклү-гүрцү ишлїкїлери – s. 716

⁸⁷⁵ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M. Brosset – s. 311

⁸⁷⁶ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – s. 89

⁸⁷⁷ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – s. 90

Lakin, iş yalnız mərkəzə tabe olmaq istəməyən feodalların tabe etməklə bitmirdi. IV David xələqlərə qarşı təbəqəsinə mübarizə apara bilməyəcəyini çox yaxşı bilirdi və bundan ötrü kilsə bayrağı altında digər xristian arı da birləşdirməli idi. Lakin, Gürcüstanda kilsə hakimiyyətə tabe deyil, müstəqil idi. Kilsənin dövlətə tabe edilməsi, kilsədə bacarıqsız xadimlərin uzaqlaşdırılması məsələsi hələ çar IV Baqrat zamanında qabardılmışdı. Yunanıstandan Gürcüstanə gələn din adamı Georgi Mtsmindeli dövlət böyüklərini, yepiskopları qanun tanımamaqla, acgözlüklə, mənfəətpərəstliklə, amansızlıqla günahlandırdı. Artıq din adamlarının miras yolu ilə deyil, seçkiylə iş başına gəlməsi lazım olduğunu söylədi. Georgi IV Baqratın köməyi ilə qismən də olsa bu arzularını gerçəkləşdirə bildi⁸⁷⁸.

Baxmayaraq ki, Georgi Mtsmindelinin tələbləri bir çox gürcü kilsə rəhbərlərinin mənfəətinə zidd idi, Gürcü kilsəsi yeni ərazilər işğal etmək məsələsində də gürcü çarlarını dəstəkləyirdi və bu onun özünə də xeyirli idi, çünki, ətrafdakı digər kilsələrə də nəzarəti gürcü kilsəsi öz əlinə keçirəcəkdi. Belə ki, Mxetə katolikosluğunun Eqrisi – Abxaz çarları tərəfindən digərlərdən üstün tutulması, digər kilsələri ona tabe etdirmək cəhdləri müəyyən mənada gürcülərin dini birliyi yolunda atılan ən əhəmiyyətli addımlardan biri olmuşdu. Xüsusilə qərbdəki gürcü kilsələrinin Mxetəyə tabe edilməsi onu çox gücləndirmişdi⁸⁷⁹. Dünyəvi dövlət kilsəni özünə tabe olan müttəfiq qisminə görmək istəyirdi⁸⁸⁰. Bu ona öz işğalçı niyyətlərinə dini don geyindirməkdən, döyüşlərini və şəxsiyyətini müqəddəsləşdirməkdən ötrü, din bayrağı altında xristian olan digər fərqli etnik birlikləri də öz hakimiyyəti altında toplamaqdan ötrü lazım idi. Bu siyasət xaç

⁸⁷⁸ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M. Brosset – s. 313-314; Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar). Nikoloz Berdzenişvili. Simon Canaşa [İvane Cavahişvili]. İstanbul: Sorun yayınları, 2. Baskı, 2000 – s. 138-139

⁸⁷⁹ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – s. 90

⁸⁸⁰ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – s. 90

yürüşləri zamanı sınınmış və bunda uğura nail olunmuşdu. Bütün bunlara nail olmaq üçün kilsədə təcili islahatlar keçirilməsini IV David çox gözəl anlayırdı. Eyni zamanda onun güclü hərbi və dünyəvi xristian dəstəkçilərinə də ehtiyac var idi ki, o da bunu xaçlı dövlətlərinin və qıpçaq türklərinin simasında tapacaqdı.

§3. Xaç yürüşlərinin başlanması, Böyük Səlcuq imperiyasının zəifləməsi. IV Davidin islahatları və ilk işğalları

Türklərin gəlişinə qədər İslam təhdidi, Bizansdan daha çox Qərb dünyasını qorxutmuşdu. Ərəblərin İstanbul öndündəki müvəffəqiyyətsizliyə uğramalarından bəri müharibə xristianlığın şərq sərhədlərində davamedici bir hal olaraq qalmışdı, lakin, heç vaxt Bizans imperiyasının birliyini və varlığını təhdid edəcək ölçüdə olmamışdı⁸⁸¹. Çünki, Xristian dünyasının əsas problemləri Pireney yarımadasında idi. Bu bölmədə vəzifə kimi dünyada baş verən səlib yürüşlərinin Qafqaza təsiri, IV Davidin güclənməsində qıpçaqların rolu araşdırılır.

Katolik dünyasına qarşı uğurla müharibə aparan səhəblər Kataloniyadan Tunisə qədər bütün qərbi Aralıq dənizi sahillərinin hakimi idilər. X əsrdə III Abdurrahman (912-961) rəhbərlik etdiyi Pireneydəki Kordova xilafətini gücləndirmiş, daxili münaqişələri həll etdikdən sonra İslamın qatı düşmənlərinin, fanatik, tolerantızsız, İspaniyadakı İslam mədəniyyətinin məhv edicilərinin yaşadığı⁸⁸² Qalisiya, Kastiliya, Baskların ölkəsi, Alva, Navarrraya qarşı uğurlu müharibələr aparmışdı. Eyni uğurlar o vətət etdikdən sonra hacib Əbu Amir Muhəmməd ibn Abdullah əl-Mənsur tərəfindən davam etdirilmiş, bu iki adam X əsr Avropasının ən böyük döyüşçüsü və dövlət adamları olmuşdular⁸⁸³. Əl-

Mənsur xristianların Qüds və Romadan sonra ən müqəddəs yeri olan Saint Yakov Kompostellanı tutdu. Bundan əvvəl 986-cı ildə Barselonanı tutmuşdu, qısa bir müddət sonra Pireneyləri asacaq kimi görünürdü, lakin, 1002-ci ildə vəfat etdi. Bundan sonra planlı müsəlman hücumları sona çatdı. Xristianlar üçün əks hücum keçmək vaxtı gəldi⁸⁸⁴.

Navarra kralı III Sançonun (1004-1035) müttəfiqləri olduğu üçün Katolik xristianların təşkilatı olan Kluni İspaniyadakı müsəlmanlara qarşı müharibələrə xüsusi diqqət yetirməyə başladılar. Kluni təşkilatı Kompostellaya gedən həcc yolunun idarəsində söz sahibi idilər. Papalıq da xristianlığın bu bölgədə yayılmasını dəstəkləyirdi və hər imkanda Pireneydəki müsəlmanlara qarşı savaşa olan kral III Sançoğa müttəfiqlik etməsi üçün Barselona kralı I Raymond Berengarı (1018-1035) və Qaskoniya hersoqu Sanço Qiyomu (1009-1032) təşviq edir və onların əməllərini müqəddəsləşdirirdilər. İspaniyada müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən bu savaş beləliklə müqəddəs bir savaş mahiyyətini aldı⁸⁸⁵.

1063-cü ildə Araqon kralı I Ramiro (1035-1063) İslama qarşı hazırladığı böyük bir hücum hərəkatının başlanğıcında Qradoda bir müsəlman tərəfindən öldürüldü. Onun ölümü bütün Avropanı oyandırdı və alovlandırdı. Papa II Aleksandr (1061-1073) bundan sonra İspaniyada müsəlmanlara qarşı mücəddilə edənələrə günahlarının bağışlanacağını vəd etdi⁸⁸⁶. Bundan sonra bütün Avropa İslama qarşı təşkilatlanmağa başladı. Bununla da XI əsrin II yarısında müqəddəs müharibə düşüncəsi bütün Avropanın beyninə yerləşmiş oldu. Bu müqəddəs müharibənin idarəçiləri isə Papalıq olacaqdı.

Səlcuqlu türklərinin qalib gəldiyi Malazgird döyüşü Bizans tarixinin qəti fəlakəti idi. Qərb dünyasında Bizansın xristianlığı qoruyucusu olmaq iddiasını döyüş meydanlarında itirdiyi qənaətində

Rehber Yayıncılıq, 1990 – s. 227

⁸⁸⁴ Runciman S. Haçlı Seferləri Tarihi – s. 90-91

⁸⁸⁵ Runciman S. Haçlı Seferləri Tarihi – s. 91-92

⁸⁸⁶ Runciman S. Haçlı Seferləri Tarihi – s. 92

⁸⁸¹ Runciman S. Haçlı Seferləri Tarihi. İstanbul: Nokta Kitap, 2005 – s. 89

⁸⁸² Runciman S. Haçlı Seferləri Tarihi – s. 168

⁸⁸³ İmamuddin S.M. Endülüs Siyasi Tarihi. Terc. Yusuf Yazarcı. Ankara:

idilər. Malazgird Qərb xristianlarının bu məsələyə dini don geyindirərək müdaxiləsinə haqq vermiş və buna şərait yaratmışdı.⁸⁸⁷

Papa II Urban (1088-1099) hakimiyyətə gəldikdən sonra Bizans sarayı ilə müzakirə qapılarını açdı. 1089-cu il Melfi yığıncağında Bizans imperatoru I Aleksis Komnina (1081-1118) qarşı alınmış afaroz qərarını ləğv etdi.⁸⁸⁸ Bundan sonra Katolik Qərb dünyası Bizansın problemləri ilə də yaxından məşğul olmağa başladı. Məlikşahın ölümündən sonra zəifləyən səlcuqlar Qərb dünyasına şərqə doğru ediləcək hücumda ümid vəd edirdi.

1095-ci ildə Klermon toplantısında bunlar müzakirə edildi: Şərq Xristian ələmi kömək istəyirdi. Lakin, Urban təkcə Bizansdan deyil, Qüdsdən də bəhs edir, buranın özünə məxsus müqəddəsliyinə işarə edir, oraya həccə gedən hacıların problemlərini izah edirdi. Bunlar bir-birlərini öldürməyi dayandırıb haqlı bir savaş etməli idilər. Beləliklə Tanrının istədiyi bir işi yerinə yetirmiş olacaqlar və Tanrı da onların rəhbəri olacaqdı. Savaşda həyatını itirənlərin günahı əfv ediləcəkdə.⁸⁸⁹

1096-cı ildə Qərbdən böyük bir qüvvə Səlcuqlu imperiyasına doğru hərəkət etməyə başladı. İznik xaçlılar tərəfindən işğal ediləndən sonra burada xaçlı sərkərdələrindən Boduin de Bulon erməni əsirlərdən Koğ (oğru) Vasilin qardaşı Baqratla dostlaşmış, erməni Baqrat onun əmirinə daxil olmuşdu. 1097-ci il avqustunda Səlib ordusu Konya şəhərinə qədər gəldi. Buradan erməni koloniyasının məsləhəti ilə əvvəl Kayseriyə, sonra Komana (Plasentiya) şəhərinə gəldilər və buradakı ermənilər onları sevinclə qarşıladı.⁸⁹⁰ Antakyaya qədər hər yerə nizamsız səpələnmiş ermənilər onları sevinclə qarşılayırdı. Bundan sonra da erməni xəyanəti ilə Maraş şəhərini ələ keçirdilər. Tarsus şəhəri önünə gələn xaçlı ordularına da şəhərdəki erməni xristianlar qapını açdı. Türklər isə daha qüvvətli müqavimət göstərmək üçün

şəhərləri tərk edir, şəhər kənarlarında mübarizə aparmağı üstün tuturdular. Eynilə Adana və Misis şəhərləri də erməni xəyanəti nəticəsində asanlıqla ələ keçirildi. Boduin de Bulonun (bəzi mənbələrdə Bolduin də gedir) yanında olan məsləhətçisi erməni Baqrat ona erməni krallığını qurmaq, başçısının isə Boduin olması üçün tələblər etməkdə idi. 1097-ci ilin qışı başlayanda Boduin yerli erməni əhalinin köməyi ilə Fərata qədər bölgənin işğalını tamamlamışdı. 1098-cü il fevral ayında Urfa (Edessa) şəhərinə səksən cəngavərlə girən Boduin burada erməni hakim Torosun mənəvi oğulluğu oldu. Boduin öz ordusundakı xristianlara yerli ermənilərlə nikaha girməyi tövsiyə edirdi. Özü isə Təfnuz adında erməni əsirlərdən qızı ilə evləndi.⁸⁹¹ Anadoluda ən əhəmiyyətli şəhərlərdən olan Antakya da Səlcuqlu ordusunda xidmət edən Firuz adında bir erməni sərkərdənin xəyanəti nəticəsində xristianların əlinə keçdi və şəhərdəki yunan və ermənilər burada bir nəfər olsun müsəlman türkü sağ qoymadılar.⁸⁹² Ermənilərin xəyanəti Anadoludakı türk varlığını əhəmiyyətli ölçüdə zəiflətdi və cənubla ticarət yolunun üstündə yerləşən ən əhəmiyyətli şəhərlərin xaçlılar əlinə keçməsinə səbəb oldu. Bu eyni zamanda Səlcuq türklərinin iqtisadi qüdrətinə də vurulmuş bir zərbə idi.

Xaç yürüşlərindən Gürcüstan daha çox mənfəət qazandı. Bu barədə gürcü mənbəsi bunu qeyd edir: "Bu vaxt franklar Qüds və Antioxiyanı ələ keçirdilər. Tanrının köməyi ilə Kartli ölkəsi düzəlməyə başladı, David gücləndi və ordusunun sayını çoxaltdı. Artıq sultana xərac vermədi və türklər Kartlidə qışlaya bilmədi".⁸⁹³ Bütün bunlardan görünür ki, IV David məhz səlib yürüşlərindən sonra güclənməyə başlamış, ətraf ərazilərin işğalına məhz bu hadisələrdən sonra başlamışdır.

⁸⁹¹ Runciman S. Haçlı Seferləri Tarihi - s. 199

⁸⁹² Runciman S. Haçlı Seferləri Tarihi - s. 222

⁸⁹³ Жизнь царя царей Давида. Пер. И. Зетеишвили - с. 279; Gürcüstan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) - Gürc. çev. M.Brosset - s. 311; Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 - с. 86; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 - с. 83

⁸⁸⁷ Yenə orada, s. 69

⁸⁸⁸ Yenə orada, s. 102

⁸⁸⁹ Runciman S. Haçlı Seferləri Tarihi - s. 102

⁸⁹⁰ Yenə orada, s. 182

Türklərin artıq Kartlida qışlaya bilməməsi eyni zamanda Tiflis əmirliyinin təbii müttəfiqi olan köçəri türkmən tayfalarının qüvvələrindən də məhrum olması mənasına gəlirdi. Əhalinin əksəriyyəti sənətkar və tacir olduğu üçün şəhərin silahlı hərbi qüvvəsi az idi. Bu məsələdə onlara yaqin ki, türkmənlər yardım edirdi. Türkmənlərin buradan çıxarılması nəticəsində Tiflis əmirliyinin müdafiə qüvvəsi də zəifləyir, xarici müdaxiləyə müqavimət göstərməkdə çətinlik çəkirdilər.

IV David əlbəttə ki, ilk növbədə qərbə hücum etmək riskini göz önünə ala bilməzdi. Çünki, xaçlılar şərqə deyil cənuba doğru gedirdilər. Anadolunun şərqində səlcuqlular hələ də güclü idilər. Buna görə də David öz işğalçı nəzərlərini şərqə - Şəki məlikliyinə yönəltdi. Əvvəlcə özünə yaxın ərazilərdən türkmən oymaqlarını qovan David, 1101-ci ildə Şəki məlikliyini qərbdən qoruyan Zedadəni qalasını işğal edir. Bu vaxt Şəki məliyi IV Kvirike idi (1084-1102). Gürcü mənbələri onu "əsl xristian, cəsur, mərd və çarlığa layiq bir şəxs" kimi təqdim edirlər. Görünür ondan əvvəl Şəki məliyi olan I Axsartan ailə içində İslamı qəbul etdirməmişdi və ya etdirə bilməmişdi. Bu dövrdə Abxaz - Kartli çarlığından fərqli olaraq Şəki məlikliyi Səlcuq sultanından asılı olub illik xərac ödəməkdə davam edirdi. Çox güman ki, Davidin səlcuqlulara qarşı apardığı qətiyyətli döyüşlər, eyni zamanda xaçlı yürüşləri və Şərqdə və cənubda İslama qarşı xristian homrəyliyi Şəkidəki xristian feodallarının da diqqətini cəlb etmişdi və onlar türklərdən, İslamdan və ödədikləri xəracdan xilas olmaq üçün abxaz çarı IV Davidin hakimiyyətini qəbul etməyə razı olmuşdular. Lakin, IV Kvirikenin mənbədə adı çəkilən yüksək keyfiyyətləri Şəki məlikliyinin IV David tərəfindən işğalını gecikdirmişdi⁸⁹⁴.

Kldekar eristavına qarşı Davidin yürütdüyü mücadilə göstərdi ki, kilsə əsilzadə aznaurların sıxındığı fəsad yuvalarının başında gəlir. Kilsə idarəçiləri yepiskoplar bu aznaurların soyun-

dan gəlirdilər⁸⁹⁵. 1103-cü ildə David Ruisi-Urbnisi kilsə qurultayını topladı. Bu qurultayda o, kilsədə irsiliyi ləğv edərək vəzifələrə xalqın içindən çıxan layiqli nümayəndələri seçməyə nail oldu. Əslində, bu layihəlik prinsipini krala nə dərəcədə təbə olmaqdan asılı olan bir şey idi⁸⁹⁶. Bununla da kilsə dövlətə təbə edildi. Düzdür, David özü kilsənin başçısı deyildi. Lakin, o, dəftərxana rəhbəri vəzifəsi olan "msiqnobartuxusesi" vəzifəsini Çkondidi yepiskopuna (Georgi Çkondideli) verməklə bu postu kraldan sonra ikinci ən əhəmiyyətli vəzifə halına gətirdi. Bu vəzifəni bundan sonra Çkondidi yepiskopları tutacaqları üçün vəzifə elə "msiqnobartuxusesi - çkondideli" adlanmağa başladı. Bu vəzifə eyni zamanda müsəlman şərqində olduğu kimi "vəzir" titulu da daşıyırdı⁸⁹⁷. Vəzirin məhz Çkondidi yepiskopları tərəfindən seçilməsinin səbəbi onun X əsrdə Eqrıs-Abxazeti çarı Georgi tərəfindən Bizans kilsəsinin əleyhinə qurulması idi və onlar demək olar ki, həmişə çar hakimiyyətini müdafiə edirdilər⁸⁹⁸. Beləliklə, Qərbdəki kilsələrin şərqdəki Msxetaya təbə etdirilməsi, qərbdəki Çkondidininsə dövlət idarəsinə cəlb edilməsi Gürcüstanda dini birlik yolunda ən mühüm addımlardan biri oldu və eynilə xaç yürüşlərində olduğu kimi gürcülərin də müsəlmanlar üzərinə hücumunda dini zəmin hazırlamağa başladı.

Dövlətini dünyəvi anlarda tam yenidən qurmağa başlayan IV David bu məsələdə tamamilə Səlcuqlu dövləti və Tiflis əmirliyi- ümumiyyətlə müsəlman şərqini nümunə götürürdü. Belə ki, vəzirdən əlavə o, "əmirsipəhsalar" adlı qoşun başçısı vəzifəsi, vəzirdən əlavə o, "əmirsipəhsaların müavini vəzifəsi, "monasi-pəh" adlı əmirsipəhsaların müavini vəzifəsi, "monasi-pəh" adlı şəxsi qvardiya dəstəsi, maliyyə qurumunun fəaliyyət göstərməsi və s. kimi sırf müsəlman şərqinə məxsus idarəçilik

⁸⁹⁵ Gürcüstan Tarixi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla qədər) - s. 141

⁸⁹⁶ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI - нач. XIII вв. - s. 91;

⁸⁹⁷ Gürcüstan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Qədər) - Gürc. çev. M.Brosset - s. 314

⁸⁹⁸ Месхиа III.А. Дидгорская битва - s. 30

⁸⁹⁹ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI - нач. XIII вв. - s. 92

⁸⁹⁴ Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... - s. 171

orqanları və vəzifələri təsis etdi⁸⁹⁹. Ordu quruculuğunda Səlcuqlu sistemi əsas götürüləcəkdə. Çünki, qurulan ordu Səlcuqlulara qarşı mübarizə aparacaqdı⁹⁰⁰. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq gürcü ordusu Səlcuqlularla mübarizə aparacaq vəziyyətdə deyildi. Həm say cəhətdən, həm də psixoloji cəhətdən gürcü ordusu çox zəif idi. Eyni zamanda öz qarnizonunun gücünü artırmaqdan ötrü bu hissə ilə ölkə daxilində köç edən Səlcuqluların üzərinə hücumlar təşkil edirdi. Hərbi yürüşlərin rəhbəri çar özü idi. IV David hətta qorxaq döyüşçüləri cəzalandırmaqdan ötrü onlara qadın paltarını geyindirərək bütün ordu önündə təhqir etdirirdi⁹⁰¹. Lakin, bu tədbirlər nəticə verməyəcəkdə, IV David gələcəkdə çıxış yolunu yalnız türkü türkün əli ilə vurmaq siyasətini yürütməkdə görəcəkdə.

Bütün bu tədbirləri yaxından izləyən və halə də Səlcuqlulara vergi verən Şəki mülkiyyətinin feodalları IV Davidi xristianların xilaskarı kimi görməyə başlayırlar. Xüsusilə kilsə islahatları Şəkinin xristian feodallarını Davidə daha da yaxınlaşdırırdı. Onun xüsusilə gürcü və erməni kilsələrini birləşdirmək cəhdləri⁹⁰², xalkedon olmayanlara loyallıq münasibətləri xristianların etibarını qazanmağa bəs etmişdi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Hereti feodallarından Arışian və Baram qardaşları, dayıları Kavtar Baramisdze ilə birlikdə Şəki məliyi II Axsartanı (1102-1104) yaxalayaaraq islahatlarına görə "Qurucu" ləqəbi alan IV Davidə təhvil verirlər. Lakin, IV David Kaxetiyanı əsaslıqla ələ keçirdiyi halda Heretini ələ keçirməkdən ötrü 1104-cü ildən 1117-ci ilə kimi mübarizə aparacaqdı⁹⁰³. Yaxınlıqdakı Şəki mülkiyyətinin işğalı Tiflis və digər müsəlman şəhərlərinə olduğu kimi ümumilikdə Səlcuqlulara da təhlükə mənbəyi idi. Qurucu Davidin qarşısını kəsmək məqsədi ilə Gəncə atabəyi öz qoşununu Şəkiyə yeritdi. Ersux adlanan

yerdə baş vermiş döyüşdə David qələbə qazandı⁹⁰⁴. Bundan sonra IV David Şəki mülkiyyətinin böyük hissəsində öz hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Beləliklə Qafqaz Albaniyasının birbaşa varisi kimi Şimal-Qərbi Azərbaycanda qurulmuş və 230 ildən çox mövcud olmuş Şəki mülkiyyəti süqut etdi. Gürcü çarı IV David sə öz "abxazlar və kartveller çarı" tituluна "ranların və kaxların çarı" tituluна artırdı⁹⁰⁵. Amma bu halə Şimal-qərbi Azərbaycanın tam işğalı deyildi. Ersux döyüşündə yalnız kaxetiyalıların qılıncdan keçirilməsinin qeyd edilməsi IV Davidin 1104-cü ildə Şəki dövlətinin bir hissəsi-paytaxt Telavi olmaqla şimalını və qərbinə aldığı deməyə əsas verir. Yalnız 1117-ci il Qriqolun oğulları Asat və Şotanın qüvvələri çətinliklə məğlub edildikdən sonra Kiş qalası və Şəki şəhəri də gürcülərin əlinə keçəcək, Şəki dövlətinin işğal edilməyən hissəsi də işğal ediləcək və bununla da gürcü mənbələrində Hereti-Kaxeti, müsəlman mənbələrində Şəki mülkiyyəti, erməni mənbələrində Azərbaycan Albaniyasının varisi kimi qeyd edilən dövlətin varlığına son qoyulacaqdı⁹⁰⁶.

1104-cü ilin sonunda Səlcuq sultanı Börküyarıq vəfat edir. On dan sonra başlayan hakimiyyət uğrunda mübarizələr daha kəskin hal almağa başlayır. Bu mübarizədə Məhəmməd Təpər (1105-1118) qalib gəlir. Bütün bunları fürsət bilən və artıq yalnız abxazların və kartvellerin deyil, eyni zamanda Qafqazdakı digər xristianların da liderinə çevrilən IV David islahatların da verdiyi qüvvə ilə ətrafdakı xristian ərazilərin və səlcuqlu hakimiyyəti altında olan torpaqların işğalına başlayır. 1110-cu ildə David Samsvilde qalasını işğal etdi. Gürcü mənbələri bunu sərkərdələrin məharətlə oğurlaması kimi qeyd edir⁹⁰⁷. Bunun ardınca gürcülər Dzerno qaiasını iş-

⁸⁹⁹ Месхиа Ш.А. Дидгорская битва – с. 32

⁹⁰⁰ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – с. 96

⁹⁰¹ Yəna crada

⁹⁰² Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – с. 36

⁹⁰³ Hacıoğlu Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... – с. 172

⁹⁰⁴ Житие царя царей Давида. Перевод И. Зетенишвили – с. 280; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – с. 314; Hacıoğlu Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... – с. 172

⁹⁰⁵ Hacıoğlu Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... – с. 173

⁹⁰⁶ Житие царя царей Давида. Перевод И. Зетенишвили – с. 283; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – с. 318

⁹⁰⁷ Житие царя царей Давида. Перевод И. Зетенишвили – с. 282; Gürcistan

ğal edir. Sultan qoşunlarının cavab hücumu uğursuz olur⁹⁰⁸. Sədrəddin əl-Hüseyninin verdiyi məlumata görə Gəncə ətrafını tutmaq istəyən gürcü ordusu geri oturdulur⁹⁰⁹. Götman ki, Səlcuq ordularını gürcüləri geri çəkilməyə məcbur etmiş, Tiflis və Gəncəni işğaldan xilas etmişdilər. 1115-ci ildə Georgi Çkondidelinin başçılıq etdiyi gürcü dəstələri Rustavini işğal edir. Bununla Tiflisin gələcəyi təhlükə altına düşür: Tiflis yenidən xristian dünyası tərəfindən mühasirəyə alınır. 1116-cı ildə isə səlcuqlular Karnifor dağından Pasinə qədər olan ərazilərə yayıldıkları zaman IV David onlara anıdan bu obalara hücumlar təşkil edir və səlcuqlular Taonu tərk etmək məcburiyyətində qalırlar⁹¹⁰.

IV David çox gözəl bildirdi ki, bütün bunların nəticəsində əvvəl-axır Səlcuqlu ordusu ilə üz-üzə qalacaq və mübarizəni yalnız dağlarda deyil düzəndə də aparacaq. Xaçlılar tərəfindən daima məşğul edilmələrinə baxmayaraq mükəmməl süvari və oxatan türk ordusunun qarşısında gürcü ordusu varlıq göstərə bilməzdi. Səlcuqlulara yalnız onlar kimi olanlar qalib gələ bilərdi. IV Davida çox güclü müttəfiq lazım idi.

IV David bu qələbələrdən sonra özünə müvafiq müttəfiq axtarışına çıxır. Gürcü mənbəsinin verdiyi məlumata əsasən o, 1116-cı ildə Kata adlı qızını Bizans imperatoru ailəsinə (S. Aşurbayly görə Aleksey Komninin oğlu İsaak Komnina⁹¹¹, M. Brosenin "Familiae Byzantinae" dan əldə etdiyi məlumatlara görə Anna Komnenin və Nikifor Brienin oğlu Aleksiya⁹¹²), Ta-

mar adlı qızını isə Şirvanşah Əfridunun (1106-1120) oğlu III Mənuçöhrə (1120-1160)ərə verir⁹¹³. Çariça Tamarın məlumatına görə Davidin bir qızı da Osetiyaya ərə verilmişdi⁹¹⁴. Qızlarını belə səxavətlə paylaması IV David üçün heç də hər zaman uğurlu nəticələnmirdi. Məsələn, Şirvanşah Əfridunun hələ də Səlcuqlu türklərini müdafiə etməsi 1117-ci ildə Davidi oğlu Demetreni Kişin işğalından sonra Şirvanşahlara üzərinə yürütsünməyə gəndərməsinə səbəb olur. Demetrenin yürütsün qərarı xarakterli idi və gürcü ordusu burada məhkəmlənmiş⁹¹⁵.

IV Davidin təbiiq etdiyi nikah siyasətinin ən uğurlu meyvəsi müsəlman olmayan tanrıçı-tenqriçi qıpçaqların hökmdarı Şarəqanın (Sarıqan) oğlu Atrakın qızı Quranduxla evlənməsi olur. F. Kırzioğlu bu evliliyin 1096 ya da 1098-ci ildə baş tutduğunu qeyd edir və əslində bu tarixdən etibarən IV Davidin qıpçaqlardan hərbi yardım aldığı bildirir⁹¹⁶. 1103-cü ildə Kiyev knyazlığının başçısı Vladimir Monomax qıpçaqlara böyük bir zərbə vurur. Nəticədə qıpçaqların bir hissəsi Don ətrafına köçərəkən bir hissəsi də Şimali Qafqaza, osetinlərin qonşuluğuna gəlirlər⁹¹⁷. Məhz bu qıpçaqların başçısı Atrak idi. Qıpçaqlar burada da osetinlərlə yola getmirdilər və şəraitləri çox da yaxşı deyildi. Belə ki, IV Davidi türkü türkün əliylə vurmaqdan ötrü yaranmış vəziyyətdən məharətlə istifadə edir və Şimali Qafqazdakı qıpçaqları öz ölkəsində yaşamağa dəvət edir. Nəticədə 40-45 min ailədən ibarət, ümumi sayları 300 min olan⁹¹⁸ böyük bir qıpçaq top-

Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M. Brosset – s. 316

⁹⁰⁸ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – s. 103; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M. Brosset – s. 317

⁹⁰⁹ Садрадин Али ал-Хусейни. Ахбар ал-Даулат ас-Селджукийя – s. 83

⁹¹⁰ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M. Brosset – s. 317

⁹¹¹ Aşurbayly S. Şirvanşahlıq dövləti (VI – XVI əsrlər). Bakı: "Avrasiya press", 2006 – s. 149

⁹¹² Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M. Brosset – s. 317

⁹¹³ Жизнь царя царей Давида. Перевод И. Зегеншвили – s. 283; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M. Brosset – s. 317-318

⁹¹⁴ Месхиа Ш. А. Дидгорская битва – s. 49

⁹¹⁵ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M. Brosset – s. 318

⁹¹⁶ Fahrettin M. Kırzioğlu. Yukarı-Kür və Çoruk Boylarında Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992 – s. 110

⁹¹⁷ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – s. 110; Fahrettin M. Kırzioğlu. Yukarı-Kür və Çoruk Boylarında Kıpçaklar – s. 108-112

⁹¹⁸ Fahrettin M. Kırzioğlu. Yukarı-Kür və Çoruk Boylarında Kıpçaklar – s. 112

lunu Gürcüstana yerləşir və gürcü mənbəsinin məlumatına əsasən günü-gündən də artırdılar. Məhz bu qıpçaq türk ordası Abxaz-iber ordusunun əsasını və hətta əksəriyyətini təşkil edir. Belə ki, abxaz çarı IV Davidin ordusu 40 mini qıpçaqlardan ibarət olmaqla 60 min nəfərə çatırdı, onlardan 5 mini IV Davidin şəxsi qvardiyasına mənsub idi və hamısını da xristian dini qəbul etdirilmişdi⁹¹⁹. Yaşar Bedirhan da IV Davidin yanındakı 5000 nəfərlik xüsusi kral mühafizə dəstəsinin də qıpçaq türklərindən ibarət olduğunu deyir⁹²⁰. Belə demək olarsa bahs edilən bu dövrdə IV David sanki, qıpçaq hökmdarı və ya qıpçaqlardan vassal asılılığında olan bir hökmdar idi. IV David bunun da zərərli ola biləcəyini bilirdi və qıpçaqların gürcülər arasında əriməsi üçün onları müxtəlif və ən yaxşı bölgələrdə yerləşdirir, qıpçaqların assimilyasiyası üçün onları xristianlığa keçirirdi⁹²¹. IV Davidin ordusunda bundan əlavə müddüli osetin, ləzgi, kürd və başqalarından da ibarət hissələr var idi.

Gürcülərin oğuz türkləri ilə savaşda onları qıpçaqlarla qorxutması, qıpçaqlardan istifadə edərək oğuzlara üstün gəlməyə çalışmaları haqqında "Kitab-i Dədə Qorqud" da məlumatlar var. Belə ki, "Bəkil oğlu İmran boyu"-nda Bəkil yaralanarkən gürcülərdən deyil, məhz, qıpçaq sərkərdəsi Şöklü Məliyin hücumundan ehtiyat edir⁹²². Gürcü təkurü Bəkilin oğlu İmranı məhz Şöklü Məliklə qorxutmağa çalışır: "Şöklü Məlik səni qatı (məhkəm) pusdu, meydandakı şol oğlanı tutundedi"⁹²³.

Qeyd edək ki, Yaqub Mahmudov çox uğurlu olaraq qıpçaqların hələ bu köçdən əvvəl də Qafqazda olduqlarını, Qıpçaq xa-

nın Harun ər-Rəşidin müasiri olduğunu, Əlinçə qalasını öz əlinə saxlamasını qeyd etmişdir⁹²⁴. Digər araşdırmaçılar da bu fikri təsdiq edərək hələ II əsrdən etibarən Qafqaza gələn hunların tərkibində qıpçaqlar, peçeneqlərin olması faktını istisna etmirlər⁹²⁵. Yaqub Mahmudov IV Davidlə Səlcuq imperiyası arasında olan mübarizəyə "Kitabi Dədə Qorqud"-a əsaslanaraq daha doğru qiymət vermişdir: " "Kitab-i Dədə Qorqud"-da çərayan edən tarixi hadisələr oğuz-qıpçaq toqquşmaları çərçivəsində baş verir"⁹²⁶. Bu nüans da IV Davidin qıpçaqların yardımı olmadan heç nəyə nail ola bilməyəcəyini fikrini irəli sürməyə əsas verir. Deməli, oğuzların buradakı əsas rəqibi gürcülər deyil, məhz öz soydaşları qıpçaqlar olmuşlar. Güman ki, bu güc və qüdrət cəhətdən Gürcüstanın heç vaxt oğuzlara layiqli rəqib olmamasından qaynaqlanırdı. IV David yürüşlərdə heç öz xalqına da deyil, məhz fərqli dindən olan türklərə arxalanmış, türk silahına türk silahı ilə qalib gəlmişdir. Belə ki, biz oğuz bəyləri ilə döyüşən əsas bəyləri rəqibləri belə görürük: "Şöklü Məlik, Qara Tükən Məlik, Buğacıq Məlik"⁹²⁷. Bunların heç birinin adında gürcü və ya xristian izi yoxdur. Yalnız "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"-da Şöklü Məliyin yanındakı adama "Mora, aznaur, nə heyfimiz qaldı?" deyər müraciət etdiyinin şahidi olur⁹²⁸. Aznaur gürcücə ağa, əsilzadə, cənab mənasında işlənilən zadəganlara və feodallara verilən ad idi⁹²⁹. Buradan da bu nəticə çıxır ki, bu iki qarşılaş xalq məhz gürcülərin əli ilə bir-biri ilə döyüşdürülmüş, öldürülən nəticədən isə gürcülər istifadə etmişdir. Gürcüstan bu dövrdə oğuz boylarından asılı olub birdəfə xərək verirdi ki,

⁹¹⁹ Житие царя царей Давида. Перевод И. Зетенишвили – с. 285; Gürcüstan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 319-320

⁹²⁰ Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Selçuklu Devletinin Kafkasya Politikası – s. 135

⁹²¹ Gürcüstan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 320

⁹²² Kitab-i-Dədə Qorqud. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1988 – s. 106

⁹²³ Kitab-i-Dədə Qorqud – s. 108

⁹²⁴ Mahmudov Y. M. "Kitabi-Dədə Qorqud" tarixi mənbə kimi və ya türkün çağlayan tarix bulacağı // "Altay dünyası", bəyənəlxalq jurnal, 1997. Sayı: 1-2 – s. 54

⁹²⁵ Hacıyev F.V. Gürcüstan coğrafiyasında eski türklər... – s. 298

⁹²⁶ Mahmudov Y. M. "Kitabi-Dədə Qorqud" tarixi mənbə kimi və ya türkün çağlayan tarix bulacağı – s. 55

⁹²⁷ Kitab-i-Dədə Qorqud – s. 50

⁹²⁸ Kitab-i-Dədə Qorqud – s. 43

⁹²⁹ Kitab-i-Dədə Qorqud – s. 141

bu prosesin özü Kitab-i Dədə Qorqudda “Bəkil oğlu İmranın bo-yu”nda işıqlandırılmışdır.⁹³⁰ Gürcüstanın sərhədləri F.Kırzioğlunun tərtib etdiyi xəritədə aydın göstərilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Kitab-i Dədə Qorqudda qıpçaq bəylərinə “məlik”, digər xristian feodallara isə təkür deyilmişdir. Təkür və ya təkür türklərin Bizans imperatorluğundakı yerli idarəçiliyin başında duran şəxslərə deyilirdi. Erməni dilində “takavor”-xaç daşıyan mənasını verməkdə idi.⁹³¹ Bu dövrə baxdıqımızda gürcü və ya erməni feodalların Bizansdan əsli olduqlarını görürük. Bu adın oğuzlar tərəfindən gürcü və erməni feodallarına qarşı işlədilməsinin “Kitab-i Dədə Qorqud”da qeyd edilməsi dastanın tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini və dəqiqliyini artırır.

1118-ci ildə Səlcuq sultanı Məhəmməd Təpər vəfat edir və yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən qıpçaqlarla güclənmiş gürcü ordusu Araz çayı yaxınlığında səlcuqlu qoşunlarını məğlub etdi, həmin ildə Loru və Aqararı qalaları aldı. Bununla da David cənubdan Tiflisə gedən yolları kəsdi.⁹³² Müsəlmanların əlində tarixi Tiflis bölgəsindən yalnız Dumanis və Tiflis şəhərləri qalmışdı. Bu ərazilərin alınması hələ ərəblər dövründən müsəlmanların əlində olan, sonra isə səlcuqluların əlinə keçən ticarət yollarının taleyinə də təsir etdi. Bu yollarda başlıca rol oynayan şəhərlər Tiflis, Dumanis, Gəncə idi.⁹³³ Nəticədə Səlcuqluların bu bölgədəki iqtisadi əlaqələr ümumiliyi də pozulurdu ki, bu da onların bölgədəki hegemonluğuna zərbə vururdu.

Davidin mühüm hadisələri dəyərləndirə bilmək və buna uyğun olaraq hərəkət etmək bacarığını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu ilk növbədə onun xəfiyyə sistemini gücləndirməsi və faydalı işləməsi ilə əlaqədardır. Qeyd edək ki, “Kitab-i Dədə Qorqud”-da da gürcü xəfiyyə sistemi haqqında məlumat veril-

miş, gürcü casuslarının Başçı açığın (Kutaisi) Tatyana qalasından, Aqsəqa (Axıska) qalasından olduqları bildirilmişdir.⁹³⁴ Bu casuslar Oğuz elində olan hər hadisə barədə gürcüləri məlumatlandırarmış və münasib olan vaxtlarda, oğuzların ən zəif vaxtında gürcülər xaincəsinə xəbərsiz hücum edərmişlər. Xaçlı yürüşlərinin nəticələnməsi, hər hansısa sultanın vəfatı və ya Səlcuqlular arasındakı hansısa qarışıqlıqlar onun üçün yeni fürsətlər yaradır, o da bu fürsətlərdən lazımınca istifadə edə bilirdi. Diqqət yetiriləcək daha bir məqam 1119-cu ilin axırı 1120-ci ilin əvvəlində türk-səlcuqlu ordularının İlqazi başçılığında Səlibçilərə qarşı qazandıqları həlledici uğurlar ərəfəsində IV Davidin Bortı istiqamətində səlcuqluları məğlub etməsi, onların fikrini bu istiqamətdə dağıtması, ardınca vergi götürülən əhəmiyyətli vilayətlərdən olan Şirvana edilən qarətçi yürüşdür. Bu bizə onu deməyə əsas verir ki, bütün bu yürüşlər bütövlükdə Davidin beyninin məhsulu deyildi. Müsəlmanlara qarşı hərəkət edərkən onlar bunu bir-birindən xəbərsiz etmir, çətinliklər və çıxış yolları haqqında bir-birlərini məlumatlandırırlarmış. Şahzadə İoannın salnaməsində hətta, dərviş qiyafəsində Tiflisə gizlicə gələn üç şəxsdən-Səlcuqlu Tanqan Məlik Sultan, Bizansdan imperator Aleksandr (güman ki, Aleksis nəzərdə tutulur) və ən əsası Qüds səlib dövlətinin başçısı Boduindən (güman ki, II Boduindən (1119-1131)) bəhs edilir. Birincinin məqsədi müşahidə olsa da, digərlərinin məqsədi müttəfiqlik müqaviləsi imzalamaq idi.⁹³⁵ Məhz bunun nəticəsi idi ki, 1121-ci ildə Abxaz çarı IV David Aşorniyaya hücum təşkil edir ki, bu bölgə İlqazinin əraziləri olan Mardin və Məyyafəriqindən çox da uzaqda yerləşirdi.⁹³⁶

1120-ci ildə IV David özü yeni qurulmuş ordusunun başçılığında Şirvana iki dəfə hücum edir. Əsas zərbə Qəbələ və ətrafındakı bölgələrə vurulur. Qarətçi məqsəd daşıyan yürüşlərdə qızıl-

⁹³⁰ Kitab-i-Dədə Qorqud – s. 108

⁹³¹ Təkür sözününün izahı (türkcə) <http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/tekrur>

⁹³² Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – с. 103

⁹³³ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 84

⁹³⁴ Kitab-i-Dədə Qorqud – s. 69

⁹³⁵ Месхиа III.A. Дидгорская битва – с. 61

⁹³⁶ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 321; Месхиа III.A. Дидгорская битва – с. 66

gümüş ələ keçirilərək geri qayıdırdı. Bu yürüşlərdən az sonra I Əfridun öldürülür və yerinə IV Davidin yeznəsi III Mənuçöhr (1120-1160) hakimiyyətə gəlir⁹³⁷.

Ş.A.Mexxia qeyd edir ki, Türk-Səlcuqlu qüvvələrinə qarşı mübarizə aparılması Qafqaz xalqlarının konsolidasiyasına, bu da öz növbəsində Qafqazda çox millətli dövlətin qurulmasına gətirib çıxartdı. Gürcüstan başçılığında Qafqaz xalqlarının birləşməsi prosesi IV Davidin dövründə başa çatdı⁹³⁸. İddia öz növbəsində bu nəticəni çıxarır ki, gürcü tarixçiləri tərəfindən ətraf ərazilərin işğalının olmayan "Kartlinin birləşdirilməsi" kimi verilmiş cəhdi qeyri-dəqiqdir. Bununla yanaşı IV Davidin 60 minlik "gürcü ordusu"nun 40 minini qıpçaqların təşkil etməsi, bundan əlavə digər xalqlardan yığılmış muzdluların da bu orduda iştirak etməsi gürcülərin bu dövrdə bu qədər geniş əraziyə yayılmasını bir etnos olaraq digər etnosla arasında nüfuzlu olmasını inandırıcı etmir. Bu fəaliyyətləri yalnız Qafqazın xristian əhəlinin birləşdirilməsi və daha sonrakı mərhələdə Bizans kilsəsinin yoxluğu şəraitində yerli kilsələrin gürcü xalqı üçün kilsəsinə tabe etdirilərək "kartveloba"-gürcüləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi adlandırmaq olar.

IV FƏSİL

TİFLİS ƏMİRLİYİNİN IV DAVID TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI VƏ TİFLİS BÖLGƏSİ İŞĞALDAN SONRA

§1. Tiflisen işğal edilməsi

Loru və Aqarani qalalarının işğalı ilə Tiflisen İslam ölkələrindən ayrı düşməsi, eyni zamanda gürcülərin Şirvanşahlara etdiyi qarətçi yürüşlər tiflisiləri narahat etməyə bilməzdi. Bu dövrdə güman ki, Tiflisi şəhər ağsaqqalları şurası idarə edirdi. Əl-Fariqi qeyd edir ki, işğala qədər qırx il şəhər idarəsi yerli əhalinin əlində idi və hər ay onlardan biri bu şəhəri idarə edirdi⁹³⁹. Hələ IV David 1110-1115-ci ildə Tiflis və ətrafını işğal edərkən Tiflisen öndə gələn əhəmiyyətli simaları gürcü çarından müdafiə məqsədi ilə Arran hakimi Toğrul ibn Məhəmmədə müraciət etmişdilər. Bunun nəticəsində Toğrul Tiflisə öz məmuru – şihənsini göndərmişdi. Lakin, Davidin apardığı mübarizə nəticəsində Tiflis əhalisi gürcülərə 10 min dinar həcmində vergi verməyi və şəhərdə IV Davidin 10 süvari ilə birlikdə şihənsinin mövcudiyətinə icazə verməli idilər⁹⁴⁰. Bu IV Davidin şəhərə hakimiyyət məsələsində atdığı simvolik addımı idi. Lakin, belə davam edən hal heç kimi qanə etmirdi və tiflisililər kömək üçün hicri 515 – miladi 1121-ci ildə Məyyafariqin rəhbəri Nəcməddin İlqaziyə şəhər rəhbərliyini ələ keçirməsi üçün müraciət etdilər⁹⁴¹.

⁹³⁹ Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. I, 1979 – 187 (Əl Fariqi – Ərəbcə mətn); Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. II, 1979 – 276 Əl Fariqi – ingiliscə tərcümə); Minorsky V. Caucasia in the History of Mayyafariqin // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1949, Vol. 13, no. 1 – s. 31-32; Месхиа III. А. Дидгорская битва – s. 96

⁹⁴⁰ Minorsky V. Caucasia in the History of Mayyafariqin – s. 32; Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. I, 1979 – 187-188;

⁹⁴¹ Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. II, 1979 – 276 Minorsky V. Caucasia in the History of Mayyafariqin – s.31; Carole

⁹³⁷ Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti – s. 149

⁹³⁸ Месхиа III. А. Дидгорская битва – s. 56

Bu dövrdə Tiflisdə daxili müstəqillik olsa da, o, Səlcuqlulara tabe olan bir şəhər idi. Ş.A.Mesxianın iddia etdiyi kimi şəhərin kommuna-şəhər, respublika şəhər olması iddiası tutarsızdır. Çünki, şəhərdə yerli əhali və ağsaqqallar da güclü Səlcuq hakimiyyətinin idarəsini istəyir və mərkəzi hakimiyyətdən də məhz bunu tələb edirdilər. Bu idarəçilik sistemi yalnız mövcud vəziyyətdən çıxış tapmaq üçün düşünülmüş bir yol idi.

1121-ci ildə yağmaçılıqla xəzinəsini doldurmaq məqsədi ilə IV David əvvəlcə Hunana hücum edirlər, daha sonra Bərdəni qərar edirlər. Bu yürüşdə də əsas rolu qıpçaqlar oynayır⁹⁴². Gürcü çarı əhalidən aldığı vergilərlə doldura bilmədiyi xəzinəni məhz bu cür qərarlər nəticəsində doldururdu⁹⁴³. Bütün bu hadisələrin fonunda Gəncə, Dumanis, Tiflis ağsaqqalları, müsəlman əyalətlərinin rəhbərlərinin-əmirlərinin nümayəndələri Səlcuqlu sultanı Mahmuda yardım üçün mürcaciət edirlər⁹⁴⁴. Bu heyətin səfəri barədə Urfalı Matvey də çox maraqlı məlumat verir: "Gəncədə Həzi adlı bir əmir vardı O, gürcülərə qonşuluqda yaşayırdı 1121-ci ildə o gürcülərə hücum etdi, çoxlu əsir aldı. Bunu eşidən David öz ordularını onların üstünə göndərdi. Bu ordu gizlicə türklərə yaxınlaşdı və onlara hücum etdi. O, onlardan 30 min insanı qətl etdi, onların qadınlarını, uşaqlarını və saysız-hesabsız qoyun sürülərini əsir aldı və gürcü ölkəsinə saysız-hesabsız qənimət apardı. Bundan sonra onlardan sağ qalanları qara

paltar geyindilər, açıq başla, başlarına torpaq tökərək Gəncədəki əmirə bu barədə xəbər verdilər, bir hissəsi sultana, bir hissəsi Qazıya şikayət etdilər"⁹⁴⁵.

İbn əl-Əsir "əl-Kamil fit Tarix"-də qeyd edir: "qonşu əmirlər bir-biri ilə ittifaq edirlər. Onların arasında İlqazi və onun yanında Dubeys ibn Sədəqə də vardı. Məhəmməd oğlu Toğrul şah və Atabay Gündoğdu da onların yanında oldu. Arran vilayəti və Naxçıvan Araz qədrə Toğrul bəyin ixtiyarında idi. Bunlar toplanıb gürcülər tərəf getdilər. Tiflisə yaxınlaşdılar. Müsəlman əsgərləri çoxaldı və 30 minə çatdı"⁹⁴⁶.

Əl-Fariqi isə belə qeyd edir: "Onunla (Nəcməddin İlqazi) ərəblərin mülki Dubeys ibn Sədəqənin çoxlu sayda əsgərləri gəldi. Dubeys onun kürəkəni idi – Qızı Gövhər Xatunla evlənmişdi və bu ilə ona əsgərləri ilə birgə qoşulmuşdu. Sonra o Ərzn və Bitlis sahibi Şəms əd-Dövlə Toğan Arslanla da əlaqə saxladı, Dvin şəhəri də ona tabe idi. Ona Tiflisin şərqindən daxil olmağı əmr etdi."⁹⁴⁷

Müsəlmanların 30 minlik ordusunun qarşısına IV David 56 min nəfərlik qoşun çıxarıb ki, bunların 15 mini sırf qıpçaqlardan ibarət idi. Yerdə qalan qıpçaqları isə güman ki, hər hansı bir məğlubiyyət halı baş verəndisə qalan yerləri qorumaqdan və mübarizəni aparmaqdan ötrü saxlamışdı. Burada diqqəti cəlb edən məqam Davidin ordusunda Matveyə görə yüz, Qotveyə görə iki yüz xaçlı frank cəngavərinin iştirak etməsi idi⁹⁴⁸. Xaçlıların iştirakı güman ki, II Boduinin Tiflisə səfərinin və ya Abxaz-iberlərlə əlaqələrinin nəticəsi idi⁹⁴⁹. M.D.Lordkipanidzeyə görə salib

Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: The contribution Ibn Al-Azraq Al-Fariqi. Vol. I, Thesis presented for the Degree of Doctor of Philosophy University of Edinburgh, 1979 - 187; Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: The contribution Ibn Al-Azraq Al-Fariqi. Vol. II. Thesis presented for the Degree of Doctor of Philosophy University of Edinburgh, 1979 - 276; Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – с. 104

⁹⁴² Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 322; Житие царя царей Давида. Пер. И. Зетенишвили – с. 288

⁹⁴³ Mesxia Ş.A. Dıdgorşka bitva – s. 67

⁹⁴⁴ Житие царя царей Давида. Пер. И. Зетенишвили – с. 288; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 322

⁹⁴⁵ Mesxia Ş.A. Dıdgorşka bitva – s. 67

⁹⁴⁶ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t Tarix, 11 cildə. 9-cu cild. Beyrut: Dar-ul Kutubu-l İlmıyya, 2003 – s. 194; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə – s. 149

⁹⁴⁷ Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. I, 1979 - 187-188; Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. II. 1979 - 276-277

⁹⁴⁸ Mesxia Ş.A. Dıdgorşka bitva – s. 82; Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – с. 105

⁹⁴⁹ "Çar IV David" maddəsi- <http://www.pravenc.ru/text/168512.html>

cəngavərlərinin iştirakı onların türklərlə döyüşdə çoxlu təcürbə yığımalarından qaynaqlanırdı. Lakin, onların iştirakının ən əhəmiyyətli tərəfi simvolik və siyasi idi. Belə ki, bununla qərb dünyası Səlcuqlulara və müsəlmanlara qarşı gürcülərin yanında olduğunu qeyd edirdilər⁹⁵⁰. Bu da açıq-aydın gürcülərin xaçılardan ayrı deyil, məhz onlarla bir yerdə və planlı şəkildə hərəkət etdiklərini göstərir. Gürcü tarixçiləri İ.A.Cavaxişvili və M.D.Lordkipanidze isə başqa vaxt doğruluğunu qəbul etmədikləri və şübhə ilə yanaşdıqları Urfalı Matveyə əsaslanaraq müsəlman ordusunun 300 min nəfərə çatdığını söyləyirlər, güman ki, onlar bunu gürcü qələbəsini əfsanələşdirmək məqsədi ilə edirlər. Ş.A.Mexxia özü də Matveyin göstərdiyi rəqəmin həddindən artıq çox şişirdildiyini qeyd edir⁹⁵¹. Ümumiyyətlə, rəqəm mövzusunda erməni mənbələrinə inanmaq və istinad etmək qətiyyətinə doğru deyil. Məsələn, Misal üçün bunu söyləmək yerinə düşərdi ki, ermənilərin ən böyük və etibarlı mənbələrindən biri sayılan Favstos Buzandın "Ermənilərin tarixi" kimi mənbədə II Şapurun ermənilər üzərinə qısa vaxt ərzində 400 min, 600 min, 900 min (yalnız balta ilə döyüşənlər və ya təbəristanlılar) və hətta 4 milyon İran qoşunlarının ermənilər üzərinə yürüyüş etdiklərini göstərir ki, bu da o dövrdə qeyri-mümkün idi və isbat edir ki, rəqəm mövzusunda ermənilər güvənmək doğru deyil⁹⁵².

Müsəlman ordusu Manqlisi-Trialet yolunu istifadə edərək Didqori yaxınlığında dayanırdı. Gürcü ordusu isə Niçbinsi dərəsində dayanmışdı. Bu gürcü ordusunun geriyyə çəkilməsinin öünün alınması üçün idi⁹⁵³. 12 avqust 1121-ci ildə baş Didqori yaxınlığında iki ordu müsəlman dünyasının şimal-qərbinin taleyini

həll etmək üçün üz-üzə gəldi. Əl-Fariqi bu haqda belə yazır: "Nəcməddin Qars vilayətindən Trialet yolu tərəfdən daxil oldu. Əsgərləri Tiflis qapısı yanında toplamaq haqqında razılaşdılar. Gəncə tərəfdən Sultan Toğrul bay hazırlaşdı və Toğan Arslan əl-Ahdab Dvindən yürüş etdi. Nəcməddin Tiflisə gün yarım uzaqlıqda bir dağa çatdı. Qərb tərəfdən məlik Davud oğlu Dmitri ilə birgə böyük bir ordu ilə çıxdı və dağın üstündən onları üzərinə hücum etdi və (müsəlmanları) mühasirəyə saldı. Nə Sultan Toğrul bayın əsgərləri onlara gəlib çatdı, nə də Şəmsüddövlə əl-Ahdabın əsgərləri onlarla idi. Çox böyük qətlam oldu, Nəcməddin məğlub edildi, ordusundan çox adam öldürüldü. Kafirlər çoxlu qənimət ələ keçirdilər. Nəcməddin və Dubeys öz adamları ilə qaçdılar, (qırğın ələ şiddətli olub ki) belə ki, onların adamlarından günümüzə çox azı qalıb qatıb."⁹⁵⁴ İbn əl-Əsir isə döyüşü belə təsvir edir: "Onlar üzlaşsək, hər iki tərəf müharibəyə başladı. Qıpçaqlardan iki yüzə qədər adam meydana çıxdı. Müsəlmanlar ələ zənn etdilər ki, onlar aman tələb etmək üçün gəlmişdilər. Ona görə də onlardan ehtiyat etməyib onlara yaxınlaşdılar. Onlar isə müsəlmanlara ox atmağa başladılar və müsəlmanların cərgələri pozuldu. Arxadakı müsəlmanlar da bu hadisəni məğlubiyət və qaçmaq zənn edib dağılmağa başladılar. İnsanlar bir-birinin dalmıca qaçaraq, izdiham və qələbəlikdən birini əzdilər, tapdaladılar və yaraladılar. Hətta müsəlmanlardan böyük bir alim də öldü"⁹⁵⁵.

Döyüşün bu dərəcədə müfəssəl təsvirinə başqa mənbələrdə rast gəlinmir. Yalnız Davidin tarixçisi qeyd edir ki, ilk toqquşmadan müsəlmanların düşərgəsi dağılır⁹⁵⁶. Beləliklə, məhz ənə-

⁹⁵⁰ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – с. 105

⁹⁵¹ Меххиа Ш.А. Дилдорская битва – с. 79

⁹⁵² История Армении Фавстоса Бузанда. Пер. с древнеармянского и комментарий М.А.Геворгяна. Под ред. С.Т.Еремяна. Ереван: Изд. Акад. Наук Армянской ССР, 1953 – с. 115; Favstos Buzand. Ermənilərin tarixi (ingiliscə) - <http://www.attalus.org/armenian/pbtoc.html> - IV və V kitablar

⁹⁵³ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – с. 105

⁹⁵⁴ Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. I, 1979 - 187-189; Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. II. 1979 - 276-277

⁹⁵⁵ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t Tarix, 11 cildə. 9-cu cild. Beyrut, 2003 - s. 194; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 149

⁹⁵⁶ Житие царя царей Давида. Пер. И. Зетейшвили - с. 288; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) - Gürc. çev. M.Brosset - s. 323

nəvi türk-Turan taktikasını istifadə edən qıpçaqların sayəsində David bir döyüşü qazanır. Səlcuqlu qüvvələri də məhz bu cür taktikayla xaçlılara qarşı savaşımış və xristian Avropasını öz taktikalara heyran buraxmışdılar⁹⁵⁷. Sonradan bir türk dövləti olan Osmanlı imperiyasının ordu sistemində ordudan ayrılaraq düşmən üstünə fədakarcasına hücum edən bu cür igid əsgərlər “serdengeçti”, “dalkılıç”, “yalnkılıç” kimi ifadələrlə adlandırılmışdı⁹⁵⁸.

İbn əl-Əsir qeydlərinə görə kafirlər 10 fərsəxə qədər (təxminən 60 km) müsəlmanları qovaraq öldürdülər və əsir aldılar. Bu surətlə müsəlmanların çoxu öldürüldü və dörd min kişi əsir alındı⁹⁵⁹. Müsəlman sərkərdələrindən Dubeys ibn Sədəqənin daş-qaşlarla bəzədilmiş qızıl boyunbağısı gürcülərin əlinə keçdi ki, bunu David qələbəyə şükran nişanəsi olaraq Gelati monastirina təsəddüq etdi⁹⁶⁰.

Bu döyüşdən sonra Davidin Tiflisə olan yolu tamamilə açıldı. Sərhəddəki müsəlman şəhərlərinin Davidə belə açıq savaş elan etməsi onların asanlıqla təslim olacağını söyləmişdi. Buna görə də IV David tərəfindən Tiflis və Dumanis şəhərlərinin işğalına əslində Didqori savaşının davamı kimi baxmaq lazımdır⁹⁶¹.

1122-ci ildə gürcülər Tiflis şəhərini mühasirə edirlər. İbn əl-Əsir şəhərin müqavimət göstərdiyini, müharibənin şiddətləndiyini, lakin, dolanışığın çətinləşdiyirə görə şəhər ağsaqqallarının şəhərin qazısı və xütbə oxuyanını gürcülərin yanına göndərdiyini qeyd edir. Lakin, gürcülər onları dinləmədilər və onları qorxutdular. Əl-Fariqi qeyd edir ki, gürcü ordusu qərb tərəfdən Tiflisin qala divarlarını dağıdaraq zorla və zülmə şəhərə girib ümumi qırğın, soyğunçuluq etdilər, qarətə və soyqırımın üç gün da-

vam etdiyi, şəhərin tamamilə yandırdığı bildirilir⁹⁶². Kufidə və İbn əl-Əsirdə də qətlər soyğunçuluq, dağıntılar və qarət qeyd edilir⁹⁶³. Qətlər elə amansız hal almışdı ki, gürcülər əllərinə keçən ilk beş yüz məsum müsəlmanı məhz “humanist” Davidin əmri ilə sorğu-sualsız edam edilmişdilər⁹⁶⁴. IV David eynilə xaçlıların Şərqdə - Qüds şəhərində etdiyini Tiflisdə təkrar edirdi.

Gürcü alimi M.D.Lordkipanidze isə Davidin bu cür qəddar və qeyr-insani rəftarın haqq qazandırır və bunları qeyd edir: “Türk-səlcuqlularla mübarizədə bu cür qəddarlıq tamamilə haqq qazandırılındır. Bu xristianların təqibinə və şəhər müdafiəçilərinin göstərdiyi müqavimətə, ümumiyyətlə, müsəlmanların çoxəsrlik hakimiyyəti dövründə şəhərin yaşadıklarına bir cavab idi”⁹⁶⁵. Əvvəla, onu qeyd etmək lazımdır ki, istər Həbib ibn Məsləmənin, istərsə də Cərrahın amannamələrində xristianların təqib olunmayacağı qeyd edilir, onlara demək olar ki, hər sahədə azadlıq verilirdi. Gürcü mənbələri özləri də müsəlmanların hakimiyyəti dövründə xristianların rahat yaşadığını qeyd edirlər. Alp Arslanın gəldiyi dövrdə belə şəhərdə bir xristian kilsəsi fəaliyyət göstərirdi. İkincisi, əgər belə zülmələr vaxtı ilə, əsrlər öncə olubsa nəyə görə əsrlər əvvəli baş verən hadisələrə Davidin müasirləri cavab verməli, gürcü tarixçiləri də IV Davidin bu qırğına

⁹⁶² Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. I, 1979 - 190; Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. II, 1979 - 278; Minorsky V. Caucasia in the History of Mayyafariqin - s. 32; Gümbüş N. Böyük Selçuklu-gürcü ilişkileri - s. 718; Bedirhan Y. Ortaçağda Kafkasyada Selçuklularla Gürcülər Arasında Siyasi Hakimiyyət Mücadelesi // Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi, 2000, Sayı: 6 - s. 174; Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси - s. 88

⁹⁶³ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə. 9-cu cild. Beyrut: Dar-ul Kutubu-l İlmıyya, 2003 - s. 194; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 150; Minorsky V. Caucasia in the History of Mayyafariqin - s. 32

⁹⁶⁴ Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н. Эмин. Москва, 1861 - s. 146; Bedirhan Y. Ortaçağda Kafkasyada Selçuklularla Gürcülər Arasında Siyasi Hakimiyyət Mücadelesi - s. 175; Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси - s. 87

⁹⁶⁵ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси - s. 88

⁹⁵⁷ Runciman S. Haçlı Seferleri Tarihi - s. 177

⁹⁵⁸ Serdengeçti. (türkcə) <http://www.turkcesoz.uk.gen.tr/serdenge%C3%A7ti.html>

⁹⁵⁹ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə. 9-cu cild. Beyrut, 2003 - s. 194; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 149

⁹⁶⁰ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI - нач. XIII вв. - s. 105

⁹⁶¹ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси - s. 85; Месхиа Ш. А. Дидгорская битва - 93

haqq qazandırılmalı idilər? Məsələyə isə başqa baxış bucağından yanaşmaq lazımdır. Əgər Tiflis gürcülər üçün bu qədər doğma, bu qədər vacib idisə doğma şəhərə belə qəddarlıqla divan tutulmamalı idi. Bütün bunlar bunu göstərir ki, Tiflisin David tərəfindən tutulması gürcü tarixçələrinin iddia etdikləri kimi heç də "Kartli torpaqlarının birləşdirilməsi" deyildi. Əksinə bu açıq-aydın gürcülərə tamamilə yad bir şəhərin işğalı və vəhşicəsinə qəratı idi.

Lakin, IV David hiyləgər siyasətçi idi. O, yalnız Tiflisi almaqla kifayətlənmək istəmirdi. Tiflisi tamamilə məhv etməklə o, buradan keçən ticarət yolunun potensialını məhv edə bilərdi. Tiflisdə isə müsəlman tacirlər çox əhəmiyyətli mövqeyə sahib idilər. Bu dövrdə Tiflisdə gürcü olmadığı kimi, Gürcüstanda da ticarətə anlayan insanlar yox idi. Gürcüstan varlanmaq istəyirdisə Tiflisin ticarət mərkəzi funksiyasından lazımınca istifadə etməli idi. Buna görə də o, şəhər əhalisini qorumalı idi. Bundan əlavə IV David şəhəri tərk etmək istəyənlərə mane olmurdu. O, şəhərin tədricən müsəlman əhali tərəfindən tərkinə razı idi. Sibte ibn əl-Cauzinin qeyd etdiyinə görə David hətta getmək istəyənlərə güzəştlər də edirdi⁹⁶⁶.

Eyni zamanda o, xaçlı dövlətlərində xristian və müsəlman əhalinin bərabər yaşadıqlarını bilirdi. Onun Qüdsdə xristianlar, yəhudilər və müsəlmanların bərabər yaşayaraq xristian kralın hakimiyyəti altında yaşadıklarını bilirdi. Buna görə də o buradakı qayda qanunları məhz Orta Şərqdəki xristian xaçlı frənklerin qurduqları kimi qurmağa başladı. Buna görə şəhərdə dinindən asılı olmayaraq vergi verən hər kəs qorunacaqdı, lakin, idarəçilik xristianlara olacaqdı. Əl-Fariqinin bildirdiyinə görə buna görə də ilk üç gün edilən qərdəndən sonra təcili olaraq David əhalinin bağışlandığını elan etdi və yalnız bundan sonra qətlər dayandı. Əl-Fariqi qətlərdən sonrakı şərtlər haqqında isə bunu qeyd edir: "Müsəlmanlar yaşayan yerdə heç kim donuz saxlaya

bilməz və kəsə bilməzdi. David müsəlmanlara sultan və xəlifə adından sikkə zərb etməyə icazə verdi. Bundan əlavə onlara (müsəlmanlara) azanı aşkar oxumaq və camaat namazını qılmaq, açıq-aşkar, səslə Quran oxumaq icazəsi verdi və zəmanət verdi ki, camaat namazları və cümə namazları ada ediləcək və xəttələr yalnız sultan və xəlifənin adından oxunulacaq. O həmçinin buyurdu ki, nə gürcü, nə yəhudi, nə də erməni İsmayıl (müsəlman) hamamlarına girməyəcəkdi. Eyni zamanda o gürcülərdən ildə bir dəfə 5 dinar, yəhudilərdən 4 dinar, müsəlmanlardan 3 dinar vergi almağı əmr etdi"⁹⁶⁷. Əl-Cauzidə əl-Fariqindən fərqli olaraq yalnız əhalinin Tiflisi tərk etmə şərtləri ilə bağlı məlumat var. Eyni zamanda əl-Cauzi Daviddən Tiflisi aldıqdan sonra cümə günləri oğlu Demetre ilə birlikdə məsciddə oxunan xütbəni və Qurani dinləməyə gəldiyi, gedərkən müəzzin və xətibə qızillər verdiyi məlum olur⁹⁶⁸. Nəzərə almaq lazımdır ki, xristianlıqdan ötrü bu qədər fədakarasına vuruşmasına baxmayaraq Tiflisdə David tərəfindən əsası qoyulan böyük bir kilsə yoxdur.

Buradan açıq-aydın görünür ki, işğal etdiyi şəhərdə IV David hələ də özünü tam möhkəm hiss etmədiyi üçün, özünü müsəlmanlara sevdirməyə çalışır, onlardan biri kimi görünməyə diqqət edirdi. Bundan sonra zərb ediləcək pullarda isə gürcüçə deyil ərəbcə yazılacaq, gürcülər müsəlmanların mədəni və iqtisadi üstünlüyü ilə barışacaqdı. Hətta IV David Tiflis müsəlman alimləri, şairləri, mütəfəkkirləri üçün xüsusi bir karvansara inşa etdirmiş, onlar üçün burada bəslənmə və emlə məşğul olma ilə bağlı bütün ehtiyaclarını qarşılamışdı⁹⁶⁹. Lakin, eyni zamanda o,

⁹⁶⁷ Minorsky V. Caucasia in the History of Mayyafariqin – s. 32-33; Minorsky V. Caucasia in the History of Mayyafariqin – s. 33; Carole Hillenbrand. History of the Jazira 1100 - 1150: Vol. I, 1979 - 190-192; Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. II, 1979 - 278-279; Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 - s. 89; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 - s. 85

⁹⁶⁸ Месхия III.А. Дидгорская битва – s. 102

⁹⁶⁹ Gürcüstan Tarixi (Başlanğıcın 19.Yüzyıla kadar) – s. 145; Месхия III.А. Дидгорская битва – s. 102

⁹⁶⁶ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – s. 90

buradan getmək istəyən müsəlmanlara icazə verir və onlara böyük mülkiyyət də bağışlayırdı⁹⁷⁰.

Burada əlbəttə ki, IV Davidin İslam dinini bilməsi məqamı nəzərdən qaçmır. "Məlikşahın Qafqaz siyasəti" başlığında da qeyd olunduğu kimi "Çarlar çarı Davidin həyatı" mənbəsində IV Davidin "Tanrının xatırlamayacağı gənclik günahları" məlumatı qeyd edilir. "Onun, Allahın belə unuduğu gənclik həyatındakı hərəkətlərindən bunu yaxşı bilirəm ki, on illik müddət içində İsanın qanunlarını təmiz bir ağz, pak bir ruh, rahat bir vicdanla qəbul etmişdir"⁹⁷¹. Eyni zamanda Y.Nəsibli qeyd edir ki, IV Davidin taxta çıxmasında güman ki, ruhunu inciden məqamlar olmuşdur. Bu öz əksini çar Davidin yalvarış-ibadət nəğməsində də öz əksini tapır: "Mən başqa tanrıya tapınmaz və başqa dinə əylənməzdim"⁹⁷². Y.Nəsibli bu hissəni IV Davidin taxt-tacı qorumaq üçün bir müddətliyinə İslam dinini qeyd edə biləcəyi ilə əlaqələndirir. Əlbəttə ki, həyata keçirilən bütün bu tədbirlər, müsəlmanlara qarşı rəftar IV Davidin müsəlman olmasa belə İslam haqqında kifayət qədər geniş məlumatlı olması deməkdir.

Lakin, bütün bunlara baxmayaraq müsəlmanlar üçün heç də bütün tədbirlər burada yaxşı deyildi. Müsəlman ölkələrinə tez-tez edilən qarətçi yürüşlər və əldə edilən əsirrlərlə IV Davidin müsəlmanlara sanki, gözdağı verəcəsinə şəhərdə triumflar təşkil etməsi müsəlmanlara çox pis təsir edirdi. Müsəlmanlar tez-tez gürücülərin qarətçilər zamanı ələ keçirdikləri müsəlman əsirrləri pul qarşılığında alır və azadlığa qovuşdururdu. Humanist görünü IV David əslində bu cür hərəkətlərlə Tiflisin müsəlman əhalisini soyurdu. Əl-Fariqi bu haqda belə məlumat verir: "1122-ci ildə Gəncədə zəlzələ baş verdi. Onun bir hissəsi yer altına batdı və

qala divarlarının bir hissəsi uçdu. Çar Davud öz qvardiyası, süvari və piyada qoşunları ilə ora getdi və buradakı adamları soydu. O çoxlu insan öldürdü və sayılmayacaq qədər çox insan əsir aldı. Əsirləri Tiflisə sayılarını çoxluğundan arabalarının üzərində gətirirdilər. Müsəlman əsirlər qoyun sürüləri kimi gətirilirdi. Onlarla çar Tiflisə girdi və Tiflis əhalisi onlardan çoxunu əldə və azadlığa qovuşdurdu. Tiflisin bəzi adamları mənə dedi: "Bizim kasıblığımız bundan sonra başladı"⁹⁷³. Belə sərəitə tab gətirməyən müsəlmanlar məcburən əsirlərdə yaşadığı şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalırdılar. Yerdə qalınlar müsəlmanların düşdüüyü bu zillətə görə yaşamağı idi. IV David isə bir tərəfdən şəhərdəki müsəlmanları qoruyurmuş kimi görünür, bir tərəfdən də şəhərə müsəlman əsirlər gətirib onlara ciblərini boşaldırı.

Gürcü tarixçilərinin IV Davidin paytaxtı Kutaisidən buraya keçirməsini xüsusilə olaraq Gürcüstanın birləşməsi kimi qeyd etsələr də, burada əslində məqsəd işğal edilən torpaqlara nəzarəti Tiflisdən həyata keçirməyin daha rahat olması ilə bağlıdır. Kutaisinin tutulan bu ərazilərə ızaqlığı paytaxt kimi onu səmərəsiz edirdi. Tiflisin ticarət yolları üzərində yerləşməyi üçün xarici ölkələrin nümayəndələri üçün daha əlverişli çatan olması, eyni zamanda buraya müxtəlif ölkələrdən tacirlərin gəlməsi və nəticədə David üçün məlumat bolluğundan yararlanması Davidi məcbur edirdi ki, Tiflisə əyləşsin. Beləliklə, paytaxtın Tiflisə köçürülməsi ilə gürcü torpaqlarının birləşdirilməsi mifi arasında heç bir əlaqə yoxdur.

Tiflisin işğal edilməsindən sonra Dumanis şəhəri də tamamilə müdafiəsiz qaldı. Bu müsəlman şəhəri güman ki, Tiflisin işğaldan sonra başına gətirilənlərdən xəbərdar idi. Ona görə də şəhərin 1123-cü ildə işğal zamanı gürcü çarına biz o qədər də müqavimət göstөрilməsinin şahidi olmuruq. Dumanisdən sonra Gəncəyə də yürüş edilir, lakin, bu sadəcə olaraq yürüş kimi qə-

⁹⁷⁰ Месхиа И.А. „Дипломаткае бирна – s. 102

⁹⁷¹ Gürcüstan Tarixi (Eski Çağlar) 1212 Yılına Qədər – Gürc. çev. M.Brosset – s. 330; Жизнь царя царей Давида. Пер. И. Зегеншвили – s. 294; Nəsibli Y. Türk dünyası və Gürcüstan XI əsrin son rübündə // Bakı universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2009 – s. 126

⁹⁷² Nəsibli Y. Türk dünyası və Gürcüstan XI əsrin son rübündə – s. 126

⁹⁷³ Minorsky V. Caucasia in the History of Mueyaffariqin – s. 34; Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 – 1150: Vol. I, 1979 – 192-193; Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 – 1150: Vol. II. 1979 – 279-280

lır. Çünki, IV Davidi daha çox Şirvanşahlar dövləti və Ani şəhəri maraqlandırır.

Bundan sonra IV David ərazilərini daha da genişləndirmək məqsədi ilə Şirvan istiqamətinə yürüş edir. 1122-ci ili Təbrizdə keçirən Sultan Mahmud gürcülərin müsəlmanlara olmanın zülm etdiyini eşidir və güman ki, bunun qarşısını almaq məqsədi ilə Şirvan istiqamətində yola düşür. Gürcü mənbəsinin verdiyi məlumata görə IV David Sultan Mahmudun qarşısına təkcə qırpaqlarının sayı 50 min olan böyük bir ordu çıxarır⁹⁷⁴. İbn əl-Əsirin verdiyi məlumata görə psixoloji cəhətdən gürcü qoşunu müsəlmanlardan daha üstün idi, belə ki, müsəlmanlar gürcülərlə döyüş girməkdən o qədər çəkinirdilər ki, vəzir Şəms əl-Mülk Sultan Mahmuda gəri qayıtmaq haqqında məsləhət edir. Lakin, qırpaqlarla gürcülər arasında düşən itxılaf müsəlmanları savaştan xilas edir. Bir müddət Şirvanda qalan Mahmud yenidən Həmədana geri qayıdır⁹⁷⁵.

Səlcuqlu sultanı Mahmudun ərazini tərk etməyindən istifadə edən David 1123-cü ildə Güllüstan qalasını tutur. Bundan bir il sonra Şabrana hücum edərək Dərbənd rəisinə tabe olan kürd, ləzgi və qırpaq hərbi birləşmələrini qırır. Bu ərəfədə o Ani şəhərini işğal etməyə də nail olur. Bu işğal ərəfəsində müsəlmanlardan 20 min nəfərin öldürülməsi qeyd edilir⁹⁷⁶. Avqustda Şamaxını, Buğurd qalasını və ətrafdakı əraziləri tutur. Eynilə Tiflisdəki kimi bura da işğal edilir. Şirvan qalalarında Hereti və Kaxetiya əsgərlərindən qarnizonlar saxlayır. Şirvandakı işlərin idarə olunması isə vəziri arxiyepiskop Simon Çkondideliyə tapşılır⁹⁷⁷. Şirvanın işğalı və idarəsinin təşkil edilməsi Tiflisə bənzəyir. Tiflisin paytaxta çevrilməsi isə buradakı müsəlmanlar üçün şanssızlıq,

bəxtsizlik olur, çünki, eyni işğal əqibəti ilə üzlaşən Dumanisi və Şirvanda gürcüləşmə, xristianlaşma, ana yurddan-Azərbaycandan qopma prosesi getmir. Lakin, Tiflis monqol yürüşlərindən sonra müsəlman-türk simasını itirməyə doğru gedəcəkdi.

§2. Tiflis işğaldan sonra

Hələ IV Davidin işğalından sonra da Tiflis tam itaət altına alınmamış, şəhərdə tez-tez qarışıqlıqlar çıxırdı, xristian hakimiyyətinə qarşı qiyamlar baş verirdi. Gürcü mənbəsi o dövr Tiflis üçün belə deyir: "Tiflis şəhəri o vaxt bugünkü kimi tamamilə itaət altına alınmış olmayıb, xristianların qanı sel kimi axırdı. Çünki, tez-tez qarışıqlıqlar çıxır və istənilən adam səbəbsiz yerə öldürülürdü. Şəhərə gələn gedən xristianlar, bəzən karvanla keçən türklərə hücum edərək onları öldürür, əsir edirdilər. Məmləkət uzun müddət belə iztirab çəkdi ki, bu da Davidi kədərləndirdi"⁹⁷⁸.

1125-ci ildə Tiflisi və ətraf bölgələri işğal edən IV David vəfat edir. Hakimiyyətə onun oğlu I Demetre (1125-1156) gəlir. O, atasının sağlığında dövlət quruculuğu işlərində yaxından iştirak edir, onunla birlikdə yürüşlərə qatılırdı⁹⁷⁹. I Demetre atası vəfat etdikdən sonra ümumiyyətlə atasının siyasətini davam etdirirdi. Atasına indiyə kimi gürcülərin tarixin heç bir dövründə sahib ola bilmədiyi və olmadığı böyük bir mülk qoyub getmişdi. Onun əsas vəzifəsi bu torpaqların qorunub saxlanmasıdır. Əlbəttə ki, bu torpaqların idarə edilməsi ən rahat Tiflisdən olduğu üçün yenidən Tiflis mərkəz və birləşmiş Qafqaz xristianlarının paytaxtı olaraq qalırdı. Bu bəlmədə Tiflisdəki müsəlmanların asimilyasiya edilməsi və Tiflisin müsəlmanlardan təmizlənməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq, bu prosesi tədqiq etmək qarşıya vəzifə olaraq qoyulmuşdur.

⁹⁷⁴ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 324

⁹⁷⁵ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə. 9-cu cild. Beyrut, 2003 – s. 224; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə - s. 150-151

⁹⁷⁶ Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. – s. 108

⁹⁷⁷ Жизнь царя царей Давида. Пер. И. Зетесишвили – s. 291

⁹⁷⁸ Жизнь царя царей Давида. Пер. И. Зетесишвили – s. 293; Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 328

⁹⁷⁹ Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan: 9.Yüzyıla kadar) – s. 145-146

Bu dövrdə Tiflisdə müsəlmanlar hələ çoxluqda olduğu üçün Demetre onların varlığı ilə hesablaşmalı olurdu. 1153-1154-cü illərdə I Demetrenin sarayında olan əl-Fariqi gürcü hökmdarının atasının siyasətini eynilə davam etdirdiyini, hər cümə məscidə gətdiyini, özü üçün ayrılan yerdə oturduğunu, məsciddən çıxarkən isə məscidin fonduna 200 dinar sədəqə verdiyini qeyd edir. Fariqi əlavə edir ki, üləma, vaizlər, əşrəflər, sufilerin Demetre ilə hörmət və ehtiramı qarşılıqlı idi və I Demetrenin dövründə Tiflisdə müsəlmanlara göstərilən münasibət Bağdaddan daha yaxşı idi⁹⁸⁰. Eyni zamanda gürcü çarı atası IV David kimi, öz adı ilə birlikdə xəlifənin və Səlcuqlu sultanının da adının qeyd edildiyi sikkələr zərb edirdi⁹⁸¹. Bu sikkələr ərəbcə idi və bununla Demetre gürcü pulunun şərqdə dövrüyəsini və asanlıqla tanınmasını da təmin edirdi. Salmnaçə Mxitar Qoş isə XII-XIII əsrlərdə ölkədə yaşayan müsəlmanların gürcülərə "inancsızlıq" vergisini verdiyini qeyd edir⁹⁸². Bu verginin təbiqi İslam dinindən götürülmə idi və müsəlman dünyasında bu vergi "cizyə" adlanırdı. Yəqin ki, Demetre bununla yavaş-yavaş Tiflisdə olan müsəlmanlara edilən güzəştləri azaltmağa başlamışdı. Eyni zamanda IV Daviddən dövründə olduğu kimi I Demetrenin də dövründə xaricdən xüsusilə müsəlman olan ölkələrdən gələn şəxslərə güman ki, şəhərin iqtisadi əhəmiyyətini qorumaq məqsədi ilə xüsusi güzəştlər edi-

lirdi⁹⁸³. Bu əlbəttə ki, həm də şəhərdən güclü şəkildə müsəlman köçünün baş verdiyinin də göstəricisi idi. IV David dövründəki hadisələr, Tiflis müsəlmanlarının cibinin soyulması çox güman ki, bu dövrə də aiddir. Eynilə atası kimi, Demetre də namərdlik nümunəsi sərgiləyərək 1139-cu il Gəncə zəlzələsindən sonra tamamilə zəif və gücsüz xalqın üzərində hücum etmiş, hətta, o vaxta kimi görülməyən bir qarət etmiş, qala darvazalarından birini hərbi qənimət kimi Gelat monastırına aparmışdır⁹⁸⁴. Azərbaycan Respublikasının qala darvazasının qaytarılması ilə bağlı Gürcüstan hökumətinə etdiyi müraciətlər isə hələ də cavabsız qalmaqda davam edir⁹⁸⁵ və əslində rəsmi Gürcüstanın da rəsmi tarixə mövqeyini açıq-aşkar ortaya qoyur.

XII əsr ərzində Tiflisdə hələ də müsəlmanlar dövründən qalan əmir, şurta, muhtəsib və s. kimi vəzifələr qorunub saxlanılırdı. Yəqin ki, çar müsəlman əhalinin daxili işlərinə qarışmır, xırda mülki vəzifələri müsəlman məhkəmələri və s. öz daxilində həll edirdi. Lakin, bu vəzifələrə fəxsləri çar özü seçir, ya da onunla razılaşırdınlardı. Eyni zamanda çarın yanında əmir əl-ümərə vəzifəsi də var idi ki, ona da çox güman digər şəhərlərdəki əmirlər təbə idilər⁹⁸⁶. Ümumiyyətlə XII əsrdə gürcü cəmiyyətinə də ərəb, fars və türk siyasi, sosial, saray terminologiyası daha çox istifadə edilirdi: amid, amil, amiracebi (əmir hacib), əmir-i axur, əmir-i sipəh-salar, amkar, əsnaf, bəzzaz, darbazi, kalaki, sipəh-salar, ustad; eyni zamanda titullar: əmir, atabəy, vəzir⁹⁸⁷. Eyni zamanda IV Daviddən etibarən Abxaz-İber sikkə zərbində

⁹⁸⁰ Minorsky V. Caucasia in the History of Mayyafariqin – s. 34; Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. I, 1979 – 192; Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150: Vol. II. 1979 – 279; Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – s. 88; Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 90; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 85

⁹⁸¹ Пахомов Е. А. Монеты Грузии. Тбилиси: Издательство «Мецниереба». 1970 – s. 75; Minorsky V. Caucasia in the History of Mayyafariqin – s. 33-34; Gümüş N. Bbüyük Selçuklu-gürcü ilişkileri – s. 718; Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 117-118; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха... Москва, 2012 – s. 101

⁹⁸² Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – s. 89

⁹⁸³ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – s. 88

⁹⁸⁴ Şarifi M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri, Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1978 – s. 218

⁹⁸⁵ Tariximizin bir parçası – Gəncə qapıları <http://tarix.info/azerbaycan-tarixi/feodalizm-dovru/2090-tariximizin-bir-parçasi-gence-qapilari.html> ; Gəncə darvazası <http://www.gencekitab.az/darvaza.shtml>

⁹⁸⁶ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – s. 99

⁹⁸⁷ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – s. 114; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – s. 98

ərəb əlifbasından istifadə edilməsinə başlanılır⁹⁸⁸ (Bax: Şəkil 4.1. – 4.5.). Bu Tiflis əmirliyinin işğaldan sonra mədəni, iqtisadi, siyasi, sosial cəhətdən Abxaz-İber çarlığına nə qədər təsir etdiyini, Abxaz-İberlərin dövlət quruluşunu təkmilləşdirərkən yerli müsəlmanlardan necə bəhrələndiyinin, onlardan necə istifadə etdiklərinin açıq göstəricisidir və əslində yerli müsəlmanların mədəni cəhətdən işğalçılardan üstün olduğunu isbatdır.

İşğal edilməsinə baxmayaraq Tiflis şəhərində müsəlman əhali çoxluqda idi və şəhərin həyatında əhəmiyyətli rolu məhz yerli müsəlman əhali oynayırdı. Dövrün şahidi bu əhalini “yadellilərə dost münasibət bəsləyənlər” kimi adlandırır. Eyni vəziyyətin hökm sürdüyü digər müsəlman şəhərləri – Dumanisədə taxtəisləmə, çini qablar istehsalı, şüşə istehsalı davam edir, Rus-tavinin isə qala divarları möhkəmləndirilir⁹⁸⁹.

Müsəlmanların XII əsr boyunca Tiflisi yenidən geri almaq cəhdləri heç bir nəticə vermir. Müsəlman nüfuzu Atabəy Eldənizlərdə dövründə Qafqazda yenidən qüvvətlənsə də Səlcuqlu taxtətacı uğrunda mübarizələr, türkmən əmirlərinin mərkəzə tabe olmama cəhdləri, xaçlı təhlükəsinin varlığı onlara diqqəti daha çox imperiyanın mərkəzi və cənub-qərb ucqarlarına yönəltməyə məcbur edirdi. Hətta Atabəylər dövlətinin qurucusu Şəmsəddin Eldəniz III Georginin Gəncə və Beyləqandan alınan vergiləri tələb etməsinə qarşılıq Tiflisi almağa niyyətli olmasını bildirməsi bunun sübutudur⁹⁹⁰. Lakin, XII əsrin sonunda Atabəy Eldənizlər dövlətinin zəifləməsi onlara bu planı həyata keçirməyə imkan vermədi.

Anadolu Səlcuq sultanları da uzaqdan da olsa bu hadisələri nəzarətdə saxlayırdılar. Belə ki, Çarıça Tamar Səlcuqlu sultanı Qılınc Arslandan evlənmək üçün oğlu şahzadə Ruknəddini tələb

edir. Təklifi eşidən və bundan əsəbləşən şahzadə Ruknəddin belə bir təklifi özünə etdiyi üçün atasını da tənqid edir və ona “kənlən olan bu oğlunu dünya malına sahib olması üçün saltənət dərgahının qulluğundan nə üçün uzaqlaşdırmaq istəyirsən?” deyir. Bundan sonra şahzadə ümidinin bir gün Gürcüstana fəth üçün getmək olduğunu, kilsə və monastırlar yerinə mədrəsələr qura biləcəyini, kilsə zəngi yerinə azan səsi eşidir biləcəyini bildirir, sultan da bu hərəkətinə görə oğlunu təbrik edir⁹⁹¹.

Bu vaxtlar ərzində Tiflisdə gürcü hakimiyyətinin olmasına baxmayaraq türklər etnik ünsür kimi qalmaqda davam edirdilər. Əvvəlcədən də şəhərdə olan türk ünsürü IV Daviddin ordusuna dəvət etdiyi qıpçaqlar gəldikdən sonra daha da güclənmişdi. Düzdür, qıpçaq türklərinin Tiflis və ətrafına gəlməsi nəticədə Tiflisli müsəlmanlar və türklər üçün faciə ilə nəticələnmişdi, eyni zamanda gələcək qıpçaqlar şamanist və ya tenriçi qıpçaqlar idi. Bu qıpçaqlar gəldikdən az bir vaxt sonra xristian dinini qəbul edirlər. Qismən onlarla dini və etnik yaxınlıq baxımından gürcülər və yerli türklər arasında qaynaşma baş verir. Lakin, IV Daviddən sonra bir əsrə yaxın onlar Kartli dövlətində ən əhəmiyyətli həll edici ünsür olaraq qalırdılar. Belə ki, hərbi hakimiyyət tamamilə qıpçaqların əlində idi və dövlət idarəsində də qıpçaqlar çox əhəmiyyətli mövqeyə sahib idilər. Müsəlman-türk ünsürü qarşısında xristian qüvvələrin üstünlük təmin etməyinin əsas səbəbi kimi xristian qıpçaqları və ya xristianların müttəfiqləri olan qıpçaqları göstərsək yanlış etmiş olarıq. Qıpçaqlar göstərdikləri fəaliyyətə Kartli dövlətinin ömrünü uzatmış, hərbi və siyasi cəhətdən ölkəni daha da gücləndirmişlər. Bu özünü daha bariz şəkildə III Georgini (1156-1184) gürcülərdə ilk qadın hökmdar olan çarıça Tamarın (1184-1213) əvəz etməsindən sonra göstərir.

III Georginin hakimiyyətinin ortalarında Orbelianilər sülaləsi yenidən fəallaşır. Əvvəlki qüdrətini bərpa etmək üçün onlar

⁹⁸⁸ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – с. 117-118; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – с. 109

⁹⁸⁹ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – с. 153

⁹⁹⁰ Bedirhan Y. Ortaçağda Kafkasyada Selçuklularla Gürcüler Arasında Siyasi Hakimiyyət Mücadelesi – s. 181

⁹⁹¹ Gümtüş N. İlk Anadolu Selçuklu – Gürcü karşılaşması: Pasinler savaşı ve sonuçları // Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2006, VI cilt, sayı: 3 – s. 202-203

taxt-taca iddia edirlər. Bu dəfə onlar iddianı bir başa deyil, dolayısı ilə-III Georginin qardaşı Demnənin taxt hüququnu irəli sürməklə edirlər. Demnə kiçiklikdən Orbelianlərin sarayında böyüdülmüş. 1177-ci ildə III Georgidən Demnənin xeyrinə taxtdan əl çəkməsi tələb edilir, o əl çəkmədikdə üsyan qaldırılır və demək olar ki, bir çox əsilzadələr Demnəni dəstəkləyir. III Georgi bu vəziyyətdən qıpçaqları köməyə çağırmaqla çıxır. Kubasar adlı qıpçaq üsyanı yatırır, Stepannos Orbelianı təkcə xüsusi mühafizə dəstəsini 5000 qıpçaq olaraq göstərir⁹⁹². Qıpçaqların bu bir neçə on min nəfərlik yeni köçü, yeni gələn qıpçaqlar gürcü tarixşünaslığında “kiçikləni axalni”-yeni qıpçaqlar adlandırılır və onlar çar ordularında çox əhəmiyyətli rol oynayırlar⁹⁹³. Hadisənin belə xüsusi qeyd edilməsi onların miqdarda çox olması, birinci qıpçaq köçündən az olsa da, əhali arasında yenə də çox mühüm yer tutmasının isbatıdır. Orbelianlərin məğlubiyyətindən sonra onların torpaqları idarə edilməkdən ötrü qıpçaqlara verilir. Ümumiyyətlə, tarixi Azərbaycanın qərb bölgəsi Borçalıda – Loru, Pəmbək, Samsvilde, Şəmsəddil və s. bölgələrində etnosların məskunlaşmasının tarixi ardıcılığını izlədiyimiz zaman kimmerlər, buntürklər, xəzərlər, hunlar, sabirlər, oğuzlar, orbelianlər-çenesdanlıların idarə etdiyi türklər, qıpçaqların bir-birini əvəzlədiyini görürük. Bu həm tarixi-coğrafi, həm də təbii-coğrafi səbəblərin doğurduğu zərurət idi.

Qadın hökmdarın hakimiyyətə gəlməsindən sonra gürcü əsilzadələr yenidən hakimiyyəti ələ keçirtməyə cəhd etdilər ya da taxta ortaq tələb etdilər. Onları xüsusilə hakimiyyət başın-

da olan qıpçaqlar narahat edirdi. Abxaz-Kartli çarlığındakı ən önəmli vəzifəli qıpçaqlar ordu başçısı-baş komandan, hərbi nazir Kubasar - Qurd basar və maliyyə naziri, xəzinədən məsul şəxs Qutlu Arslan idi. Mənbədə onların hətta III Georginin (1156-1184) ölümündən sonra onun bacısı Rusudanla məsləhətləşən və Tamarı hakimiyyətə gətirən heyətin içində olduqları qeyd edilir⁹⁹⁴. Yəqin ki, Tamar hakimiyyətə möhkəmlənən kimi əvvəlcə üst mövqələrdə olan qıpçaqları təmizləyib onları xristian sərkərdələrlə əvəzləməklə ölkə idarəçiliyini tam xristian bir simaya bölmək niyyəti güdürmüş. Kubasar o şəxs idi ki, Gürcü mənbəsində belə qeyd edilir: “Kubasar, patronlar tərəfindən tərbiyə almış, sadiq və xeyirxah pəhləvan və cəngavər, hərbi nazir və protomandator vəzifəsinə sahib olan şəxs ilic adlanan xəstəliyə tutulandan sonra dilindən, əllərindən və ayaqlarından məhrum oldu. Çariça Tamara onu vəzifələrindən məhrum etməyi və mülkiyyətini və var-dövlətini ondan almağa təklif etdi. Lakin, bunu təklif edənlərin istəkləri baş tutmadı. Çünki, Tamar onun sevgisini, xidmətini və tərbiyəsini yada saldı. Buna görə də ondan vəzifə və Loru xaricində heç bir yeri almadı. Əksinə ölənkimi sevgiyə və hörmətə əhəta etdi”⁹⁹⁵.

Kubasarın vəzifədən uzaqlaşmasını xristian əsilzadələrin bir növ qələbəsi kimi görmək olar⁹⁹⁶. Bu məsələyə əlbəttə ki, qıpçaq liderlər bir həll yolu tapmalı idilər. Əsilzadələrin və idarəçi ailənin səsinə kəsmək və hüquqlarını məhdudlaşdırmaqdan ötrü qıpçaq liderlərdən olan maliyyə naziri Kutlu Arslan o vaxta qədər gürcülərə yad olan yeni bir təkliflə çıxış etdi: “Kutlu Arslan,

⁹⁹² История Князей Орбелян. Извлечение из сочинений Стефана Сюнийского, армянского писателя XIII в. Пер. с. Армянского Х.Иоаннесов. Москва: Тип. быв. А. В. Кудрявцевой, 1883г. – с. 12

⁹⁹³ Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку, 2010 – с. 115-116; Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, 2012 – с. 100; Ариф Юнусов. Ахькиские (месхетинские) турки: Дважды депортированный народ. Центральная Азия и Кавказ. №2. СА&СС Press® AB /Central Asia & Central Caucasus Press AB/ 1999. http://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml

⁹⁹⁴ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 358; Tacidların tarixi və mədhiyyəsi. Tərcümə Kekelidze K.S. I - XXIV kitablar (rusca) http://www.vostlit.info/Texts/rus15/istor_ven-cenoscev/frametext1.htm – XII kitab

⁹⁹⁵ Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 363; Tacidların tarixi və mədhiyyəsi. Tərcümə Kekelidze K.S. I - XXIV kitablar (rusca) http://www.vostlit.info/Texts/rus15/istor_ven-cenoscev/frametext1.htm – XV kitab

⁹⁹⁶ Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19.Yüzyıla Kadar) – s. 150

qatıra oxşayan məxluq, aşağı təbəqələrdən gələn və dərin zəkaya məxsus olan bu şəxs pers (müsləman nəzərdə tutulur-R.M.) qanunlarına uyğun olan layihə irəli sürdü. İsanı düzündə çar sarayının giriş qapısında çadır qurulacaqdı və o əlavə edirdi ki, bu çadırdə oturaraq biz əfv etmə və cəzalandırma ilə bağlı məsələləri dinləyəcək, cavab verəcək və iş görəcəyik, öz qərarlarımızı Tamarə bildirəcəyik, hansı ki, o da öz növbəsində bunları həyata keçirəcəkdir⁹⁹⁷. Bu alınmış qərarla biz qıpçaqların əks-hücumə keçdiyini, gürcü sarayına tam ortaqlıq təklif etdiklərini gördük. Eyni zamanda qıpçaqlar artıq gürcülərə xidmət etdikləri vaxtdan etibarən o vaxtkı qərb idarəetmə sisteminin dəfərlərlə daha demokratik olan İslam idarəetməsi ilə tanış olmuş, faydalarını görmüş, bunu olduqları ərazidə də tətbiq etmək istəmişlər.

Tamar bunu qəbul edə bilməzdi. Bu onun monarx kimi bütün üstünlüklərdən məhrum edilməsi demək idi. Buna görə də o, bu vaxt artıq özünü hərbi nazir elan edən və Loru da taxta oturmaq istəyən maliyyə naziri Kutlu Arslanın tutulmasını əmr edir. Simon Canaşia və Nikoloz Berdzenişvilinin müəllifləri olduğu Gürcüstan tarixi əsərində Tamarın bu qərarı verməsində Kutlu Arslan əleyhdarları gürcü əsilzadələrin mühüm rolu olduğu qeyd edilir⁹⁹⁸. Güman ki, onlar dövlətdə qıpçaqların üstün mövqeyi ilə razılışmaq istəmirmişlər. Lakin, Kutlu Arslanın tərəfdarları silah əl atırlar. Hakimiyyəti İsanı qəlasının və buradakı çar sarayının ələ keçirməklə hədələyirlər. Belə olduqda Tamar qıpçaqların üreyini diplomat qadınlarla ələ almağa çalışır: "Tamar onların yanına Kartli eristavlar eristavı Ratinin anası Xuaşak Sokali və əvvəlki Samdzivarlar, Cakelilərin anası Kravı göndərdi"⁹⁹⁹. Qarşılıqlı güzəştlər nəticəsində məsələ xoşluqla həll

olunur. Düzdür, İsanı sarayı ötündə çadır-nizamiyyə binası qurulmur. Amma, Tamar dövlət işlərinin nüfuzlu və idarəçilikdə bilikli şəxslər tərəfindən müzakirə edilməsi üçün "Tanadqoma"-məşvərət orqanı formalaşdırmağı qəbul etdi. Bu tarixdən etibarən sarayda qəbul edilən bütün əhəmiyyətli qərarların altı "xüsusi məşvərət orqanının çoxluq tövsiyyə qərarı və çariça Tamarın təsdiqi ilə" sözləri ilə bağlı¹⁰⁰⁰. Ordu komandanı isə erməni Sarqis Mxarqrdzeli olur, Lori ona verilir. Sarqisin oğulları Zaxaria və İvane də saray məyyəti arasında yerlərini alırlar¹⁰⁰¹.

Alınan bu qərar qurulmuş gürcü dövlətinin ideoloji dayaqlarını daha da möhkəmləndirmiş olur. S.Canaşia və N.Berdzenişvilinin müəllifləri olduğu Gürcüstan tarixi əsərində bu qərarın gürcülərlə əlaqələndirilərək şişirdilməsi, XIII əsrdə İngiltərədəki "Maqna Karta"-nın qəbuluna ilham verici və fikir qaynağı olması ideyası¹⁰⁰² sadəcə olaraq absurdur. Çünki, mənbənin özü də bu adətən Kutlu Arslan tərəfindən İslam dövlətlərini nümunə alaraq irəli sürüldüyünü bildirir.

Yuxarıda verilən məlumatlardan məlum olur ki, bu dövrdə gürcü əsilzadələr heç cür qıpçaqları əridə bilməmiş və onların səlahiyyətlərini məhdudlaşdırə bilməmişdilər. Maraqlı həldir ki, gürcü çariçası Tamar haqqında olan "Tacidarların tarix və mədhiyyəsi" salnaməsində hadisə geniş təsvir edilsə də, "Çariçalar çariçası Tamarın həyatı" salnaməsində bu hadisələr gürcü senzurasına uğramış, dövlət idarəsindəki əhəmiyyətini az göstərmək məqsədi ilə qıpçaqlar haqqında ümumiyyətlə bir kəlmə də qeyd edilməmişdir. Belə əhəmiyyətli hadisənin qeyd edilməməsi gürcü mənbələrinin etibarsızlığını, tarixi hadisələrin saxtalaşdırıldığını bir daha sübut edir.

⁹⁹⁷ Gürcüstan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 363-364; Tacidarların tarixi və mədhiyyəsi. Tərcümə Kekelidze K.S. I - XXIV kitablar (rusca) http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext1.htm – XV kitab

⁹⁹⁸ Gürcüstan Tarixi (Başlangıçtan 19.Yüzyıla Kadar) – s. 151

⁹⁹⁹ Tacidarların tarixi və mədhiyyəsi. Tərcümə Kekelidze K.S. I - XXIV

kitablar (rusca) http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext1.htm – XV kitab

¹⁰⁰⁰ Gürcüstan Tarixi (Başlangıçtan 19.Yüzyıla Kadar) – s. 151

¹⁰⁰¹ Gürcüstan Tarixi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar) – Gürc. çev. M.Brosset – s. 364

¹⁰⁰² Gürcüstan Tarixi (Başlangıçtan 19.Yüzyıla Kadar) – s. 151

XIII əsrdə dünyanı lərzəyə salan bir hadisə baş verdi. Monqollar Çingizin başçılığında əvvəlcə Asiyanın, sonra müsəlman Şərqi cənabına qorxu saldı. Xarəzmşahlıq dövləti dağıldıqdan sonra bu dövləti idarə edən sülalənin nümayəndəsi Cəlaləddin Məngüburnu (1220-1231) 1225-ci ildə paytaxt Təbriz olmaqla yeni dövlət qurur. Məqsədi müsəlmanları birləşdirərək monqol hücumlarının qarşısını almaq idi. Cəlaləddin bu məqsədlə müsəlman topraqlarında birliyi təmin etməyə çalışır, eyni zamanda ətraf təhlükələrlə mübarizə aparır. Cəlaləddin Azərbaycana gəldikdən sonra İbn əl-Əsirin qeydlərinə əsasən tez-tez gürcülərlə müharibə etmək və onların toprağını fəth etmək haqqında fikirlərini dilə gətirərmiş¹⁰⁰³.

Cəlaləddin əvvəlcə 1225-ci ildə baş vermiş Qudayk yaxınlığında qələbədən sonra Dvin şəhərini gürcülərin əlindən alır. Bu döyüşdə 70 minlik gürcü ordularının sərkərdələrindən olan Şalva əsir düşür, İvane isə qaçmağa məcbur olur¹⁰⁰⁴. Lakin, Təbrizdə baş verən qarışıqlıqlar onu geri qayıtmağa məcbur edir. Cəlaləddin tez bir zamanda yenidən qüvvələrini səfərbər edərək geri qayıdır. Bu vaxt gürcü hökmdarı olan çarıça Rusudan çarəni Kutaisiyə qaçmağa görmüşdü. Tiflisin müdafiəsini isə Axıska-Ardaxan bölgəsi qıpçaq bəylərindən Memna ilə Boçoya vermişdi¹⁰⁰⁵. Gürcü tarixçiləri gürcü ordusuna rəhbərlik edəcək adamın olmaması onları pis vəziyyətdə qoyduqlarını deyirlər¹⁰⁰⁶. İbn əl-Əsir isə Cəlaləddinin Təbrizə qayıdan ərfədə gürcülərin hazırlıq görməyə vaxt tapdıqlarını, ətraflarına allanlar, ləgzlər, qıp-

çaqlar və başqaları kimi millətlərdən hədsiz-hesabsız camaatın Tiflisə yığıldığını qeyd etməkdədir¹⁰⁰⁷.

9 mart 1226-cı ildə Cəlaləddin Xarəzmşah Tiflisi fəth edir. Gürcü tarixçiləri Cəlaləddinin şəhər müsəlmanları ilə əlaqə qurduğunu, şəhəri rahat ələ keçirdiyini qeyd edirlər¹⁰⁰⁸. Lakin, Cəlaləddinin ordusu qarətə başlayaraq müsəlman əhalini özündən narazı salır. Hətta yerli əhali tərəfindən vasitəçi olaraq çıxış edən müsəlman İbni Sədid Tiflisinin özünün də malının qarət edildiyi qeyd edilir¹⁰⁰⁹.

Cəlaləddin Tiflisdə çox qala bilmir. Yeni qurmuş olduğu dövlətdə tez-tez üsyanların baş verməsi onu daim yürüşlərdə olmağa vadar edirdi. Belə yürüşlərdən birində ikən 1227-ci ilin fevral-mart aylarında gürcülər müdafiəsiz qalmış Tiflisə hücum edirlər. İbn əl-Əsir gürcüləri şəhər müsəlmanlarının çağırıldığını qeyd etməkdədir¹⁰¹⁰. Cəlaləddin şəhəri tutarkən Xarəzm qoşunları xristianlarla çox pis rəfər etmiş, şəhərdə kəlmeyi-şəhadəti söyləməyənləri qətl etmiş, söyləyənləri isə məcburi sünnet etdirmişdir¹⁰¹¹. Şəhərə daxil olan gürcülər sağ qalan əhalini qılıncdan keçirirlər. Sonra şəhəri Cəlaləddindən qoruyub saxlaya bilməyəcəklərini anlayaraq onu tamamilə yandırırlar. Bu qırğın o dərəcədə şiddətli olur ki, Cəlaləddin Tiflisə qayıdanda şəhərdə bir nəfər də olsun adam görmür¹⁰¹².

¹⁰⁰³ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə, 9-cu cild. Beyrut, 2003 – s. 449; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə – s. 189

¹⁰⁰⁴ Müvərrih Kiragos. Enneni Müvərrihlerine Göre Moğollar. Tərc. Dr. Gürsoy Yılmaz. Ankara: Elips Kitab, Cəntekin matbaası, 2009 – s. 17; Киракос Гандзакеци. История. Пер. с др. армянского Т. Тер-Григорьяна. Баку: Изд. АН АЗССР, 1946 – с. 115

¹⁰⁰⁵ Toksoy A. Cəlaləddin Hərəzmşahın Gürcüstandakı Faaliyyətləri // Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi, 2007, Cilt-Sayı: 5-1 – s. 145

¹⁰⁰⁶ Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla qədər) – s. 163

¹⁰⁰⁷ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə, 9-cu cild. Beyrut: Dar-ul Kutubu-l-İlmiyye, 2003 – s. 460; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə – s. 192

¹⁰⁰⁸ Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla qədər) – s. 163
¹⁰⁰⁹ Gümtüş N. Cəlaləddin Hərəzmşahın Gürcüstan səfərləri // EKEV Akademik dergisi, Güz 2006, Yıl: 10, sayı: 29 – s. 166

¹⁰¹⁰ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə, 9-cu cild. Beyrut, 2003 – s. 472; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə – s. 198

¹⁰¹¹ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə, 9-cu cild. Beyrut, 2003 – s. 461; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə – s. 193

¹⁰¹² İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t-Tarix, 11 cildə, 9-cu cild. Beyrut, 2003 – s. 472; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə – s. 198-199

1228-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddin Loru şəhərini və ətrafını ələ keçirir. Buna qarşılıq kraliça Rusudan 1229-cu ilin əvvəllərində öz ordusundan əlavə ləzgi, svan, alan, ermənilərin də qatıldığı böyük bir ordunu Bolnis yaxınlığında Cəlaləddinə qarşı göndərir¹⁰¹³. Cəlaləddin gürcü ordusunda qıpçaqların varlığını eşitdikdə onlara duz və çörək göndərərək atasının vaxtında onlara edilən yaxşılıqları xatırladı. Bundan sonra qıpçaqlar Cəlaləddinin tərəfinə keçdilər¹⁰¹⁴. Bundan sonra iki ordu üzbəüz gələn Cəlaləddinin dueldə şəxsən beş nəfəri öldürməsi Xarəzm-türk ordusunun psixoloji cəhətdən də üstünlüyünü təmin etdi¹⁰¹⁵. Bütün bunlardan sonra zəifləmiş və mənəvi cəhətdən çökmüş gürcü ordusu Cəlaləddin tərəfindən darmadağın edildi.

1231-ci ildə Cəlaləddin Yassıçəmən döyüşündə Səlcuqlu sultanı Əlaəddin Keyqubad tərəfindən məğlub edilir. İbni Bibi bu döyüşdə Səlcuqluların tərəfində gürcülərin də vuruşduğunu qeyd edir. Cəlaləddin daha sonra monqolların təqibindən qaçarkən Məyyafariqin yaxınlığında öldürülür. Onun qurduğu dövlət isə dağılır.

Tiflisin bu dövrdə taleyi haqqında mənbələr dəqiq məlumat vermir. Belə ki, yandırılıb müsəlman əhalisi qırıldıqdan sonra Tiflis əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdi. Şəhərdəki müsəlman əhalisinin tamamilə qətl edilməsi şəhərin müsəlman simasını da dəyişdi. 1236-cı ildə monqol yürüşləri ərəfəsində artıq şəhərin gürcülərin əlində olduğunu, buraya yenidən yerləşdiklərini görürük. Daha sonra şəhər monqollar tərəfindən tutulur və onların müsəlmanlara nisbətən xristianlara qarşı daha yaxşı münasibətdə olmaları bu bölgənin problemlərini həll edərək qarşılarına danışıqlarda tərəf kimi xristian gürcüləri aldıkları görünür.

¹⁰¹³ Toksey A. Cəlaləddin Həzrətmşahın Gürcistandakı Fəaliyyətləri – s. 147

¹⁰¹⁴ Gümtüş N. Cəlaləddin Harzişahın Gürcistan səferləri – s. 171

¹⁰¹⁵ Gümtüş N. Cəlaləddin Harzişahın Gürcistan səferləri – s. 172

§3. Tiflis İslam mədəniyyətinin mühüm mərkəzlərindən biri kimi

Tiflis alimləri nəinki Cənubi Qafqazda, eyni zamanda bütün İslam Şərqində məşhur olmuşlar. Onlar İslam mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, M.D.Lordkipanidze özü də qeyd edir ki, bu dövrdə İslam dinini qəbul edən gürcülər Xilafətin və əmirliyin taleyində mühüm rol oynamaq və İslam şərqinin iqtisadi-mədəni həyatında fəal iştirak etmək haqqı qazanırlar. Lakin, onlar öz əsillərini təsdiqləmək və ya unutmamaq üçün əl-Kurci nisbətini qəbul edirlərmiş¹⁰¹⁶. Məsələn, Hülakü ordusunda qulluq edən və Məyyafariqin yaxınlığında müsəlmanlar tərəfindən öldürülən "Noyan" rütbəli xristian sərkərdə Nəvri əl-Kurci bu nisbətə daşıyanlara nümunədir¹⁰¹⁷. Eyni zamanda İslam Şərqindəki azad edilmiş qullar arasında da Kurci nisbətində rast gəlinir. Səmaninin "əl-Ənsab" əsərində belə bir qeyd var: "Əbulhasən Firuz ibn Abdulla əl-Kurci mosullu münəccim Əbulfəzl ibn Eyşunun azad olunmuş quludur, o isə şeyximiz Süleyman ibn Firuz əl-Xəyyatın atasıdır Mosuldahədislərə qulaq asmışdır Təxminən 1130-cu ildə vəfat etmişdir". Kurc haqqında isə belə deyilir: "Kurc Rum tərəfindən Azərbaycan sərhədlərindən (suğur-شور) bir nahiyədir (regiondur). Oradakı məvəlilərdən hədisə qulaq asan və rəvayət edən bir camaat çıxmışdır"¹⁰¹⁸. Gürcü əsilli olan bu İslam alimi güman ki, əsirlikdə olarkən müsəlman olmuş, azadlığa qovuşduqdan sonra isə öz ölkəsinə getməyərək elmlə məşğul olmuş-

¹⁰¹⁶ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 69

¹⁰¹⁷ Dr. Sa'd b. Muhammed Huzeyfe El Gəmdi. Məyyafariqində Kəhrəmanlıq və Fədakarlıq // Ankara Universiteti Dil və Tarih-Cəğrafya Fakültəsi Tarih Bölümü Tarih Araşdırmaları Dergisi, 2010, Cilt: 29, Sayı:47 – s. 234-235

¹⁰¹⁸ Əs-Səmani, Əbu Sa'd Abd-ül Kərim bin Muhamməd ibni Mansur əl-Təmmi. Əl-Ənsab. Təqdim və-t Ta'liq Abdulla Amr əl-Bərudı. Əl-Cuz-ül Xəmis (5-ci cild). Beyrut: Dar-ül Cinan, 1988 – s. 50; Əliyeva N. A. "Əs-Səmaninin "Kitab əl-ənsab" əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi". Bakı: "Şərq-Qərb", 2010 - s. 122, s. 161

dur. Qeyd edək ki, gürcülərdən fərqli olaraq Tiflisdən olan müsəlman alimlərinin hamısının nisbəsi ət-Tiflisi olmuş, onların arasında əl-Kurci nisbəsinə və ya əl-Kurci ət-Tiflisi nisbəsinə rast gəlinməmişdir. Bu bir daha Tiflisdə gürcü əhalinin olmamasının və ya az olmasının isbatıdır.

Tiflisin şübhəsiz ən əhəmiyyətli alimləri və din xadimləri qazılar idi. Əs-Səmaniyyə görə "Tiflis sərhəd qalası olub axırıncı Azərbaycan mənşəlidir və ordan alim və mühəddis camaatı çıxır" ¹⁰¹⁹. Onların məhkəmə işlərinə rəhbərliklə yanaşı şəhərin ictimai-siyasi həyatında da fəal iştirak etdikləri məlumdur. Belə ki, Abxaz çarı IV Davidin şəhəri tutduğu zaman məhz şəhərin xətib və qazısının onun yanına gedərək qırğın və qətlər törətməməsinə xahiş etmişdilər ¹⁰²⁰.

IX əsrdə yaşamış Tiflis qazısı *Hüseyn ibn Muhammad Tiflisi* hədis elminin bilicisi idi. O, öz babası *Bəyan Tiflisdən* hədis elmini öyrənmişdi. Buna əsaslanaraq Tiflisdə hədis elminin hələ VIII əsrdə məşhur olduğunu iddia etmək olar ¹⁰²¹. Şafii məzhəbinə mənsub olan Əbul Qasim Mahmud ibn Yusif əl-Bərzəndi Tiflisi Bağdadda Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil almış, doğma şəhərinə qayıtdıqdan sonra Tiflisin qazılığına təyin edilmişdir. 1155-ci ildə vəfat etmişdir ¹⁰²². Əs-Səmani "Kitab əl-Ənsab" əsərində onun 1111-ci ildən sonra vəfat etdiyini qeyd edir. Fiqhi İshaq əş-Şirazidən öyrənmişdir ¹⁰²³.

Elxani dövründə tamamilə gürcü işğalı altında olmasına baxmayaraq və Cəlaləddinin yürüşlərindən sonra müsəlmanlara

qarşı törədilən misilsiz qırğınlara baxmayaraq Tiflisə bu dövrdə də müsəlman qazılarının təyin edildiyini görürük. Bu dövrdə *İbnus-Sabuni adı ilə tanınmış Cəmaləddin Muhammad ibn Həşim Tiflisi* və ondan sonra bu vəzifəyə təyin edilən *Əlaəddin Əmər Tiflisiin* adlarını qazi vəzifəsində olanların arasında qeyd etmək olar ¹⁰²⁴. Elxani dövrünün məşhur qazılarından biri də *Kəmaləddin Əbul Fəth Əmər ibn Bəndar Tiflisi* idi. 1205-ci ildə anadan olan Kəmaləddin İnam Nəvəvi kimi məşhur alimdən hədis və hədis üsulu dərsləri almışdır. O, Dəməşqdə fətva mərcii məqamına qədər yüksəlmişdi və 11 il Dəməşq qazısı Sadrəddin Əhməd ibn Yəhyanın müavini olmuşdur. Dəməşqin monqollar tərəfindən işğalından sonra Hülakü xan şeyx Kəmaləddini Şam, Cəzirə, Mosul, Mardin, Məyyafəriqin və Hısn -Keyf şəhərlərinə baş qazi və vəqflər nazirliyinə təyin etdi. Onun bir çox yerdə müsəlman qırğınının qarşısını aldığı qeyd edilir. Sonralar Hələb və ətrafının qazılığına təyin edilən Kəmaləddin Suriyada qalmayaraq 1265-ci ildə Misirə hicrət edir. Qahirədə 1273-cü il vəfatına qədər elmlə və təlimlə məşğul olur. Fəzilətli və izzətli insan olduğu üçün sultandan heç bir vəzifəyə təyin edilməsinə xahiş etmir ¹⁰²⁵.

Əbu Hərb Muhammad ibn Muhsin Tiflisi İslam ümmətinin əhəmiyyətli simalarından olan İmam Hüseynin nəslindən idi. Şafii məzhəbinə mənsub fəqih olub, tarixçi və bioqraf idi. Bioqrafik ensiklopedik əsərin müəllifi olub. 1087-ci ildə Qəznədə vəfat edib ¹⁰²⁶. *İmam Nəcəddin Əbul Bəqa Sabit ibn Tavan ət-Tiflisi* Şafii fiqhi, fiqh üsulu kimi dini elmlərlər yanaşı, ərəb filo-

¹⁰²⁴ İbn əl-Fuvati, Kəmaləddin Əbu-l Fədl Abdurrazzaq ibn Əhməd. Məcəmül Adab fi Muc'əm-ül Əlqab. C. IV. Əqşam əs-Sani (2). Haqqaqaqhu Mustafa Cavad. Dimaşq: Matbaatu-l Həşimiyyə, 1963 – s. 1065; Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər – s. 313

¹⁰²⁵ İbn Kəsir, İmadəddin Əbu-l Fida İsmail. Əl-Bidayə və-n Nihayə. C. XVII (Tahqiq Doktor Abdulla bin Abdul Muhsin ət-Turki bi taavun mərkəzi-l buhus və-d dirasəti-l Arabiyyəti və-l İslamiyyəti bi Dari Hicri). Ciza: Hicri Litabaati və Naşr və-t Tavazi' və-l İlan, 1998 – s.512-513; Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər – s. 320

¹⁰²⁶ Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər – s. 316

¹⁰¹⁹ Əs-Səmani. əl-Ənsab. I-ci cild. Beyrut: 1988 – s. 471; Əliyeva N. A. Əs-Səmaninin "Kitab əl-ənsab" əsəri... – s. 106

¹⁰²⁰ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t Tarix, 9-cu cild. Tab'ət-ur Rabia (4-cü nəşr). Beyrut: Dar-ul Kitab-ul İlmiiyyə, 2003 – s. 194; İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə – s. 150

¹⁰²¹ Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər – s. 318

¹⁰²² Əs-Səmani. əl-Ənsab. I-ci cild. Beyrut: 1988 – s. 319; Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı... – s. 314-315

¹⁰²³ Əs-Səmani. əl-Ənsab. I-ci cild. Beyrut: 1988 – s. 319; Əliyeva N. A. Əs-Səmaninin "Kitab əl-ənsab"... – s. 104-105

logiyası, tarix, ədəbiyyat, əxlaq kimi elm sahələrində də tanınmış mütəxəssis olub. Digər azərbaycanlı alim Şihabəddin Sührəvərdinin yaxın dostu olub. Eyni zamanda bacarıqlı diplomat idi. İmam Nəcməddin Abbasi Xilafətinin nümayəndəsi kimi Öyyubi sultanının sarayına getmişdi. 1234-cü ildə vəfat edərkən bütün kitablarını tələbələrin istifadəsi üçün bağışlamışdı¹⁰²⁷.

Orta əsr mənbələrində, xüsusilə İbn Havqəl (X əsr) Tiflisdə İslamın hədis elminin geniş yayıldığını, bu elmlə məşğul olanlara hörmət edildiyini, Tiflisililərin qədim nəzəriyyələrə (təlimlərə) əsasən sünnilik tərəfdarlarının fikirlərini müdafiə etdiklərini qeyd edir¹⁰²⁸. Tiflis alimlərinin fəaliyyətini tədqiq edəndə həqiqətən də buradakı alimlərin bir çoxunun məhz hədis elmi ilə məşğul olduqları görülür.

Təbəi-tabiundan (peyğəmbərin dövründən sonrakı Tabiunların ardıcilları) olan *İbrahim ibn Zeyd Tiflisi* Abdullah ibn Ömər, Ənəs ibn Malik, Abdullah ibn Utbə ibn Məsud kimi sahəbilərdən mərfuən (sənədsiz, birbaşa peyğəmbərə aid olan hədis) hədislər rəvayət etmişdir. Qadəriyyə və Rafiziyyə etiqadlarını İslam ümmətinə aid etməyərək əqidəvi mövzularda kifayət qədər prinsipli mövqə tutmuşdur. VIII-IX əsrlərdə yaşadığı təxmin edilir¹⁰²⁹. VIII-IX əsrlərdə yaşayan alimlərdən *Muhamməd ibn Bəyan Tiflisi*ni də qeyd etmək lazımdır. Atasını *Bəyan ibn Həmrənd* ilk dərşini alan, Muhammədin müəllimləri arasında özü kimi Tiflis nisbəsi daşıyan *Abdullah ibn Həmməd Tiflisi* də var idi¹⁰³⁰. Zəif hədis rəvisi X əsrdə yaşamış *İbrahim ibn Zeyd əl-Əsləmi Tiflisi* Zəhəbidə adını yuxarıda çəkdiyimiz İbrahim

¹⁰²⁷ Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər – s. 316

¹⁰²⁸ İbn Havqəl. Kitab əl-Məsəlik və-l Məmalik. Leyden: E.J.Brill. 1872 – s. 243; Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyahətləri Azərbaycan haqqında. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1974 – s. 110

¹⁰²⁹ Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər – s. 315

¹⁰³⁰ Əs-Səmani. əl-Ənsab. 1-ci cild. Beyrut: 1988 – s. 472; Əliyeva N. A. Əs-Səmaninin “Kitab əl-ənsab” əsəri... – s. 107; Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər – s. 318

ibn Zeydlə eyniləşdirilir. Əbul-Fəzl İraqi, Xətib Bağdadi kimi alimlər onun başqa şəxs olduğunu qeyd edirlər. X əsrdə yaşadığı güman edilir¹⁰³¹. X əsr hədis alimlərindən biri *Əbul Qasim Sabit ibn Bəndar ibn Əsəd əl-Tiflisi* idi¹⁰³².

Əbu Reyhan Biruninin əsərlərindən “Təhqiqu Mə Li-l Hind”də tiflisli alimlərdən birinin adı zikr edilir: Ustad *Əbu Səhl Abdulmən'am ibn Ali ibn Nuh əl-Tiflisi*. Verilən məlumatdan Biruninin ona çox hörmət bəslədiyi və Əbu Səhl Tiflisinin Mö-təzilə əqidəsinə dair bir kitabı olduğu bilinir¹⁰³³. Biruninin Əbu Səhlin ustad adlandırması bu şəxsin Biruninin müəllimlərindən birinin olması istisna emir.

Tiflis şəhərində doğulub Nişapura köçən *İsmayıl ibn Muhamməd* (d. 983), onun Nişapurda dünyaya gələn lakin, atası kimi əl-Tiflisi nisbətini daşıyan oğlu *Muhamməd ibn İsmayıl* (d. 1010-ə. 1090) da Tiflisli alimlər arasında məlum məşhurlardandır¹⁰³⁴. İsmayıl ibn Muhamməd eyni zamanda varlı tacir idi. Oğul Məhəmməd ibn İsmayıl isə Quran hafizi olmaqla bərabər münzərlə hədisi əzbər bilirdi¹⁰³⁵. Şafii məzhəbinə mənsub və əvvəlki alimlər kimi Nişapura köçən digər alim, həm fəqih, həm də muhəddis olan *Məsud ibn Abdurrahman əl-Tiflisi* (d. 1019-ə. 1097) idi. *Əbu Əhməd Hamid ibn Yusif əl-Tiflisi* (ə. 1091-dən sonra) isə Səlcuqlu hökmdarı Məlikşahın vəziri Tacülmülkən yaxın dostu olmuşdur. Uzun müddət elm öyrənmək məqsədi ilə

¹⁰³¹ Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Ahmlər – s. 315

¹⁰³² Yəno orada, s. 317

¹⁰³³ Əl-Biruni, Əbu Reyhan Muhamməd ibn Əhməd. Təhqiqu Mə Li-l Hind. Dekan-Hind: Mətbəətu dairəvil məarif əl-Üsmaniyyə bi Heydərabad, 1956 – s. 3; Əl-Biruni, Əbu Reyhan Muhamməd ibn Əhməd. Təhqiqu Mə Li-l Hind. Beyrut: A'ləm-ul Kutub. 2008 – s. 14. Qeyd: Bu mənbə məlumatını elmi dövriyyəyə buraxmadan öncə mənimlə paylaşan dəyərli alim Prof.Dr.Nəbi Gümüşə təşəkkür edirəm.

¹⁰³⁴ Əs-Səmani. əl-Ənsab. 1-ci cild. Beyrut: 1988 – s. 472; Əliyeva N. A. Əs-Səmaninin “Kitab əl-ənsab” əsəri... – s. 106

¹⁰³⁵ Əs-Səmani. əl-Ənsab. 1-ci cild. Beyrut: 1988 – s. 472; Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı... – s. 313

Bağdad və Dəməşqdə yaşamışdır¹⁰³⁶. Əbu Əhmədın Qüdsdə Beyhaqıdın, Məkkədə Aqulıdın dərslər aldığı qeyd edilir¹⁰³⁷. Bu məlumatı əs-Səmani "Kitab əl-Ənsab" əsərində də qeyd etmişdir¹⁰³⁸. Əs-Səmanın "Kitab əl-ənsab" əsərində adı qeyd edilən tıflisli alimlərdən biri də Huseyn ibn Əli əl-Fərzidir. Hələbdə Əbulhəsən Əli ibn Əbu Caradə əl-Antaki ona istinadən hədis nəql edib. 1091-ci ildən sonra vəfat edib¹⁰³⁹.

Eldəniz Atabəyləri dövründə yaşamış Əhməd ibn Əmər əl-Muqri Tıflisi də məşhur hədis alimlərindən omuşdur¹⁰⁴⁰. 1138-ci ildə Tıflisdə anadan olan Əbu İshaq İbrahim ibn Humejd Tıflisi ilk təhsilini doğma şəhərində almış, təhsilini təkmilləşdirməkdən ötrü İsgəndəriyyəyə köçmüşdür. Alimliyi ilə yanaşı xoşrəftar, abid, zahid, saleh və xeyriyyəçi insan kimi də tanınmışdır¹⁰⁴¹. Əbul Qasim Abdullah ibn Abdulaziz Tıflisi fəqih və təsavvuf əhlinə mənsub bir şeyx idi. Ona hədis dərsləri verənlərin arasında məşhur İmam Şibli də olmuşdur. Abdullah Tıflisi özü kimi azərbaycanlı alim olan Əbdülqahir Sührəvərdinin yaxın dostlarından biri idi. 1229-cu ildə Bağdadda vəfat etmişdir¹⁰⁴².

IV David işğalından sonra bir sıra müsəlman alim Tıflisi tərk etməklə məcburiyyətdə qalmış, başqa ölkələrdə yaşamışlar.

¹⁰³⁶ Əs-Səmani. əl-Ənsab. 1-ci cild. Beyrut: 1988 – s. 472; Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı... – s. 314

¹⁰³⁷ Əl-Qəlqəşəndi. Sübh əl-Əş'fa fi Sinaat əl-İnşa. Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbdən tərc., 6n söz, qeyd və şərhlərin müəllifi E. Ağayeva / Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akademik Z. M. Bünyadov ad. Şərəfünaslıq İnstitutu, Bakı: "Nurlan" nəşr., 2005 – s. 267

¹⁰³⁸ Əs-Səmani. əl-Ənsab. 1-ci cild. Beyrut: 1988 – s. 472; Əliyeva N. A. Əs-Səmanın "Kitab əl-ənsab" əsəri... – s. 107

¹⁰³⁹ Əs-Səmani. əl-Ənsab. 1-ci cild. Beyrut: 1988 – s. 472; Əliyeva N. A. Əs-Səmanın "Kitab əl-ənsab" əsəri... – s. 107

¹⁰⁴⁰ Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər – s. 316

¹⁰⁴¹ Əl-Məqrizi, Təqiyəddin. Kitab əl-Muqəffə əl-Kəbir. C. I (Təhqiq Məhəmməd Ya'lävi). Beyrut: Darul-İğar-ul İslamiyyu, 1991 – s. 146; Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı... – s. 318

¹⁰⁴² Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı... – s. 317

Lakin, onların övladları da özlərinin Tıflisli olduğunu unutmamış, ət-Tıflisi nisbətini yaşatmışlar.

Şeyx Bədrəddin Məhəmməd ibn Səbih Tıflisi (d.1252-ö.1325) hədis alimi olmaqla yanaşı qari (gözəl Quran oxuyan) və muəzzin (azan oxuyan) idi. O, Dəməşqdə məşhur Əməvi cəməsinin müəzzini olmaqla yanaşı rəis ul-muəzzin-müəzzinlərin rəisi kimi də məşhur idi. Gözəl səsi ilə hamını heyran edən Şeyx Bədrəddin eyni zamanda dövlət xadimi idi. Belə ki, o bir müddət səltənət naibi və Salehiyyə şəhərinin muhtəsiibi (malıyyə müfəttişi) vəzifəsində çalışmışdır. 1227-ci ildə Qahirədə anadan olmuş Əminəddin İbrahim əl-Bəkri Tıflisi Xəlifə Əbu Bəkrin nəslindən idi. Şafii məzhəbinə mənsub fəqih olmaqla yanaşı hədis elmini də gözəl bilirdi. Məmlüklü sultanı qırpaq türkü olan Ruknəddin Zahir Bəybarsın hakimiyyəti dövründə (1260-1277) Məmlüklü Misir ordusunda muhtəsiib vəzifəsində çalışmışdır¹⁰⁴³.

Ət-Tavaşi Səfiyəddin Cəvhər ibn Abdullah Tıflisi hədis elminin alimlərindən olmaqla kəskin zəkali şəxsiyyəti idi. Çox zəngin şəxsi kitabxanası olmuşdur. Vəfatından əvvəl öz şəxsi kitabxanasını hədis tələbələrini istifadəsi üçün vəqf etmiş, bağışlamışdı. 1301-ci ildə vəfat etmişdir¹⁰⁴⁴.

Belə alimlərdən biri də 1260-cı ildə Qahirədə anadan olmuş, 1320-ci ildə Həməş şəhərində vəfat etmiş Fəthəddin Tıflisi idi¹⁰⁴⁵. Onun oğlu Tacəddin Mahmud ibn Məhəmməd Tıflisi Məmlüklü ordusunda zabıt olmuş, eyni zamanda atası kimi hədis elmiylə məşğul olmuşdur. 1346-cı ildə Dəməşqdə vəfat etmişdir¹⁰⁴⁶.

¹⁰⁴³ Əl-Məqrizi. Kitab əl-Muqəffə. C. I. Beyrut, 1991 – s. 117; Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər – s. 319-320

¹⁰⁴⁴ İbn Kəsir, İmadəddin Əbu-l Fida İsmail. Əl-Bidaya və-n Nihaya. C. XVII (Təhqiq Doktor Abdullah bin Abdul Muhsin ət-Turki bi taavun mərkəzli buh və-d dirasəti-l Arabiyyəti və-l İslamiyyəti bi Dari Hicr). Ciza: Hicr Litəbaati və Nəşr və-t Təvazi' və-l İ'lan, 1998 – s. 741; Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər – s. 321-322

¹⁰⁴⁵ Əl-Məqrizi. Kitab əl-Muqəffə. C. V. Beyrut, 1991 – s. 287

¹⁰⁴⁶ Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı... – s. 317-318

1346-cı ildə vəfat edən mühəddislərdən bir digəri də *Nəcməddin İsmayıl ibn İbrahim ibn Əbu Bəkr Tiflisi* olmuşdur¹⁰⁴⁷.

Şeyx Əbu Abdullah Muhəmməd ibn Muhəmməd Tiflisi isə 1229-cu ildə Dəməşqdə anadan olmuş, vətəndən uzaqda Şam diyarının mədrəsələrində təhsil almış, fiqh və hədis elmini öyrənmişdi. Bir müddət Hələbdə imam-cümə olsa da daha sonra Misirə getmişdi. 1292-ci ildə vəfat etmişdir. 1246-cı ildə vəfat edən *Mubarək ibn Muhəmməd əl-Məvsusi Tiflisi* də fəqih olmuşdur¹⁰⁴⁸.

XIII-XIV əsrdə Anadoluda Sivasda Tiflis əsilli *Hüseyn Tiflisinin* soyundan gələn bir tiflisli üləma ailəsi yaşamışdır¹⁰⁴⁹. "Dmanisinin ərəb kitabələri" monoqrafiyasında S. Kaxiani Sivas şəhərində *Muhəmməd ibn Əbu Bəkr Tiflisinin* qəbirüstü abidəsinin olduğunu bildirir. O, bu epitafıyanın Dmanisi qəbirüstü abidələri ilə eynilik təşkil etdiyini qeyd edir¹⁰⁵⁰. Bir sıra yerlərdə Muhəmməd ibn Əbu Bəkr Tiflisinin Hubeys Tiflisinin nəvəsi və ya Şəhristaninin "əl-Miləl və-n Nihal" əsərində 1232-ci ildə düzəlmiş *Əli ibn Əbu Bəkr əl-Xatib* ət-Tiflisinin nəvəsi olduğu iddia edilir¹⁰⁵¹. *Əli ibn Əbu Bəkr* ət-Tiflisinin XIII əsrdə Sivasda yaşaması və elmi fəaliyyətlə məşğul olması bu versiyayı daha da qüvvətli edir.

Tiflisdə əsasən əhli-Sünnə məzhəblərindən Şafii fiqhinə mənsub alimlərin çoxluğu nəzərə çarpırsa da istisnalar da mövcuddur. İstisnalar arasında məşhur ədib və qrammatika elminin bilicisi IX əsrin sonu X əsrin əvvəli yaşamış *Əbu Muhəmməd Həsən ibn Bundar* ət-Tiflisi də var. O, üzərində əlli il işlədiyi kitabını dövrün əmiri *Əli ibn Cəfər*ə ithaf etmişdir. Bu əmir *Xəlifə* ət-Tainin (974-991) hakimiyyətdən emnəsindən sonra 5 il də

onun adından sikkə zərb etdirirdi. M.D.Lordkipanidzenin fikrinə görə bu hadisəyə səbəb məhz *Əli ibn Cəfər*in şia məzhəbli Həsən ibn Bundarla ittifaqı olmuşdu¹⁰⁵².

Tiflisli alimlər arasında ən məşhuru heç şübhəsiz Həkim Kəmaləddin Əbul Fəzl Hubeys ibn İbrahim ibn Muhəmməd əl-Mutəbbib Tiflisi idi. O, XII əsrdə yaşamış məşhur həkim, əcazçı, filoloq, astronom və ilahiyatçı idi. O, 1113-1116-cı illər arasında Tiflisdə dünyaya gəlmişdir, lakin, sonralar ailəsi ilə birgə Anadoluya köçmək məcburiyyətində qalmışdır. "Kifayət-ü Tib" adlı əsərinin Bursa Antik Yazılı və Çap əsərləri kitabxanasındakı nüsxəsində (Orhan Gazi, nr. 1120) adı Kəmaləddin Bədiuz-zaman Əbu-l Fəzail Hubeys ibn Muhəmməd ibn Hubeys əl-Qəznəvi şəklində keçməkdədir. Burada atası İbrahimdən söz edilməyi kimi Tiflisi nisbəsinin yerini də Qəznəvi almışdır. Bu onun nəslinin bir zamanlar Qəznədən Tiflisə köçdüyünün bir işarəsi ola bilər. "Kamil-ü Tabir" adlı əsərində isə Əbu-l Fəzl Hüseyn ibn İbrahim ibn Muhəmməd Tıqlı ət-Tiflisi isim zəncirinə rast gəlinir¹⁰⁵³. Həm Qəznəvi nisbəsi, həm də Tıqlı ləqəbi Hubeysin türklərlə yaxınlığını göstərir. Mustəqimzadə Məcəllətu-n Nisabında iki ayrı Tiflis olduğunu, bunlardan birinin Türkünstanda, birinin Azərbaycanda olduğunu bildirir və Mahmud adlı bir alimin "Təhfə" adlı əsərinə istinad edərək "Qanunu-l ədəb", "Kamilu-Təfsir", Sihhtu-l əbdar" əsərləri müəllifi olan Hubeysin Türkünstandakı Tiflisdən olduğunu bildirməkdədir¹⁰⁵⁴. Onun ailəsinin hansı tarixdə və dəqiq nəvaxt Anadoluya köçdüyü haqqında məlumatlar yoxdur. Lakin, tarixçi E. Nəsirovun versiyası daha uyğun görünür. Belə ki, o qeyd edir ki, 1122-ci il Tiflis işğalından sonra bir çox azərbaycanlı kimi Hubeysin valideynləri də buradan köçmək məcburiyyətində qalmışdılar¹⁰⁵⁵. Uzun müddət Kayseri şəhərində yaşayan Hubeys Anadolu Səlcuq sultanı II

¹⁰⁴⁷ Yənə orada, s. 320

¹⁰⁴⁸ Yənə orada, s. 319

¹⁰⁴⁹ Kasap, Murat. Tiflis: camileri.(türkçə) <http://gdd.org.tr/yazinindevami.asp?id=30>, 07. 04. 2017

¹⁰⁵⁰ Kaxiani S. Dmanisis arabuli tsartserobi. Tbilisi: Metsniereba, 1965 – s. 68

¹⁰⁵¹ İzgi C. Hubeys et-Tiflisi / Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 18, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998 – s. 268

¹⁰⁵² Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 69

¹⁰⁵³ İzgi C. Hubeys et-Tiflisi – s. 268

¹⁰⁵⁴ Yənə orada

¹⁰⁵⁵ Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər – s. 322

Qılınc Arslanın (1155-1192) sarayına dəvət olunmuş, elmi fəaliyyətini burada sultanın himayəsində davam etdirmişdi. Onun buraya II Qılınc Arslanın Aksarayı camelələr, mədrəsələr, zaviyələr və bazarlarla zənginləşdirib buraya Azərbaycandan qazılar, alimlər və tüccarlar gətirdiyi vaxt gəldiyi təxmin edilməkdədir.¹⁰⁵⁶ Bu səbəbdən Hubeys elmi əsərlərinin bir çoxunu II Qılınc Arslana ithaf etmişdi. Onun 25 əsəri müəyyən edilmişdir. Bu irsədə 10 əsər farsca, qalanları ərəbcədir. "Təqvimu-l ədviyyəti-l mufredə", "Kitabu minhaci-t Tibb", "Kifayət-t Tibb", "Tahsilu-s siha bi əsbabi-s sitta" və s. kimi əhəmiyyətli tibb kitabları var.¹⁰⁵⁷ Bunu qeyd etmək lazımdır ki, İslam dünyasında Hippokrat adını "Əhd-i Buqrət" adı ilə süryani dilində fars dilinə tərcümə edən ilk şəxs də Hubeys Tiflisdirdir. İlahiyyətə dair əsəri "Vücu ul-Quran" adlanır. "Kitab ul-Qəvafi" adlı əsəri isə ədəbiyyat, şer və qəfiyə qaydalarına dairdir. Bundan əlavə onun "Bəyan un-Nücum", "Mədxəl ilə İlmun Nucum", Məlhəmatu-d Daniyal" adlı astronomiyaya aid əsərləri var. "Bəyan us-Sənəat" adlı əsərində isə Hubeys Tiflisi mis və ya qalayı gümüş çəvi-rənləri işlə edərək onları yalançı adlandırır, ox və nizanin hədəfin daha dəqiq vurması üçün müxtəlif üsullar təklif edir. Eyni zamanda rəngli və şəffaf şüşələrin istehsalı haqqında da qiymətli məlumatlar verir. Kəmaləddin Hubeys Tiflisi 1204-cü ildə vəfat etmişdir. Onun dəfn edildiyi yer haqqında dəqiq məlumat olmasa da güman ki, o, Kayseridə vəfat etmiş və burada dəfn edilmişdir.¹⁰⁵⁸

Tiflis müsəlmanları işğaldan sonra gürcü xalqının mədəni inkişafına da təsir göstərmişlər. Belə ki, işğaldan sonra gürcü çarları və çarlıqları uzun müddət sikkə zərbində ərəb əlifbasından istifadə etmişlər.¹⁰⁵⁹ (Şək.4.1-4.5). Onlar dövlət idarəçiliyində də uzun müddət müsəlmanlara möhtak qalmışlar. Müsəl-

manlardan əl-Fariqinin Demetrenin sarayında xidmət etdiyi məlumdur.¹⁰⁶⁰ Çox güman ki, bir müddət gürcülər dövlətlər arasındakı yazışmalarda da bu əlifbadan istifadə edirmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən vaxtlarda Tiflis şəhərində təsadüf nəticəsində aparılan qazıntılarda üzə çıxan ərəb və ya ərəb əlifbası ilə yazılan kitabələr də çıxır. Bunların ən qədimi hicri I əsrə - miladi VII əsrə - müsəlmanların ilk yürüşləri dövrünə aiddir və Tiflisin mərkəzində Seyidabad ərazisində tapılmışdır.¹⁰⁶¹ Digər əhəmiyyətli kitabə hicri III - miladi IX əsrə, 853-cü ilə aid Diqom düzənliyindəki Maçxan kilsəsinin divarında Tiflis əmirinin məmuru Humad İbni Kitrin adının yazıldığı kitabədir.¹⁰⁶² 2012-ci ildə Tiflisin Puşkin küçəsində qala divarlarının yanında gedən yol - təmir tikinti işləri zamanı yer altında qala divarlarının bir hissəsi ilə yanaşı üzə çıxan bir kitabə isə hicri II əsr (miladi VIII əsr) kitabəsidir. Kitabə kufi əlifbası ilə yazılıb. Nöqtəsiz və hərəkəsizdir, qismən xətt görmüşdür.¹⁰⁶³ (Şək. 4.30-4.31)

Dumanis qəbirüstü abidələri Tiflis əmirliyinin mədəni irsi siyahısında qeyd olunması xüsusi olan məqamlardandır. Dumanis uzun müddət Tiflis əmirliyinin tərkibində qalmış, Tiflis kimi Türk-İslam aləminin sərhəd bölgəsində kilid rol oynayan əsas şəhərlərindən biri olmuşdur. Tiflisdən fərqli olaraq burada müsəlman-türklərə məxsus kütləvi məzarlıqlar qorunub saxlanmışdır. Dumanisin Tiflislə əlaqəsini göstərən ən əhəmiyyətli sübut yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Sivasdakı Muhammad İbn Əbu Bəkr Tiflisin qəbir üstü abidəsinin Dumanisdəki abidələrlə eyni olmasıdır.¹⁰⁶⁴ (Şək.4.6-4.15). Eyni zamanda S.Kaxiani

¹⁰⁵⁴ İzgi C. Hubeys et-Tiflisi - s. 268

¹⁰⁵⁷ Yenə orada

¹⁰⁵¹ Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşayan Azərbaycanlı Alimlər - s. 322-325

¹⁰⁵⁹ Пахомов Е. А. Монеты Грузии - s. 75

¹⁰⁶⁰ Minorsky V. Caucasia in the History of Mayyafariqin - s. 31

¹⁰⁶¹ George Narimanishvili. Heritage of Arabic Language in South Caucasus: Arabic Inscriptions From Trialeti // History Research, July-Sep., 2016, Vol. 6, No. 3 - s. 154

¹⁰⁶² Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т.II. Грузия в IV-X веках / Ред.: М. Лордкипанидзе, Д. Мухелишвили. Тб., Издательство «Мецниереб»: 1988 - s. 341; George Narimanishvili. Heritage of Arabic Language - s. 154

¹⁰⁶³ George Narimanishvili. Heritage of Arabic - s. 154

¹⁰⁶⁴ Kaxiani S. Dmanisis arabuli tsartserobi - s. 68

ciddi-cəhdlə Dumanis əhalisini gürcüləşdirməyə və ərəbləşdirməyə cəhd göstərsə də buradakı qəbirlərdə olan türk əsilli adların mövcudluğunu inkar edə bilmir. Məsələn, bu adlardan ən çox yayılanlardan biri Məməxatun bint Əlidir ki, bu ad sırf türk əsilli addır və başqa xalqlarda rast gəlinmir¹⁰⁶⁵. S.Kaxiani bu abidələrdə çoxlu ərəb adları göstərsə də gürcü adı göstərə bilmir. Bu abidələrdəki ərəb dilində olan bir sıra qrammatik və orfoqrafik səhvlər, ərəb dilinin normalarının pozulması abidələri yazanların heç də ərəb olmadığını sübut edir¹⁰⁶⁵. S.Kaxiani abidələri XIII-XIV əsrə aid edir¹⁰⁶⁷, lakin. Dumarisda müsəlmanların yaşamasını gürcü mənbələri tərəfindən daha qədim vaxtlarda göstərdiyini göstərir. Bu mənada sikkə zərxcanasının 1244-cü ildə Tiflisdən Dumanisə köçürülməsi faktı da çox maraqlıdır¹⁰⁶⁸.

Bundan əlavə elmləri ilə yanaş tiflislilər İslam incəsənətinə də öz töhfələrini vermişlər. Malazgirt savaşıdan sonra Ərzincan mərkəzli qurulan Mengüçöklülər bəyliyi (1080-1228) dövründə inşa edilmiş və bəzəkləri ilə bir sənət əsəri olan Divriği Ulu Caminin taxtadan olan minbərinin ustası tiflislilər Əhməd ibn İbrahimdir (Şək.4.16). 1289-cu ildə Sinopda inşa edilən Arslanlı çeşməsinə də tiflislilər İbrahim ibn Osman ibn Həsən inşa etdirmişdir¹⁰⁶⁹ (Şək.4.17).

Şübhəsiz, Tiflislilər mədəniyyətdə ən parlaq dövrü Böyük Səlcuq imperiyası dövründə yaşamışdır. Bunun ən gözəl nümunəsi kimi İmp Arslanın Tiflisdə olarkən tikdirdiyi böyük camini göstərmək olar¹⁰⁷⁰. N.Əliyeva hələ Ərəvi xəlifəsi I Müaviyə (661-680) dövründə sərkərdələrin bütövlərini saxlandığı yerlərdə məscid tikərək şəhər sakinlərinə cümə gürü ibadətə gəlmələrini təşviq

etmələrini müəyyənləşdirmişdir¹⁰⁷¹. Nəzərə alsaq ki, Tiflisdə müsəlmanların arasında ən məşhur şəxslərdən biri olan Əbdurrahman ibn Caz əs-Sulami İslamı yayırdı, güman ki, burada da VII əsrdən qalma bir məscid olmalı idi. Gürcü mənbəsi 764-cü ildə xəzərlərin yürüşü zamanı Tiflislis dağıntıya məruz qaldığını qeyd etsə də sonradan bərpə edildiyini (Xuasro adlandırılan Yezid ibn Useyd əs-Sulami tərəfindən-R.M.) söyləyir¹⁰⁷². Böyük ehtimalla bu zaman şəhərdə yenidən məscid və mədrəsələr bərpə edilmişdir. Məsudidə bölgəyə yaxın Zul-Qəməyn məscidinin mövcudluğu qeyd edilir¹⁰⁷³.

İslam şərqində olan qalalar kimi yarım dairəvi bürclər və mağzalları olan Narınqalanı Tiflis memarlığına nümunə göstərmək olar. Tiflislilər botanika bağında yerləşən Tamar körpüsü də klassik İslam şərq üslubunda tikilib və güman ki, onu ya müsəlmanlar ya da müsəlmanlardan bu sənəti öyrənən gürcülər inşa ediblər. Tiflis qala divarlarının hündürlüyü Dərbənd şəhərinin divarları kimi 18-20 metrə çatırmış. Belə hündür divarların mövcudluğu Yaxın Şərqdə istisna təşkil etmirdi¹⁰⁷⁴ (Şək.4.18). Təbəri Tiflis şəhərinin qala qapılarının beş ədəd olduğunu göstərmişdir: Meydan qapısı, Qureyş qapısı, Sağır (kiçik) qapı, Rabad qapısı (İbn əl-Əsirdə Marqas qapısı¹⁰⁷⁵), Süğdəbil qapısı¹⁰⁷⁶.

¹⁰⁶⁵ Yeno orada

¹⁰⁶⁶ Kaxiani S. Dmanis arabuli tsartsrobi - s. 68-69

¹⁰⁶⁷ Yeno orada, 65

¹⁰⁶⁸ Kaxiani S. Dmanis arabuli tsartsrobi - s. 69

¹⁰⁶⁹ Kasap M., Tiflis camileri.(türkçə) http://gdd.org.tr/yazinindevami.asp?id=30_07_04_2017

¹⁰⁷⁰ Сахрадин Алн ал-Хузайни. Ахбар ад-Лаулат ис-Селджукийя - s. 55

¹⁰⁷¹ Əliyeva N. A. "Azərbaycanın elmi-mədəni mühitinin öyrənilməsində ərəbdilli mədəniyyətin rolu". Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya (əlyazması höququnda) Bakı, 2001 - s. 56

¹⁰⁷² Летопись Каргли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая - s. 48

¹⁰⁷³ Əl-Məsudi. Muruc əz-Zəhəb və Məadin əl-Cəvahir. C.1. Beyrut: əl-Məktəbət-ül Əsriyyə, 2005 - s.155

¹⁰⁷⁴ Topuria P. A. Amierkavkasiis qalaqəbi X- XIII s. pirveli meotxodi (Garegani saxe, xelisnuri tsarmoebi). Tbilisi: Metsniereba, 1985 - s. 187

¹⁰⁷⁵ İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t Tarix. 6-cı cild (11 cildə) (raciahu və sahhaahu Dr. Muhamməd Yusuf Daqqaqa). Beyrut: Daru-l Kutubu-l İlmiiyyə, 1987 - s.116

¹⁰⁷⁶ Ət-Təbəri. Tarix ər-Rusul və-l Muluk. 11 cildə. IX cild (ət-Təbətəs Saniyə). Təhqiq Muhamməd Əbu-l Fadl İbrahim. Qahirə: Daru-l Mə'arif bi Mısır. 1976 - s. 192

Qeyd etmək lazımdır ki, bölgənin ən böyük şəhərlərindən biri olan Dərbəndin də beş qapısı var idi. Bu Tiflisin necə böyük qala divarlarına mənsub olduğunu göstərirdi. Belə möhtəşəm tikililərdən biri də Tiflis əmirlərinin oturduğu və M.D.Lordkipanidzenin iddiasına görə Tiflisdə indiki Botanika bağına gedən yolun üzərində yerləşən saray olmuşdur. İndi də mövcudluğunu qoruyan Sololak (Sulu lək, SuluLuq) adlı nisbətən hündür yerdə yerləşən məhəllə aşağıdakı əmirin sarayını, bağça və qalını su ilə təmin edirdi¹⁰⁷⁷. 853-cü ildə Buğa Türkün İshaq ibn İsmayıl dəyüşündən məlum olur ki, şəhərin böyük bir hissəsi şam və sərv ağaclarından düzəldilmiş taxta evlərdən ibarət idi. Elə buna görə də bütün bunların günümüzdə çatmamasını qarşıba qarşılamaq olmaz. Buğa Türk şəhəri neft atarın vasitəsilə çox rahat şəkildə yandıra bilmiş, şəhərdə bir çox ev və abidə yanmış, yanğın nəticəsində 50 min nəfər vəfat etmişdi. Yanğın nəticəsində İshaqın sarayı da yanmışdı¹⁰⁷⁸. Bu Tiflisin memarlıq simasını itirməyinin birinci mərhələsidir.

Əlbəttə ki, 1122-ci ildə IV Davidin işğalı ilə şəhər dağıdılmış, yandırılmış, üç gün şəhərdə qırğın və soyğun həyata keçirilmişdir. Bu hadisədən sonra müsəlmanlar şəhərdən kütləvi şəkildə köçməyə başlamış, şəhərdə müsəlman əhalinin sayı azalmışdır. Bunun əksinə IV David Tiflisi yeni xristian dövlətinin paytaxtı elan etmişdir ki, bu da istər – istəməz memarlıqda öz əksini tapır. Güman ki, IV Daviddən sonrakı dövr Tiflisin müsəlman memarlıq simasını itirməsinin II mərhələsidir. Düzüür, Tiflisin özündə IV Daviddən dövründə hər hansı bir kilsənin tikilməməsi bu vaxt şəhərin memarlıq simasının tam dəyişmədiyinin isbatıdır. Əksinə IV Daviddən müsəlman alimlərinin rahat çalışmaları üçün yataqxanası olan bir mədrəsə, pansionat-karvansara inşa etdirdiyi deyilir. Lakin, digər müsəlman tikililəri kimi bu tikili də günümüzdə gəlib çatmayıb. [V Daviddən Tiflis şəhərinin

paytaxta çevirməsi əlbəttə ki, Tiflisin memarlığına da öz təsirini göstərmişdi.

Gürcülər sonralar işğal etdiyi yerlərdə tarixi abidələrə divan tutur, xüsusilə elmə düşməncə münasibət bəsləyirdilər. Məsələn, 1209-cu ildə gürcülərin Ərcis və Əxlata yürüşləri zamanı ətrafı yandırır-yaxmaları ərəfəsində Əxlataki böyük bir kitabxananın yandığını türkmən şeyxlərindən Əvhəduddin Kirmaninin əsərlərinin bir hissəsini zorla yanğından xilas edib Naxçıvana apardığı bilinir¹⁰⁷⁹. Əlbəttə ki, bu cür münasibətdən Tiflis də öz nəсібini almışdı. Şəhərin müsəlman memarı simasını itirdiyi tarix 1227-ci ildir. 1227-ci ildə Cəlaləddinin Tiflisi yerli müsəlmanların köməyi ilə fəthindən az sonra Cəlaləddinin şəhərdə olmasının fürsət kimi dəyərləndirən gürcülər hücum edərək şəhəri tamamilə yandırırılar, şəhərdəki müsəlmanların demək olar ki, hamısını qətlə yetirirlər. Cəlaləddin şəhəri xilas etmək üçün geri qayıdanda Tiflisdə nəfəs alan bir can da tapa bilməz. Şəhər isə tamamilə məhv olmuş, yandırılmış vəziyyətdədir. Bir müddət şəhər xarabə vəziyyətində qalmışdır. Bundan sonra xristian hökmdarlar tərəfindən yenidən qurulan şəhər isə tamamilə yeni üslubda və memarlıqda qurulmağa başlayır.

Müasir dövrdə Tiflisin İslam irsi ilə əlaqəli lazımı arxeoloji tədqiqatların aparılmaması, kilsələrin və digər tikililərin tikilməsi fonunda məscidlərin və müsəlman tikililərinin tikilməsi və bərpasına cəhd göstərməyəsi gürcülərin Tiflisin İslam irsinə müasir dövrdə göstərilən biganəliyinin, şəhərdə müsəlmanlara və türklərə aid heç nə olmamasını göstərən cəhdi, hadisələrə şovinist prizmadan yaxınlaşdıqlarının isbatıdır (Şək.4.19-4.22, 4.30-4.31). Tiflis və ətrafında türk mədəniyyətinə aid ən çox nəzərə çarpan tapıntılar qoç heykəllər və ya qoç başlı heykəllərdir. Çox təəssüf ki, müxtəlif tikililərin üçün özlü qazıntılan zamanı və ya təsadüfən ortaya çıxan bu heykəllərin heç biri də ta-

¹⁰⁷⁷ Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси – с. 34, с. 50

¹⁰⁷⁸ Əl-Tabəri. Tarix ər-Rusul və-l Muluk. II cilddə. IX cild... 1976 – s. 192; İbn əl-Əsir, Əl-Kamil fi-t Tarix. 6-cı cild – s.116

¹⁰⁷⁹ Bedirhan Y. Kafkasya və Böyük Selçuklu Devletinin Kafkasya Politikası – s. 208

rixi və arxeoloji dəyərini tapmır, inventarlaşdırılmır, Gürcüstan hökuməti tərəfindən mühafizəyə alınmır (Şək. 4.24-4.29). Qoçbaşı heykəllərin eyniləri bütün Azərbaycanda mövcuddur və bu heykəllərin türklər yayılan areala yayıldığı faktı danılmaz bir gerçəkdir.

Nəticədə Tiflis mədəniyyəti tədqiq edilərkən buranın və ətraf bölgənin-Dumanis simasında orta əsr Gürcüstan mədəniyyəti ilə heç bir əlaqəsi olmadığını, əksinə, onun İslam dünyasının ayrılmaz parçası olduğunu və bu dünyada özünə məxsus bir yer tutduğunu görülmür.

NƏTİCƏ

Monoqrafiyanın əsas məqsədi Albaniya dövründə və bundan sonra uzun müddət Azərbaycanın tarixi torpaqlarından biri olan Tiflis bölgəsinin və burada orta əsrlərdə yaranmış İslam əmirliyinin tarixinin, əhalisinin, ərazisinin və sərhədlərinin, idarəçilik sisteminin, dini vəziyyətin, elm və mədəniyyət xadimlərinin tədqiq edilməsi olmuşdur.

Tiflis bölgəsi Azərbaycan tarixşünaslığında uzun müddət tədqiq edilmədiyi, bu bölgəyə diqqət ayrılmadığı, eyni zamanda müasir Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində qalmadığı üçün mövcud şəraitdən istifadə edən qonşu tarixçilər bu bölgənin tarixini öz istəklərinə və maraqlarına uyğun olaraq tədqiq etmiş və bunu dünya tarixşünaslığında bu cür təqdim edə bilməmişlər. Nəticədə müasir elmi tarixşünaslıqda müasir Gürcüstan Respublikasının şərq və cənub torpaqlarının və Tiflis bölgəsinin mənsubiyyəti məsələsinə obyektiv yanaşmada problemlər yaranmış, bir çox tədqiqatçı mənbələri araşdırmadan bölgənin mənsubiyyətini birbaşa gürcülərə bağlamışdır. Lakin, əlimizdə mənbələr araşdırılarkən, eyni zamanda məhz gürcü tarixçilərinin yazdığı elmi tədqiqat əsərləri gözdən keçirilərkən bu iddianın gürcü alimlər tərəfindən heç cür isbat edilə bilmədiyi, Tiflis və ətraf ərazilərini Azərbaycan tarixindən ayrı şəkildə öyrənməyin mümkün olmadığı, XII əsrdən etibarən gürcü işğalı altında olmasına baxmayaraq XX əsrə qədər Tiflis şəhərinin Azərbaycanla bağlarını qoparmaması müşahidə edilir.

I fəsildə tədqiqatə cəlb edilmiş materiallar nəzərdən keçirilərkən məlum olur ki, Tiflis şəhərinin tarixi gürcü mənbələrində iddia edildiyi kimi IV-V əsrdən deyil, e.ə. IV minillikdən başlayır, nümizmatik məlumatlar isə e.ə. IV əsrdən buranın dünya tacirlərinə məlum olduğu müəyyən edilir. Bundan əlavə tədqiqatə cəlb edilən Strabon, Ptolemey, Plininin məlumatlarına əsasən antik dövrdə də şəhərin Albaniya şəhərlərindən biri kimi tanındığını məlum olmuşdur.

Araşdırmalar nəticəsində ərəb müəlliflərinin əsərlərində Tiflisin Arranın – Albaniyanın – Şimali Azərbaycanın sərhəd şəhəri kimi qeyd edildiyi, əhalinin eynilə Azərbaycan əhalisi kimi sünni müsəlmanlar olduğu nəzərə çarpır.

Ən maraqlı məqaralar isə gürcü mənbələrindədir. Belə ki, gürcü mənbələri Tiflis ətrafı ərəzilərdə qədimdən hun, buntürk kimi türk tayfalarının məskunlaşmasını qeyd etməklə buraların türk torpağı olduğunu qeyd etmiş, Tiflis haqqında ilk dəfə IV əsrin II yarısında, buranın Sasani qoşunları tərəfindən müdafiə qalası kimi istifadə edilməsindən sonra məlumat vermiş, bununla da şəhərin IV əsrə kimi onlara yad olduqlarını göstərmişlər. Bununla da I fəslin birinci bölməsində qarşıya qoyulmuş vəzifələrdən ilki - Xilafət işğallarına qədər Tiflis bölgəsinin etnik və siyasi mənsubiyyət məsələsini araşdırmaq, sərhədlər məsələsini işıqlandırmaq vəzifəsi yerinə yetirilmişdir.

IV əsrdən etibarən Albaniyanın qərb torpaqlarına nəzarətin azalması ilə şəhər Sasanilərə qohum olan gürcü çarı Vaxtanqın əlinə keçmiş, strateji əhəmiyyətinə görə onun oğlu Daçi buranı paytaxta çevirmişdir.

VII əsr ərəb yürüşlərindən sonra şəhərdə sürətlə İslam dini yayılmış, şəhər Arranda da İslamın qəbulu ilə əlaqədar olaraq əvvəlki kimi Arran mərkəzli idarə edilməyə başlanmışdır. Ərəblər Sasanilər dövründəki inzibati bölgünü saxlamış, Tiflisi Arranın tərkibində vermişlər. Araşdırmalardan məlum olur ki, İslam məhz əhalinin istəyi ilə sürətlə yayılmışdır.

Tədqiqatda ərəb yürüşlərindən sonra da bu ərəzilərdə çoxluqda yaşayan qardabanlıların alban tayfalarından biri olduğu, ərəzidə daha çox sözü keçən tayfalar olduğu və Tiflis və ətraf ərəzilərinin gürcülərlə heç bir əlaqəsi olmadığı sübuta yetirilmişdir.

Abbasilər xilafətinin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq Tiflis Azərbaycanda hakimiyyət sürən sülalələr -Məzyədi-Şeybanilər, Sacilər tərəfindən idarə edilmiş, Azərbaycanda feodal müsəlman dövlətlərin mövcud olduğu vaxt burada da bir əmirlik mövcud olmuş, ərəzi Azərbaycanın tarixi təkamülü içində öz yerini tutmuşdur. Nəticədə I fəslin digər bölmələrində qarşıya qoyulan di-

gər vəzifələr - ərəb yürüşlərindən sonra, Oməvilər və Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə bölgədəki siyasi, ictimai vəziyyəti tədqiq etmək, ərəb nüfuzunu və bölgədə İslam dininin yayılmasını tədqiq etmək, ərəblərin bölgədəki fəaliyyətləri və yerli canişinləri araşdırmaq yerinə yetirilmişdir.

II fəsilə ilk dəfə olaraq İsmayıl ibn Şuayb Tiflisin ilk müstəqil əmiri kimi təqdim edilmiş, Şuaybülərin Tiflisdə hakimiyyəti, Tiflis əmirliyinin ən qüdrətli dövrü araşdırılmışdır. Lakin, bu inkişaf dövrü IX əsrdə başa çatmış, Buğa Türkün yürüşü ilə bağlı olaraq Tiflis əmirliyi ətraf ərəzilərdən məhrum olmuşdur, ərəzisi əsasən ətraf vassal şəhərlərdən və məhz şəhərin özündən ibarət olmuşdur. Nəticədə xristian gürcülərin V əsrdə olduğu kimi Tiflisə qarşı yenidən işğalçı niyyətlərinin baş qaldırdığı, Tiflislə yanaşı Azərbaycanın digər qərb şəhərlərinə də işğalçı yürüşlər təşkil etdiyini görürük. Lakin, Tiflis əmirliyi uzun müddət gürcülərə qarşı mübarizə aparmış, şəhərin gürcülərin əlinə keçməsinə fürsət verməmişdir. Nəticədə II fəslin ilk iki və dördüncü bölməsində Xilafətin zəifləməsi nəticəsində Tiflis əmirliyinin qurulduğu vaxtı dəqiq ortaya qoymaq, ilkin sülaləni dəqiqləşdirmək, əmirliyin ətraf dövlətlərlə münasibətini, xarici müdaxilələri araşdırmaq kimi vəzifələr yerinə yetirilmişdir.

Eyni zamanda Tiflisin idarəçilik quruluşu, məmurlar aparatı tədqiq edilmiş, orta əsrlərdə digər şərq şəhərlərində olduğu kimi burada da rəis, muhtəsib, qazi, şurta kimi məmurların mövcud olduğu bilinir. Tiflisdəki şəhər məclisi adlanan və əhali içində ən məşhur şəxslərin toplaşdığı məşvərət orqanının Gəncə şəhərindəki ilə müqayisəsində Tiflisin idarəçilikdə də Azərbaycan və İslam şərq şəhərlərindən fərqi olmadığı, bir bütünün parçası olduğu sübut edilmişdir. Bununla da əmirliyin sərhəd, ərazi, əhali, daxili idarəetmə problemlərinə aydınlıq gətirmək vəzifəsi yerinə yetirilib.

III fəsilə səlcuqluların XI əsrdə Qərbə yürüşləri ilə əlaqədar olaraq Cənubi Qafqazda yenidən İslam-türk amilinin qüvvələnməsi öyrənilmiş, Tiflis yenidən əhəmiyyətli mərkəzə çevrilməyə başlanması araşdırılmışdır. Alp Arslanın, Məlikşahın bir-

baş Tiflisə təşrif buyurmaları bu şəhərə nə dərəcədə əhəmiyyət verildiyinin göstəricisidir.

Tiflis gürcülər tərəfindən işğal edilərkən Dumanis, Gəncə və Tiflisin öndə gələn şəxslərinin Səlcuqlu sarayına yardım üçün getməsi, eyni zamanda Alp Arslanın Tiflis şəhərinin idarəsini Gəncəyə tabe etməsi, IV Baqratın Dumanisdən Sitalarabı gətizdirərək Tiflisin idarəsinə ona tapşırması bu ərazilərin Azərbaycanla eyni vahid təşkil etdiyini, ən çətin zamanda bərabər hərəkət etdiklərinin, gürcülərə aid olmamasının isbatıdır. Lakin, Tiflisdə səlcuqluların əmir hakimiyyətini zəiflətməsi onunla nəticələnir ki, səlcuqluların uqurlarına nəzarətinin zəiflədiyi vaxt sərhəd şəhəri Tiflis xarici müdaxilədən əvvəlkinə nəzərən özünü daha zəif qoruyur. III fəsildə Səlcuqluların Qafqazdakı yerli siyasətini tədqiq etmək, yerli müstəqil əmirləri zəiflətmələri ilə gələcəkdə bölgədə xristian ittifaqına qarşı yerli müqavimətin zəif olması arasında əlaqəni araşdırmaq vəzifələri yerinə yetirilib.

XI əsrin sonu başlayan Xaçlı səlib yürüşləri nəticəsində bütün xristian aləminin Səlcuqlular dövlətinə qarşı səfərbərliyi Tiflisin taleyinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Belə ki, səlib müttəfiqlərinin uğurlarını firsət bilən gürcü çarı IV David ordusunu qırpaq türkləri ilə gücləndirmişdi. IV fəsildə 1121-ci ildə Didqori döyüşündə səlcuqluları məğlub etdikdən sonra Tiflisi işğal etməsi, paytaxtı Kutaisdə Tiflisə köçürməsi tədqiq edilib. Lakin, o, Tiflisdəki müsəlman əhalinin çoxluğunu, eyni zamanda şəhərin iqtisadi həyatında müsəlmanların oynadığı rolu nəzərə alaraq şəhəri tamamilə gürcüləşdirə bilməmiş, əksinə IV Daviddən sonrakı gürcü çarları İslam mədəniyyətinin təsiri altına düşərək sikkələrində ərəb əlifbasından istifadə etməyə başlamışlar.

XIII əsrdə monqolların yürüşləri nəticəsində Qərbə qaçmaq məcburiyyətində qalan Cəlaləddin Xarəzmşahın orduları Azərbaycan ərazisində bir dövlət qurmuş, Tiflisi almış, lakin, sonralar başı daxili qiyamlara qarışdığı üçün şəhər gürcülər tərəfindən yenidən işğal edilmiş və tamamilə yandırılmışdır. Bundan sonra Tiflis ümumi İslam mədəniyyətindən ayrı düşməyə başlamış və öz əvvəlki simasını itirərək gürcüləşməyə başlamışdır.

Məhz XII-XIII əsrlərdən sonra gürcüləşməyə başlayan gürcü tarixçilərinin fikri ərazidə avtoxton olmasını sübut etmək məqsədi ilə Tiflisi gürcü şəhəri kimi vermək və bu ərazilərinin işğalını "gürcü torpaqlarının birləşdirilməsi" kimi göstərməkdir. Onların fikrincə Tiflisin birləşdirilməsi ilə gürcü torpaqlarının birləşdirilməsi başa çatmış və tarixi Kartli torpaqları vahid idarəçiliyə tabe edilmişdir. Tədqiqatda gürcü tarixçilərinin "kartveloba" - gürcülük siyasətinin tamamilə yanlış olduğu və heç bir elmi əsası olmadığı sübut edilmişdir. Eyni zamanda Kartli ifadəsinin əsas-sızlığı, XII əsr gürcü işğallarından sonra ümumi mənada işləndiyi qeyd edilmişdir. Tədqiqatda əvvəlki mənbələrdə Kartli ifadəsinin işlənmədiyini, adın xalkedon kilsəsinə mənsub xristianları vahid cəbhədə birləşdirməkdən ötrü gürcü kilsəsinin düşündüyünü, dini əsas verməkdən ötrü adın İncildəki Nuhun nəvələrindən Kartlosdan götürüldüyü və elmi əsası olmadığı qeyd edilir. Tədqiqatda gürcülərə başqaları tərəfindən verilən İberiya və Cürzan ifadələrinin məkanı dəqiqləşdirilərkə buranın müasir İmeretiya, Quriya əraziləri olduğu öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işində eyni zamanda yerli əhalinin heç də hamısı gürcüləşmədiyi, əksinə qıraqdan gətirilən türk ünsürləri ilə daha çox qaynayıb qarışdığı nəzərə çatdırılır. Eyni zamanda yerli əhali həm də müsəlman olduğu üçün Azərbaycandakı dövlət qurumlarına özünü daha yaxın hiss edirdi. Din amili Azərbaycandakı xristian dövlətlərində olduğu kimi Tiflis əmirliyində də həll edici idi. Məhz bu amil, xüsusilə qardabanlıların xalkedon di- ofizit olması müəyyən mərhələlərdə gürcülərlə yaxınlaşmağa səbəb ola bilmişdi. Lakin, tədqiqatda bu da qeyd edilir ki, gürcü kilsəsinin idarə etdiyi hər yer heç də gürcü torpaqları deyildi. Bu da gürcülərin əleyhinə işləyən məqamlardandır.

III fəslin son bölməsi və IV fəslin ilk iki bölməsində IV Davidin güclənmə səbəblərini, onun qırpaqlarla və xaçlı (səlib) qüvvələri ilə münasibətini araşdırmaq, səlib yürüşlərinin o dövrdəki qüvvələr tarazlığında meydana gətirdiyi dəyişikliklərin bu münasibətə təsiri və Səlcuqluların zəifləməsinə, IV Davidin güclənməsinə təsirini araşdırmaq, Tiflisdəki müsəlmanların assi-

milyasiya edilməsi və Tiflisin müsəlmanlardan təmizlənməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq, bu prosesi tədqiq etmək kimi vəzifələr yerinə yetirilmişdir.

Tiflisdə elm və mədəniyyət xadimlərinin araşdırılması da onu sübut etdi ki, onlar gürcü əsilli şəxslər kimi əl-Kurci nisbəsi deyil, Tiflisi nisbəsi daşınıqlar. Məhz bu fərqliliyə görə Tiflisi nisbəli alimlərin bir hissəsi IV Davidin işğalından sonra buralarda qala bilməyib, hicrət etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Ərəb müəllifi İbni Hövqəlin qeyd etdiyi kimi Tiflis alimlərinin əksəriyyəti hədis elmi ilə məşğul olmuş, İslamın Şafii məzhəbinə mənsub şəxslər olmuşlar. Onlar arasında ilahiyyatçılardan başqa, tarixçilər, qrammatikaçılar, təbiblər, astronomlar olmuş, bu şəxslər İslam mədəniyyəti tarixində əhəmiyyətli yerləri tutmuşdular. IV fəslin son bölməsində İslam mədəniyyətini tədqiq etmək vəzifəsi yerinə yetirilib.

Tədqiqat işində Tiflis əmirliyi ilə paralel olaraq Şəki mülkiyyəti, Şəddadilər dövləti, Səlcuqlar dövləti, gürcülərin tarixi də öyrənilməyə çalışılmış, bu dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin Tiflis əmirliyinə təsiri araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, Tiflis uğrunda mübarizədə xristian dövlətlərdən təkcə İberiya deyil, eyni zamanda Şəki mülkiyyəti də mübarizə aparmışdır. Müsəlman Şəddadilər dövlətinin bir çox hallarda isə Tiflis əmirliyi ilə dostluq və ittifaq münasibətləri qurduğu müşahidə edilir.

Tədqiqat nəticəsində Tiflis əmirliyinin Azərbaycan tarixşünaslığında IX-XI əsrlər arasında mövcud olan feodal dövlətlər – Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Rəvvadilər, Həşimi Dərbəndilər, Dumanis əmirliyi və xristian Albaniyasının birbaşa varisi olan Şəki mülkiyyəti ilə yanaşı öyrənilməsinin vacibliyi məlum olmuşdur. İstər sosial-siyasi quruluş, istər mədəni, etnik və dini mənsubiyyət, istərsə də ərazi baxımından eyni coğrafi mövqeyə mənsubluq bu dövlətləri ayrı dəyərləndirməyə imkan vermir. Başqa qonşu ölkələrin, xüsusilə gürcülərin Tiflis əmirliyinə sahib çıxmaq iddiaları isə kökündən yanlış addımdır. Belə ki, bu dövlət mədəni, dini, etnik irs cəhətdən gürcülərə tamamilə yad olduğu kimi, mövcud olduğu ərazi də Arran-Şimali Azərbaycan torpaqları olmuşdur.

MƏNBƏLƏRDƏN ÇIXARIŞ

“Kitab-i Dədə Qorqud”

(Bakı: “Yazıçı”, 1988 – 265 s. + 12 yap. şəh.)

Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy

Səhifə 140-141

Ulaş oğlu Salur Qazan içdi-içdi, axırda şərabın təsiri başına vurdu. O, qaba dizlərinin üstünə çökdü, dedi: “Sözümü dinləyin, səsimə səs verin, bəylər! Yata-yata yanımız ağrıdı. Dura-dura belimiz qurudu. Duraq gedək, a bəylər. Ov ovlayaq, quş vuraq, sığın-geyik yıxaq, qayıdıb otağımıza düşək: yeyib-içək, günümüzü xoş keçirək!”

Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondaz dedi: “Bəli, xan Qazan, məsləhətdir.”

Qaragünə oğlu Qarabudaq dedi: “Ağam Qazan, məsləhətdir”. Onlar belə dedikdə *Atağzlı Aruz qoca iki düz üstünə çökdü dedi: “Ağam Qazan, sası (mundar) dinli Gürcüstan sərhəddinə gedirsən. Qərrəğahının üstünə kimi qoyursan?” (Orijinal məndə “Ağam Qazan, sası dinli Gürcüstan ağzında otursan, ordun üstünə kimi qorsan?”,-şəklində keçir.)*

Qazan dedi: “Oğlum Uruz üç yüz igidlə evimin keşiyində dursun”. Qonur atını çəkirdi, mindi Qalın Oğuz igidləri atlandı. *Böyük qoşun Ala dağa ova çıxdı.*

Kafirlerin casusu bunu gördü; çuğul gedib Şöklü Məliyə xəbər verdi. Yeddi min qaftanının arxası cırıq, *kəsik qara saçlı*, sası dinli, din düşməni, alaca atlı kafir mindi çapdı, gecə yansı Qazan bəyin düşərgəsinə gəldi

Səhifə 141.

Şöklü Məlik: “Ədə, aznavur, nə heyfimiz qaldı?”.

Kafir: “Qazanın *Qapılı Dərbənddə* on min qoyunu vardır. O qoyunları da götürsək, Qazana çox böyük ziyan vurardıq”, – dedi. Şöklü Məlik: “Altı yüz kafir getsin, qoyunu gətirsin”, – dedi.

Bəybörənin oğlu Bəmisi Beyrək böyü

S. 151.-O zamanlar bir oğlan baş kəsməyə, qan tökməyə ona ad qoyulmazdı. Bəybörə böyün də oğlu atlandı ova çıxdı Bu yandan da tacirlər gəlib, *Qara Dərbənd* sərhəddində dayanmışdılar. Yarımalarını *Evnik qalasının (Ərzurum səntindəki Abnik, Avnik qalası ola bilər) kafirləri*, onlardan casusluq etdilər. Tacirlər yatarkən qəflətən beş yüz kafir hücum edib, mallarını çaldılar çəpdilər Tacirlərdən biri qaçaraq Oğuz elinə gəldi Təcir dedi: "İgid, igid, bəy igid! Sən mənim səsimi anla, sözlümü dinlə. On altı ildir ki, oğuzların içindən getmişik. Danışığı-razılıqla kafirin malını oğuz bəylərinə götürürdük. *Qara Dərbəndin Pasnik qalası yanında* yatmışdıq. *Evnik qalasının* beş yüz kafiri bizə hücum etdi"

Qeyd: Pasnik Qara Dərbənd - Qaraçay-Balkarda Balkar dərəsi gürcü salnamələrində "Basiani" adlanır. Qara Dərbənd isə Dəryal keçidi ola bilər (26, 263)

Səhifə 152.

(Tacirlər) dedilər: "İndilikdə əvvəlcədən onun əlindən öpdüyümüzdən incimə, xan. əgər sənin oğlun olmasaydı, *bizim malımız Gürcüstana getmişdi*. Hamımız dustaq olmuşduq".

Qazan böyün oğlu Uruz böyün dustaq olduğu böy

Səhifə 166.

Uruz atası Qazana: "*Qan Abxaz elinə* mən gedərəm, Altun xaça mən əl basaram, pilon geyən keşişin əlini öpərəm, Qara göz-lü kafər qızın mən alaram, daha səni üzünə mən gəlmərəm".

Səhifə 167

Qazan böy əlini əlinə vurub qal-qal güldü. Dedi: "A bəylər, Uruz yaxşı deyir. Siz yeyiniz-içiniz, söhbətinizi eləyin. Mən bu oğlanı götürüb ova çıxım. Yeddi günlük azuqə ilə çıxacağ. Ox atdığım yerləri, qılnc çalib baş kəsdiyim yerləri göstərim. *Kafir sərhəddində Cızaqlara, Ağlağana, Göycə dağa götürüb aparım*. Sonra oğla-

na görək olar, a bəylər" Sən demə *Başı Açığın (İmeretiyanın- 26, 260) Dadiani qalasından (Kutaisi- 26, 264), Aq-saqa qalasından (Axalsix, Axıska-26, 258) kafirin casusu bunları görüb, təkura dedi: "Hey, nə oturursan, ay tını ulatmayan, pişiyini miyoldatmayan! Albanların başçısı Qazan öz oğlu ilə sərxoş olub yatır".*

Səhifə 176.

Qazan *Ağca Qala Sürməliyə* gəlib, qırx otaq tikdirdi. Yeddi gün, yeddi gecə yemək-içmək oldu. Qazan qırx evli qulla qırx xidmətçi qızı oğlunun başına çevirib azad eylədi. Qəhrəmanlıq göstərənlərə böyük ölkə verdi, cübbə-çuxa verdi.

Qeyd: Sürməli - Naxçıvan-Arpaçay axarında yer adı. Şərqi Anadolu və Cənubi Azərbaycanın Marağada şəhərində də Sürməli adlı yerlər var (26, 258). Yunis Nəsbili Ağcaqalası Debed çayı yaxınlığında lokalizə etmişdir (144, 44).

Qanlı qoca oğlu Qanturalı böyü

Səhifə 183.

Qanlı qoca sevincək-fərəhlə ayağa durdu. Ağ saqqalı pirani qocaları da yanına saldı. İç Oğuzu axtardı, qız tapmadı. Dolandı Daş Oğuzla gəldi, qız tapmadı. *Dolandı, Trabzona gəldi*. Sən demə Trabzon təkurunun bir gözəl-göycək, yaraşıqlı qızı varmış.

Səhifə 186

Burada qırx igid Qanturalını öyüb tərifləmiş, görək, xanım, necə tərifləmişlər: "Sultanımız Qanturalı, qalxıb yerindən durmadınmi? Qarayallı Qazlıq atını münmədinmi? *Arqubəldə, Ala dağda* quş ovlayıb, atanın ev-əşiyinə qayıdan baş qaravaşları inək sağanda görmədinmi? "Buğa, buğa" dedikləri qara inəyin buzovu deyildirmi?"

Səhifə 187

Burada yoldaşları söyləmiş, xanım, görək nə söyləmişlər: "Qanturalı, yerindən qalxıb gəldin, Qarayallı gözəl Qazlıq atını

mindin. Alagözülü igidlərini gətirdin. *Arqubeli, Aladağlı gecə aşdın. Aşqın-aşqın sulardan gecə keçdin. Qanlı kafir elinə gecə girdin*".

Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu

s. 192 - Qazılıq qoca dünya görmüş, işə yarayan qoca idi. Eti-bərli qocaları yanına cəmlədi. Yataq – yarağı ilə yola düşdü. Çox dağlar, dərə-təpələr aşdı, keçdi. *Günların bir günü Düzniürd qalasına gəldi. Qara dəniz kənarında idi*; oraya çatıb dayandılar. O qalanın bir təkuru vardı. Adına Arşın oğlu Dirək təkür deyərildilər.

Bəkil oğlu İmranın boyu

s. 202 - Qam Ğan oğlu Bayındır xan yerindən durmuşdu. İç Oğuz və Daş Oğuz bəyləri toplaşmışdılar. *Doqquz tümənlik Gürcüstanın xəracı gəldi*: bir at, bir qılınc və bir çomaq gətirdilər.

s. 202 – Bəkil şahənə ayqırını çəkdirib mindi. Qohum-aqrə-basını ayırdı, ev-eşiyini yığışdırdı, oğuz elindən köçdü. *Bərdəyə, Gəncəyə gedib məskən saldı. Gedib doqquz tümənlik Gürcüstan sərhədində çadır qurdu*. Qarovulçuluq elədi.

s. 203 – Bəkil söyləmiş, xanım, görək, nə söyləmişdir: "Qalxaraq yerimdən durub getdim, Qarayallı gözəl Qazılıq atı mindim, *Arqubeldən, Aladağdan gecə keçdim*, Coşğun axan gözəl sudan ötüb keçdim"

s. 204 - Otuz iki dişdən çıxan söz bütün camaat arasına yayıldı: "Bəkil atdan yıxılıb, ayağı sınıbdır" *Deylənə görə kafirin casusu vardı*. Bu xəbəri eşitdi, getdi təkura xəbər verdi. Təkür dedi: "Qalxıb yerinizdən durun, yatan yerdə Bəkil bəyi tutun!" *Bəkilin də orada casusu vardı*. Bəkilə xəbər göndərdi. Dedi: "Başınıza çarə eyləyin, üstünüzə düşmən gəlir."

s. 204 – (Bəkil oğluna): "Uca dağlardan xəbər aşmışdır, Aşqın-aşqın sulardan xəbər keçmişdir, *Dəmir qapı Dərbənddən xəbər getmişdir, Alaca atlı Şöklü Məlik bərk pusqu qurmuşdur*"

Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy

s. 214 - (Salur Qazan ovda şahini buraxdı). Gözlədilər, *Şahin Tumanın qalasına endi*. Qazan çox pərt oldu, Şahinin ardınca düşdü, dərə-təpə aşdı. Kafir elinə gəldi. Gedərkən Qazanın gözünü yuxu tutdu. Sən demə o gün Tumanın qalasının təkuru ova çıxıbmuş.

s. 216 – Qazan deyir: "*Qayalıqda salınmışdı kafirin bir şəhəri, Əmmanın (Qara dəniz) sularında yuyunur sahilləri* Altı nəfər igidlə ora mən Qazan getdim, Altı gündə qalanı mən aldım, məğlub etdim. Kilsəsinə yıxaraq, yerində məscid tikdim, dua-namaz oxutdum. *Ağca qala, Sürməlidə at oynatdım*, Atla Harun elinə çapdım, çatdım. Ağ hasarın qalasının bürcünü yıxdım".

s. 218 – Yol üzərində kafirin Aya Sofya adlı kilsəsi vardı. Keşişlər qoruyur, nəzarət edirdilər. Çox keçilməz-alınmaz kilsə idi.

s. 218 – Beyrək burada söyləyib demişdir: "Aya, kafir, sən məni tanıyırsanmı? Barasarı Bayburd hasarından sıçrayıb uçan, Adaxlısını ayrısa alırkən tutub alan, Baybörə xan oğlu Bamsı Beyrək deyirlər mənə"

ANTİK MƏNBƏLƏR

Strabon
Coğrafiya

(Перевод, статья и комментарии П.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964 – 941 с)

s. 474 - İberiyanın mərkəzindəki düzənlikdən çaylar axıb keçir. Onlardan ən böyüyü Kürdür. O Qafqazdan axıb gələn Araq (Araqvi) çayını və başqa qolları qəbul edir, sonra isə dar vadidən keçərək Albaniyaya axır; çay daha çox çayları, o sıradan Alazan, Sandoban, Retak və Xarı qəbul edir və nəhayət, Kaspi dənizinə tökülür.

Qeyd: Kür məhz Tiflis və Msxeta şəhərləri ətrafında darlaşır (Şəkil 1.1).

s. 475 – Albanlar daha çox maldarlığa meyilidirlər və kö çörilərə daha yaxındırlar Onlar (albanlar) iberlər və Xəzər dənizi arasında yaşayırlar. Şərqdə onların sərhədi Xəzər dənizinə çatır, qərbdə isə iberlərlə sərhəddirlər.

Qeyd: İberlərin albanlardan məhz qərbdə olması antik müəllif Ptolemeyin verdiyi məlumatlar, eyni zamanda Ananiya Şirakliya aid olunduğu düşünilən Coğrafiya əsərində verilən məlumatlarla da üst-üstdə düşür.

s. 476 - İberiyalılara nisbətən onlar (albanlar) daha çox qoşun çıxarırlar. Məhz onlar 60 min piyada və 22 min atlı silahlandırırlar.

Qeyd: Məhz, bu son iki çıxarış-albanların köçürülməsi meyilliyi, onların maldarlıq təsərrüfat formasının geniş yayılması və qoşun sayının çoxluğu albanların daha geniş əraziyə yayılmalarını şərtləndirirdi ki, bu da Strabonun Tiflisin və ətraf ərazilərinin o dövrdə albanlara məxsus olması fikrini dəstəkləyir və Strabonu bir mənbə kimi Albaniyanın qərb torpaqları məsələsində etibarlı mənbə halına gətirir.

Klavdi Ptolemey
Coğrafiya

(Claudii Ptolemaei. Geographia. Edid. C. F. A. Nobbe. Editio Stereotypa. Tom II. Lipsiae. Sumptibus et typis Caroli Tauchnitii. 1845.- 269 s.)

s. 40-(V kitab, 8-ci bəşlik, § 15) Hippixos dağlarının ən ucqar nöqtələri:

Sarmat qapıları----- 81°-48°30

Alban qapıları----- 80°-47°

§16. Sarmatiyada yaşayır Sarmat hiperboreylər, hökmdar (çar-bazilios) sarmatlar, atyeyən sarmatlar, zakatlar, sovardenlər, asaylar.

Qeyd: Moisey Kalankatlıın "Albaniya tarixi" əsərində hunlar-xəzərlərin at yemələri və Tanrı-xana at qurban etmələri haqqında məlumatlar var¹⁰⁸⁰. Eyni zamanda Kül Tigin və Bilgə xaqan abidələrində də yuxarıda adı çəkilən asay və ya az xalqi haqqında məlumat verilmişdir¹⁰⁸¹.

(Albaniyadan əvvəl 9-cu və 10-cu bəşliklərdə Kolxidadan 9 yaşayış məntəqəsi, İberiyadan kəndlərlə bir yerdə 9 yaşayış məntəqəsinin adını çəkir.)

s.46- §1.Albaniya şimaldan Sarmatiya, qərbdən İberiya ilə sərhəddir.

Qeyd: Şimal-qərb deyil, məhz, qərbdən. Aşağıda adı çəkilən şəhərləri gördükdə sərhəd xəttini Ptolemeyin nə qədər dəqiq təsvir etdiyi görülməkdədir.

s.47- §2. Telayba şəhəri----- 85°-46°40 (Müasir Telavi)

Qelda şəhəri-----83°-46°30 (Şirinhəy Hacıli bu şəhəri Samur dağlarından qərbdə yerləşdirmişdir¹⁰⁸².)

¹⁰⁸⁰ Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur. Bakı: "Elm" nəşriyyatı 1993 - s. 156, s. 159

¹⁰⁸¹ Şükürlü Ə. C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1993 - s. 237, s. 264

¹⁰⁸² Hacıli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... - s.29-31, s.33

Albana şəhəri-----	81°40 - 45°40
§3. Taqoda-----	77°30-46°50
Bakxiya-----	77°-46°30
Sanua-----	77°40-46°40
Deqlane-----	77°20-45°45
Niqa-----	77°20-45°15

Qeyd: S.N.Muravyov isə öz məqaləsində bu beş alban şəhərinin Alazandan qərbdə yerləşdiyini qeyd etmiş, bunlardan dördünün Sanuanın müasir Tsnori, Bakxiyanın müasir Bakursixe, Deqlanenin müasir Cuqaani, Niqanın müasir Anaqa məntəqələrinə uyğun gəldiyini iddia etmişdir¹⁰⁸³

s. 48 - §7. Tiavna şəhəri ----- 82°15-46°40 (müasir Tianeti)
 Tabilaka -----82°45-46°50
 Tilbis-----84°15-46°50 (Müasir Tiflis)

Qeyd: Əlbəttə ki, coğrafi göstəricilərin antik dövrdə yüz faizlik dəqiq olmasını tələb etmək sadələhvlük olardı. Bu sadəcə olaraq o dövrün imkanları xaricindədir. Ptolemeydəki məlumatlar Albaniyadakı şəhərlərin adlarını müəyyənləşdirmək və şəhər mədəniyyətinin İberiya və Kobxida ilə müqayisədə nə qədər inkişaf etdiyini göstərməkdən ötrü çox vacibdir.

Plini Sekund “Təbii Tarix”

(Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Собрал, издал с русским переводом В.В.Латышев. В 2-х т-х. Том II. Вып. 1-й. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук. 1904 – 271)

s. 184 - Kas və Alban, sonra başlanğıcını Qafqaz dağlarından götürən Kambis, (İorı-Qabırri¹⁰⁸⁴) ... Koraksi dağlarından axan Kür Albaniyadan keçərək dənizə tökülür.

¹⁰⁸³ Муравьев С. Н. Птолемея карта Кавказской Албании и уровень Каспия // ВДИ, 1983, № 1 – s. 132

¹⁰⁸⁴ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, т. I – Баку: Издательство «Элм», 1991 - s. 153, s. 160

ƏRƏB MƏNBƏLƏRİ

**Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsəm əl-Kufinin
 “Kitab əl-Fütuh”-undan çıxarışlar (7-8-ci cildlər. Beyrut: 1991)**

(“Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar” toplusu-səhifə 76)

s. 366-367 - Əl-Həsən ibn Qəhtəbə Arranda qalib bərdədə yerləşdi. O, Qəhtəbə adlı oğlunu yanına çağıraraq onu Bab əl-Əbvabın hakimi təyin etdi. *İkinci oğlu İbrahimi çağırtdıraraq, Curzanın hakimi təyin etdi və Tiflisdən o yana müsəlman torpaqlarının idarəsini ona tapşırtdı.* Üçüncü oğlu Məhəmmədi çağırtdıraraq, Xilat və Qalıqaladan o yana torpaqların idarəsini ona verərək Ərminiyyəyə hakim təyin etdi.

**Əbu Cəfər Muhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri
 “Tarix ər-rüsul vəl-mülük” (Peyğəmbərlər və hökmdarlar kitabı).**

11 cildə. IV cild. Təhqiq Muhəmməd Əbu-l Fədl İbrahim. Qahirə: Daru-l Mə’arifi bi Mısır. 1970 – s.162-163

Səh. 162 - “Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim! Bu Həbib ibn Məsləmə tərəfindən Hurmuz torpağı – Curzanın Təflis əhlinə [verilən] fərmandır! [O] sizin həyat və əmlakınız, kilə və monasturlarınız, hücrə və dini ibadələriniz üçün təminatdır! [Bu şərtlə ki,] hər bir ev əhli üzərinə tam bir dinar – az miqdarda cizyə qoyulur! (على، الاقرار بصغار الجزية)”

**Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazuri
 “Kitab Futuh əl-Buldan” (Ölkələrin fəthləri kitabı).**

Haqqaqaqu və şərəh. Abdullah Ənis Tubba.

Beyrut: Muəssəsətu-l Muaf. 1987

(ruscası - Из соч. Баладзори. Книга завоевания стран.

Текст и перевод проф. П.К. Жузе.

Баку: Издание О-ва, 1927)

s. 273 – Bərdə sakinlərindən Məhəmməd ibn İsmayıl və bəzi şəxslər Əbu Bəraə ibn Bəhrin sözlərinə istinadən mənə bir-biri ilə tutuşdurub müqayisə etdiyim aşağıdakı məlumatları söylədilər. *Curzan – II Ərminiyyə*, Sisəcan və Arran isə I Ərminiyyə adlanırdı. Başqalarının dediyinə görə isə *Sisəcan, Arran, Tiflis – I Ərminiyyə adlanırdı*.

s.274 – 275 - Bundan sonra Ənuşirəvan türklərin padşahına məktub yazaraq onunla dostluq əlaqələri yaratmağı, sülh bağlamağı və qarşılıqlı surətdə bir-bir ilə həmrəy olmağı təklif etdi. Onlar *Bərşəliyyədə* (Borçalı olma ehtimalı var) görüşüb burada bir neçə gün şənlik etdilər, bir-birinə qayğı göstərərək xoş münasibətdə oldular.

s. 285 - Deyirlər ki, sülh müqaviləsi əsasında Həbib Havarehə, *Kisala, Xunana, Səmsəxiyyə, Cərdmana, Kustasciyə, Şavşitə*, Bazalitə sahib oldu və müqavilənin şərtlərinə görə o bu yerlərin əhalisinin qanını tökməməyi, ibadətqahlarına, divarlarına toxunmamağı öhdəsinə götürdü. Bunun əvəzində isə əhali torpaq vergisi-xərac və can vergisi ödəməli idi. O Qalarcitin, Səryalitin, Xaxitinin, Xuxitinin, Artahalan, Bab əl-Ləlin, sakinləri ilə, habelə sənkarilərlə, dudanilərlə onların vergi ödəmələri şərti ilə sülh müqaviləsi bağladı.

s. 286 – Bərdənin bəzi sakinləri mənə xəbər verdilər ki, Səlmən ibn Rəbiə əl-Bəhili qədim bir şəhər sayılan Şəmkura qoşun göndərərək oranı zəbt etdi. Şəmkur o vaxtdan başlayaraq səvərdilərin (əs-səvardiyyə) oranı dağıtmalarına qədər məskunlaşmış, gündən-günə gözəlləşən bir şəhər idi. Bu, Yəzid ibn Useydin Ərminiyyəni tərک etməsindən sonra başqa yerlərdən buraya axışmış gəmiş bir xalq idi. Onlar özbaşınalıq edir, əhaliyə bədbəxtlik gətirirdilər. *Sonra 240/854-cü ildə xəlifə Mötəsimbillahın mövlası Buğa – Allah ona rəhmət eləsin – Ərminiyyənin, Azərbaycanın və Şimşanın valisi olarkən Şəmkuru bərpa etdi və himayə olunmaq xahişi ilə ona müraciət edib İslamı qəbul etmək arzusunun bildirən xəzərləri bu şəhərə yerləşdirdi. O buraya həmçinin Bərdədən tacirləri də köçürdərək şəhərə əl-Mütəvəkkiliyyə adını verdi.*

Əl-Ya'qubi, Əhməd ibn Əbi Ya'qub

Tarix. I cild. Tahqiq Abd-Al Amir Mihnə. Beyrut: Şirkət-əl Aalami. 2010

s. 222-223 – Carbinin (Şimal canişiniyi) hakimləri.

Faleğ ibn Abir ibn Arfəşəd ibn Sim ibn Nuh Nuhun övladları arasında torpağı bölüşdürdükdən sonra *Amur ibn Təbəl ibn Yafəs ibn Nuhun övladları (türklər)* Məğribin sol tərəfindən yola çıxdılar. Onlardan bir tayfa Naumun övladları şimal səmtində yerləşən Carbi nahiyəsinə gəlib çatdılar və bu ölkədə yayıldılar. *Onlar bir neçə məmləkət yaratdılar: əl-Burcan (Bolqar), əd-Dəyləm, ət-Təbər, ət-Taylasan, Cilan, Filan, əl-Lan, əl-Xəzər, əd-Dudaniyyə, əl-Ərmin.* Xəzərlər bütün Ərminiyyə ölkəsini zəbt edənlərdir. Onların (xəzərlərin) üzərində hakim vardır ki, ona xaqan deyilir. Onun ər-Ran, Curzan, əl-Basfurcan, əs-Sisəcan üzərində Yəzid Balas adlı canişini (خلیفه) vardı. [Sonralar] Farsların başçısı Qubad tərəfindən tutulan bu əyalətlər dördüncü Ərməniyyə adlanır. Sonra [buralar] Bab əl-Lana qədər yüz fərsəxlik yer Ənuşirəvana keçir, burada 360 şəhər yerləşir. Farsların padşahı Bab əl-Əbvabı, Tabarsaranı, Bələncəri tutur, Qalıqala şəhərini və bir çox (başqa) şəhərlər salaraq burada fars əhlinə olanları yerləşdirir. Sonra xəzərlər farsların onlardan aldığı torpaqları geri qaytardılar Amurun nəslindən olan bir tayfa çayın arxasına keçir və burada yayılaraq bir neçə ölkə yaradır. Çoxlu millətlər bölünür. Bunlardan əl-Xuttal, əl-Quvadiyan, Əl-Uşrusana, əs-Soğd, əl-Fərqana, əş-Şaş, ət-Türk, əl-Xarluxiyyə, ət-Tuğuzguz, Kimək türkləri (الترك الكيمائية) və ət-Tubbət. Türklərdə yaşayış məntəqələri, şəhərləri, istehkamları olan xalq var. Onların arasında xalq var ki, dağların və bədəvilər saydığı çöllərin hakimidir. Onların uzun saçları var. Onların mənəzilləri keçə çadırlardır. Yürüş zamanı bir çadırdan 20 döyüşçü çıxır. Onların oxu heç vaxt yayınmır. *Onların (türklərin) mənəzilləri əvvəllər Xorasan vilayətlərindən Tubbət və Çin dağlarınınadək uzanırdı.*

**II cild. Təhqiq Abd-Əl Amir Mihna.
Beirut: Şirkət-əl Aalami. 2010**

s. 243 – h. 103-cü ildə (m.721) türklər əl-Lanı tutdular (qarət etdilər). Əbdurrəhman ibn Süleyman əl-Kəlbi və Osman ibn Həyyan əl-Mərri vuruşdular və [Dəryal?] qalanı fəth etdilər; h. 104-cü ildə (m.722) Əbdurrəhman ibn Süleyman əl-Kəlbi sağ tərəfdən, Osman ibn Həyyan əl-Mərri sol tərəfdən. H. 105-ci ildə (m.723) Səid ibn Abdülməlik ibn Mərvan türklərlə müharibə aparılan yerə gəldi, Qatn qalasına (قطن) çatdı. Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəmi Bab əl-Landa döyüşdü və hətta əl-Babdan [Dərbənd] çıxdı.

s. 244 – h.107-ci ildə (725-ci ildə) Hişam Məsləmə ibn Abdülməlik Azərbaycan və Ərminiyyəyə vali təyin etdi. O Səid ibn Amr əl-Hərəşini öənə yolladı. O 30 min müsəlman əsirini yanında saxlayan xəzər əsgərləri ilə qarşılaşdı. Onlarla savaştı, məğlub etdi, çoxunu öldürdü, əsirləri onlardan azad etdi. Ondan sonra bir də bunu etdi (dəfələrlə təkrarladı). Xaqanın oğlunu öldürdü, bir neçə şəhəri aldı.

s. 260 – h. 109-cu ildə (727) *Məsləmə türklərə hücum edir və onlardan Alan (əl-Lan) qapısını alır.* O (Məsləmə), xaqanla üz-üzə gəlir H.117-ci ildə (m.735/736) Muaviyə, Süleyman ibn Hişam, Mərvan ibn Muhəmməd Türklər ölkəsinə yürüş etdi H. 122-ci ildə (739/740) Mərvan ibn Məhəmməd Ərminiyyədə, Süleyman ibn Hişam Malatyada idi. H.123-cü ildə (740/741) Mərvan ibn Məhəmməd Ərminiyyə vilayətindəki Cilan və Muğanda idi.

s. 422 – Bundan sonra Xəlid Kisala (Qazax) gəlir və burada dayanır. O buradan ibn Attaba müraciət edir və o itaətini izhar edərək onun yanına gəlir və aman istəyir. Xəlid də ona aman verir və soruşur: “Əs-Sanariyyə sənin itaətindədir!” Məhəmməd ibn Attab ona cavab verdi: “Onlar mənim itaətində deyildirlər”. Onda Xəlid onların üstünə getdi. Cürzanda onlarla üz-üzə gəldi, onları məğlub etdi, mal-qaralarını aldı. Sonra onları sülhə çağırırdı və üç min madyan və iyirmi min qoyun almaq şərti ilə onlarla sülh bağlayır.

Qeyd: Burada diqqəti çəkən iki məqam var. Əvvəla, görüldüyü kimi sanarların təsərrüfatı albanların təsərrüfatı ilə eynidir. Ptolemeydə göstərildiyi kimi onlar da “maldarlıqla məşğul olurlar və köçəriliyə daha yaxındırlar”. İkincisi, sanarlarda atçılıq təsərrüfatının inkişaf etməsi onların Kitabı Dədə Qorqudda at saxlayan, qoyunçuluqla məşğul olan oğuzlar, Moisey Kalankatlının “Albaniya tarixi”ndəki eyni təsərrüfatla məşğul olan xəzərlər və hunlar, Ptolemeydəki atəyən sarmatlarla eyniliyi və ya yaxınlığı haqqında fikir yürütmək imkanını verir.

s. 443-444 – Ərminiyyə ayağa qalxır. Buradakı ərəb əhali (ərəblər), batriklər və mütəgəlliblər hərəkatə gəlirlər. Dağların və Bəb əl-Əvbəbin hakimləri onlara məxsus torpaqları tuturlar. Sultanın hakimiyyəti zəifləyir, əl-Vasiq Xəlid ibn Yəzid ibn Məzyədi vali təyin edir, yola düşməyi əmr edir və Diyar Rəbinin vilayətlərindən birini ona verir. O, böyük ordu ilə yola düşür. Ölkədəki mütəgəlliblər bu xəbəri eşitdikdə qorxurlar. Onların çoxu itaətdə qüsurlu etmədikləri haqda yazırlar və hədiyyələr göndərirlər. O deyir: “Mənim yanıma gələnlərdən savayı heç kimin hədiyyəsini qəbul etməyəcəyəm.” Bu onları vəhşətini artırır. O, İshaq ibn İsmayılın yanına gəlmək tələbi ilə yazır. O, gəlmir. (Xəlid) onun üzərinə gedir və əz qalır ki, İshaq ələ keçirsin. Xəlid xəstələnir və bir neçə gün orada qalır və vəfat edir. Onu tabutda Dəbilə gətirirlər və burada dəfn edirlər.

s. 444 – Atasının əshabələri və mövlaları Məhəmməd (ibn Xəlid)ə qoşulandan sonra o, sanarlara və (Tiflis əmiri) İshaqa qarşı vuruşur, o vaxtəacan ki, onlar ölkədən çıxarılar və qaçırırlar. Və [Məhəmməd] ölkə idarəsində problemə üzlaşmır.

Qeyd: Göründüyü kimi Tiflis əmiri və sanarların bu qədər yaxın münasibəti təsadüfi oia bilməzdi. İstisnaları çıxmaq şərti ilə tarixin heç bir dövründə Tiflis əmirləri gürcülərlə birgə hərəkət etməmişlər. Lakin, sanarlar və qardabanlar demək olar ki, hər zaman Tiflis əmirlərinin ya mütəfiqi ya da onlara tabe olmuşlar ki, bu da əlbəttə öz növbəsində təsadüfi deyildir.

s. 454 – O (Buğa), Tiflis mütəğəllibi İshaq ibn İsmayıl məktub yazarkən yanına gəlməyi tələb edir. O da (cavabında) yazır ki, Sultanın itaətindən çıxmamışdır. Əgər ona pul lazımdırsa verər, əgər adamlar lazımdırsa göndərər, lakin, özünün gəlməyi mümkün deyil. Buğa ona qarşı gedir, vuruşur və qalib gəlir. Onun boynunu vurur, başını Sultana göndərir. Sonra sanarlar üzərinə gedir və onlarla vuruşur. Sanarlar ona qalib gəlir, ordusunu darmadağın edirlər və onu qaçmağa məcbur edirlər. O (Buğa); kima ki, aman vermişdi, onları təqib etməyə və tutmağa (həbs etməyə) başlayır. (Nəticədə) Onlardan (amannamə sahiblərindən) bir camaat qaçır və rumluların, xəzərlərin və səqaliblərin hökmdarları yazıaraq əlaqəyə girirlər və böyük qüvvə toplayırlar. Bu haqda əl-Mütəvəkkilə xəbər verirlər. O Məhəmməd ibn Xəlid ibn Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybanini ölkəyə göndərir və o, ölkəyə gəldikdə hərəkətə keçənlər sakitləşirlər. Məhəmməd onlara verilmiş amannaməni yeniləyir.

Qeyd: Bu səhnə, əslində İshaqın üsyançı olmadığıнын, xilafətə bağlı olduğunun bir göstəricisi idi. O, xilafətinin ucqarlarla münasibətdə apardığı siyasətin səhv olduğunu gözəl başa düşürdü və bu siyasətin müsəlman-türklər üçün əvvəl-axır fiasqo ilə nəticələncəyini bildiyi üçün təbə olmaq istəmərdi. İshaqın əvəzə təyin ediləcək istənilən təcrübəsiz biri sadəcə olaraq torpaq itirəcək, vəziyyəti müsəlmanların əleyhinə dəyişəcəkdi. Bütün bunları nəzərə alan İshaq müdafiəyə hazırlaşır. Lakin, məğlub olur və onun məğlubiyyəti ilə də bölgədə müsəlmanların nüfuzunun zəifləməsi və xristianların nüfuzunun artması başlayır. Sanarlar məsələsinə gəlincə-gürcü mənbaləri Buğanın sanarlara deyil qardabanlılara məğlub olduğunu qeyd edirlər. Buğanın sonra apardığı siyasətin də heç də İslama uyğun olmadığı, yerli əhalini narazı saldığı, nəticədə Xilafətin mövqeyinin zəiflədiyi müşahidə edilir.

İbn Rusta, Əbu Ali Əhməd ibn Amr

Kitab əl-A'laq ən-nəfisə. (Nəfis daş-qaşlar kitabı) Leyden: Brill, 1892

(Ибн Руста. Из книги драгоценных камней – СМОМПК. вып. 32. Тифлис. 1902. С. 35-54)

s.147 – 148 – Bu şəhərdə (Xayzan) Azərnərsə adlanan hökmdar var ki, üç dinə etiqad edir. Cümə günü müsəlmanlarla namaz qılır, şənbə günü yəhudilərlə, bazar günü xristianlarla. Kim ki, hökmdar olur, o da qərar verir: "Həqiqətən, bütün bu dinlərdən olanlar öz dinlərinə qərarırlar və düşünlürlər ki, həqiqət öz əllərindədir və batil öz dinində deyil. Mən də bütün dinlərə etiqad edirəm, beləliklə bütün dinlərdəki həqiqətə çatıram".

Qeyd: Şirinbəy Hacıəli bu məlumatı Masudi və Muqəddəsinin məlumatları ilə tutuşduraraq bu şəxsin Albaniyanın hakimi Adərnəse ibn Hammam olduğunu qeyd etmişdir¹⁰⁸⁵. Qeyd edək ki, bu adət – dini demokratiya, dini dözümlülük, üçdinlilik və hətta dördünlilik İbn Rustanın qeydlərində xəzər türklərində də rast gəlinirdi ki, bu da Şəki mülkiyyətindəki albanları xəzərlərə çox yaxınlaşdırır¹⁰⁸⁶. Belə adət digər ətraf heç bir xalqa məxsus olmamışdır.

İbn Xordadbeh

"Kitab əl-məsəlik və-l-maməlik" (Yollar və məmləkətlər haqqında kitab). Leyden: E.J.Brill. 1967 – 308 s. + 216 s

s. 118 – Əl-Cərbi şimal ölkəsidir və məmləkətin dördüdə birini təşkil edir. Şimalın İspəhbuzu (cənişin-hərbi rəis) fərların dövründə Azərbazqan (Azərbaycan) İspəhbuz adlanırdı

¹⁰⁸⁵ Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan. – s. 106

¹⁰⁸⁶ İbn Rusta, Əbu Ali Əhməd ibn Amr. Kitab əl-A'laq ən-nəfisə. Leyden: Brill – s. 139-140; Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. III. Ибн Хордадбех. С 1-21; IV. Кудамма. С. 23-34; V. Ибн Руста. С. 35-54; VI. Ал-Якуби. с. 55-63; Перевод и примечания Н.А.Караулова // СМОМПК. вып. 32. Тифлис: Тип. Канцелярия главноначальствующаго гражд. частию на Кавказе и К. Козловскаго. 1903 – с. 43-45

s. 122 – Birinci Ərminiyyə: *əs-Sisəcan, Arran, Tiflis, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şərvan*.

İkinci Ərminiyyə: *Curzan, Suğdəbil, Bab Feyruz Qubad, əl-Lakz*.

Arran, Curzan, əs-Sisəcan vilayətləri xəzərlərin, Dəbil, Nəşəvə, Sirac, Bağrəvənd, Xilat, Bacuneys rumların ölkəsindədir.

Əl-Məsudi

Muruc əz-Zəhəb və Məadin əl-Cəvahir. C.1.

Beyrut: əl-Məktəbət-ul Asriyyə, 2005 – s.155-156

Valixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974 – 223 s., s (49-74)

s. 155 – **əl-Abxaz** - İndi Qəbx (Qafqaz) dağları, qalaları və Bab əl-Əhvaba qayıdaq, bu ərazinin sakinləri haqqında ümumi xəbər vermiş olsaq əl-Lan ölkəsi yanında xristian dininə sitayiş edən Abxaz ölkəsi yerləşir. Bu vaxt onların hökmdarı var idi. [əl-Lan ölkəsi onlara məlum idi, onlar Qəbx dağı ilə bitişik idilər. Sonra Abxaz Curiya məmləkətinə qovuşur. Onlar (curiyalılar) xristianlığa etiqad edən və Curzan (məndə Xəzran) adlanan böyük ümmət(-dən) idilər. Bu vaxtlar onların hökmdarı var idi.] Ona *ət-Tabii* deyirdilər. Bu *ət-Tabii*in məmləkətində Zül-Qərneyn məscidi yerləşir. Abxazlar və gürcülər Tiflis qalasının sahibinə cizyə verirdilər. Bu [təbəçilik] Tiflis fəth ediləndən, burada müsəlmanlar məskunlaşandan Mütəvəkkilin günlərinə qədər belə idi. Burada İshaq ibn İsmail adlanan şəxs var idi. O ətrafındakı müsəlmanların və digər xalqların yalnız özünə tabe olmasa və özünə cizyə verilməsi ilə tanınırdı. Bu xalqların işləri yüksəldi, Mütəvəkkil oraya ordu göndərdi və onlar Tiflis sərhəd qalasının yanında dayandı və müharibə vəziyyətinə aldılar və şəhəri qılıncla aldılar. İshaq ibn İsmail öldürüldü. İshaq ibn İsmail nahiyədə mutəğəllib (müdafiə edən) idi. Bu məlumatların zikr edilməsi uzun çəkir, bu hadisə bu ərazilərin və bu ərazilərdəki hadisələrin məlumatlarından xəbərdar olanlar arasında məşhurdur. Onu (İshaq ibn İsmaili) Qureyşin Bəni Umeyyə ailəsin-

dən olan biri kimi və ya Bəni Umeyyənin sonradan mövlası (azad edilmiş qulu) kimi görürəm. Bu hadisədən sonra müsəlmanların bu qayədə (İslamın müdafiəsi istiqamətində) nüfuzu qırıldı. Onların ətrafındakı məmləkətlərdən onlara tabe olanlar təbəçiliyindən çıxdılar və Tiflis ərazinin çoxu əlindən çıxdı. İslam ölkələrindən Tiflis sərhəd şəhərinə gediş-gəliş kəsildi, çünki onların arasında kafirlər var idi. Bildiyimiz kimi bu qalanın ətrafında mühit belə idi və qeyd etdiyimiz kimi *ətəfi* (kafir) məmləkətləri ilə çevrilmişdi, əhalisi çox güvvətli və cəsur idilər.

Əs-Sanariyyə məmləkəti – Curiya ölkəsi ilə Samsxi adlanan yer sərhəddir. Buranın xalqı xristian və cahildirlər. Ölkənin hökmdarı yoxdur. *Bundan o yana Tiflis sərhəd rayonu ilə "Alan qapısı" qalası arasında Sanariya ölkəsi yerləşir.* Hökmdarı Koriskusdur, bu ad digər hökmdarları üçün də geniş yayılındır. Əhalisi xristianlığa etiqad edir. Bu xristianlar iddia edirlər ki, onlar mudarlı (şimal ərəbləri) Nizar bin Məad adlı ərəbdəndirlər. Onlar Aqıldan çıxmışlar, çox qədim zamanlardan burada məskunlaşmışlar. Onlar burada bir çox millətə tanışdırlar

s.156 – Şəkin məmləkəti - Sanariya ölkəsindən sonra Şəkin ölkəsi gəlir. Əhalisi xristiandır. Bunların arasında ticarət və sənətkarlıqla məşğul olan müsəlmanlar da vardır. Onların hökmdarı, indi, bu kitabımız yazılan vaxt, *Azər ibn Nəbih ibn Məhəcirdir*.

Qeyd: Şirinhəz Hacıəli son məlumatı İbni Rusta və Muqədəsinin məlumatları ilə tutuşduraraq bu şəxsin Albaniyanın hakimi Adernerse ibn Hammam olduğunu qeyd etmişdir.¹⁰⁸⁷

s. 156 – Muqan məmləkəti – Kür çayına gəldikdə, o, Xəzran ölkəsinin (biləd) Curcin məmləkətindən başlanır və Abxaz ölkəsi ilə axaraq *Tiflis sərhəd rayonuna yetişir* və onu ortadan bölür. Sonra bu çay Siyavurdiya ölkəsindən keçərək Bərdədən 8 mil məsafədə axır. Sonra [Bərdənin əsərlərindən (Bərdəyə aid olan yerlərdən)] Bərdicə çatır və burada ona Sanardan axan Araz çayı birləşir.

¹⁰⁸⁷ Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan... – s. 106

Qeyd: Siyavurdiyə deyildikdə güman ki, sabir türklərinin torpaqları nəzərdə tutulmuşdur.

Əl-Məsudi

“*Kitab ət-tənbih və-l-ışrah*”

(*Xəbərdarlıq və yenidən gözdən keçirmə kitabı.*)

Leyden: E.J.Brill. 1893)

Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974 – 223 s (74-75)

s. 62 - *əl-Kurr çayı Tiflis ölkəsindən və* Curzan ərazisindəki Suğdəbil şəhərindən, sonra Bərdə ölkəsindən keçir və Arras çayı ilə birləşir, hansı ki, həm də Varsan çayıdır. Onlar ikisi bərabər birləşib cəm olurlar.

İbn Havqəl

“*Kitab əl-masalik və-l-mamalik*” (Yollar və məmləkətlər kitabı)

Leyden: E.J.Brill. 1872 – s. 243

Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974 – 223 s (102-126)

s. 109-110 – Tiflis Bab əl-Əbvabdan kiçik şəhərdir. *Bu şəhər hər tərəfdən düşmən əhatəsində olan mühüm sərhəd yeridir.* Tiveriadada olan hamamlardan burada da vardır. Onların suyu odsuz qaynayır. Şəhər Kür çayı üstündədir. Tiflis əhalisi xaricdən gələnlərə qarşı əminlik və xeyirxahlıq göstərir. Onlar təsadüfən [buraya] gəlib çıxan və azacıq düşüncə və biliyi olan hər kəsə dostcasına yanaşırlar. *Onlar qədim nəzəriyyələrə (təlimlərə) əsasən sünnilik tərəfdarlarının fikirlərini müdafiə edirlər.* [Tiflisli] hədis haqqında elmlərlə çox məşğul olur və bu elm ilə məşğul olanlara hörmət edirlər. *Arranda Bərdə, əl-Bab və Tiflisdən [başqa] böyük şəhərlər yoxdur.*

s.111 - *Qırmızı Bab əl-Əbvabın hüdudlarından Tiflisədək bütün Arranda,* Arras çayı yaxınlığından Curzan nahiyələri-nədək hər yerdə vardır. *Bu yer isə (Curzan) Azərbaycan hökmdarının idarəsi ilə dağılıq yerədir.*

Əl-İstəxri

“*Kitab masalik al-mamalik*” (Yollar və məmləkətlər haqqında kitab). Leyden: E.J.Brill. 1870 – 348 s

s. 185-187 Tiflis böyüklükdə Bab əl-Əbvab kimi deyil, onun ətrafında palçıqdan iki divar, divarda isə üç darvaza var. *Tiflis sərhəd şəhərdir. Arranda Bərdə, əl-Bab və Tiflisdən böyük şəhər yoxdur.*

s. 190 – *Arranın sərhəddi Bab əl-Əbvabdan Tiflisə, Araz çayı yaxınlığındakı Haciran adlı yerədəkdir.*

Əl-Müqəddəsi

“*Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim*” (İqlimlərin öyrənilməsində ən yaxşı bölgülər), Leyden: BGA, E.J.Brill. 1967 – 498 s

s. 374 - Arran dəniz və Arras çayı arasında adaya oxşayır və bütün iqlimin 1/3-i təşkil edir. Əl-Məlik çayı buranı uzununa bölür. Paytaxtı – Bərdədir; şəhərlərindən *Tiflis, əl-Qala, Xunan, Şəmkur, Cənza, Bərdic, əş-Şemaxiyyə, Şarvan, Bakuh, əş-Şəbran, Bab əl-Əbvab, əl-Abxaz, Şəkki, Qəbələ, Məlazkərd, Tabla (Telavi).*

Abdurrahman ibn Xaldun

Tarix-i ibn Xaldun.

Əl-Musəmma divan əl-mubtəda və-l xəbər fi tarix əl-Ərəb və-l Bərbər Əl-Cuz-us Səlis (III cild). Beyrut: Dar-əl Fikr, 2000.

s. 111 – Artıq bizə h. 104-cü ildə (m.723) onun (Cərrah əl-Həkəminin) xəzərlər ölkəsinə girişi və onun qabağında onların məğlubiyyəti haqqında məlumat təqdim edildi. Həqiqətən o, onların içinə daxil olur və orada möhkəmlənir. Bələncərə sahib olur və sonra onu yenidən sahibinə qaytarır. Bu zaman qış düşdüyi üçün qışı burada keçirir. (Xəlifə) Hişam onun əməllərini təsdiqləyir və sonra onu Ərminiyyə valisi təyin edir. Və O (Cərrah) h. 111-ci ildə (m.729) Tiflis nahiyəsindən olan (və ya

Tiflis nahiyəsi tərəfdən) Turkuman ölkəsinə daxil oldu (دخل بلاد التركمان من ناحية تقيس). Onların şəhəri Beydanı fəth etdi və zəfər qazandı. Allan nahiyəsi tərəfdən (mətnədə əl-Laf) xəzərlər və türklər toplaşdılar. H. 112-ci ildə (m.730) Cərrah onlara qarşı çıxdı və Ərdəbil düzənliyində onlarla qarşılaşdı. Şiddətli döyüş oldu. Onun üstünə gələn düşmənlər çoxaldı və (Cərrah) və yanındakılar şəhid oldu. Qardaşı Həccac Ərminiyyədə onun xələfi (vali kimi davamçısı, yerinə keçən) oldu. **Xəzərlərin – hansı ki, turkumanlardır** (الخرز و هم التركمان) – döyüşmə həvəsi o qədər artdı ki, ölkənin içinə doğru irəlilədilər və Mosula yaxınlaşdılar.

Sədrəddin Əli əl-Hüseyni

Əxbar əd Daulat əs-Səlcuqiyyə

(Садраддин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат ас-Селд-жукыййа. Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения 3. М. Буниятова. Москва: Издательство «Наука», 1980. – 253+245 с.)

s.54 - 460-cı ildə (hicri 1067/68) Abxaz çarı Baqrat əl-Bərdə üzərinə yürüş təşkil etdi, bu işə müsəlmanların ölkəsində bir şəhərdir. Onda sultan öz (hücum) fikrində möhkəmləndi və Abxaz üzərinə yola çıxdı. Öndə gedənlərin başçısı Sav Təgin idi. Ər-Rumun ən cəsur döyüşçüləri isə franklar (əl-fərənc) və Şəkinin piyada döyüşçüləri idi. Şəki Axsitanın rəhbərlik etdiyi vilayət idi

Qeyd: Burada nəzərdə tutulan çox güman ki, səlcuqlulara qarşı Şəkinin Baqratla mümkün olan ittifaqından danışılır. Diqqətə baxılırsa mənbədə xristian dövlətləri ər-Rum adı altında birləşdirilir və xristian qoşunları arasında Şəki piyada qoşunlarının fərqləndirilməsi əlbəttə ki, onların o dövrdə ordusunun çox güclü olmasının göstəricisi idi. Bundan əlavə, Şəki ordusunun tərkibində muzdlu vərəqlərin və ya Avropa muzdlularının iştirakı da istisna edilmir ki, mənbədə onlar “əl-fərənc” adlandırılıb.

s. 55 - Bu iki qala sahibi arasında və Şəki məliyi arasında qədimdən ədavət var idi. Ona görə də qalaların sahibi sultanın yanına gəldi, İslamı qəbul etdi və hər iki qalanı ona təhvil verdi

Sultan sarayına frankların məliki və Şəki məliyi Axsitan bir neçə süvari ilə gəldi. O, girişdə dayanmışdı. Sultan dedi: “Ona daxil olmağa kömək edin və ona qulluq edin, çünki, o, əsil-nəcəbətli nəsiləndən olan hökmdardır”. Onda o (Axsitan) tələsdə və sultanın yanına daxil oldu və dedi: “Təcrübə mənə xüsusi insanlara qarşı səhv etməməyi öyrədir, amma, sənin taxtına mənə xüsusi bir şey gətirib: Düşüncəmdəki İslam anlayışı və xristianlıqla olan bütün düşüncələrimi və əlaqələrimi qəti qırmaq istəyi”. Sultan taxtından endi, onun qarşılıq, qucaqladı və şərindən öpdü. Axsitan onun ayaqlarından öpdü və hər ikisi özlərini saxlaya bilmədilər və ağladılar və qəlblərində duyğu atəşi alovlandı.

Qeyd: Görünən budur ki, istər Axsitandan öncəki qala sahibi, istərsə də Axsitan çox rahat İslamı qəbul etmişlər, lakin, Axsitanın yanında ki məlik əl-fərəncin, frankların məliki haqqında məlumat verilmir. Deməli, bu məcburi deyildi. Yerli Şəki əhalisinə İslam yad deyildi və artıq, uzun zaman idi ki, İslama Şəkidə hökmdar səviyyəsində ibadət edilirdi. İbn Rustada da bu haqda məlumat var (157, 47-49).

s.55 -Sultan Tiflisə daxil oldu və burada cami məscidi inşa etdirdi.

Qeyd: Çox təəssüf ki, Tiflisdə günümüzdə İslam memarıq nümunələrinin demək olar ki, heç biri qəlib çatmayıb.

İbn əl-Əsir

“Əl Kamil fi-t Tarix” 11 cilddə

6-cı cild (raciahu və sahhabu Dr. Muhammad Yusuf Daqqaq)

Tab'atu-l ulla. Beyrut: Daru-l Kutubu-l İlmiyyə, 1987

(Tərc. M. Əfəndizadə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959. – 216 s)

s. 116-Kür böyük bir çaydır Tiflis onun qərb tərəfində və Suğdəbil onun şərq tərəfindədir. O [Zirək], Kür çayını keçib Tiflis meydanına düşdü. Buğa bunun kimi Əbulabbas əl-Varsani

(mənbədə əl-Varisi الوارثي) ən-Nasranini də, istər ərəb olsun, istər əcəm – bütün Ərminiyyə əhalisinin üzərinə göndərmişdi. O [Əbulabbas] Tiflisə şəhərin yan qapısından girdi.

Qeyd: *Buğanın, ümumiyyətlə Xilafətin ən böyük səhvlərindən biri qiyamçı müsəlmanlar: qarşı mənfəət naminə çox vaxt yerli xristianlarla ittifaqa girmələri olmuşdur. Nəticədə, üsyanlar yatırıldıqdan sonra mərkəzin qüvvələri üsyan ocaqlarından uzaqlaşır, yerli müsəlmanların yerini yerli xristianlar tutur və öz istadikləri kimi möhkəmlənirdilər. Burada da biz Buğanın Əbulabbas Nəsrinin qüvvələrindən istifadəsini görürük.*

s. 116 - Bəni Uməyyə ağalarından İshaq ibn İsmayıl Tiflisdən Zirəkə qarşı çıxdı və meydanın qabağında onunla üz bəuz gəldi. Buğa körpünün üstündə bir hündür təpədə durub Zirəkin və Əbulabbasın gördüyü işlərə baxırdı. Buğa neftçiləri çağırırdı, şəhərə od vurub yandırdı. Şəhər sənubər (şam) ağacından tikilmişdi. İshaq ibn İsmayıl yanğını görüb şəhərə döndü. Gördü ki, od bunun sarayını, sarayının ətrafını, hətta özünü də bürümüşdür. Ondan sonra türklər və məğriblilər gəldilər, onu və oğlu Öməri əsir götürdülər, hər ikisini Buğanın hüzuruna gətirdilər. Buğanın əmri ilə İshaqın boynunu vurub cəsədini Kür çayının üstündə asdılar. İshaq böyükbaşlı, çəpəgzlı, yoğun və qoca bir adam idi. Şəhərdə 50 minə qədər adam yandı. Yanmayıb salamat qalanlarını da əsir götürdülər, ölənləri asdılar.

Qeyd: *Bu rəqəm orta əsr şəhəri üçün çox böyük bir rəqəmdir. Əlbəttə, belə bir iktidən sonra şəhərin zəifləməsi labüd olacaqdı ki, nəticə də Tiflis əmirliyi İshaq ibn İsmayılın dövründə əldə etdiyi torpaqları itirir, eyni zamanda hər tərəfdən xristian dövlətlərin mühasirəsinə düşür. Bu vaxtdan sonra bölgədə İslam hücum vəziyyətindən müdafiə vəziyyətinə keçmək məcburiyyətində qalır.*

9-cu cild (raciahu və sahhahu Dr. Muəmməd Yusuf Daqqaqə) Tab'atu-r Rabia. Beyrut, 2003

s. 194 – 514 [1120]-cü ildə gürcülər İslam vilayətlərinə qarşı çıxdılar Bu ilin əvvəlində onlar qıpçaq və başqa qonşu millətlərlə birlikdə meydana çıxdılar. Bunlara qonşu olan əmirlər bir-

birinə məktub yazıb ittifaq etdilər. Onların arasında Elğazi və onun yanında Dubeys ibn Sadaqə də vardı. Məhəmməd oğlu Toğrul padşah və atabəy Kuntoğdı (Gündoğdu) da vardı Tiflisə yaxınlaşdıqda müsəlmanların əsgəri çoxalmış və 30 minə çatmışdı.

Onlar üzlaşdilər və döyüş üçün nizam aldılar. **Qıpçaqlardan iki yüzə qədər adam meydana çıxdı.** Müsəlmanlar elə zənn etdilər ki, onlar aman tələb etmək üçün gəlmişdilər. Ona görə də onlardan ehtiyat etməyib onlara yaxınlaşdılar. **Onlar isə müsəlmanlara ox atmağa başladılar və müsəlmanların cərgələri pozuldu.** Arxadakı müsəlmanlar da bu hadisəni məğlubiyət və qaçmaq zənn edib dağılmağa başladılar. İnsanlar bir-birinin dalınca qaçaraq, izdiham və qələbəlikdən bir-birini əzdilər, tapdaladılar və yaraladılar. Hətta müsəlmanlardan böyük bir alim də öldü.

Qeyd: *Məhz ənənəvi türk taktikasını istifadə edən qıpçaqların sayəsində abxaz çarı IV David ömür boyu qazana bilməyəcəyi bir döyüşü qazanır. Səlcuqlu qüvvələri də məhz bu cür taktikayla xaçlılara qarşı savaşıb və xristian Avropasını öz taktikalarına heyran buraxmışdılar.¹⁰⁸⁸ Sonradan bir türk dövləti olan Osmanlı imperiyasının ordu sistemində ordudan ayrılaq düşmənlər üstünə fədakarcasına hücum edən bu cür seçmə igid əsgərlər "serdengeçti", "dalkılıç", "yalnkılıç" kimi ifadələrlə adlandırılmışdı.¹⁰⁸⁹ Beləliklə gürcü qələbəsi kimi göstərilən bir döyüş 200 qıpçağın türk taktikası ilə qalib gəldiyi bir döyüşdür.*

s. 194 -**Gürcülər qayıdib İslam vilayətlərini qarət etdikdən sonra gedib Tiflis şəhərinin mühasirə etdilər.** Şəhərdə yaşayanlarla müharibə şiddətləndi, iş böyüdü və şəhər əhalisinin dolanacağı çətinləşdi. Bu mühasirə 515 (1121)-ci ilə qədər davam etdi. Nəhayət, **gürcülər şəhəri zorla ələ aldılar.** Şəhər əhalisi yanında həlak olacaqlarını gördükdə aman istəmək üçün şəhərin qazısını və xətbini gürcülərin yanına göndərdilərsə də gürc-

¹⁰⁸⁸ Runciman S. Haçlı Seferləri Tarihi. İstanbul: Nöktə Kitap, 2005 – s. 177

¹⁰⁸⁹ Serdengeçti. (türkce) <http://www.turkcesozluk.gen.tr/serdenge%6C3%A7ti.html>

cülər bunların sözünü eşitmədi və bunları qorxutdular. **On**dan sonra zorla və zülmə şəhərə girib ümumi qırğın və soyğunçuluq etdilər.

Qeyd: IV Davidin humanizmini və dinlərə qarşı tolerantını buradan görmək olur

s. 472 – Gürcülərin Tiflis şəhərinə girməsi və onu yandırması haqqında

624-cü ilin (1226-1227) rəbiə-1 əvvəl ayında gürcülər Tiflisə gəldilər. O zaman orada [şəhəri] qoruyacaq İslam əsgəri yox idi. Gürcülər şəhəri aldılar, qırılmayıb sağ qalmış adamları qılıncdan keçirdilər. Sonra şəhəri Cəlaləddindən (Xarəzmşah) qoruyub saxlaya bilməyəcəklərini anlayaraq onu tamamilə yandırdılar. Bu xəbər Cəlaləddinə çatdıqda yanındakı əsgərlərlə özünü onlara çatdırmaq üçün getdisə də, orada bir adam da görmədi. Çünki, onlar şəhəri yandırıb oradan çıxmışdılar.

İbn əl-Azraq Əl-Fariqi

“Məyyafariqin və Amidin tarixi”

Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150:

Vol. I, 1979 (ərəbcə mətn (183-272-ci səhifələr)

Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150:

Vol. II. 1979 (İngiliscə tərcümə 273 - 343)

(Minorsky V. - Caucasia in the History of Mayyafariqin // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. 13, no. 1. 1949 – p. 27-35)

Səh. 190 – Və o vaxt ki, Nəcməddin məğlub edildi və öz əshabı ilə geri döndü, Abxaz məliki qənimətləri, əsirləri ilə bir müddətdir almağı təxirə saldığı Tiflis önünə gəldi. Sonra o qərb tərəfdən divarları uçurtdu və qılınclarla şəhərə girdi. **O (IV David) onu (Tiflisi) yandırdı və tamamilə dağıtdı.** Yalnız üç gündən sonra o buranın əhəlisinə “aman” verdi, onların ürəklərini sakitləşdirdi və onları yaxşılıq içində tək buraxdı.

Səh. 192-193 - 1122-ci ildə Gəncədə zəlzələ baş verdi. Onun bir hissəsi yer altına batdı və qala divarlarının bir hissəsi

uçdu. Çar Davud öz qvardiyası, süvari və piyada qoşunları ilə ora gətdi və buradakı adamları soydu. O çoxlu insan öldürdü və sayılmayacaq qədər çox insan əsir etdi. Əsirləri Tiflisə saylarının çoxluğundan arabalarının üzərində gətirirdilər. Müsəlman əsirlər qoyun sürüləri kimi gətirilirdi. Onlarla çar Tiflisə girdi və Tiflis əhalisi onlardan çoxunu aldı və azadlığa qovuşdurdu. Tiflisin bəzi adamları mənə dedi: **“Bizim kasıblığımız bundan sonra başladı”.**

GÜRCÜ MƏNBƏLƏRİ

Leonti Mroveli

Kartli çarlarının həyatı

(Мровели Леонти. Жизнь Картийских царей. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Цулая. Москва, 1979)

s. 24 – Qardaşlar arasında birinci olan Mxsetosa indi Armazi adlandırılan atası Kartlosun məskən saldığı ərazi qismət oldu. O Kür və Araqvi axarı arasında şəhər saldı və oranı öz adı ilə Mxseta adlandırdı. *O, Tbilisidən və Araqvıdan qərbdə Speri dənizinə qədər (Qara dəniz) ərazilərə sahib oldu*

Qeyd: Leonti Mrovelidəki bu məlumat Strabonun Albaniyanın Araqvinin Kürə birləşdikdən sonra başlaması fikri ilə üst-üstə düşür.

s. 25 - (Mxsetosun oğullarının dövründə) xəzərlər özlərinə hökmdar seçdilər. Bütün xəzərlər seçilən hökmdara tabe oldular, onun rəhbərliyində xəzərlər indi Darubandi adlandırılan Dəniz qapılarını keçdilər. Xəzərlər hər iki yolu ələ keçirdilər: Dəniz qapıları Darubandini və Deryalın məntəqəsi olan Araqvi qapılarını *Qeyd: Q.V.Sulaya bu əsərdə xəzər sözünə gətirdiyi 56 nömrəli açıqlamada V.Miller, Q.Melikişvili, V.Vinoqradov, V.Kovalevskaya kimi müəlliflərə istinad edərək xəzər adı altında e.ə. I minilliyin II yarısında skif-sarmat tayfalarının bu əraziyə gəlməsinin nəzərdə tutulduğu ehtimalını irəli sürür (s.51).*

s. 27 - Həmin vaxt Keyxosrovdan qaçan *türklər* peyda oldu. *28 ailə Xəzər dənizindən keçib Kürün yuxarısı ilə Mxsetaya gəldilər.* Onlar Mxsetanın sahibindən farslara qarşı yardım istədilər. Mxseta sahibi bu barədə bütün kartlililəri məlumatlandırdı. Onlar da farslardan qorxduqları üçün türklərlə dost olmaq arzularını izhar etdilər. Qarşılıqlı yardım məqsədi ilə onlar gəlinlərlə-türklərlə birləşdilər və onları bütün şəhərlərə apardılar. Lakin, onlar özlərinə Mxsetadan qərbdə hündür qayalıqda yerləşən bir yer bəyəndilər və onu Mxsetanın sahibindən istədilər. O

razılaşdı, *onlar (türklər) məskəni inşa etdilər, onun müdafiəsi-ni gücləndirdilər və bu yer Sarkine adlanmağa başladı*

Qeyd: Q.V.Tsulaya 73-cü və 79-cü açıqlamalarında türklərin fars eposu Şahnəmədəki turanilər ifadəsinə uyğun gəldiyini bildirir.

s. 27 – Kartlidə bir çox tayfa qarışdı və əsas 6 dildə danışılırdı: erməni, gürcü, *xəzər*, suriya, yəhudi və yunan. Bütün Kartli çarları, ərləri və qadınları bu dilləri bilirdi.

s. 28 – *Sarkinenin əhalisi buntürklər* çarı (İsgəndəri) qınamağa başladılar. İsgəndər (Makedoniyalı) hiddətləndi, sülh istəmədi və onların xahişlərinə əhəmiyyət vermədi və onlara (buntürklərə) dedi: “Siz məni günahlandırdınız, əvəzində mən sizi tamamilə dağıdacağam”. O Sarkineni mühasirəyə aldı və oradan heç kim qaça bilmədi. Sarkine əhalisi 11 ay döyüşdükləri üçün onlara müqavimət göstərmək çətin olmağa başladı. Onlar yumşaq və rahat dağıdıla biləcək yerlərdən qayını gizlicə qazmağa başladılar. Sarkineti əhalisi gəccə bu keçidə topladılar və İsgəndərə boşalmış şəhəri qoyaraq buradan Qafqaza qaçdılar.

Gürcüstanın döndərilməsi

(xristianlığa)

(Обращение Грузии. Пер. с древнегруз. Э.Такайшвили. Ред. М. Чхартишвили; [Ред. кол. Ш. В.Дзидзури, М. Д. Абашидзе, З. Н. Алексидзе и др.]; АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии.— Тб.: Издательство «Мецниере-ба», 1989)

s. 23 - O vaxt ki, çar Aleksandr Lot törəmələrini qarşısından qaçmağa məcbur etdi və onları yarı qaranlıq ölkəyə göndərdi, onda *o, ilk dəfə Kür sahilindəki dörd şəhər və onun ətrafında yaşayan qəzəbli buntürk tayfalarını gördü. Bu şəhərlər Sarkine, Kaspi, Urbnisi və Odraxe şəhərləri idi. Qalaları isə böyük qala Sarkine, idarəçi qalası Kaspi, Urbnisi və Odraxe qalaları idi.* Çar onlarla mübarizə aparmağın mümkün olmadığını görib buradan uzaqlaşdı. *Bu vaxt isə buraya xaldehylərdən aralanan dö-yüşkən hon tayfaları gəldilər və buntürklərin başçısından vergi*

ödəmək qarşılığında məskən istədilər və Zanavidə məskən saldılar. Onlar əvəzində vergi ödədikləri yeri idarə etdilər və bura Xerki adlanır.

Müəyyən bir vaxtdan sonra bütün torpaqların hökmdarı Aleksandr geri qayıtdı, bu üç şəhəri və qalanı dağıtdı, honları da məğlub etdi. Amma Sarkine şəhəri ilə 11 ay müharibə apardı

İsgəndər öz yanında Arian-Kartlinin çarının oğlu Azonu saxlayırdı və ona Mxsetanı iqamətgah kimi verdi Bu Azo isə Arian-Kartliyə, atasının yanına getdi və oradan 8 ev və qohumlarının 10 ev gətirdi və Hatsi və Haim tanrılarının bütələrini də götürərək qədim Mxsetada məskən saldı.

Qeyd: Yəqin ki, 8 ev dedikdə 8 böyük nəsil və ya 8 min ailə nəzərdə tutulub. Sonuncu məlumatın özü gürcülərin Mxseta və ətrafına təxminən e.ə. IV əsrin sonlarında gəldiklərinin isbatıdır. Bu vaxta qədər isə burada buntürklər və digər türk tayfaları yaşayıblar.

1) Bu Azo, Arian-Kartli çarının oğlu Mxsetada ilk hökmdar idi.

2) Ondən sonra çar Farnavaz oldu. O zirvədə böyük büt ucaltdı və ona Armaz adı verdi və və çay tərəfdən oranı divarla möhkəmləndirdi və bura Armaz adlanır.(e.ə. IV əsrin sonu – e.ə. təxm.240)

Qeyd: Çay tərəfdən buranın möhkəmləndirilməsi güman ki, buranın sonuncu məntəqə olmasından və sərhədə məntəqəsi olduğu üçün daim müdafiə olunmasından qaynaqlana bilərdi.

s. 24

3) Ondən sonra çar Saurmaq oldu. O yolda Aynina bütünü düzəltdi və Armazda tikintiyə başladı (e.ə. təxm.240-e.ə.162)

4) Ondən sonra Mirvan gəldi və yolun başında Danina bütünü ucaltdı və Armazı tikdi. (e.ə.162-e.ə.112)

5) Farnacob hökmdarlıq etdi və dağda Zaden bütünü ucaltdı və tikdi (e.ə.112-e.ə.93)

6) Arsok hökmdarlıq etdi və şəhər ətrafına divarlar hördü (e.ə.93-e.ə.81).

7) Arnk hökmdarlıq etdi və Armazı daxili qala tikdi (e.ə.81-e.ə.63)

8) Bratman hökmdarlıq etdi və Mxseta şəhər olmağa başladı (e.ə.63-e.ə.32)

9) Mirean hökmdarlıq etdi və o Mxsetanı tikdi (e.ə.32-e.ə.23)

10)Arsuk hökmdarlıq etdi, Kaspini tutdu və buranı idarəçilik qalasına çevirməyə başladı (e.ə.20-e.ə. 2)

11)Rok hökmdarlıq etdi və tamamilə Mxsetanı tikib qurtardı (Eramızın I əsrinin əvvəlləri)

12)Armazda Kardzam, Mxsetada Bratman hökmdarlıq etməyə başladılar və onların hakimiyyəti dövründə Mxsetaya yəhudilər gəldi və buraya yerləşdi (Eramızın I-II əsrləri)

Qeyd: Gürcü çarlarının siyahısına diqqət etsək görərik ki, gürcü çarları Armaz və Mxseta məntəqələri ətrafında e.ə. IV əsrdə gəlsələr də burada möhkəmlənmələri çox çətin olmuş, yalnız Kaspi işğal edildikdən sonra Mxseta və Armaz məntəqələrində yerləşmələri və möhkəmlənmələri mümkün olmuşdur. Bu vaxta qədər isə yuxarıdakı məlumatlardan da görünür ki, buralarda honlar və buntürklər yaşamışlar

Kartlis Sxovrebadan Vaxtanq sonrası təhkiyənin ikinci hissəsi

(Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г. В. Шуля; [Ред. кол.: З. Н. Алексидзе, В. Н. Габашвили, Н. С. Джанашиа и др.]; АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. Тб.: Издательство «Мецниереба», 1982; Тип. АН ГССР.)

(Həmçinin elektron *.pdf formatda - http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf)

s. 36 – Kartliyə Momadın oğlu həcəri* əmir Kar Mərvan daxil oldu. Onu eyni tayfadan olan Bağdad əmirməlmömini Abdalməlik oğlu Eşim göndərmişdi

Kar bütün Qafqazı keçdi, Dəryal və Dərbənd qapılarını tutdu və Kartli daxilindəki bütün şəhərləri və əksər qalaları dağıtdı. Əsətdikdə ki, Kartli çarları bütün doğmaları ilə birgə Eqrisiyə qaçdıblar və buradan keçib, Abxaziyada gizləniliblər, onları izləməyə başladı və Eqrisinin bütün qalaları və şəhərlərini dağıtdı.

Qeyd: Kartlinin Eqrisiyə bu qədər yaxın olması İmeretiya-İberiya-Kartli eyniliyinə gürcü mənbələrindən bir sübutdur, Tiflis və ətraf ərazilərinin isə Kartliyə heç bir dəxli yoxdur.

*(İslam və İncil tarixində ərəblərin İbrahim peyğəmbərin Həcar adlı xanımından olan İsmayıl peyğəmbərin soyundan gəldiyinə inanılır. Ona görə də ərəblər burada həcəri adlandırılır.)

s.39 – Amma Mirin vəziyyəti ölümcül yaralarla ağırlaşdı və o öz qardaşı Arçilə dedi: “Budur, qardaş, mən əcdadlarımızın yanına gedirəm. Məni əcdadlarımızın yanında (Mxeta-RM) basdır Varis oğlum yoxdur, yeddi qızım dünyaya gəldi Biz məhv olmuşuq, sən evli deyilsən, mənim də oğlum yoxdur. Amma atalarımız necə ki, eristavlarımızın (knyazlarımızın) qızları ilə evləndirdilər, mənim qızlarımı da onlara verək və Kartli torpaqlarını bölək: yarısını sənə, yarısını onlara. Lakin, sülalə hakimi kimi mənə aid olan torpaqları mən sənə verirəm, qoy bu torpaqlar sənə bizim sülalənin başçısı kimi qalsın: **Eqrisi, Svaneti, Təkveri, Arqveti və Quriya. Klarcti və Orta Mtiuletni** isə qızlarıma ver Atamız bizim qarmaqarışılıqda öldü və biz onu Mxetaya apara bilmədik, onun qalıqlarını götür və **Kutatisi kilsəsində** basdır ki, bu bizim hegemonluğumuzu isbatlasın. Sən isə burada qal və yunanlarla dostluq et” Mir öldü və onu Mxetaya apardılar və yuxarı kilsənin dahliz girişində basdırdılar.

Qeyd: Burada diqqəti əsas cəlb edən sülalə torpaqlarıdır. Belə ki, məhz bu torpaqlar Kartli torpaqları olmuş, digər torpaqlar sonradan işğal edilmiş, İberiyaya yamaq sayılmışdır. Mxeta yenə də öz əhəmiyyətini qoruyur və Tiflisdən əhəmiyyətli bir şəhər kimi söhbət belə getmir. Bunun əvəzinə Kutatisinin ikinci mərkəz kimi önümüzdə çıxdığını görürük. Deməli tarixən bu şəhərin hər hansı bir önəmi olub ki, belə ağır vaxtda iberlər buranı paytaxt kimi istifadə etmək qərarına gəliblər.

s. 39-40 – Arçil Kartli eristavlarını çağırdı və qardaşı qızlarını onlara əvə verdi : birini Klarcti və Cavaxetini idarə edənə, ikincini Trialeti, Taşir, Abotsu idarə edən Firuzun nəslindən olan ptiaxşa əvə verdi, üçüncünü Nerse Nersiana, dördüncünü

Adarnase Adamasiana və Yuxarı Torpaqlar-həmçinin Kartlini onlar arasında böldü. **Beşincini Varuzmana verdi və Kotman və Kurt (Qurd) dərəsi arasındakı ərazinin idarəsini ona tapşırırd. Varuzman Vaxtanq Qorqasalin anasının atası olan Bərdənin fars canişinin nəslindən idi.** Altıncını Cuanşer Cuanşerianiyə verdi və ona **Cvari, Xerki, düttün Mtiuleti, Manqlisi dərəsi və Tiflisi** verdi. Arçilin öz payı bütün bu vilayətlərin yarısını təşkil edirdi. Digərləri görəndə ki, Cuanşerə o keyli (nəzərə çarpacaq) dərəcədə çox yerlər verib, onda bu digərlərini bir az dilxor etdi.

Qeyd: Mənbənin bu hissəsində bir neçə məqam ciddi şəkildə analiz edilməlidir.

1) Əvvəla, əvvəlki çıxarışda Mir qeyd edir ki, yeddi qızım var, Arçil isə altı qızı əvə verir.

2) Canişinlər arasında iki fars əsilli canişin var. İberlərin əfsanəvi hökmdarı Vaxtanq Qorqasal da fars qanı daşıyır və gürcülər də farslarla qohunluğa xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Mir də Arçilə öz qızlarını fars hökmdarlarına əvə vermək istədiyini deyirdi¹⁰⁹⁰. Bu mənbədə açıq-aşkar Vaxtanq dövründən qalan fars təsiri hiss edilir. Güman ki, bunun səbəbi “Vaxtanq Qorqasalin həyatı” əsərini yazan Cuanşer Cuanşerianidir.

3) Gürcü tarixçilər tərəfindən nə qədər ayrı əsərlər olaraq göstərilərsə də “Arçilin iztirabları” əsəri “Vaxtanq Qorqasalin həyatı”nın, “Kartli salnaməsi” isə “Arçilin iztirabları”nın bir davamıdır və çox güman ki, bu əsərlərin bir müəllifi var-Cuanşer Cuanşeriani. O da yəqin ki, öz nəslini şişirtməkdən ötrü həm nəslinə bol-bol torpaq paylayıb, həm də farsları tərifləyib. Burada ağ etdiyini başa düşdüyü üçün digər canişinlərin narazı və dilxor olduğunu deməkdə də özünü sığortalayıb. Qeyd edək ki, bu torpaqlar “Gürcüstanın döndərilməsi” əsərində honlara, buntürklərə verilən torpaqlardır.

¹⁰⁹⁰ Летопись Картли. Пер., ввел. и примеч. Г.В. Цулая. / Ред. кол.: З.Н. Алексидзе, В.Н. Габашвили, Н.С. Джанашиа и др. АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. Тб.: Издательство «Мециниреба», Тл. АН ГССР, 1982 – с. 39

3) Yer adları arasında diqqəti ən çox cəlb edən Kurt dərəsi aadır. Hansı ki, gürcü dilində bu adın heç bir mənası yoxdur və hal-hazırda müasir Gürcüstanın Şida Kartli əyalətində Sxinvalidən şimalda indi də Kurta adlı məskən mövcuddur. Güman ki, bu yer adı daim Sarmat-Dəryul qapularından bura gələn türklərdən və ya buntürk-hun məskunlaşması dövründən yadigar qalıb. Digər maraqlı, diqqəti cəlb edənq cəhət isə məhz Aran – Bərdə canişinin nəslindən olan Varazmanın bu Qurd dərəsini idarə etməsidir.

4) Belə bir bölgünün gürcü eristavlarının sonradan ortaya atdıqları əfsanə olduğunu "Kartli salnaməsi" əsərinin əvvəlinə yazdıqları girişdə gürcü alimləri özləri də etiraf edirlər. Arçilin eristav islahatları X-XI əsrlərdə Baqrationilərdən daha çox torpaq almaq istəyən, mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan separat feodallara qarşı Baqrationiləri dəstəkləyən eristavlar tərəfindən düşünlülmüş və hüquqi don geyindirilmiş bir əfsanə idi¹⁰⁹¹.

5) Bu gürcü mənbəsində digər ilk mənbələrdən-Leonti Mrovelinin "Kartli çarlarının həyatı"ndan fərqli olaraq Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarına əsl gürcü torpaqları adı altında iddia edilmir, buralar sonrakı mərhələdə Arçil tərəfindən işğal edilir. Nəzərə alsaq ki, Kartlis Sxovreba külliyyəti XVI-XVIII əsrlər arasında yazılıb və bu vaxtlar da Kartli və Kaxetiya çarları arasında mübarizələr gedib, o vaxt gürcülərin Kaxetiya əlini verdikləri tarixi şimal-qərbi Azərbaycan torpaqlarının Arçil tərəfindən dəqiq işğalını və Kartliyə qatılmasının dəqiq təsvirini anlamaq olur. Güman ki, bu hissəyə sonrakı dövrlərdə siyasi vəziyyətlə bağlı olaraq "əl gəzdirilmişdir".

Arçilin iztirabları

(Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г. В. Чулая; [Ред. кол.: З. Н. Алексидзе, В. Н. Габашвили, Н. С. Джанашиа и др.]; АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис.

¹⁰⁹¹ Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г. В. Чулая – с. 35-36

по источникам истории Грузии. Тб.: Издательство «Мецниереба», 1982: Тип. АН ГССР)

(Həmçinin elektron *.pdf formatda - http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf)

s. 42 – Bu vaxt Asimin qarşısında Qardabandan olan bir mtavar (eristavdan məqamca böyük knyaz) dayandı. O müsəlmanlığı seçmişdi. Əmisini sanarlar öldürmüşdü, əmisinin qatili ni isə Arçilin əmisi çar Adarnase sülhlə buraxmışdı

Qeyd: Bu məlumat sübut edir ki, qardabanlılar və sanarlar fərqli iki türk tayfası olmuşdur: gürcü mənbəsi "Gürcüstanın döndərilməsi" buntürkləri, hunları, xəzərləri fərqləndirdiyi kimi, onları da fərqləndirir. Diqqət çəkən başqa məqam qardabanlılar arasında İslam dininin daha tez yayılmasıdır. Eyni zamanda Qardabanı mtavarın idarə etməsi buranın eristavların ərazisindən böyük olduğunun, onun eristavlardan güclü olduğunun və qüvvəsinin də çara yaxın olduğunun göstəricisi idi.

Kartli salnaməsi

(Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г. В. Чулая; [Ред. кол.: З. Н. Алексидзе, В. Н. Габашвили, Н. С. Джанашиа и др.]; АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. Тб.: Издательство «Мецниереба», 1982: Тип. АН ГССР.

Həmçinin elektron *.pdf formatda - http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf)

s.47 - Üç il bundan sonra (xəzər) Xaqan(ı) öz sipəhsaları (ordu başçısı) Bluçanı təchiz etdi; o Leket yolunu keçdi və Kaxetə daxil oldu Tiflisi dağıtdı, Kartliyə və bütün bu məmləkətə doldu (əsgərləri ilə). Onlar Darialan yolu ilə qayıtdılar

s.48 - Bu hadisədən çox illər keçdikdən sonra Ermənistan, Kartli və Eretini idarə edən Xosrov adlı həsəri əmir gəldi. O, xəzərlər tərəfindən dağıdılmış Tiflisi bərpa etdi.

Qeyd: Mənbədə bu yazılandan məlum olur ki, bu dönmədə Tiflis və ətraf ərazilərdə ümumiyyətlə gürcü eristavları və s. ha-

kimiyyəti demək olar ki, yox imiş və hakimi mütləq demək olar ki, müsəlmanlar və xəzərlər imiş. Q.V.Sulaya və M.D.Lordkipanidze Xuasro deyildikdə Yazid ibn Useyd əs-Sulaminin nəzərdə tutulduğunun düşüncülər¹⁰⁹².

s.48 - Kaxetidən Qriqol peyda oldu. Qriqolu dağlı sanarlar və Tiflis əmiri dəstəkləyirdi. Ksanicə Aşot və Qriqol üz-üzə gəldilər. Kaxeti mtavarı Qriqolu qaçmağa məcbur etdilər və Kartli-dən aldığı torpaqları geri aldılar. Aşot *Ksanidən Klaracetə* qadarkı torpaqlara sahib oldu.

Qeyd: Mənbədə açıq-aşkar qeyd edilir ki, Ksanidən şərqdəki ərazilər gürcülərə aid olmayıb. Onlar daim sanarlılar, qardabanlılar və Tiflis əmirləri ilə bir yerdə hərəkət edəblər.

s.49 - Xəlil (Məzyədilər sülaləsindən olan Xəlil ibn Yəzid) Şuabın oğlu Əlini əmir qoydu. Bu vaxtı qardabanlılar razılaşdılar və İovan Kvabuliszdenin oğlu Daçini xorepiskop qoydular, sonra isə Samoel Donaurini xorepiskop seçdilər. Başqa vaxt yənə də həmin ərəb Xəlil gəldi. Qardabanlılar onunla Qavaze yaxınlığında vuruşdular və Xəlili qaçmağa məcbur etdilər və (ərəblərdən) çoxunu qırdılar. Yenidən Tiflisdə İsmailin oğlu Sahak əmir oldu. Lakin, Xəlil yenidən peyda oldu, amma, Cavaxet yaxınlığında öldürüldü. Kartli yaxınlığında oğlu Məhəmməd peyda oldu. Aşot kuropalatın oğlu Baqrat onun yanına getdi və bütün Kartlini ona verdi. *Tiflis əmiri Sahak* orduyla çıxdı və Rexi çayında dayandı. Məhəmmədlə Baqrat isə Uplis-Sixe (qalasını) aldılar. Sahaka köməyə qardabanlılar gəldilər və Rexidə üz-üzə gəldilər. Aralarında döyüş oldu, amma, tərəflərdən heç biri üstün gələ bilmədi. Məhəmməd Bərdəyə qayıtdı.

Qeyd: Demək olar ki, Tiflis əmirlərinin tarixinin əksər dövrlərində ən böyük rəqibləri iberlər, ən yaxın dostqılıları isə sanarlar və qardabanlılar olmuşdur. Ərəblərin isə bölgəyə ara-sıra gələrək yerli müsəlman əyanların müstəqilliyini qırmağa çalışması və bunu edərkən onlara qarşı yuxarıdakı çıxarışda göstə-

rildiyi kimi xristian qüvvələrdən istifadə etməsi nəticə bölgədə İslamın aleyhinə rol oynayan amillərdən olmuşdur.

s.50 - Buğa Bərdədə qışladı. Özünü mtavar elan edən hansısa keşişin oğlunu tutdu və Qardabanı dağıtdı. Daruband qapılarını açdı və üç yüz xəzər evi gətirdi, onlarla Şəmkiri məskunlaşdırdı. Darialandan yüz ev ovs gətirdi və Dmanisidə onları məskunlaşdırdı, yayda Ovsetiyə hücum etməyi düşündü. Lakin, Əmirmömin xəzərlərin özünə qarşı hərəkətlərini eşitdi və Buğaya Kartlini Xəlilin oğlu Xumədə (Məzyədilər sülaləsindən olan Məhəmməd ibn Xəlil) verməsinə tapşırıdı Xorepiskop Samoel xorepiskopun qardaşı Qabriel Donauri idi Sonra Xəlilin oğlu getdi və əmir Sahakın tabelilərindən Qabulos adında bir şəxs oldu. Lakin, Aşot kuropalatın oğlu Quaram Qabulosu tutdu və Yunanıstana (burada Rum, Bizans mənasında-RM) göndərdi, çünki, *Qabulos qardabanlılar tabe olmuşdu və o bundan çox güclənmişdi.*

Qeyd: Qabulos-Qabilin belə rahatlıqla Quarama əsir düşməsinin əsas səbəbi ərəb mənbələrində açıqlanmışdır. Belə ki, İshaq ibn İsmayıl məğlub edilərkən Buğa Tiflisi tamamilən yandırmaq qalmır, burada 50 min insan öldürür, sağ qalanları isə əsir aparır. Əlbəttə ki, bu zərbədən Tiflis əmirliyi rahat-rahat özünə gələ bilmir və bölgədə bundan sonra xristian hakimlər – xüsusilə də abxaz-iber çarları güclənməyə başlayır.

s.66 - Böyük Fadlon (I Fəzl İbn Məhəmməd Şəddadi) yaxşı hərəkətlər etnirdi və Baqratın bütün hakimləri ilə düşmənçilik edirdi. Hara ki, Baqrata xərac verirdi, onlar qoşun yığdılar, Liparitlə və İvane Abazas-dze ilə də razılaşdılar; ranların və kaxların (albanların - RM) hökmdarı dahi Kvirikə də gəldi; erməni çarı David, Tiflis əmiri Cəfər də gəldi. Kvirikenin razılaşmasına görə onların hamısı Fadlona qarşı Eklesədə yığıdılar. Fadlonu qaçmağa məcbur etdilər

Qeyd: Burada Albaniyanın varisi kimi göstərilən Kvirikenin dahi adlandırılması və döyüş planının məhz onun hazırlanması Fəzluna qarşı döyüşdə birləşmiş qüvvələrə əslində Baqratın deyil, Kvirikenin rəhbərlik etdiyinin göstəricisidir.

¹⁰⁹² Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/L.ctopis_kartli.pdf – s. 52

s.66-67 - Liparit və İvane Abazas-dze Muxatqverdidə Tiflis əmiri Cəfəri pusquya saldılar, orada tutdular sonra uzun müddət onu həbsdə saxladılar və ondan Birtvisini aldılar. Abxazların çarının ona yazdığı gəldi və onu Tiflisə əmir kimi göndərdi. Bundan sonra əmirlə Liparitin arasında düşmənçilik meydana gəldi.

Az vaxtdan sonra Liparit Baqratı Tiflisi tutmağa səslədi. Abxazların çarının qoşunu Tiflisə Kürün bu tərəfindən – təpələrdən və düzənlərdən yaxınlaşdılar; digər sahildən, İsanı tərəfdən kaxların və erlərin qoşunu gəldi. Elə bu vaxt hansısa qul ovs tərəfindən kaxların dahi hökmdarı Kvirike öldürüldü, çünki, Kvirike döyüşdə ovs hökmdarı Urdureni öldürmüşdü. Kvirikenin yerinə Kaxetidə hakimiyyətə bacısı oğlu Qaqik gəldi. Onlar (birləşmiş qüvvələr) iki il Tiflisə qarşı vuruşdular. Bu vaxt əmir Əlinin oğlu Cəfər idi. Tiflis əhalisi o qədər çətin vəziyyətdə idi ki, bir litr (400 qram-RM) eşşək etinə əlli dirhəm verirdilər və aclığa və bu cür mühasirəyə artıq dözə bilmirdilər. Tiflis əhalisi şəhəri təslim etmək qərarına gəlirlər. Mühasirənin bu vaxtı abxazların çarı Orbeti və Parsxisi qalalarını tutur. Əmir öz vərdəvlətini yığışdırıb, sal və qayıqlarla gecəliklə Fəzlin oğlu Laşkarıyyənin yanına getmək istəyirdi. Lakin, abxazların çarının zadəganlarından bəziləri Liparitdən gizlicə ona məsləhət gördülər ki, əmiri qovmayaq və Liparitdən gizlicə əmirlə sülh imzalandılar Abxazların çarı kaxlarla düşmənçilik etməyə başladı.

Qeyd: Bu çıxarıda Tiflis əmirinin Şəddadı Fəzlə qarşı xristianlarla birgə hərəkət etməsinin ona baha başa gəlməsinin şahidi oluruq. Belə ki, çətin vəziyyətə düşəndə də çıxış yolu kimi yenə Cəfər Gəncəyə üz tutur. Baqratın Tiflisi almayıb Kaxetə üz tutmasına səbəb isə əslində Tiflisi hər tərəfdən mühasirəyə alıb onu daha zəif vəziyyətə salmaq, hər tərəfdən –istər xristian, istərsə də müsəlman müttəfiqlərdən məhrum etmək niyyəti güdürdü ki, gələcəkdə də Tiflisin işğalı məhz belə şərtlər altında gerçəkləşəcəkdir.

s. 68 - (Baqrat) Tiflisə getdi və Diqom düzündə onu şəhərin ağsaqqalları, saray əhli, süvarilər, şəhər əhli qarşıladı Qala qapılarının üzərindəki qüllələri insanlarla birlikdə yenidən düzəltdi,

şəhər qalası Daricelini, hər iki qüllə Skalkini və Taborini tutdu və onlarda öz qoşunları və eristavlarını yerləşdirdi. Yalnız İsanilər körpünü dağıtdılar və İsanini vermədilər Çar Baqratla sülh danışıqlarından ötrü İsanı düzündə kaxların çarı Qaqik, eristavlar eristavı Qoderdzi və bütün kax zadəganları peyda oldu.

Qeyd: Baqrat bir neçə dəfə belə Tiflisə daxil olsa da heç birində Tiflisə qalıcı olaraq buranı əldə edə bilmir. Mənbədə də görüldüyü kimi Tiflis ən zəif dövründə belə gürcülərə daim müqavimət göstərib. Şəhər əhalisinin Baqratı çağırmaqdan məqsədi isə mənbədə də görüldüyü kimi yalnız və yalnız uzun müddətdir müharibələrdən yorulan şəhərdə nizam-intizam yaratmaq, şəhəri, şəhərdəki ictimai və ticarət həyatını səlhiyyəyə salmaq olub. Ayrıca burada diqqət çəkən əsas məqamlardan biri də Tiflisdəki daxili şəhər qalasının Daricali –Dariceli adlandırılmasıdır ki, bu da türk dilli sözdür.

Çarlar çarı Davidin həyatı

(Жития царя царей Давида. Перевод И. Зетсишвили // Символ. № 40. 1998 с. 276 – 301)

s. 275-276- Çar Georgi çaparaq Acarıstandan Abxaziyyəyə getdi. Bu böyük qənimətlə gedən bölüklərə saysız hesabsız türklərə başçılıq edən və Yunanıstana (burada Bizans-RM) gedən böyük əmirlər, İsanı və və Bujquş adlanan şəxslər rast gəldi. Onların sahib olduğu bu qədər qızıl gördülər, Georginin qaçmasını da onlardan eşitdilər: “Yunanıstana nəyə gedirsiniz? Budur gürcü eli, insansız və zənginliklə dolu”. Onlar həmin daqiqə yollarını dəyişdilər və bütün yer üzünü çayırtkə kimi ördülər. İvan günündə Asisfor və Klarçet, Şavşet, Acarıya, Samsxe, Kartli Araçveti, Samikalako və Çkondidi türklərlə doldu. Bu ölkələrin bütün sakinləri öldürüldü və əsir edildi. Elə həmin gün onlar Kutaisi, Artanuci və Klarçeti çöllüklərini yandırdılar. Qar düşənə qədər onlar buralarda qaldılar *Bu ilk və böyük türkləşmə dövrü* (didi-turkoba) idi.

s. 279 – Bu vaxt franklar çıxdı. İyerasalim (Qüds) və Anti-oxiyanı ələ keçirdilər. Tanrının köməyi ilə Kartli ölkəsi düzəldi, David gücləndi və qoşununun sayının çoxaltdı. Artıq sultana xərac vermədi və türklər artıq Kartlidə qışlaya bilmədilər.

Qeyd: *Mənbədən də görüldüyü kimi Davidin güclənməsi, Səlcuqlu türklərinin zəifləməsi əslinə Davidin şəxsi keyfiyyəti ilə birləşmə əlaqəsi yoxdur. Xaçlı yürüşləri baş verdiyi üçün səlcuqluların başı cənub sərhədlərinə qarışmış və sadəcə olaraq şimal sərhədləri nəzarətsiz qalmışdır. David sadəcə olaraq yaranmış vəziyyətdən məharətlə istifadə edə bildi.*

s. 283 – Həmin ildə (IV David) öz qızı Katanı Yunanıstana yunan çarına ərə verməyə yolladı. Bundan əvvəl isə onun ilk doğulan qızı Tamara Şirvana çarına olaraq göndərilmişdi. Belə ki, onlar iki qəndil kimi biri şərqdə, digəri qərbdə atalarından günəş nuru alaraq səma üfüqlərini işıqlandırdılar.

Qeyd: *IV David öz siyasətində qızlarını paylamaq məsələsinə diqqətli yanaşırdı. Öz qızlarını müxtəlif saraylara casus kimi yerləşdirir, sonra bu sarayları əlində saxlayırdı.*

s. 285 – Qıpçaqları o (IV David), qadınları və uşaqları ilə bir lıkdə rahat yerlərə yerləşdirdi. Onların tərkibində qırx min seçmə döyüşə gedə biləcək adam var idi. O, onları at və əsləhə ilə təchiz etdi. O, qıpçaqlardan beş minə yaxın etibarlı, cəsur luqda sinənmiş, xristian olmuş seçilmişlərə və döyüşlərdə yetişmişlərə qullar verdi. Qıpçaqlar özləri də gün-gündən xristian olurdular və saysız-hesabsız əksəriyyət Məsihə üz tuturdular.

Qeyd: *IV Davidin uğurunda ən önəmli faktor əlbəttə ki, qıpçaq faktorudur. Məhz qıpçaqların sayəsində o, səlcuq ordusuna qarşı düzənlikdə üstünlük əldə etməyə nail olmuşdur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, gürcü xalqının etnik tərkibində həm IV David dövründə köçürülən 40 min qıpçaq ailəsinin, həm də III Georgi dövründəki "kvcakni axalni" yeni qıpçaq köçünün xüsusi rolu vardır. Belə demək mümkündürsə IV David dövründə bu rəqəm abxaz-iber ordusunun 2/3-i təşkil edirdi. IV David yürüşlərdə heç öz xalqına da deyil, məhz fərqli dindən olan türklərə*

arxalanmış, türk silahına türk silahı ilə qalib gəlmişdir. Eyni zamanda IV David türklərin assimilyasiyası üçün onların arasında xristianlığı da ciddi-cəhdlə yaymış, qəbul edənləri qullarla, mükkələrlə hədiyyələndirmişdir. Bu onun üçün həm də qıpçaq asılılığına düşməmək üçün də lazımlı idi.

Ananiya Şirakliya aid olması ehtimal edilən "Aşxaratsuyts" ("Coğrafiya" və ya "Dünyanın təsviri") əsəri. Asiya başlığı- Albaniya

(Армянская география VII века по Р. Х. Приписывавшаяся Моисею Хоренскому. Текст и пер. с присовокупленным карт и объяснительных примечаний. Издал К. П. Патканов. С.П.-6. Тип. императорской академии наук, 1877 г. 84с., 26с. – 41-сi səhifə)

İveridən şərqdə, Qafqazda Sarmatiya ilə bitişik olan Albaniya, yəni Aquank Xəzər dənizindək ... uzanır.

Qeyd: *İveridən şərqdə ifadəsi Ptolemey izah edilərkən yuxarı bölmədə izah edilmişdir. Ptolemeyin Alban şəhərlərinə və Tiflis və ətraf ərazilərinə də baxanda İveridən şərq ifadəsinin nə qədər dəqiq ifadə olduğunu görürük.*

Stepanos Taronlu (Asolik) - Ümumi Tarix

(Степанос Таронский. Всеобщая история. Пер. С арм. И об. Н. Эминным. Москва: Тип. Лазаревского Института Восточных языков. 1864 – 336 с)

s.335- 278=829-cu ildə Mixail öldü və taxta 13 yaşlı oğlu Feofil çıxdı (829-842). Onun vaxtında yunan qoşunları Basen vilayətinə girdilər Feofil özü isə Xaxtikə girdi Feodosiopollardan xərac aldıqdan sonra geri evə qayıtdı. Bundan sonra isə yunan ordusu Vənənd vilayətində Katçkaqar kəndinə gəldilər və burada *İsmayılın oğlu Sahak tərəfindən məğlub edildilər.*

Qeyd: *IX əsrdə Tiflis əmirliyi o qədər güclənmişdi ki, təkcə Tiflis və ətraf ərazilərini deyil, güc və nüfuzunu Vənənd və Qars ətrafına qədər yaya bilmiş, Bizans ordusuna qalib gələcək səviyyəyə çatmışdı.*

Vardan Araveltsi – Ümumi tarix əsəri

(Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н Эмин. Москва: Тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861 - 146-сı səh)

Həmin vaxt Baqratın oğlu Gəorqun oğlu İber çarı David gücləndi, müsəlmanları (Məlin), Gəncə sultanını ağır məğlubiyyətə uğratdı və 500 silahsız insanı Tiflisdə dar ağacından asdı.

Qeyd: *IV David Tiflisə girərkən müsəlmanlara qarşı o qədər amansız olmuşdur ki, Tiflisdəki qətl və qırğınlar o dərəcədə böyük olmuşdur ki, bunu o dövrün müsəlman salnaməçiləri və tarixçiləri ilə yanaşı onun müttəfiqi olan xristian, xaçlı tarixçiləri, salnaməçiləri də bu faciəni yazmağa məcbur olmuş, tarixin bu qanlı səhifələrini bəzən təfərrüatına qədər qeyd etmişlər.*

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abbasov N. Qədim azəri yurdu–Qax. Bakı: “Ağrıdağ” nəşr., 2000, 171 s.
2. Ağayev R.Ə. Ərəb XI əfəti dövründə Azərbaycanın əhali-si. Bakı: Turxan NPB, 2017, 344 s.
3. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi (Orta əsrlər dövrü). Bakı: “Avrasiya-press”, 2006, 414 s.
4. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti (VI – XVI əsrlər). Bakı: “Avrasiya press”, 2006, 414 s.
5. Azərbaycan Tarixi Atlası. Bakı: Kartoqrafiya fabriki, 2007, 55 s.
6. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 325 s.
7. Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1993, 284 s.
8. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Red: t.e.d., prof., əm. elm xad. Süleyman Əliyarlı. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1996, 869s.
9. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 1998, 596 s.
10. Bünyadov Z. M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1984, 268 s.
11. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı: Azər-nəşr, 1989, 336 s.
12. Çəmənzəminli Y. V. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 56 s.
13. Əhməd ibn Ə'səm əl-Kufi. Kitab əl-Fütuh (Fəthlər kitabı). Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edəni, qeyd və şərhlərin müəllifi akad. Z. Bünyadov. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, 80 s.
14. Əhməd ibn Ə'səm əl-Kufi. Kitab əl-Fütuh (Fəthlər kitabı). Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə dair çıxarışlar. Ərəb-

- cədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi akad. Ziya Bünyadov / Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z. M. Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2005, s. 11-100
15. Əl-Bəlazuri. Kitəb Futuhi-l Buldən. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Hikmət Əkbərov / Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z. M. Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2005, s. 149 – 198
 16. Əlibəyzadə E. Kitabi Dədə Qorqud (Tarixi həqiqətləri bədi təsdiq abidəsi). Bakı: "Azərbaycan tərcümə mərkəzi", 1999, 332 s.
 17. Əl-Qəlfəşəndi. Sübh əl-Ə'şə fi Sinaat əl-İnşə. Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Esmeralda Ağayeva / Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akademik Z. M. Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2005, s. 249 – 289
 18. Əl-Yaqubi. Tarix. Azərbaycanın VII – IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Sevdə Süleymanova / Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z. M. Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2005, s. 200 – 246
 19. Əliyeva N. A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsrlərində. Bakı: Çapaşoğlu, 1999. – 244 s.
 20. Əliyeva N. A. "Azərbaycanın elmi-mədəni mühitinin öyrənilməsində ərəbdillilicə mədəniyyətinin rolu". Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya (əlyazması hüququnda) Bakı, 2001, 285 s. müəllifin icazəsi ilə
 21. Əliyeva N. A. "Əs-Səmaninin "Kitab əl-ansab" əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi". Bakı: "Şərqsünəşliq", 2010 – 224 s.
 22. Ət-Təbəri, Tərix ər-Rüsil və-l-Mülük. Azərbaycanın ərəb işğalları dövrü tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edəni, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Cabir İskəndərli // Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Vətən tarixi seriyası. AMEA akad. Z. M. Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu. Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı, 2005, s. 101-148
 23. Əzimov H. M., Əhmədov Ş. M. Qax abidələri. Bakı: "Səda" nəşriyyatı, 1998, 75 s. + 12 s. şəkillər
 24. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı: "Azərənşir", 1992, 72 s.
 25. Hacıəli Ş. Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar. (I kitab: ən qədim zamanlardan XIII əsrin ortalarına qədər). Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2007, 277 s.
 26. İbn əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-t-Tarix. Tərc. M. Əfəndizadə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959, 216 s.
 27. İsmayılov M. Şəki. Bakı: Azərənşir, 1981, 152 s.
 28. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1983, 265 s. + 12 yap. şəkl.
 29. Mahmudov Y. M. "Kitabi-Dədə Qorqud" tarixi mənbə kimi və ya türkün çağlayan tarix bulağı // "Altay dünyası" beynəlxalq jurnal, 1997. Sayı: 1-2, 51 – 68 s.
 30. Mahmudov Y. M. Azərbaycan tarixi. Erkən intibah dövrü. Bakı: Altay dünyası, 1996, 84 s.
 31. Məmmədov A. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (Tarixi-arxeoloji tədqiqat). – Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1992, 110 s. mətn + 92 s. şəkillər və s.
 32. Məmmədov K. H. Borçalı Qədim dövrdə / "Türk dünyası: dünən və bu gün" mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans təqdim olunmuş məruzə tezisləri. 23-24 may 2011.

- Azərbaycan Tarix Qurumu. Bakı Dövlət Universiteti Tarix Fakültəsi. Bakı: 2011, 59-61 s.
33. Məmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları (oronimiya). Bakı: "Azərnaşr", 1993 – 184 s.
 34. Məmmədova F. C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası (e.ə. III əsr-e.VIII əsri). Bakı: "Azərnaşr", 1993, 262 s.
 35. Moisey Kalankatıqlı – Albaniya tarixi. Mxitar Qoş – Alban salnaməsi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur. Bakı: "Elm" nəşriyyatı 1993, 269 s.
 36. Nəcəfli T. Cahangir Zeynalıoğlunun "Şirvanşahlar yurdu" əsəri haqqında // AMEA Tarix institutu, Elmi əsərlər, 28-ci cild, 2009, s. 73-78
 37. Nemət M. Azərbaycanda pirlər (Sosial-ideoloji iqtisadi-siyasi mərkəzlər). Bakı: "Azərnaşr", 1992, 104 s.
 38. Nəsimli Y. Türk dünyası və Gürcüstan XI əsrin son rübündə // Bakı universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2009, №3. S. 124-129
 39. Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər. Bakı: "Nurlar" nəşriyyatı, 2011, 415 s.
 40. Nizamülmülk. Siyasətnamə, - Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1989, 212 s.
 41. Nuriyev E. B. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1989, 112 s.
 42. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I kitab. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1992, 184 s.
 43. Piriyev V. Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, 2006, 148 s.
 44. Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: "Azərnaşr", 1994, 248 s.
 45. Qeybullayev Q. Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnaşr, 1992, 140 s.
 46. Qumilyov L. N. Qədim türklər. Bakı: "Gənclik" nəşriyyatı, 1993, 536 s.
 47. Seyidov M. M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünəkən. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1989, 496 s.
 48. Süleymanova S. Ə. Albaniyanın şimal-qərb sərhəd bölgəsi Lpiniya-Ereti // AMEA. Tarix İnstitutu əsərləri, 2007, 20-ci cild, s. 56-73
 49. Sümər, Fəruq. Oğuzlar. Bakı: "Yazıçı" nəşriyyatı, 1992, 432 s.
 50. Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri, Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1978, 344 s.
 51. Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri, Bakı: Turxan NPB, 2015
 52. Şihabəddin Muhaməd ən-Nəşəvi. Sultan Cəlaləddin Mənkəburnunun həyatının təsviri. Ərəbcədən tərcümə edən, qeyd və şərhləri verən t. e. n. Bayramlı N. Bakı: "Mars-print" nəşriyyatı, 2007, 77 s.
 53. Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi. Bakı, "Şərqi-Qərbi" Nəşriyyat evi, 2001, 424 səh.
 54. Şükürlü Ə. C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1993, 336 s.
 55. Vəlixanlı N. M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 157 s.
 56. Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1974, 223 s.
 57. Zeynalıoğlu C. Müxtəssər Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatasının və Mətbuat İstehsalat Sənaye Birliyinin birgə nəşri, 1992, 144 s.
- Türk dilində:**
58. Abu-l Farac, Gregory (Bar Habreus), Abu-l Farac Tarihi, I.cilt (çev. Ömer Rıza Doğrul) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987
 59. Alasania G. Gürcülər və İslam Öncəsi Türklər. Trabzon: KTU-Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü yayınları. Atalay matbaası, 2013, 198 s.

60. Bedirhan Y. Kafkasya ve Büyük Selçuklu Devletinin Kafkasya Politikası. Doktora tezi, Konya, 1999, 293 s.
61. Bedirhan Y. Ortaçağda Kafkasyada Selçuklularla Gürcüler Arasında Siyasi Hakimiyet Mücadelesi // Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi, 2000, Sayı: 6, ss. 159-184.
62. Brook K.A. Hazar Yahudileri. İstanbul: Nokta kitap, 2005, 474 s.
63. Çoğ M. Gürcüler Arasında İslamiyetin Yayılması // Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi dergisi, 2007, 7.sayı (2), Ss. 39-54.
64. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. 14 ciltte. II cilt. İlmi müşavir ve redaktör Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Çağ yayınları, 1992, 628 s.
65. Dr. Sa'd b. Muhammed Huzeyfe El Ğamdi. Meyyafarikin de Kahramanlık ve Fedakarlık // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 2010, Cilt: 29, Sayı:47, S. 227-242.
66. Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihi. İstanbul: Selenge Yayınları, 2008
67. Gümüş N. Büyük Selçuklu-gürcü ilişkileri // Türkler, 2002, IV cilt, s. 713-721.
68. Gümüş N. Celaleddin Harzımşahnın Gürcistan seferleri // EKEV Akademik dergisi, Güz 2006, Yıl: 10, sayı: 29, 155 – 178 s.
69. Gümüş N. İlk Anadolu Selçuklu – Gürcü karşılaşması: Pasinler savaşı ve sonuçları // Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2006, VI cilt, sayı: 3, ss 199 – 219.
70. Gümüş N. İlk Dönem İslam-Gürcü İlişkileri. Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2007, 246 s.
71. Gurbanov A. Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847). Doktora tezi. Konya, 2007, 191 s.
72. Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19.Yüzyıla kadar). Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşia [İvane Cavahişvili]. İstanbul: Sorun yayınları, 2.Baskı, 2000, 304 s.
73. Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), notlar: M. F. Brosset, trc. Hrand D. Andreasyan, nşr. Erdoğan Merçil, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, 472s.
74. Hacıyev F.V. Gürcüstan coğrafyasında eski türkler: Bun-türklerden Karapapaklara / I Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Söleni, Afyonkarahisar, 18-20 Kasım 2009, 297 – 307 s
75. Hasan İ.H. İslam tarihi. 14 ciltte. Cilt I ve cilt II. Mütercimler İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş. Ankara: Kayihan yayın evi. İkinci baskı -- 1987, 460 s. + 460 s.
76. Heyet C. Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Kasım 2004, Cilt 1, Sayı 1 Mak. #2, ss. 7-19. Telif Hakkı Ankara Üniversitesi
77. Hüseyinof R.A. Irak Selçukluları ve Kafkaslar / VII Türk Tarih Kongresi, (Ankara, 25-29 Eylül 1970), Ankara, 1972, s. 395-402.
78. Hüseyinof R.A. Malazgird ve Kafkaslar // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü. Tarih Araştırmaları Dergisi, 1968, Sayı: 10, 61-71 s.
79. İmamuddin S.M. Endülüs Siyasi Tarihi. Terc. Yusuf Yazar. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990, 455 s.
80. İzgi C. Hubeyş et-Tiflisi / Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, cilt 18, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 268-270
81. Kırzioğlu M.F. "Dede-Korkut oğuznameleri" Arsaklılar devleti oğuzlarının destanlarıdır // Türk dili dergisi, Nisan 1963, Sayı: 139, 363-369 s.
82. Kırzioğlu M.F. Armenia/Yukarı-eller tarihinin içyüzü // Belleten, 1987, Cilt 1, Sayı: 198 (Aralık 1986) -den ayrıbasım, 915-928 s.
83. Kırzioğlu M.F. Bir araştırma yazısı Hemşinliler // Rizenin sesi, Mart 1986, Sayı:1, 9-10 s.
84. Kırzioğlu M.F. Dede-Korkut oğuznamelerinin alplarının adıyla anılan XVI.yüzyıl hristiyanları. İstanbul: Türk dili, Sayı: 143, Nisan 1963– 752-755 s.

85. Kırzioğlu M.F. Kars Tarihi, C. I. İstanbul: Işıl matbaası, 1953 - s. 555
86. Kırzioğlu M.F. Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992. – XXIII+278+4 harita sayfa.
87. Larson E.J. "Bir İslâm Merkezi Olarak Tiflis". trc. Nebi Gümüş // İSTEM, 2003, sayı: 2, s. 205-207
88. Minorski V. Tiflis / İslam Ansiklopedisi. 12/1.Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, Ss. 264-279
89. Müverrihi Kiragos. Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar. Terc. Dr.Gürsoy Yılmaz.Ankara: Elips Kitap, Cantekin matbaası, 2009
90. Önder A.T. Türkiyenin etnik yapısı (Halkımızın kökenleri ve gerçekleri). Ankara: Baskı-Zirve Ofset LTD şirketi, 1999 (3.baskı), 228 s.
91. Ramazan Şeşen. İbn Fadlan Seyahatnamesi ve ekleri. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010
92. Runciman S. Haçlı Seferleri Tarihi. İstanbul: Nokta Kitap, 2005, 310 s.
93. Silogava V.İ., Şengelia K.A. Tao-Klarceti. Tiflis: Kafkasya Üniversitesi Yayın Kurulu, 2006, 261 s
94. Süleymanova S. Kafkasya ve Avarlar / Türkler Ansiklopedisi. 2002, Cilt 2. Ankara: Yeni Türkiye yayınları, S. 674-686
95. Toksoy A. Celaleddin Harezşahın Gürcistandaki Faaliyetleri // Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi, 2007, Cilt-Sayı: 9-1, Ss. 137 – 150
96. Zeyneloğlu C. Şirvanşahlar yurdu. İstanbul: Cumhuriyet kitaphanesi, 1931, 184, [8] s.
- Rus dilinde:**
97. Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван : изд. АН Арм. ССР, 1987, 304 с.
98. Артамонов М.И. История Хазар. Ленинград: Изд. Гос. Эрмитажа, 1962, 522 с.
99. Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1986, 129 с.
100. Алиев К.Г. К вопросу об источниках Страбона в описании древней Кавказской Албании / Доклады АН Азерб.ССР. Том XVI. №4. 1960, С 419-422
101. Амичба Г.А., Папушвили Т.Г. Из истории совместной борьбы грузин и абхазов против иноземных завоевателей. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1985, 92 с.
102. Апакидзе А. Города древней Грузии. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1968, 296 с.
103. Армянская география VII века по Р. X. Приписывавшаяся Моисею Хоренскому. Текст и пер. с присовокуплением карт и объяснительных примечаний. Издал К. П. Патканов. С. П-б. Тип. императорской академии наук, 1877 г.
104. Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку: Издательство «ЭЛМ», 1993, 204 с.
105. Багратиони Давид. История Грузии. Текст издал и снабдил вступительной статьей и указателями Погаза А.А. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1971, 274с
106. Бакрадзе Д., Берзенов Н. Тифлис в историческом и этнографическом отношениях. Тифлис: Издательство Густава Беренштама, 1870, 153 с.
107. Бердзенишвили Д.К. Из исторической географии Квемо Картли (Юго-Восточная Грузия). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси: 1965, 21 с.
108. Буниятов З.М. Государство хорезмшахов-ануштегенидов (1097-1231). Избранные сочинения в трех томах, т. 3. – Баку: Издательство «ЭЛМ», 1999, 376 с.
109. Буниятов З.М. Этнополитические рубежи Азербайджана в период правления Илденизидов / В сб.: Историческая география Азербайджана. Баку: Издательство

- «Элм», 1987, с. 93-97.
110. Н.М. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания / В сб.: Историческая География Азербайджана. Баку: Издательство «Элм», 1987, с. 46-87
 111. Всеобщая История Вардана Великого. Пер. Н Эмин. Москва: Тип. Лазаревского Института восточных языков, 1861
 112. Ган К.Ф. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе // СМОМПК. Тифлис. 1884, №4, С. 1-248.
 113. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, т. I – Баку: Издательство «Элм», 1991, 552 с.
 114. Горгиджанидзе П. История Грузии. Пер., Р.К. Кикнадзе и В.С. Путуридзе. Исслед. и указ. Р.К. Кикнадзе; Тб.: Издательство «Мецниереба», 1990, 184 с.
 115. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии. Москва: Айрис-пресс, 2004, 416 с.
 116. Гусейн-заде Р.А. Кавказ и Сельджуки. Баку: «Кавказ», 2010
 117. Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва: Kremlin Multimedia, 2012
 118. Джалагания И.Л. Иноземная монета в денежном обращении Грузии. V-XII вв., Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1979, 150 с.
 119. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: «Азербешр», 1993, 107 с.
 120. Джуаншер Джуаншеряни. Жизнь Вахтанга Горгасала. Пер. Г. Цулая / Ред. кол.: Ш. Дзидзигури, М. Абашидзе, З. Алексидзе и др. АН СССР, Ин-т этнографии, АН СССР, Комис. по источн. истории Грузии. Тб.: Издательство «Мецниереба», 1986, 250 с.
 121. Егише. О Вардане и войне армянской. Пер. с древнеарм. Акад. И.А.Орбели. Ереван: Изд. АН Армянской ССР, 1971, 192 с.
 122. Еремян С.Т. Сюния и оборона сасанидами Кавказских проходов // Известия №7 (12). Академия Наук СССР – Армянский Филиал. Ереван. 1941 г. – с. 34-40
 123. Жизнь царицы царей Тамар. Пер. и введ. В, Д. Дондуа. Исслед. и примеч. М. М. Бердзенишвили; [Ред. кол. Ш. В. Дзидзигури, М. Д. Абашидзе, З. Н. Алексидзе и др.]; АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. Тб.: Издательство «Мецниереба», 1985 – 71 с.
 124. Житие царя царей Давида. Перевод И. Зетеишвили // Символ, 1998, № 40, с. 276 – 301
 125. Жузе П.К. Мутагаллибы в Закавказьи в IX – X вв. (К истории феодализма в Закавказьи) / Материалы по истории Грузии и Кавказа. III выпуск. Ин-т языка истории и мАтер. культуры им акад. Н. Я. Марра. Тбилиси, 1937, с. 167-214
 126. Йакут ал-Хамави. Му'джам ал-булдан. Хамдаллах Казвини. Нузхат ал-Кулуб. Баку: Издательство «Элм», 1983, 66 с.
 127. Ибн Хордадбех. Китаб ал-масалик ва-л мамалик (Книга путей и стран). Перевод Н.М.Велихановой. Баку, “Элм”, 1986, 428 с.
 128. Из соч. Баладзори. Книга завоевания стран. Текст и перевод проф. П.К. Жузе. Баку: Издание О-ва, 1927, 42+28 с.
 129. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Собрал, издал с русским переводом В.В.Латышев. В 2-х т-х. Том II. Вып. 1-й. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук. 1904, 271
 130. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Собрал, издал с русским переводом В.В.Латышев. Том I. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук, 1890
 131. Иосселиани П. И. Краткая История Грузинской Церкви. Санкт – Петербург: Издание второе. В тип. А. Сычева, 1843, 155 с.

132. Искендеров Э. А. Кавказская Албания и Иберия в свете античных источников // *Azərbaycan arxologiyası və etnoqrafiyası*, 2009, №1, s.59 – 70
133. Исмаилов Г. С. Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш. Баку: изд. «Элм», 1978, 101 с.
134. История Армении Моисея Хоренского. Новый пер. Н. О. Эмина. Москва: Изд. Лазаревского Института Восточных языков, 1893
135. История Армении Фавстоса Бузанда. Пер. с древнеармянского и комментарии М.А.Геворгияна. Под ред. С.Т.Еремяна. Ереван: Изд. Акад. Наук Армянской ССР, 1953
136. История Армянского народа. Часть первая. Ереван: Издательство «Айпетрат», 1951, 291 с.
137. История Грузии. В 3 т. Т. I. (С древнейших времен до 60-х годов XIX века). Авториз. перевод. Ред. кол. Н. А. Бердзенишвили (гл. ред.), В. Д. Дондуа, Г. А. Меликишвили. Тб.: «Цодна», 1962, 510 с.
138. История Грузии. В 3 т. Т II. Учебное пособие. / Качарава Ю., Киквидзе А., Ратиани П. и др. Тбилиси: «Ганатлеба», 1973, 333 с.
139. История Князей Орбелян. Извлечение из сочинений Стефана Сюнийского, армянского писателя XIII в. Пер. с Армянского Х.Иоаннесов. Москва: Тип. быв. А. В. Кудрявцевой, 1883г., 80 с.
140. История халифов Вардапета Гевонда, писателя VIII века. Пер.К.Патканова – С.Петербург, 1862
141. Киракос Гандзакети. История. Пер. с др.армянского Т. Тер-Григорьяна. Баку: Изд. АН АЗССР, 1946
142. Ковалевский С. А. "Карта Птолемея" в свете исторической географии Прикаспия // *Известия Всесоюзного географического общества*, 1953, №1, с.30-46
143. Кушнарева К. Х., Чубинишвили Т. И. Древние культуры южного Кавказа. (V-III тыс. до н. э.). Ленинград:

- «Наука», 1970 г., 192 с.
144. Летопись Картли. Пер., введ. и примеч. Г.В. Цулая. / Ред. кол.: З. Н. Алексидзе, В.Н. Габашвили, Н.С. Джанашиа и др. АН СССР, Ин-т этнографии, АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. Тб.: Издательство «Мецниереба», Тип. АН ГССР, 1982, 112 с.
145. Лордкипанидзе М. Д. Грузия во второй половине V века. Автореферат диссертации на соискании ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1978, 16 с.
146. Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1974, 212 с.
147. Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси (IV- начало XII в.). Тбилиси: Общество «Цодна», Тип. «Самшобло», 1991, 112 с.
148. Меликсет-бек Л. М. К истории появления гунонов восточных Закавказья / Доклады АН Аз. ССР, т. XIII, №6. 1957
149. Меликсет-Бек Л.М. Армази – историко-археологический очерк. Гр. филиал АН СССР. Материалы по истории Грузии и Кавказа. Вып. II, Тбилиси: Издательство Гр. филиал АН СССР, 1938 – 117 с.
150. Месхиа Ш.А. Дидгорская битва. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1974, 124 с.
151. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков. –Москва: Изд. вост. лит., 1963, 265 с.
152. Мирзоева Э.Г. Городское управление Азербайджана (XI-XIII века). Баку: 2002, 155 стр.
153. Мровели Леонти. Жизнь Картлийских царей. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Цулая. Москва: 1979, 104 с.
154. Мровели Леонти. Жизнь Картлийских царей. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г. В. Цулая. Москва: «Директ-Медиа», 2010, 246 с.
155. Муравьев С. Н. Птолемеява карта Кавказской Албании и уровень Каспия // ВДИ, 1983, № 1, с. 137

156. Мурадов В. Г. Градостроительство Азербайджана XIII-XVI вв. Баку: Издательство «Элм», 1984, 132 с.
157. Мухелешвили Д.Л. Город Уджарма (историко-археологическое исследование). Автореферат диссертации на соискании ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси: Издательство Академии Наук Грузинской ССР, 1956, 17 с.
158. Мухелешвили Д. Л. Основные вопросы исторической географии Грузии (раннефеодальная эпоха): Автореф. дис.канд.ист.наук. Тб., 1973, 55 с.
159. Мухелишвили Д. Л. Из исторической географии Восточной Грузии, Тб: Издательство «Мецниереба». 1982, 114 с.
160. Насибов Ю. М. Азербайджан в V – первой половине XII вв. (по древнегрузинским источникам). Автореферат диссертации на соискании ученой степени кандидата исторических наук. Баку: 1985, 26 с.
161. Насибов Ю. М. Еще раз к вопросу о бунтурках древнегрузинских источников / “Türk dünyası: dünəni və bu günü” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransa təqdim olunmuş məruzə təzisləri. 23-24 may 2011. Azərbaycan Tarix Qurumu. Bakı Dövlət Universiteti Tarix Fakültəsi. Bakı: 2011, С. 57-58
162. Насибов Ю. М. О географическом термине «Агджакала» из эпоха «Деде Коркут» // Советская тюркология, 1983, №2, С. 43-47
163. Насибов Ю. М. О древнегрузинских источниках по истории Азербайджана V –XII вв. // “Tarix və onun problemləri”, 1997, № 1. С. 251-257
164. Обращение Грузии. Пер. с древнегруз. Э.Такайшвили. Ред. М. Чхартишвили / Ред. кол. Ш. В.Дзидзигури, М. Д. Абашидзе, З. Н. Алексидзе и др. АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии.— Тб.: Издательство «Мецниереба», 1989, 184 с
165. Очерки из истории Грузии. Абхазия - с древнейших

- времен до наших дней. Тбилиси: Издательство «Инте-лекти», 2009, 593 с.
166. Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т.П. Грузия в IV-X веках / Ред.: М. Лордкипанидзе, Д. Мухелишвили. Тб., Издательство «Мецниереба»: 1988, 580с.
167. Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эрети: очерки социально – экономической и политической истории: автореферат, Тб. 1971, 65 с.
168. Пахомов Е. А. Монеты Грузии. Тбилиси: Издательство «Мецниереба». 1970, 378 с.
169. Перекрестный анализ «Очерков истории стран Южного Кавказа». Статьи ученых-историков и экспертов из Азербайджана, Армении и Грузии / под редакцией Рауфа Раджабова, Степана Григоряна и Вахтанга Колбаи. Ер.: «Эдит Принт», 2011, 288 стр.
170. Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1941, 170 с.
171. Садраддин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-Даулат ас-Селджукиййа. Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З. М. Буниатова. Москва: Издательство «Наука», 1980, 253+245 с.
172. Сборник сведений о Кавказе. Том VI. Тифлис по од-нодневной переписи, произведенной 25-го марта 1876 года. Сборник, издаваемый под редакцией Главного Редактора Кавказского Статистического Комитета Н. К. Зейдлица. Составлен и редактирован Помощником Главного Редактора Кавказского Статистического Комитета Д.А. Кобяковым. Тифлис. Типография А.А. Михельсона. 1880г, 318+222 с.
173. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане. I. Ал-Истахрий. Перевод и примечания Н.А.Караулова // СМОМПК. вып. 29. Тифлис: Тип. Канцелярия главноначальствующаго гражд. частию

- на Кавказе и К. Козловского. 1901. С. 1-73.
174. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане. II. Ибн ал-Факих. Книга стран. Перевод и примечания Н.А.Караулова // СМОМПК. вып. 31. Тифлис: Тип. Канцелярия главноначальствующаго гражд. частию на Кавказе и К. Козловского. 1902. С. 1-41.
175. Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане. III. Ибн Хордадбех. С. 1-21; IV. Кудама. С. 23-34; V. Ибн Руста. С. 35-54; VI. Ал-Якуби. с. 55-63; Перевод и примечания Н.А.Караулова // СМОМПК. вып. 32. Тифлис: Тип. Канцелярия главноначальствующаго гражд. частию на Кавказе и К. Козловского. 1903. С. 1-63
176. Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербейджане. VII. Ал-Мукаддасий. С. 1-28; VIII. Масуди. С. 29-78; IX. Ибн Хаукал. С. 81-129. Перевод и примечания Н.А.Караулова // СМОМПК. вып. 38. Тифлис: Тип. Канцелярия наместника его императорского величества на Кавказе и К. Козловского. 1908, С. 1-129.
177. Сообщения средневековых Грузинских письменных источников об Абхазии. Тексты собрал, перевёл на русский язык, предисловием и комментариями снабдил Г.А. Амичба; Сухуми: Издательство «Алашара», 1986, 66 с.
178. Степанос Таронский. Всеобщая история. Пер. с арм. и об. Н. Эминым. Москва: Тип. Лазаревского Института Восточных языков. 1864, 336 с.
179. Страбон. География. Перевод, статья и комментарии П.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964, 941 с.
180. Сулейманова С. А. «Каспийские ворота» в албанской области Лпиния / Материалы Международной конференции «Дорога Страбона как часть Великого Шелкового пути» (Баку, 28–29 ноября 2008 г). Самарканд – Ташкент: МИЦАИ, SMĪ-ASIA, 2009, с. 125—139.
181. Сулейманова С. А. Торговые колонии на Caspia via между Центральной Азией и Кавказом // Вестник МИЦАИ, 2008, Выпуск 8, С. 40-57.
182. Сулейманова С. А. Этнополитическая история северо-западной Албании в свете архетипов в местных источниках // Известия Национальной Академии Наук Азербайджана. Серия истории, философии и права, 2004, № 4, с. 51-83
183. Сумбат Давитис-дзе. История и повествование о Багратионах. Пер., введ. и примеч. М. Д. Лордкипанидзе; [Ред. кол. З. Н. Алексидзе, В. Н. Габашвили, Н. С. Джанашиа и др.]; АН ГССР, Комис. по источникам истории Грузии. — Тб.: Издательство «Мецниереба», 1979, 69 с
184. Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы – Этногенез и формирование народа. Баку: Издательство «Эльм», 1990, 303 с.
185. Тер-Гевондян А. Н. Армения и Арабский Халифат. Ереван: Изд. АН Армянской ССР, 1977, 324 с.
186. Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IVв. до н.э. - VII в.н.э. М-Л: Издательство Академии Наук СССР. 1959; 391с.+41таблица
187. Фазлаллах Рашидаддин. Огуз-наме. – Баку: Издательство «Элм», 1987, 128 с.
188. Чубинишвили Т. К древней истории южного Кавказа. Тбилиси: Издательство «Мецниереба». 1971, 170 с.+17с. Илл
189. Эсадзе Б.С. Летопись Грузии. Юбилейный сборник к 300-летию царствования дома Романовых. Тифлис. Издание Туманова П.И. 1913, 366 с.
190. Яновский А. О древней Кавказской Албании // ЖМНП, 1846. Ч.52, С.97-136; 161-203.

İngilis dilində

191. Carole Hillenbrand. The history of the Jazira 1100 - 1150:

- The contribution Ibn Al-Azraq Al-Fariqi. Vol. I (Arabic text of al-Fariqi – p.184-272) and Vol II (Translation of al-Fariqi and comments - s. 273-473), Thesis presented for the Degree of Doctor of Philosophy University of Edinburgh, 1979
192. George Narimanishvili. Heritage of Arabic Language in South Caucasus: Arabic Inscriptions From Trialeti // History Research, July-Sep., 2016, Vol. 6, No. 3, 153-156.
193. Irakli Paghava, Severiane Turkia. A Unique Coin of Abu al-Hayja, Jafarid Emir of Tiflis // The Numismatic Chronicle. Vol.172. London: The Royal Numismatic Society, 2012. p. 205-212
194. John F. Baddeley. The Russian Conquest of the Caucasus. London, New York, Bombay and Calcutta: Longmans, Green and CO, 39 Paternoster row, 1908
195. Khintibidze, Elguja. The Designation of the Georgians and Their Etymology. Tbilisi: Tbilisi University Press. 1998
196. Macbean A. Dictionary of Ancient Geography. London: Printed for G. Robinson, in Pater Noster-Row and T. Cadell in the Strand, 1773, 628 p.
197. Minorsky V. Caucasia in the History of Mayyafariqin // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1949, Vol. 13, no. 1, p. 27-35
198. Minorsky V. Studies in Caucasian History. Cambridge Oriental Series, No.6, London: Taylors Foreign Press, 1953, p. 178 + 18 arabic text, 1 map
199. Stephen H. Rapp Jr., Studies in Medieval Georgian Historiography: early texts and eurasian contexts. Corpus Scriptorum christianorum orientalis. Editum Consilio. Universitatis Catholicae Americae Et Universitatis Catholicae Lovaniensis. Vol. 601. Subsidia tomus 113. Lovanii in Aedibus Peeters. 2003, 283 p.
200. Yovhannes Drasxanakert'i. History of Armenia. Translation and Commentary by Rev. Fr. Krikor H. Maksoudian. Atlanta, GA: Scholars Press, 1987

Ərəb dilində

201. البلازوري، ابو العباس احمد ابن يحيى فتوح البلدان حققه و شرحه عبد الله انيس الطبايع و عمر انيس الطبايع. مؤسسة المعارف. بطلب من مكتبة المعارف ص.ب 1861-11. بيروت، لبنان، 1987
202. البيروني، ابو الريحان محمد بن احمد. تحقيق ما للهندي. من مقولة مقبولة في العقل او مردولة. الدكن – الهند: مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية بجيدر آباد، 1956
203. البيروني، ابو الريحان محمد بن احمد. تحقيق ما للهندي. من مقولة مقبولة في العقل او مردولة. اعلام بيروت: اعلام الكتب، 2008
204. الاصطخرى، ابو اسحاق ابراهيم بن محمد الفارسي. كتاب المسالك الممالك. مدينة ليدن: بمطبع بريل، 1870
205. المسعودي، ابو الحسن علي بن الحسين بن علي. مروج الذهب و معادن الجواهر (اعتنى به و راجعه كمال حسن مرعي). الجزء الاول. صيدا – بيروت: المكتبة العصرية، 2005
206. المنريزي، تقي الدين. كتاب المقفى الكبير. الجزء الاول (تحقيق محمد اليعلاوي). بيروت، لبنان: دار الغرب الاسلامي، 1991
207. المنديسي، شمس الدين ابي عبد الله محمد بن احمد ابي بكر. احسن التقاسم، في معرفة الاقاليم (تحقيق علي شيرى). بمطبع بريل. 1877
208. الكوفي، ابو محمد احمد بن اعثم. كتاب الفتوح (تحقيق علي شيرى). 8-1 مجلدات. بيروت، دار الاضواء، 1991
209. اليعقوبي، احمد بن ابي يعقوب بن جعفر. تاريخ اليعقوبي (تحقيق عبد الامير مهنا). 1-2 مجلدان. بيروت، لبنان: شركة الاعلمي للمطبوعات، 2010
210. السمعاتي، ابو سعد عبد الكريم بن محمد ابن منصور التميمي. الانساب (تقديم و تعليق عبد الله عمر البارودي). 1-5 مجلدات. بيروت، لبنان: دار الجنان، 1988
211. ابن الاثير، ابو الحسن بن ابو الكرم محمد الشيباني الجزري. الكامل في التاريخ. 1-8 مجلدات (الطبعة الاولى). تحقيق ابي الفداء عبد الله القضي (1-3 مجلدات). راجعه و صححه الدكتور محمد يوسف دقاقة (4-8 مجلدات). بيروت، لبنان: دار الكتب العلمية، 1987
212. ابن الاثير، ابو الحسن بن ابو الكرم محمد الشيباني الجزري. الكامل في التاريخ. 9-11 مجلدات (الطبعة الرابعة). راجعه و صححه الدكتور محمد يوسف دقاقة. اعداد ابراهيم شمس الدين. بيروت، لبنان: دار الكتب العلمية، 2003
213. ابن رسته، ابو علي احمد بن عمر. المجلد السابع من كتاب الاعلاق النفسية.

- 1891), مئبە ئىبن: مەصنە بىرە. (1-229)
214. ابن القوسى، كمال الدين ابو الفضل عبد الرزاق ابن تايغ الدين احمد التميمى. تخيىص مجمع الاثبات فى معمد عقبه الجزء الرومى، لقد لثقى. حققه الدكتور مصطفى جواد. دمشق: مطبعة لهشمية 1963
215. ابن حوقل. ابو عقمه كتب المسلك و الملك. مئبە ئىبن: مەصنە بىرە، 1872
216. ابن خرداذبه، ابو لقمان عبد الله بن عبد الله كتب المسلك و الملك. مئبە ئىبن: مەصنە بىرە، 1889
217. ابن خنوزن، عبد الرحمن ابن محمد. تاريخ ابن خنوزن المسمى شيوا المكاء و الخبر فى تاريخ العرب و الفريز و من عصرهم من نوي نشأ الاكبر. الجزء الثالث. بيروت: دار الفكر، 2000
218. ابن كثير، عبد الله ابن الفداء سماعيل التميمى. البداية و النهاية (تحقيق الدكتور عبد الله بن عبد المصن القرشى). 1-2 مجلدات. بليتون مع مركز البحوث و الدراسات العربية و الاسلامية بدار مصر. حيزة: هجر 1426 و النشر التوزيع و الاعلان، 1997-1999
219. احمد بن فضلان بن العبدان بن راشد بن حمد. رسالة ابن فضلان. موصوت المجمع الاسلامى العربى دمشق. دمشق. 1959
220. الطبرى، ابو جعفر محمد بن جرير. تاريخ الطبرى - تاريخ العرب و لشرك. 10-1 مجلدات (الطبعة الثانية). تحقيق محمد ابو الفضل براهيم دار المعرف بمصر، 1975-1968
221. ياقوت، شهاب الدين ابو عبد الله بن عبد الله الحموى انرومى شيباندى. معمد البلدان. 1-5 مجلدات. بيروت: دار صفر، 1977

Gürcü dilində

222. Baynçuraşvili X. Arabta Religiuri Politika Saqartveloşi // Qartuli diplomatiya. X t. Tbilisi: 2003, 555-572 s.
223. Canaşia S. N. Araboba Saqartveloşi // Şromebi. II t. (6 tomi), Red. N. Berdzenişvili. Tbilisi: Qart. SSR Metsn. Akad. Gam-ba da. Şt., 1952, s. 342-411
224. İrakli Pağava. Marsur II Jafarianis samoneto emisia Ma-liqşahis saxelit – Tbilisis da Kvemo Kartli Baqratovanta da did Selçukta Tsoris // Saistor.s Krebuli. Tomi 5. Tbilisi: Mxedar, 2015 – s. 9-61

225. Kaxiani S. Dmanisis arabuli tsartserobi. Tbilisi: Metsniereba, 1965, 72 s. + illüstrasiyalar.
226. Lordkipanidze M. D. Tbilisis saamiros istoriidan // Mimomxilveli, Saqartvelos metsnierebata akademiis istoriis instituti, 1951, II t., :85-201 s.
227. Mesxia Ş. A. Saqartvelşi qalaqebis sotsialuri urtiertobis istoriidan (Qalaqi da feodaluri aristokratiya XI-XIII s. s.) // Mimomxilveli. Sakartvelos metsnierebata akademiis istoriis instituti. 1951, II t., 83-107 s.
228. Mitsişvili N. "Didi mepe" Vaxtanq Qorqasali (Qartuli da İrani V s. meore naxevarşi) // Qartuli diplomatiya. Tbilisi: 2003. X t., 408-420 s.
229. Samuşia J. Buğa Turkis Tbilisze laşqrobis istoriidan // Qartuli diplomatiya. Tbilisi: 2003, X t., 365-384 s.
230. Silaqadze V. Q. Arabta batonoba Saqartveloşi. Tbilisi: Metsniereba, 1991, 224 s.
231. Topuria P. A. Amierkavkasiis qalaqebi X- XIII s. pirveli meotxedi (Garegani şaxe, xelisnuri tsarmoebi). Tbilisi: Metsniereba, 1985, 196 s.
232. Topuria P. A. Ağmosavlet Amierkavkasiis politikuri erteulebi XI-XII saukneebşi. Tbilisi: Metsniereba, 1975, 276 s

Yunan dilində

233. Claudii Ptolemaei. Geographia. Edidit C.F.A.Nobbe. Tom II. Lipsiae: Sumptibus et typis Caroli Tauchnitii. 1845, 269 s.

Elektron resurslar:

234. Aristakes Lastivertsi. Tarix (ingiliscə) - <http://www.attalus.org/armenian/altoc.html>
235. Çar IV David <http://www.pravenc.ru/text/168512.html>
236. Çar Davidin həyatı (rusca) <http://www.vostlit.in-fo/Texts/Heilige/Georgien/XII/David/frameset1.htm>

237. Çariça Tamarın həyatı (rusca)- http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3049/1/jizn_carici_Tamar.pdf
238. Cuanşer Cuanşeriani. Vaxtanq Qorqasalın həyatı (rusca)- http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3038/1/Jizn_Vakhtanga_Gorgsasala.pdf
239. Favstos Buzand. Ermənilərin tarixi (ingiliscə) - <http://www.attalus.org/armenian/pbtoc.html>
240. Fikrət Süleymanoğlu. “Başıaçıq Tatyana qələsi” və bu toponimin epoxa düşmə tarixi http://fikretsuleymanoglu.blogspot.com/2011/04/basiaciq-tatyan-qisi-v-bu-toponimin_41.html
241. Ğazar Parpetsi. Ermənilərin tarixi (ingiliscə) - <http://www.attalus.org/armenian/gp1.htm>
242. Gevond. Tarix (ingiliscə) - <http://www.attalus.org/armenian/ghewtoc.html>
243. Ğəncə darvazası - <http://www.gencekitab.az/darvaza.shtml>
244. Gürcüstan Tarixi (ən qədim dövrdən indiyə kimi). Mərab Vaçnadze, Vaxtanq Quruli, Mixail Baxtadze(rusca) - <http://www.e-reading.club/book.php?book=4682>
245. Gürcüstan tarixi. I cild (ən qədim dövrlərdən XIX əsrin 60-cı illərinə dək) Berdzenişvili N. A., Dondua V. D., Dumbadze M. K., Melikişvili Q. A., Mesxia Ş. A. (rusca) http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3051/1/Istoria_Gruzii_tom_1.pdf
246. Gürcüstanın döndərilməsi (xristianlığa) (rusca)- http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3164/1/Obrasheniye_Gruzii.pdf
247. Gürcüstanın tarixi öçerkləri. I cild. Redaktorları Melikişvili Q.A., Lordkipanidze O. D. (rusca) http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3175/1/Ocherki_Istории_Tom_I.pdf
248. Gürcüstanın tarixi öçerkləri. II cild. Red. M.D.Lordkipanidze, D.L.Muxelişvili (rusca) http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3174/1/Ocherki_Istории_Tom_II.pdf
249. Gürcüstanın tarixi öçerklərindən. Abxaziya ən qədim dövrlərdən indiyə kimi. Layihənin rəhbəri Camal Qamaxuriya. (rusca) http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/6651/1/Afxazetis_%20Istoria.pdf
250. İohan Draxanakertsi-Ermənistan tarixi (ingiliscə) - <http://www.attalus.org/armenian/yd.html>
251. İohan Mamikonyan. Taron tarixi (ingiliscə) - <http://www.attalus.org/armenian/jm1.htm>
252. İrandakı Tifli yaşayış məntəqəsinin yerləşdiyi ərazi. <http://www.gomapper.com/travel/where-is/tifli-located.html>
253. Kartli Salnaməsi. Tərcümə Tsulaya Q. V. (rusca) http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3160/1/Letopis_kartli.pdf
254. Kasap M., Tiflis camileri.(türkcə) <http://gdd.org.tr/yazinindevami.asp?id=30>, 07. 04. 2017
255. Kərəm Məmmədli. Qədim Azərbaycan tayfalarına xas olan siklopik tikililərə yalnız Borçalı ərazisində rast gəlinir https://web.archive.org/web/20160326142630/http://borchali.net/index.php?cat=kerem_memmedov&s=2
256. Kərəm Məmmədov. Cənubi Qafqazda ilk müsəlman məbədi borçalılar VIII əsrdə Tiflisdə tikmişdi – https://web.archive.org/web/20160326194650/http://borchali.net/index.php?cat=kerem_memmedov&s=12
257. Kərəm Məmmədovun təqdimatında tarix - <https://archive.li/Qj5mL>
258. Kirakos Ğəncəli. Ermənilərin tarixi (ingiliscə) - <http://www.attalus.org/armenian/kgtoc.html>
259. Lang M. D. Armazi (ingiliscə). <http://www.iranicaonline.org/articles/armazi-or-armaz-tsikhe-an-important-royal-city-of-georgia-iberia>
260. Lang M. D. Asparux (ingiliscə). <http://www.iranicaonline.org/articles/asparukh-a-middle-iranian-proper-name-at-tested-in-ancient-georgia-and-early-medieval-bulgaria-grecized-as-asparoukis-app>

261. Leonti Mroveli. Kartli çarlarının həyatı (rusca) <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Mroveli/text.phtml?id=959>
262. M. Fahrettin Kırzioğlu. Armeniya/Yukarı-eller tarixinin içyüzü (türkcə) - <http://dedekorkutinstitute.blogspot.com/>
263. M. Fahrettin Kırzioğlu. Milli Tarihimizde Rize bölgəsi. 19 Aralık 1986'da Rize kültür sitesinde vermiş olduğu konferansın metni. Yaşar Kar'dan temin edilmiştir. (türkcə) <http://www.biriz.biz/rize/rizetarihi.htm> 06.07.2011-10:35
264. M. Fahrettin Kırzioğlu. Oğuz elləri xəritəsi (türkcə) <http://arsaklilarcevetioguzlari.blogspot.com/>
265. M. Fahrettin Kırzioğlu. Rize və dolaylarında bilinmeyen tarix gerçəkleri (türkcə) <http://rizevedolaylarindatarihgercekleri.blogspot.com/>
266. Metreveli K. Cavaxetiya (rusca) <http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/8883/1/Javaxeti.pdf>
267. Moisey Xorenli. Ermənistan tarixi (rusca) <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/02.html>
268. VII əsr erməni coğrafiyası. Asiya bölməsi. <http://vehi.net/istoriya/armenia/geografiya/index.html>
269. Orta əsr gürcü yazılı mənbələrinin Abxaziya haqqında məlumatları. Tərcümə və şərhlər Q. A. Amiçbanındır. (rusca) <http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/4496/1/Abxazeti.pdf>
270. Pravoslav ensiklopediyası (rusca) - <http://www.pravenc.ru/text/638558.html>
271. Qorqidjanidze P. Gürcüstan tarixi (rusca)- http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3050/1/Istoria_Gruzii.pdf
272. Şaxbanov M. Xunzun mənşəyi (rusca) <http://www.hunzah.narod.ru/history2.html>
273. Sebeos. Tarix (ingiliscə) - <http://www.attalus.org/armenian/sebtoc.html>
274. Serdengeçti. (türkcə) <http://www.turkcesozluk.gen.tr/serdenge%C3%A7ti.html>
275. Siloqava V. İ., Şenqeliya K. A. Tao-Klarjeti. (rusca, ingiliscə və gürcücə) <http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/8199/3/Tao-Klarjeti.pdf>
276. Sumbat Davitisdze. Əraqrationilərin tarixi və təhkiyəsi. Tərcümə Dondua V. (rusca) http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3064/1/sumbat_davitisdze.pdf
277. Şurəddin Məmmədli, Gürcüstan Azərbaycanlıları - <http://elibrary.bsu.az/yeni/%5Cebookspdf%5Cu9gkT5jc.pdf>
278. Tacidarlərin tarixi və mədhiyyəsi. Tərcümə Kekelidze K.S. I - XXIV kitablar (rusca) http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext1.htm
279. Tacidarlərin tarixi və mədhiyyəsi. Tərcümə Kekelidze K.S. XXV - LIII kitablar (rusca) http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext2.htm
280. Tariximizin bir parçası – Gəncə qapıları <http://tarix.info/azerbaycan-tarixi/feodalizm-dovru/2090-tariximizin-bir-parchasi-gence-qapilari.html>
281. Tekfur sözünün izahı (türkcə) <http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/tefur>
282. Tiflis – Borçalı – Dəniz tarix filmi. İTV - <https://www.youtube.com/watch?v=PoERbQgFy8Q> 25:51 dq.
283. Vardan Araveltsi. Ümumi tarix (ingiliscə) - <http://www.attalus.org/armenian/vair.t.htm>
284. Vardan Araveltsi. Ümumi tarix. III hissə (rusca) - <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext3.htm>
285. Vaxuşti Baqrationi. Gürcü çarlığının tarixi. (rusca) http://dSPACE.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3067/1/Istoria_Carstva_Gruzinskogo.pdf
286. Vəliyev S. Qədim, qədim Azərbaycan. (rusca) http://elibrary.bsu.az/yeni/ebookspdf/drevniy_az%99%99rbycan.pdf
287. Yunusov Arif. Axıska (Mesxeti) türkləri: İki dəfə deportasiya edilmiş xalq (rusca) http://www.ca-c.org/journal/cac-02-1999/st_20_junusov.shtml

ƏLAVƏLƏR

Tiflis əmirliyi tarixində baş vermiş mühüm hadisələr

- 639 – İyad ibn Gənm başçılığında müsəlmanların Tiflis ətrafına ehtimal edilən ilk yürüşü
- 642 – Həbib İbn Məsləmənin Tiflis üzərinə ilk yürüşü
- 646 – Həbib ibn Məsləmənin Tiflis və ətraf əhalisi ilə əhdnamə imzalaması
- 661 - Həbib ibn Məsləmənin Tiflis və ətraf əhalisi ilə əhdnaməni yenilməsi, buraya Abdurrahman ibn Caz əs-Sulaminin İslamın təbliği və idarəçilik üçün göndərilməsi
- 704 – Tiflisdə ərəbcə sikkə zərb edilməsi
- VIII əsrin əvvəlləri – Cərrah ibn Abdullahnın Tiflis və ətraf əhalisi ilə əhdnamə imzalaması
- 732- Qazax yolu ilə Deryal keçidindən xəzərlər üzərinə yürüş edən Mərvanın Xəzər hökmdarına İslamı qəbul etdirməsi və 20 min xəzər ailəsini Tiflis ətrafı-Kaxetiyyəyə yerləşdirməsi
- 758-764 –Xəzərlərin Tiflis və ətrafına yürüşü. Yəzid ibn Useyd əs-Sulaminin (gürcü mənbələrində Xuasro) Tiflisi bərpa etməsi
- 799 – Xəzərlərin Tiflis və ətrafına II yürüşü
- 809 – Əməvi meyilli İsmayıl ibn Şuaybın Xəlifə Əminə qarşı qalxaraq Tiflisdə hakimiyyəti ələ keçirmək cəhdi
- 813 – İsmayıl ibn Şuaybın Xəlifə Məmunə qarşı qalxaraq Tiflisdə hakimiyyəti ələ keçirmək cəhdi
- 817 – 819 İshaq ibn İsmayılın Tiflisdə hakimiyyəti ələ keçirmə cəhdi
- 829 – Tiflisdə Məhəmməd ibn Attabı Əli ibn Şuayb və İshaq ibn İsmayılın əvəz etməsi
- 829 – Bizans imperatoru Feofilin Vənənd və Qars yaxınlığında İshaq ibn İsmayıl tərəfindən məğlub edilməsi
- 853 – İshaq ibn İsmayılın Buğa tərəfindən edam edilməsi. Tiflisin yandırılması
- 856-878 – Tiflis əmirliyinin müstəqilliyinin müvəqqəti itirilməsi. Əmirliyin Bərdə və Gəncə mərkəzli Arran hakimləri Məzyədi-Şeybənilər, əsasən, Məhəmməd ibn Xəlid tərəfindən idarə edilməsi

878-880 – İshaq ibn İsmayılın tabelisi Qabilin (Qabulos) Tiflisdə hakimiyyəti ələ keçirməsi

IX əsrin 80-ci illəri – Tiflis əmirliyində Cəfərilərin hakimiyyətə gəlməsi

IX əsrin 90-cı illərinin sonu – Məhəmməd ibn Əbu Sacın Tiflis ətrafına yürüşü

910 – Yusif ibn Əbu Sacın Tiflis ətrafına yürüşü. Tiflis əmiri I Cəfərlə görüş

1030 – Tiflis əmiri III Cəfərin abxaz-iber hökmdarı IV Baqratın da daxil olduğu koalisiyaya daxil olaraq Eklese yaxınlığında Şəddadi Fəzluna qarşı savaşıması

1032 - Tiflis əmiri III Cəfərin aldadılaraq xristian müttəfiqləri tərəfindən pusqaya salınaraq əsir edilməsi.

1037-1038 – IV Baqratın Tiflis üzərinə yürüşü. 2 il davam edən ağır mühasirə. Orbeti və Parsxisi qalalarının itirilməsi

1046 – III Cəfərin ölümü və hakimiyyət uğrunda Cəfərin övladları Mənsur və Əbulhicanın uzunmüddətli mübarizəsi

1068 – Alp Arslanın Tiflisə gəlməsi və əmir ibn Cəfərin onu qarşılaması. Tiflis hakimiyyətinin Şəddadilərdən II Fəzlə tapşırılması.

1069 – Dumanisli Cəfəri Sitilarabın Tiflisdə müvəqqəti hakimiyyətə gəlməsi

XI əsrin 80-ci illəri – Tiflisdə Cəfəri sülaləsinin sonu. Şəhərin ağsaqqallar şurası tərəfindən idarə edilməsi.

1121 – Didqori döyüşü.

1122 – Tiflisin IV David tərəfindən işğal edilməsi. 3 gün ərzində şəhərdə qətl və qarətələr həyata keçirilməsi.

1123 – Dumanisli IV David tərəfindən işğal edilməsi

1226 – Xarəzmşah Cəlaləddinin Tiflisi gürcü hakimiyyətindən geri alması

1227 – Cəlaləddinin Tiflisdə olmamasından istifadə edən gürcülərin Tiflisə daxil olaraq buranı tamamilə yandırması və məhv etməsi.

Tiflisli alimlər

VIII-IX əsrlər – *Bəyan ibn Həmran Tiflisi*. Hədis elminin bilicisi.

VIII-IX əsrlər – *İbrahim ibn Zeyd Tiflisi*. Hədis elminin bilicisi

VIII-IX əsrlər – *Abdullah ibn Həmməd Tiflisi*. Hədis elminin bilicisi

VIII-IX əsrlər – *Muhamməd ibn Bəyan Tiflisi*. Hədis elminin bilicisi

IX əsr – Tiflis qazısı *Hüseyn ibn Muhamməd Tiflisi*. Hədis elminin bilicisi.

IX-X əsr – *Əbu Muhamməd Həsən ibn Bəndar ət-Tiflisi*. Ədib və qrammatika elminin bilicisi.

X əsr – *İbrahim ibn Zeyd əl-Əsləmi Tiflisi*. Hədis elminin bilicisi.

X əsr – *Əbul Qasim Sabit ibn Bəndar ibn Əsəd ət-Tiflisi*. Hədis elminin bilicisi

Əbu Səhl Abdülmə'nəm ibn Ali ibn Nuh ət-Tiflisi-Əbu Reyhan əl Birününin Ustad adlandırıldığı və İslam əqidəsinə dair əsəri olduğu ehtimal olunan alim

XI əsr – *İsmayıl ibn Muhamməd ət-Tiflisi* (d. 983). Hədis elminin bilicisi. Əsasən Nişapurda yaşamışdır.

XI əsr – *Məhəmməd ibn İsmayıl ət-Tiflisi*. Hədis elminin bilicisi, eyni zamanda həfiz. Əsasən Nişapurda yaşamışdır.

XI əsr – *Məsud ibn Abdurrahman ət-Tiflisi*. Hədis elminin bilicisi. Əsasən Nişapurda yaşamışdır.

XI əsr – *Əbu Hərb Muhamməd ibn Muhsin Tiflisi*. Bioqrafik ensiklopedik əsərin müəllifi olub. Vəfatı 1087-ci ildə Qəznə.

XI əsr – *Əbu Əhməd Hamid ibn Yusif ət-Tiflisi*. İslam dini alimi. Məlikşahın vəziri Taculmülkün yaxın dostu.

XII əsr – *Həkim Kəmaləddin Əbul Fəzl Hübeyş ibn İbrahim ibn Muhamməd əl-Mutəbbib Tiflisi* idi (1113 Tiflis – 1204 Kayseri). O, XII əsrdə yaşamış məşhur həkim, əcazçı, filoloq, astronom və ilahiyyatçı idi. 25-ə yaxın əsərinin olduğu bildirilir.

XII əsr – Şafii məzhəbinə mənsub olan *Əbul Qasim Mahmud ibn Yusif əl-Bərzəndi Tiflisi* - Tiflis qazısı. Vəfatı 1155.

XII əsr – *Əhməd ibn Ömər əl-Muqri Tiflisi*. Hədis elminin bilicisi
XII əsr - *Əbu İshaq İbrahim ibn Humeyd Tiflisi* (d. 1138). İsgəndəriyyəyə köşmüşdür.

XII-XIII əsrlər - *Əbul Qasim Abdullah ibn Abdulaziz Tiflisi* (ö. 1229-Bağdad). Fiqh və təsəvvüf elminin bilicisi.

XII-XIII əsrlər – *İmam Nəcməddin Əbul Bəqa Sabit ibn Tavan ət-Tiflisi* Şafii fiqhi, fiqh üsulu kimi dini elmlər olub yanaşı, ərəb filologiyası, tarix, ədəbiyyat, əxlaq, diplomatiya kimi elm sahələrində də tanınmış mütəxəssis. Vəfatı 1234.

XII-XIII əsrlər – *Mubarək ibn Muhamməd əl-Məvsusi Tiflisi*. Fiqh elminin bilicisi

XIII əsrdə Tiflis qazıları

İbnus -Sabuni adı ilə tanınmış Cəmaləddin Muhamməd ibn Haşim Tiflisi və *Əlaəddin Ömər Tiflisi*

XIII əsr – *Kəmaləddin Əbul Fəth Ömər ibn Bəndar Tiflisi* – Dəməşqdə fətva verən alimlərdən biri olmuşdur.

XIII əsr – *Əminəddin İbrahim əl-Bəkri Tiflisi* (anadan olub 1227-Qahirə). fəqih və hədis elminin bilicisi. Məmlüklü sultanı Ruknəddin Zahir Bəybarsın hakimiyyəti dövründə (1260-1277) Məmlüklü Misir ordusunda muhtəsib vəzifəsində çalışmışdır.

XIII əsr – *Səfiyyəddin Cövhər ibn Abdullah Tiflisi*. Hədis elminin bilicisi.

XIII əsr – *Şeyx Əbu Abdullah Muhamməd ibn Muhamməd Tiflisi* (1229-1292). Dəməşqdə anadan olub. Hələbdə imarətçü olub. Hədis elminin bilicisi və fəqih.

XIII – XIV əsrlər – *Şeyx Bədrəddin Muhamməd ibn Səbih Tiflisi* (d.1252-ö.1325) hədis alimi, qari (gözlə Quran oxuyan) və muəzzin (azan oxuyan). Dəməşqdə məşhur Əməvi cəməstinin müəzzini, rəis ul-muəzzin-müəzzinlərin Bir müddət səltənət naibi və Salehiyyə şəhərinin muhtəsibi (maliyyə müfəttişi) vəzifəsində çalışmışdır.

XIII – XIV əsrlər – *Fəthəddin Tiflisi* (1260-1320). Qahirədə anadan olub. Hədis elminin bilicisi.

XIII – XIV əsrlər – *Fəthəddin Tiflisinin oğlu Tacəddin Mahmud ibn Muəmməd Tiflisi* Məmlüklü ordusunda zabit olmuş, eyni zamanda atası kimi hədis elmiylə məşğul olmuşdur. 1346-cı ildə Dəməşqdə vəfat etmişdir.

XIII – XIV əsrlər – *Nəcməddin İsmayıl ibn İbrahim ibn Əbu Bəkr Tiflisi*. Hədis elminin bilicisi.

XIV əsr - Anadoluda Sivasda Tiflis əsilli *Hüseyn Tiflisinin* soyundan gələn bir Tiflisi üləma ailəsi yaşamışdır. "Dmanisinin ərəb kitabələri" monoqrafiyasında S. Kaxiani Sivas şəhərində *Muəmməd ibn Əbu Bəkr Tiflisinin* qəbirüstü abidəsinin olduğunu bildirir.

Tiflis əmirləri

Şuaybilər

- İsmayıl ibn Şuayb (809-813)
- Məhəmməd ibn Attab (813-829) – *Şuaybi sülaləsindən deyil*
- Əli ibn Şuayb (829-830)
- İshaq ibn İsmayıl (817-819; 830-853)

Tiflis Bərdə və Gəncə mərkəzli Şeybanilərin tərkibində

- Məhəmməd ibn Xalid (856-869)
- İsa ibn əş-Şeyx əş-Şeybani (869-875)
- İbrahim (875-878) – *Şeybani olmama ehtimalı var*

Şuaybیلərin bərpə cəhdi

- İshaq ibn İsmayılın tabelisi Qabil (Qabulos) (878-882)

Cəfərilər

- I Cəfər ibn Əli (882-914)
- I Mənsur ibn Cəfər (914-955)
- II Cəfər ibn Mənsur (955-981)
- Əli ibn II Cəfər (981-1011)
- III Cəfər ibn Əli (1011-1046)
- III Cəfərin oğulları II Mənsur və Əbulhica fasilələrə (1046-1068)
 - Dumanisli Sitilarab (1068)
 - II Mənsur ibn III Cəfər (1068-XI əsrin 70-ci illərinin II yarısı)
 - 1082-1122 Tiflis şəhər əhalisi tərəfindən idarə edildi (təxminən 40 il ərzində)

XRONOLOJİ MÜQAYİSƏLİ CƏDVƏL

Yer Tarix	Tiflis və trafi	Azərbaycan	İberiya -Kartli	Avropa	Yaxın- Orta Şərq
e.ə.VII əsr		Kimmer-İşquz-Sak çarlığının yaranması (70-ci illər)		Afinada "Drakon qanunu"	
e.ə.VI əsr		Əhəməni hökmdarı II Kirin sakmassagetlərin qadın hökmdarı Tominis tərəfindən məğlub edilməsi və döyüşdə öldürülməsi (e.ə.530)			Əhəməni dövlətinin yaranması (E.ə.550).
e.ə.V əsr	Gürcü mənbələrində xəzər, hunların adının çəkilməsi (skif, kimmer, saklar nəzərdə tutularaq)				I Daranın iş-qurları məğlub edərək şimala-Qara dənizə qədər qovması

e.ə. IV əsr		Atropatena və Albaniya dövlətlərinin qurulması	İlk dövlət qurumları haqqında qeydlər	Makedoniyalı İsgəndər. Əhəmənilərinin sülaltəsi	
e.ə. II əsr		Atropatenanın Maqnezিয়া döyüşü nəticəsində müstəqil olması	Armaz-Msxetanın ətrafına ilk köç	Yunanıstanın Roma əyalətinə çevrilməsi	Maqnezিয়া döyüşü. Parfiya-Roma toqquşmaları
e.ə. I əsr		e.ə. 66 və 65-də Kür və Qanıx çayı sahillərində albanların Oroys və Kozis başçılığında Pompeyə qarşı döyüşləri. Roma sərkərdəsi Kanidinin Albaniya hücumu (e.ə. 36)	Roma sərkərdəsi Kanidinin İberiya hücumu (e.ə. 36). Ar-sukun Kaspi şəhərini işğal (e.ə.20-e.ə.2)	Spartak üsyanı (e.ə.73). Sezarın diktator olması (e.ə.46). Romanın imperiya olması (e.ə.30)	e.ə. 53-Karı döyüşü, Krasın ölümü E.ə. 36-Antoninin Fraas-pa məğlubiyəti Misirin Roma əyalətinə çevrilməsi.
I əsr		72-74-cü illər alan yürüşləri. 84-96 Qobustan kəndi	Msxetaya iberlərin tam sahib olması		İsa Məsih

II əsr		II əsrin sonu barsillərin Kür sahilində məskunlaşması			
III əsr		Hunların kütləvi köçü			Sasanilər dövlətinin yaranması
IV əsr	Xristianlığın rəsmi din elan edilməsi				Mani təlimi. Amid və Dzi-rav dəyişləri
		Sanatürkün şimal qoşunları, hunlarla ermənilərin üzərinə yürüşü		330-Roma paytaxtının Bizansa köçməsi. Hun hücumları nəticəsində xalqların böyük köçünün başlaması. 395-Romanın bölünməsi	

V əsr		Haylandur hunlarının yardımı ilə Albaniyada hökmdar hakimiyyətində I fasilə (463-488/493)	Vaxta nq Qorqasal və onun şərq və cənub istiqamətində işğalları	452-Atillanın Roma yürüşü	484-Sasanilərin Ağ hunlara məğlub olması
VI əsr		Albaniyada uzun müddətli Sasani mərz-banlığının dövrü (510-629). Mehranilər sülaləsi.		Frank dövlətinin yaranması	542-562-İran-Bizans savaşı
VII əsr	628-Xəzərlərin Tiflisi tutması. 646-ərəblərlə tiffisliilər arasında əhdnamə. İslamın yayılması	Cavanşirin Bizans tərəfindən 654-də bütün şərq ölkələrinin hökmdarı tanınması. Hun, xəzər, ərəb yürüşləri. İslamın yayılması. Ərəb-Xəzər savaşları	Xəzər və Bizans yürüşləri (20-ci illər)		İslamın meydana gəlməsi (610). Sasanilərin süqutu (651).

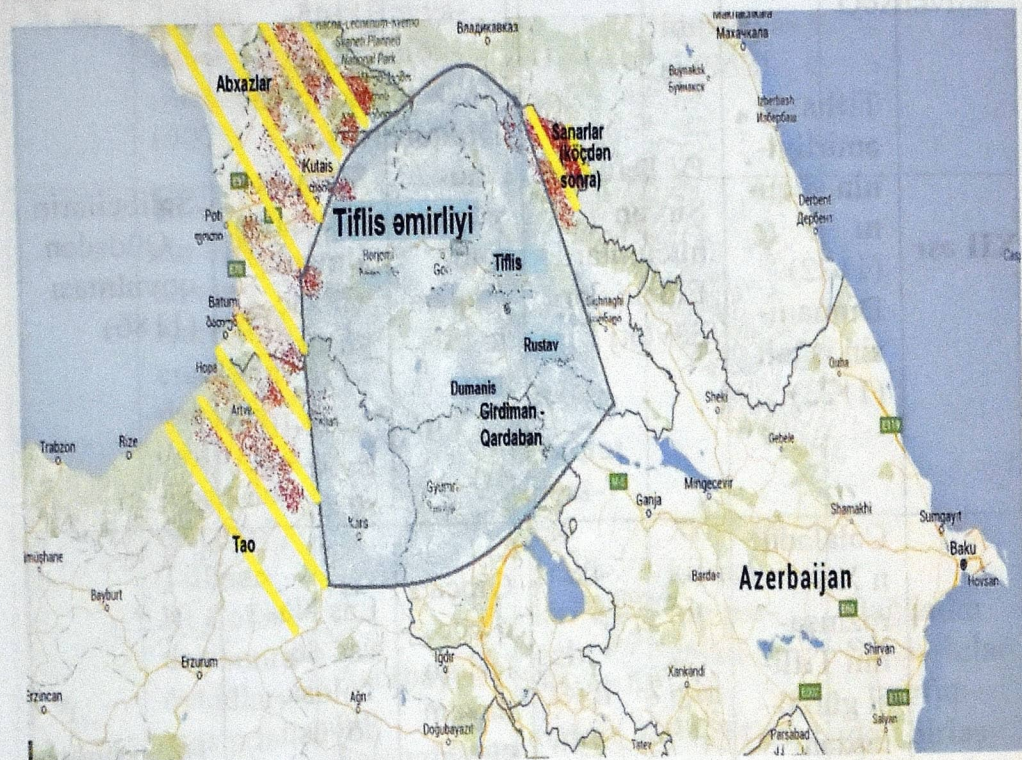
VIII əsır	Ərəbcə ilk sikkə zərbi (704). 732-Qax yolu ilə Dərbənddən xəzərlər üzərinə yürüşdən II Mərvanın 20 min xəzər ailəsini Tiflis ətrafına yerləşdirməsi	Albaniya müstəqilliyinin ləğvi. Ərəb-Xəzər döyüşləri.	II Mərvanın gürcülər üzərinə (Samsxe, Arqveti, Cavaxeti vilayətləri) yürüşü. Gürcü mənbələlərində bu ərəblərin ilk yürüşləri sayılır (735)	İspaniyada İslamın yerləşməsi (711-732). Papa vilayətinin yaranması (756)	Abbasilər
--------------	---	---	--	---	-----------

IX əsır	Tiflis əmirliyinə yaranması (IX əsrin əvvəlləri). Vəndə yaxınlığında Bizans imperatoru Feofilin Tiflis əmiri İshaq ibn İsmayıl tərəfindən məğlub edilməsi (829). İshaqın Buğa Türk tərəfindən edamı (853). Cəfərilər sülaləsi (80-ci illəri)	Xürrəmilər (816-838). İlk feodal müsəlman dövlətlər - Şirvanşahlar (861) və Sacilər (879). I Qriqor Həmmamın Şəkiyə bərpası (886)	Tao-Klarca tida Baqrationilər sülaləsinin hakimiyyəti	Verden müqaviləsi - Frank imperiyasının bölüşdürülməsi (843)	Abbasilərin zəifləməsi
---------	--	---	---	--	------------------------

X əsr	Yusif ibn Əbu Sacın Tiflisdə daxil olması (907)	Salarilər (941-981), Şəddadilər və Rəvvadilər dövrləri. Rus yürüşləri		Müqəddəs Roma imperiyası (962)	Qəznəvilər
XI əsr	III Cəfərin Tiflisi abxaz-Kartli hücumlarından müdafiə etməsi (30-cu illər). Tiflisdə III Cəfərdən sonra övladları arasında taxt mübarizəsi, ikihakimiyyətlik (1046-1068). Alp Arslanın Tiflisdə daxil olması (1068). Tiflisdə sülalə hakimiyyəti	Azərbaycanın Səlcuqlular dövlətinə birləşdirilməsi	IV Baqratın at-raf əraziləri işğalı. "Didi turkoba"-böyük türk-ləşmə dövrü (60-70-ci illərdən sonra)	Xristian kilsəsinin parçalanması (1054). 1088 – Bolonya Universiteti. I Səlib yürüşü (1096-1099)	Bağdadın Səlcuqlular tərəfindən birləşdirilməsi (1055). Qüds səlib krallığı (1099)

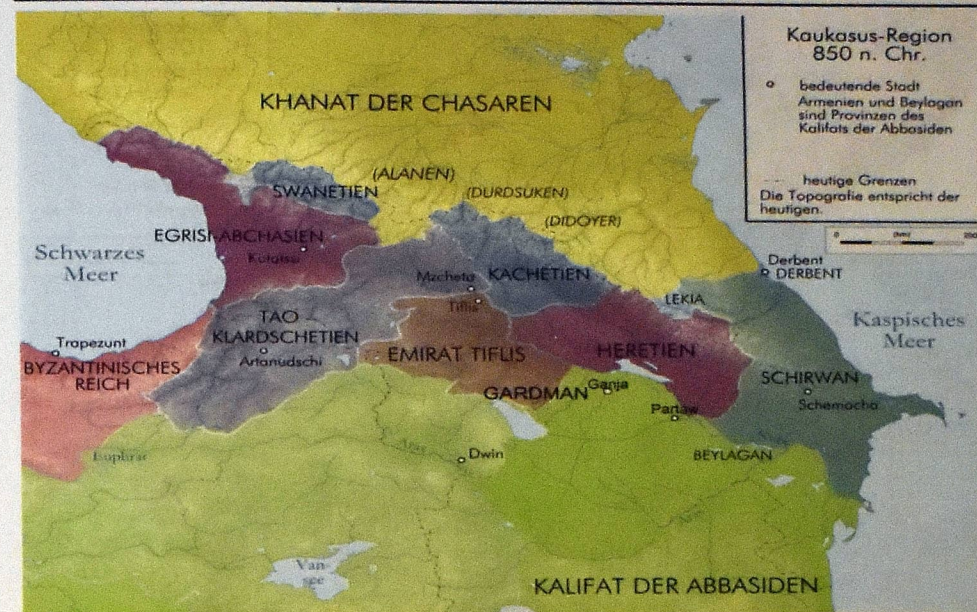
	yətinin sonu (80-ci illər)				
XII əsr	Tiflis əmirliyinin süqutu (1122). Dumanisin işğal (1123)	IV Davidin Şirvan hücumları. Eldənizlər dövləti	Didqori dö-yüşü. Qıpçaqlarla itti-faq.	1145-1148- II Səlib yürüşü. Slavyanlara qarşı almanların xaç yürüşü. 1189-1192-III Səlib yürüşü	Səlibçilərin Qüdsdən qovulması (1186)
XIII əsr	Cəlaləddin Xarəzmşahın Tiflisi gürcülərdən geri alması, Tiflisin gürcülər tərəfindən tamamilə yandırılması (1226-1227)	Azərbaycana monqol yürüşləri. Hülakülər dövləti	Qıpçaq köçlərinin davam etməsi. Çarışa Tamarın ölümü (1213) Monqol yürüşləri.	Las Navas de Tolosa döyüşü (1212), İspaniyada xristianların üstünlüyü. İngiltərədə parlament (1265)	Hülakünün Bağdadı tutaraq Abbasilərə son qoyması (1258)

XƏRİTƏLƏR

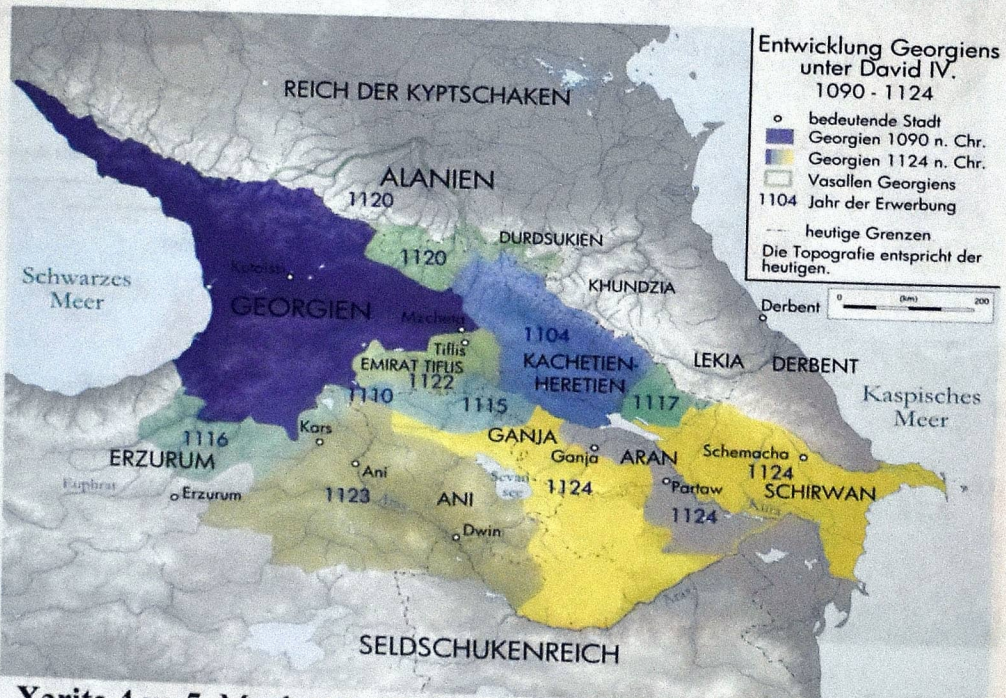

Xəritə 1. Tiflis əmirliyi İshaq ibn İsmayılın hakimiyyəti dövründə. Sarı ilə işarələnmiş asılı torpaqlardır. Mavi rəngdə olanlar əmirliyin torpaqlarıdır.

İshaqın dövründə əmirlik Dəryal keçidinə nəzarəti əlində saxlayır, cənub-qərbdə isə Bizans imperatoru Feofilə qalib gəldikdən sonra Qars ətrafı torpaqlara (Vənənd) nəzarət edirdi.

Xəritə 2 və 3. Mənbə: Putzger historischer Weltatlas Ausgabe 2005. Heinz Fähnrich Geschichte ens von den Anfängen bis zur Mongolenherrschaft. Shaker, Aachen 1993

Xəritə 4 və 5. Mənbə: Putzger historischer Weltatlas Ausgabe 2005. Heinz Fähnrich Geschichte ens von den Anfängen bis zur Mongolenherrschaft. Shaker, Aachen 1993.

Xəritə 6. X və XI əsrlərdə Tiflis əmirliyi və ətraf ərazilərin təxmini təsviri.

Şəkillər

Şək. 1.1 “ İberiyanın mərkəzindəki düzənlikdən çaylar axıb keçir. Onlardan ən böyüyü Kürdür. O Qafqazdan axıb gələn Araq (Araqvi) çayını və başqa qolları qəbul edir, sonra isə dar vadidən keçərək Albaniyaya axır.”-Strabon (s. 474 -Перевод, статья и комментарии П.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964).

Şəkildə görüldüyü kimi Kür Araqvini qəbul edir və məhz burada Kür özünün ən dar vadisindən axır. Araqviyə bitişdikdən sonra Kürün ən dar vadiləri Tiflis şəhərinə çatmamış Msxeta şəhəri yaxınlığındadır.

Şək. 2.1 Tiflis əmiri Əli ibn Cəfərin (981-1011) Tiflisdə zərb etdirdiyi sikkələr

Şək. 2.2 III Cəfər ibn Əlinin (1011-1046) Tiflisdə zərb etdirdiyi sikkə

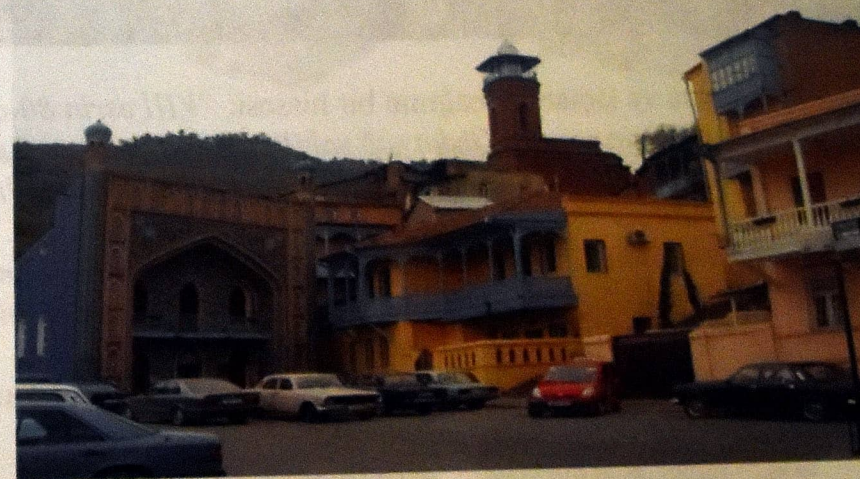
Şək. 2.3 II Cəfər ibn Mənsurun (955-981)
Tiflisdə zərb etdirdiyi sikkələr

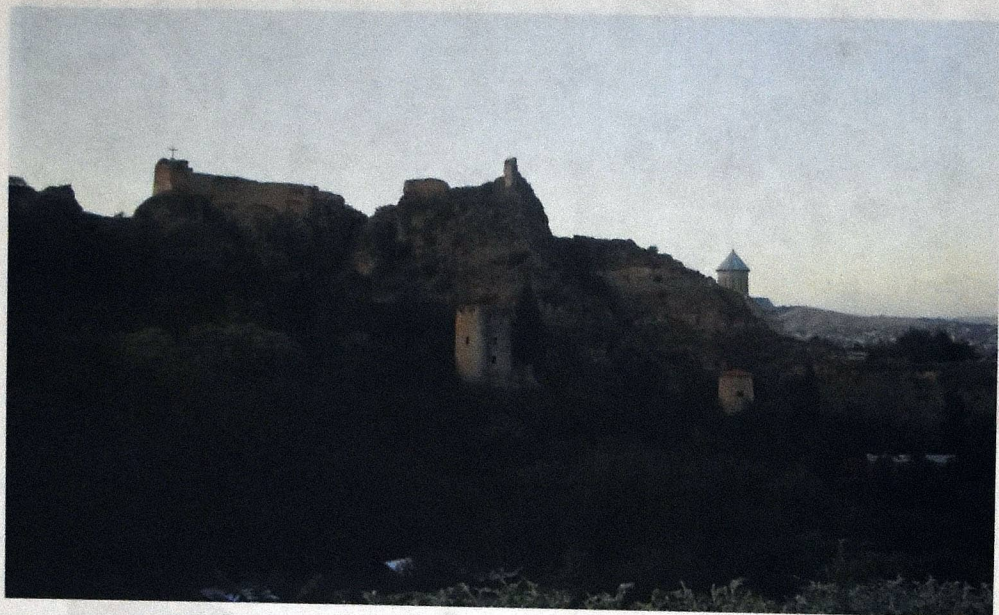
Şək. 2.4 Əmir Mənsur ibn Cəfərin (914-955)
Tiflisdə zərb etdirdiyi sikkə

Şək. 2.5 Tiflisin Azərbaycan türklərinə məxsus məhəlləsi

Şək. 2.6 Müasir Tiflisdə əsasən Azərbaycan türklərinin
məskunlaşdığı məhəllə. Hamam və məscid

Şək. 2.7 Narınqala və Botanika bağının bir hissəsi: “VIII əsrin 80-ci illərində Tiflis əmirinin sarayı Kürün sağ sahilində, indiki Botanika bağına gedən yolun üzərində idi. Kürün sağ sahilində Sololak adlı məhəllə var. Bu ad “sulu-lax”-dan gəlir, sulama ləki, kanalı, deməkdir. Buradakı dağların yamaqları ilə indiki Botanika bağının yerində olan əmirlərin bağlarını sulamaqdan ötrü akveduk çəkilibmiş. Akveduk (sulama sistemi) XVIII əsrə qədər mövcud olub”.
(Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси (IV- начало XII в.). Тбилиси: Тип. «Самшобло», 1991 – с. 50)

Şək. 2.8 Tiflis əmiri Əbulhicaya məxsus sikkə - İrakli Paghava, Severiane Turkia. A Unique Coin of Abu al-Hayja, Jafarid Emir of Tiflis // The Numismatic Chronicle. Vol.172. London: The Royal Numismatic Society, 2012

Şək. 4.1 II Georginin Kutaisidə gürcücə zərb edilmiş sikkəsi (Tiflis işğal edilməzdən əvvəl)

Şək. 4.2 IV Davidin Kutaisidə gürcücə zərb edilmiş sikkəsi (Tiflis işğal edilməzdən əvvəl)

Şək. 4.3 III Georginin Tiflisin işğalından sonra yerli müsəlman-türk mədəniyyətinin təsiri ilə ərəb əlifbası ilə Tiflisdə zərb edilmiş sikkələri

Şək. 4.4 Çariça Rusudanın Tiflisin işğalından sonra yerli müsəlman-türk mədəniyyətinin təsiri ilə ərəb əlifbası ilə Tiflisdə zərb edilmiş sikkələri

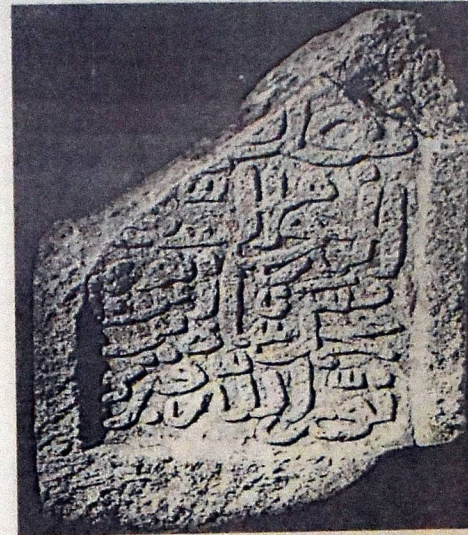
Şək. 4.5 Çariça Tamarın Tiflisin işğalından sonra yerli müsəlman-türk mədəniyyətinin təsiri ilə ərəb əlifbası ilə Tiflisdə zərb edilmiş sikkələri

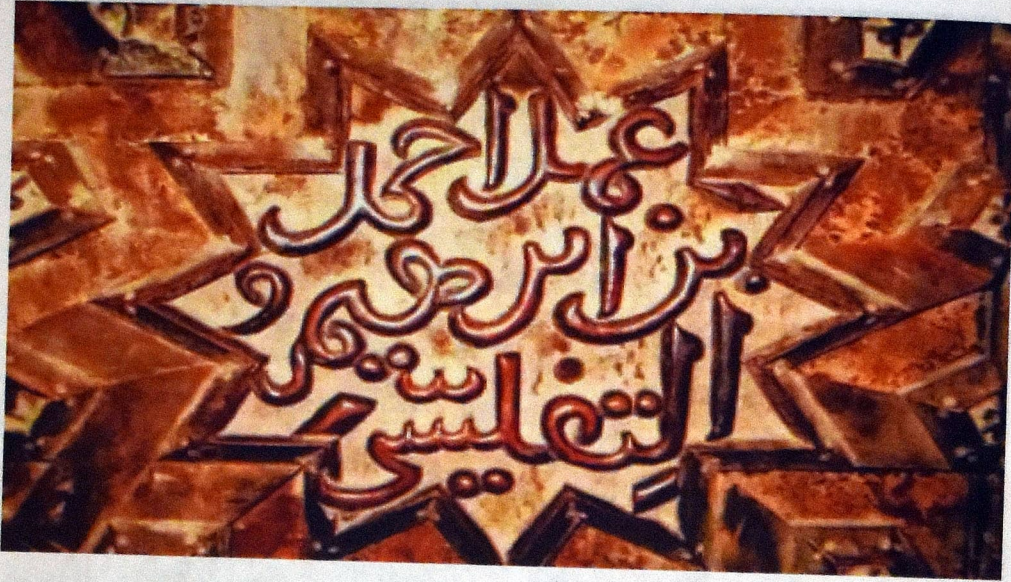
Şək. 4.6, 4.7 Dumanisin qəbir üstü abidələri

Şək. 4.8, 4.9, 4.10 Dumanisin qəbir üstü abidələri

Şək. 4.11, 4.12, 4.13, 4.14, 4.15 Dumanisin qəbir üstü abidələri.

Şək. 4.16 Tiflisli İbrahim oğlu Əhməd in Sivasın Divriği ilçəsindəki Ulu caminin (1228) minbərində taxta-oyma əl işi

Şək. 4.17 Türkiyənin Sinop şəhərində Tiflisli Həsənoğlu Osmanın hazırladığı Arslanlı çeşmə (Hər iki şəkil üçün <http://gdd.org.tr/yazinindevami.asp?id=30>)

Şək. 4.18 Tiflisdə Narınqalanın, məscidin və hamamın ümumi görünüşü

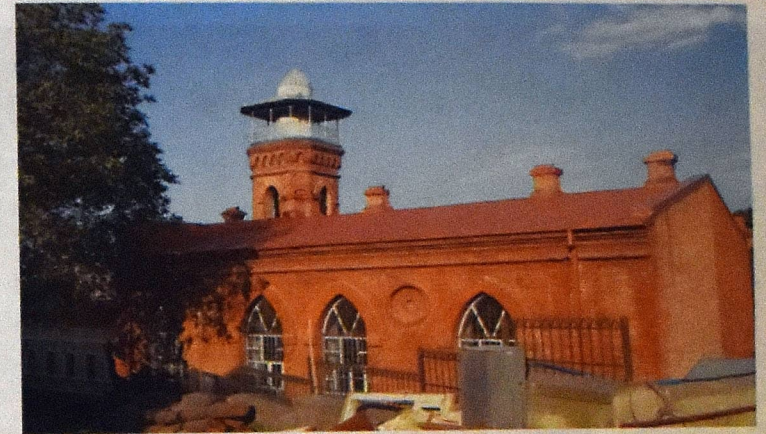
Şək. 4.19 Tiflisdəki Şah Abbas məscidi

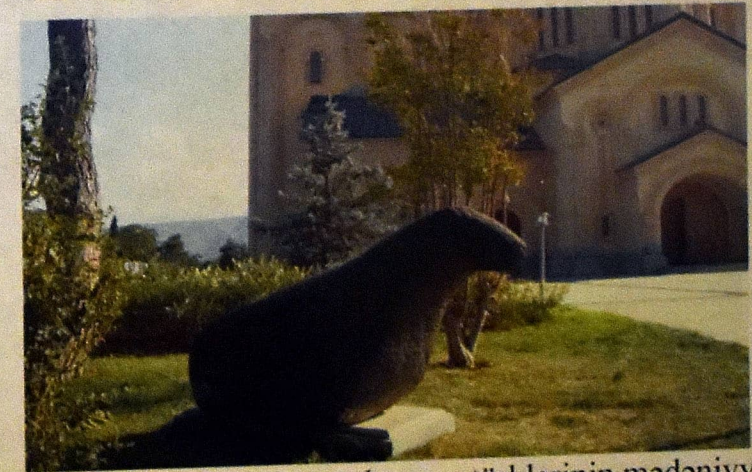
Şək. 4.20 Tiflisdəki Şah Abbas məscidinin dağıdılması

Şək. 4.21 Müsəlman-türklərə aid olan abidələrə ögey münasibət. Dumanisdə müsəlman türklərə aid türbə

Şək. 4.22 Tiflisdə mövcudluğunu qoruya bilmiş yeganə məscid

Şək. 4.24, 4.25. Tiflisdə Azərbaycan türklərinin mədəniyyətinə məxsus qoç heykəlləri. Heykəllər Gürcüstanın ən böyük kilsəsi Samebanın həyatında (Tiflis) saxlanılır.

Şək. 4.26 və 4.27 Tiflisdə Azərbaycan türklərinin mədəniyyətinə məxsus qoç heykəlləri. Heykəllər Tiflis şəhəri Etnoqrafiya muzeyinin həyatında saxlanılır.

Şək. 4.28 və 4.29 Tiflisə çox yaxın Msxeta şəhərində Azərbaycan türklərinin mədəniyyətinə məxsus qoç heykəlləri . Heykəllər Msxetada Svetisxoveli kilsəsinin həyatında saxlanılır.

Şək. 4.30 Tiflis qalasının Puşkin küçəsində üzə çıxan bir hissəsi (qazıntılar təsadüf nəticəsində üzə çıxıb, davam etdirilmir)

Şək. 4.31 Puşkin küçəsində Tiflis qalasının üzə çıxan hissəsində ərəb əlifbası ilə yazılmış kitabə

MÜNDƏRİCAT

DÖVLƏTÇİLİK TARİXİMİZƏ HƏSR OLUNMUŞ QIYMƏTLİ TƏDQIQAT

Ön söz.....	3
Giriş.....	8

I FƏSİL 37

TİFLİS BÖLGƏSİ ƏRƏB XİLAFƏTİNİN TƏRKİBİNDƏ

§1. Azərbaycan Albaniya dövlətinin Tiflis bölgəsi Xilafət işğalları ərəfəsində.....	37
§2. Tiflis bölgəsinə ilk ərəb yürüşləri.....	62
§3. Tiflis bölgəsi Əməvilər və Abbasilərin hakimiyyəti dövründə.....	73
§4. Tiflis əmirliyinin yaranması.....	101

II FƏSİL 107

TİFLİS ƏMİRLİYİ IX – XI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

§1. Müstəqilliyin qorunub saxlanması uğrunda mübarizə	107
§2. Tiflis bölgəsi Şeybanilər və Sacoğullarının nüfuz dairəsində. Cəfərilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi.....	122
§3. Tiflis əmirliyinin ərazisi, əhalisi və idarəetmə sistemi.....	139
§4. Tao-Klarcet və Abxaz çarlıqları ilə münasibətlər IV Baqratın işğalları.....	186

III FƏSİL 211

TİFLİS ƏMİRLİYİ XI – XII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

§1. Səlcuq türklərinin Cənubi Qafqaza axınları və Tiflis əmirliyi.....	211
§2. Məlikşahın Qafqaz siyasəti və Tiflis bölgəsi.....	230
§3. Xaç yürüşlərinin başlanması, Böyük Səlcuq imperiyasının zəifləməsi. IV Davidin islahatları və ilk işğalları.....	246

IV FƏSİL	261
TİFLİS ƏMİRLİYİNİN IV DAVID TƏRƏFİNDƏN İŞ- ĞALI VƏ TİFLİS BÖLGƏSİ İŞĞALDAN SONRA. MƏDƏNİYYƏT	
§1. Tiflisin işğal edilməsi.	261
§2. Tiflis işğaldan sonra.....	273
§3. Tiflis İslam mədəniyyətinin mühüm mərkəzlərindən bi- ri kimi	285
Nəticə	301
Mənbələrdən çıxarış	307
MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	347
ƏLAVƏLƏR	372
-Tiflis əmirliyi tarixində baş vermiş mühüm hadisələr.....	372
-Tiflisli alimlər	374
-Tiflis əmirləri.....	377
-Xronoloji müqayisəli cədvəl.....	378
-Xəritələr	386
-İllüstrasiyalar	390

RƏŞAD ƏZİZ oğlu MUSTAFA

**TİFLİS
ƏMİRLİYİ**

Formatı: 60x90 1/16. Tiraj 700 nüsxə

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

Arz 312558

